

A szlávok szétvándorlása a 6–8. században kezdődött a Visztula és a Dnyeper középső folyása közötti területről. Az alapvetően földműves keleti szláv népesség kapcsolatba került a lovasnomád sztyeppeni népekkel és a hajózó-kereskedő északi vikingekkel (varégokkal). A viking eredetű Rurik-dinasztia vezetésével felvették a bizánci kereszténységet, és kialakult középkori államuk, a Kijevi Rusz. A fejedelemségekre szakadt Rusz a 13. század második felétől a mongol hódítás és a keletre irányuló lengyel és litván expanzió következtében elvesztette önállóságát. A nagy mongol állam, a Kazahsztántól a kelet-európai sztyeppéig terjedő Arany Horda a 15. század elejéig tartotta függőségben az egykori Rusz törzsterületeit. Az átalakult regionális keretekben megindult a keleti szlávok differenciálódása, a mongol állam örökösei közül különösen a Krími Kánság gyakorolt döntő befolyást az évszázadok során annak a területnek a sorsára, amely ma Ukrajnát alkotja.

Az ukrán etnogenezis szempontjából meghatározó szerepe volt a pusztasággá változtatott területeken tatár és szláv elemekből kialakuló szabad népességnek, a kozákságnak, amely a 17. században élte fénykorát. Az általuk lakott területeket, valamint a Kijevi Rusz egykori részfejedelemségeit, Halicsot és Volhíniát fokozatosan elnyelték a szomszédos államok és birodalmak. A kíméletlen versenyben az Orosz Birodalom gyarapodott a legerőteljesebben, az egykori litván, lengyel és osztrák fennhatóság alá került területeket is magába olvasztotta. Az örökébe lépő, polgárháborús viszonyok között kialakuló Szovjetunió minden eszközzel megakadályozta az egyes népek függetlenségi törekvéseit, folytatta a területgyarapítást, s mindezek ellensúlyozásaként bőkezű belső határokat alakított ki. Ezek a belső határok váltak államhatárokká 1991-ben, amikor a független Ukrajna is létrejött. Ebben a labirintusban vezetjük végig az olvasót az ukrán-ság történetén az őshazától egész a jelenig.

Ukrajna története: régiók, identitás, államiság

tk

szózat

FEDINEC CSILLA
FONT MÁRTA
SZAKÁL IMRE
VARGA BEÁTA

Ukrajna története: régiók, identitás, államiság

Ukrajna története:
régiók, identitás, államiság

FEDINEC CSILLA • FONT MÁRTA •
SZAKÁL IMRE • VARGA BEÁTA

Ukrajna története: régiók, identitás, államiság

Társadalomtudományi Kutatóközpont • Gondolat Kiadó
Budapest, 2021

A kötet megjelenést támogatta
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont

Lektorálta

HALÁSZ IVÁN (Nemzeti Közszolgálat Egyetem; TK Jogtudományi Intézet)
SUSLIK ÁDÁM (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

Térképeket készítette

MOLNÁR D. ISTVÁN (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola)

FONT MÁRTA (Pécsi Tudományegyetem): I., II., III. fejezetek
VARGA BEÁTA (Szegedi Tudományegyetem): II., III., IV., V., VI. fejezetek
SZAKÁL IMRE (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola):
III., IV., VII., VIII., IX fejezetek
FEDINEC CSILLA (Társadalomtudományi Kutatóközpont):
IV., V., VI., VII., VIII., IX. fejezetek

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2021
© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021
© Gondolat Kiadó, 2021

A kiadásért felel a két kiadó vezetője
Olvasószerkesztő Horváth György
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 195 7

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
I. A KIJEVI RUSZ ÉS RÉGIÓI (882–1240)	13
1. A 9–10. századi Kelet-Európa	13
2. A szeniorátusra épülő dinasztikus uralom (988–1125)	19
3. A kijevi centrum és az önállósodó perifériák (1125–1240)	33
4. Önállósult déli területek a mongol hódítás előtt	39
5. Keresztény mentalitás és műveltség	47
6. Hol volt a Rusz nyugati határa?	58
II. AZ ARANY HORDA (1240–1502)	63
1. A mongol hódítás kezdetei	63
2. A mongol jelenlét következményei	74
3. A Krími Kánság	87
III. A LENGYEL–LITVÁN FENNHATÓSÁG (1340–1569)	99
1. A litván terjeszkedés kelet felé (1340-ig)	99
2. Halics-Volhínia a Lengyel Királyságban (1340–1386)	106
3. A krevai perszonaluniótól a lublini reálunióig (1386–1569)	117
4. A kozákság történetének kezdetei	123
5. A Krími Kánság a 16. században	130
6. A kárpátaljai régió a 13–15. században	138
IV. A KOZÁKOK KORA (1569–1654)	147
1. A lublini unió politikai, társadalmi és felekezeti hatása	147
2. A kozákság önszerveződése a 15. század végétől 1648-ig	154
3. A Hmelnickij-mozgalom (1648–1654)	163
V. A HETMANÁTUS (1654–1764)	191
1. Bohdan Hmelnickij mint „Ukrajna régense” (1654–1657)	191
2. Ukrán függetlenedési kontra orosz centralizációs törekvések (1657–1667)	201

3. A Bal parti és a Jobb parti Ukrajna (1667–1687)	210
4. Iván Mazepa hetmansága (1687–1709)	220
5. A Hetmanátus utolsó időszaka (1708–1764)	229
6. A Hetmanátus szervezeti felépítése és működése (1654–1764)	237
VI. GALÍCIA (1772–1918)	245
1. Lengyelország felosztása	245
2. A felvilágosult abszolutizmus korától a „népek tavaszáig”	252
3. A forradalom és az abszolutizmus kora	264
4. Az autonóm Galícia	270
VII. AZ OROSZ BIRODALOMBAN (1764–1917)	281
1. A Krími Kánság	281
2. A Hetmanátus megszüntetése és integrációja az Orosz Birodalomba	288
3. Társadalom és gazdaság	295
4. Az ukrán nemzeti mozgalom	303
5. Az első világháború	318
VIII. SZOVJET-UKRAJNA (1917/1922–1991)	327
1. Államalakulások	327
2. Az 1920-as évek	340
3. A sztálinizmus	348
4. A radikális nacionalizmus és a második világháború	358
5. Régiók	371
6. Az enyhülés időszaka	379
IX. A FÜGGETLEN UKRAJNA (1991–2019)	389
1. Az átmenet	389
2. Demográfiai viszonyok	399
3. Földrajzi és politikai tagolódás	408
4. Nemzetállami változatok	416
5. Kelet és Nyugat között	428
KRONOLÓGIA	433

ELŐSZÓ

A történelmi régiók bármely ország múltjában és sokszor jelenében fontos szerepet töltenek be vagy azért, mert turisztikai desztinációvá szelődülnek, vagy mert mementói a múltból hozott jól-rosszul kezelt örökségnek. A történelmi régiókon keresztül lehet végigkövetni a mai Ukrajna eredetét a középkortól kezdve. A Kijevi Rusz a keleti szlávok közös állama volt, amely a mongol dúlás áldozatává lett. A helyén kialakuló mongol állam, az Arany Horda bukása után is az utódállamok még sokáig jelen vannak a szlávság közvetlen szomszédságában, s különösen a Krími Kánság évszázadokon keresztül szerepet fog játszani a kelet-európai sztyeppe népeinek és államainak életében. Sőt, az ukránság elődeinek tartott részben határvédő, részben szabadon portyázó kozákság tartalmazott krími tatár elemeket, akik ugyanúgy a senkiföldjére szöktek eredeti lakóhelyük szűk keretei közül. A kozákság felemelkedésének kora a 17–18. század, amikor a félig szabad, félig a szomszédos nagyhatalmak által egyre inkább ellenőrzésük alá vont területeken tovább őrizték, illetve jogrendszerbe foglalták privilégiumaikat. Az ukránság számára az államszervezés következő nagy időszaka az első világháború utáni orosz polgárháborús időszak volt, amely ideiglenesen kellő őrteremtett egy következő, ismét csak sikertelen államkísérlethez.

A Kijevi Rusz eleinte inkább törzsszövetségnek volt tekinthető, később a megnövekedett területű állam szinte természetes következménye lett a széttagolt területek önálló fejedelemségekbe szerveződése, majd a hódítás után fokozatos beolvadása az újkorban a lengyel–litván államba, később a Habsburg Birodalomba és mindezekkel párhuzamosan az Orosz Birodalomba, míg a 20. században végképp elnyeli az Orosz Birodalom helyén létrejövő superhatalom, a Szovjetunió. Nem minden előzmény nélkül, de tulajdonképpen váratlanul s hirtelen omlik össze ez a superhatalom, amely folytatva az Orosz Birodalom területgyűjtését, egy új államszerkezetet alakított ki etnikai elven alapuló föderatív államok szövetségét hozva létre. A nagy eszmék ellenére monolitállam volt, de éppen a nagy eszmék-

nek köszönhetően kialakított, legfeljebb szimbolikusnak tekinthető belső határokkal létrehozott tagköztársaságok elérték azt, amit az első világháború végén fegyverrel sem sikerült – vér nélkül önálló, független államokká váltak.

„Az, hogy hol található Észak-, Nyugat- és Dél-Európa, nem okoz problémát [...] viszont Közép-Európa fogalma és kiterjedésének határai már annál inkább. [...] Európa egyetlen másik tagolási koncepciója sem váltott ki ennyi ellenvetést és nem fonódott össze ennyire a politikummal, a mindenkori hatalommal. [...] Közép-Európa mint kifejezés az érzések és az identitás területén létezik, nem az értelem talaján, ennek megfelelően tele van a fogalom többszintű kettőséggel, többretegűséggel.”¹ Közép-Európának a 18. század végétől számos gondolkodónál van keleti eleme, mélyen behatolva az orosz érdekszférába. Ezeket a kiterjesztő elméleteket támasztotta alá az ukrán államfejlődés, s hogy a Kijevi Rusz három örököséből Belarusz Oroszországhoz közeledő, Ukrajna pedig tőle távolodó civilizációs utat választott.

Az ukrán történelemben vannak időszakok, amikor az önálló államiség hiánya ellenére megkülönböztethető a népesség és az általuk elfoglalt régió története a főhatóságot gyakorló államétól, és vannak időszakok, amikor például a közigazgatási unifikálás eredményeként egybeolvad az állam történetével. Ilyenkor is kirajzolódik azonban a viszonylagos önállóságtól való eltávolodás és a teljes beolvadás előtt a nemzeti eszme újjászerveződésének dinamikája. A különböző állami főhatóságok nemcsak szétföredettséget eredményeznek, hanem az eltérő lehetőségek eltérő megközelítéseket termelnek ki az államiség és a népiség kérdése szempontjából, folyamatosan fenntartva azonban a kapcsolatot a régiók között a paraszti rétegtől az értelmiségi elitig. Az ukrán nemzeti eszme megjelenése kétségkívül a 17. századi kozák mozgalmakhoz kötődik.

Ahogy az ukrán himnusz is tartja: „Szabadságunkért mi szívünk, lelkünk feláldozzuk. / Mutassuk meg, hogy kozákok gyermekei vagyunk!” Maga az „Ukrajna” fogalom használata azonban térben és időben igen sokrétű – földrajzi terület, politikai terület, etnikai terület stb. A határ fizikai láthatatlansága ellenére identitásformáló is, amit a legkülönbözőbb tudományterületek határelméletei már széleskörűen

¹ Mező Ferenc: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*, 2001/3–4. 81.

bizonyítottak.² A litván és az osztrák uralom nem vonta kétségbe az ukránok különállását, de azt mindig megkérdőjelezte a lengyel és az orosz főhatóság.

Minden nép számára a saját történelme a legérdekesebb. Talán joggal tarthatnak igényt a második, de legalábbis nem nagyon távoli helyre a szomszéd népek. Az ukrán történelem tanulmányozását nemcsak az államok, régiók, identitások bonyolultsága teszi kevésbé romantikussá a külső szemlélőnek, de a helynevekkel sem vagyunk könnyű helyzetben. Könyvünkben a mai településneveket használjuk, a cirill betűsök esetében a hagyományoknak megfelelő kiejtés szerinti átírásban. Amikor egy-egy település neve a történelem során megváltozott, akkor ebben is igyekszünk segíteni az eligazodást, illetve megtartjuk a hivatalos névhasználatot jelzésértékűen akkor is, amikor az adott települést bevett magyar néven emlegetjük.

Az eligazodást nem is annyira a történelmi településnevek bonyolítják, hanem az a magyar sajátosság, hogy nem lehet elmondani sem a szaknyelvről, sem a sajtónyelvről, hogy következetesen átvenné a települések mai hivatalos nevének használatát, sok esetben megmaradnak a szovjet időszakból hagyományozódott orosz változatok.³

A szovjet időszakban ugyan papírforma szerint minden tagköztársaság a saját területén használhatta a saját nyelvét, a gyakorlatban Ukrajna területén – a Szovjetunió más vidékeihez hasonlóan – 1991-ig az orosz nyelvű nevek voltak térképi használatban. Bár a papírforma szerint minden tagköztársaság a területén a saját nyelvét használta, Ukrajnában ukrán nyelvű térkép nem készült 1991-ig. Ezért például minden térkép, minden alapanyag ezen időpontig orosz nyelvű földrajzi neveket közöl.⁴ A magyarban az orosz forma használatának megmaradására hatással voltak egyes szakmai ajánlások is, például az 1990-es években az Anyanyelvápolók Szövetsége amellelt foglalt állást, hogy „mindig a név orosz változatát írjuk át, nem az ukránt”.⁵

²Daniel Corvesi: Nationalism, Boundaries, and Violence. *Millennium*, 1999/3. 553–584; Vladimir Kolossov: Theorizing Borders. *Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches. Geopolitics*, 2005/4. 606–632, stb.

³Fedinec Csilla – Csermicskó István: *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról: Történelmi és politikai dimenziók (1867–2019)* (Társadalomtudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó, Budapest, 2020) 111.

⁴Faragó Imre: *Földrajzi nevek* (ELTE Informatikai Kar Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest, 2014) 358.

⁵Csermicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)* (Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998) 144.

Annak ellenére, hogy többek között a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája is azt mondja, hogy biztosítani kell „a helyneveknél a regionális vagy kisebbségi nyelveken hagyományos és helyes formák használatát vagy elfogadását, ha szükséges a hivatalos nyelv(ek) szerinti elnevezésekkel együtt használva” (9. cikk), Magyarországon a Földrajzinév-bizottság is bizonytalankodott, megtartotta az orosz formát például a Magyarországról induló vonatok külföldi átlomáshelyeinek magyar neveiről szóló 80/735. (2012. VI. 19.) FNB. határozatában, amikor amellet foglal állást, hogy a hivatalosan „Odesa” helyes használata magyarul „Odessza”.⁶ A cirill településnév nemzetközi, latin betűs átírata jól mutatja, hogy hivatalosan egy „sz”-szel írandó és ejtendő, magyarul viszont „oroszosítás” történik.

Teljesen más kérdés a személynevek használata: a középkor végéig a szláv nevek használata ósláv nyelvi változatban nem idegen a nemzetközi gyakorlattól sem, az utána következő időszakokban viszont a francia, angol stb. uralkodók nevét „megmagyarítjuk”, így a szláv uralkodókat is, ismét csak a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően, az egyéb szereplők nevét viszont nem. Az ukrán himnusz szerzője például nem lesz Csubinszki Pál, hanem Pavlo Csubinszkij, ahogy az angolban sem lesz Paul, hanem megmarad Pavlo Chubynskynak.

Az ország- és népnevekkel kapcsolatosan nem térünk ki az „ukrán” és „Ukrajna” eredetére, mivel ezzel részletesen foglalkozunk könyvünkben. Viszont fontos itt utalni a tatár–mongol megkülönböztetésre. A 13. század elején keletkezett Mongol Birodalom mongol nyelvű törzseket egyesített, így mongoloknak tekinthetők, miközben az európai források következetesen tatároknak nevezték őket. Az utóbbi népnév eredete velük kapcsolatban bizonytalan. Bár a magyarországi hódítást tatárjárásnak és mongol hódításnak is nevezhetjük, Ukrajna történelmével kapcsolatban a Mongol Birodalom és mongol népnév megkülönböztetése fontos, hogy elváljon a tatár népcsoportok államaitól, amelyek a Kijevi Rusz egy részét integráló Arany Horda nevű mongol állam felbomlása után jöttek létre, különösen a krími tatárok Krími Kánsága. Ugyanígy kettősség jellemzi a népnevet a mai Törökország elődje, az Oszmán Birodalom esetében is. Az alapító dinasztia és népe etnikailag a törökség oguz ágához tartozott, magukat töröknek és oszmánlinak hívták, Európa népei pedig törököknek nevezték őket.

Mielőtt az olvasó rémülten dobná el könyvet, előre megsúgjuk, hogy kis kulturológiai színesekkel igyekeztünk „megtörni” a krono-

⁶Földrajzinév-bizottság döntések, 56. <https://bit.ly/3r9pk8W> (2021-07-20).

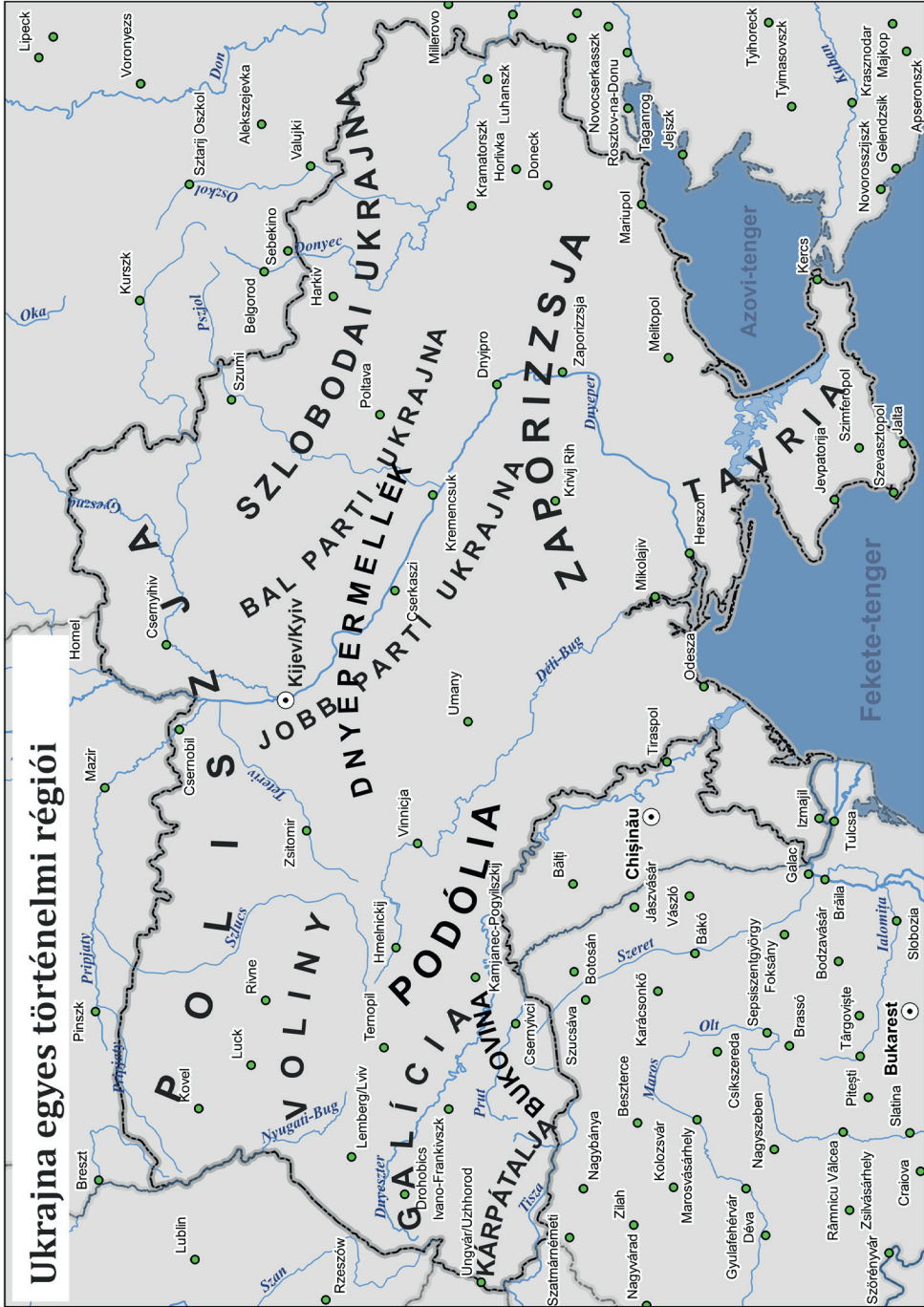
logikus rendben felfűzött történelemmondást, és segíteni ezzel is a ka-landozó hajlamúakat a tőlünk keletre levő szomszédok dolgaiban.

A belaruszok is ismerik, de különösen az ukránoknál elterjedt a visivanka – hímezett férfi vagy női ing. Ezek a hímezések általában virágokat, faleveleket, madarakat, geometrikus elemeket stb. mintáznak. Egykor ugyanezek a motívumok díszítették a freskókat, kéziratos könyveket is, máig különböző tárgyakra is felkerülhetnek. A leggyakoribb színek a fekete és a piros, vagy a fekete, a skarlátpiros és a sárga, zölddel és kézzel keverve. A hímezett ing nemcsak népviselet, hanem divaticikk és bármilyen helyszínen megmutatható ünnepi viselet is, mégpedig függetlenül a társadalmi hovatartozástól és a lakóhelytől (falu, város). Hímzéssel nemcsak ingeket díszítenek, bár messze ez a legelterjedtebb, hanem például egyéb ruhaneműket, asztal- és ágyneműket is. A középkor óta ismert díszítési mód. Jellegzetes hímezett keszkenő látható például a kijevei Szent Szófia székesegyház Szűz Máriát ima közben ábrázoló mozaikján. A mintázatok tájegységenként eltérhetnek, tradicionálisan alapvetően az állógallér, a mellbetét, a kézelő van hímezve, ám mindezekre, beleértve a színeket is, ma már nincsenek kötött szabályok, a lényeg maga a kézi – ez igazán mives – vagy a gépi hímezés. Ilyen hímezés az alapvető motívuma könyvünk borítójának is. Hétköznapra és ünnepre, minden alkalomra.

Az olvasó mindig benne van a történetben. Nem akarjuk semmiről meggyőzni, legfeljebb színesíteni a látóterét. Ahogy Wolfgang Iser irodalomtudós ránk is vonatkoztathatóan fogalmazott, „az összefüggéseket az olvasó elméje hozza létre, miközben a szöveg nyersanyagát feldolgozza, de mégsem azonosak a szöveggel, mivel az utóbbi csupán mondatokból, kijelentésekből, információkból stb. áll”.⁷

⁷ Wolfgang Iser: *The Implied Reader* (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1974) 278. Magyarul idézi: Vaderna Gábor: EgészPályis letámadás. *Kalligram*, 2002/12. 26. (5. jegyzet).

Ukraina egyes történelmi régiói

I. A KIJEVI RUSZ ÉS RÉGIÓI (882–1240)

1. A 9–10. SZÁZADI KELET-EURÓPA

1.1. Földművelő szlávok, sztyeppei nomádok, hajózó vikingek

A szláv népek őshazája mai ismereteink szerint a Kárpátoktól északra, a Visztula és a Dnyeper közötti területre helyezhető. Így a mai Ukrajnának egy nyugati sávja az eredeti lakóhellyel megegyezik. A szlávok széttelepülésében a sztyeppe (régies: steppe) nomád népeinek – elsősorban az avaroknak – fontos szerepük volt. Theophylaktosz Szimokattész bizánci történetíró ad hírt arról, hogy a birodalom elleni harcokban a szlávok az avarok szövetségesei.⁸ A „Régmúlt idők elbeszélése” (Nesztor-krónika)⁹ pedig megőrizte azt a hagyományt, hogy a szlávok egyik törzse (dulebek) az avarokat szolgálta.¹⁰ Arra figyelmeztet ez a néhány ismert adat, hogy a szlávok szétvándorlását a népvándorlás hullámaival összefüggésben kell látnunk.

Az őshazának tartott lakóhelyről a keleti irányú vándorlás a 6–7. század táján kezdődött.¹¹ A földművelésre alkalmas területeket vették birtokba, de az új letelepedési pontok nem alkottak összefüggő etnikai területet. A Pripjaty folyótól (a Dnyeper jobb oldali mellékfolyójától)

⁸ Theophüaktosz Szimokattész: *Világtörténelem* (ford., bev., jegyz. Olajos Terézia) (Balassi Kiadó, Budapest, 2012) 223–224.

⁹ Ez az első, a 12. század elején Kijevben készült krónika, a nemzetközi szakirodalomban szokásos rövidítése az eredeti cím (*Poveszty vremennih let*) alapján: PVL. Nesztor-krónikaként is emlegetik. Nesztor a kijevi barlangkolostor tudós szerzetese volt, aki múlhatatlan érdemei ellenére nem az egyetlen szerzője.

¹⁰ *Régmúlt idők elbeszélése* (PVL) (ford. Ferincz István; jegyz. Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István; tan. Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia; szerk. Balogh László, Kovács Szilvia) (Balassi Kiadó, Budapest, 2015) 24–25.

¹¹ Witold Hensel: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna: zarys kultury materialnej* (Warszawa, 1987); Michał Parczewski: *Die Anfänge der Frühslawischen Kultur in Polen* (Wien, 1993); Pavel Dolukhanov: *The Early Slavs. Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus* (London – New York, 1996) 160–167; Florin Curta: *The Making of the Slavs 500–700* (Cambridge, 2001).

A „varég” népnév azt a normann/viking csoportot jelöli, amely a mai Svédország déli részéből indulva kelet felé a folyókon „kalandozva” eljutott Bizáncig és a muszlim világba. Az óskandináv „vaeringar” a bizánci görög nyelv „varangosz” szóalakján keresztül „varjag” formában került az ókeletiszláv szókészletbe. A varégek mozgása a szlávokénál látványosabb volt, a kereskedelem miatt messzebbre jutottak el, környezetük figyelmét is jobban felhívták magukra: ezért az írott forrásokban is több nyomot hagytak. A későbbi Ukrajna szempontjából a szláv és a varég elem mellett a sztyeppei csoportok érdemelnek kiemelt figyelmet, kevésbé játszottak szerepet a finnséghez tartozók.

északra csak a 8. század során jutottak el. Sűrűbb telepeik a Dnyeper középső folyása, a Deszna és a Szejm folyók környékén voltak. A régészeti adatok tanúsága szerint a kislétszámú – néhány családból álló – csoportok a folyók közelében, egy-egy szigetszerű képződményen telepedtek le. Délen a lovasnomád sztyeppei népekkel szemben védekezniük kellett. A földművelő szlávokat a sztyeppei nomádok közül a kazárok – később rövid ideig a magyarok is – adóztatták, majd a szerepüket az északról érkezett varégek vették át.

A törzsnevek közül a folyókról nyert elnevezések a korábbiak (például Bug – buzsanok), a településről a későbbiek (például Polock – polocsanok). A „Régmúlt idők elbeszélése” a következő törzsneveket ismeri: poljanok, szeverjanok, ulicsek, tivercek, drevljanok, dregovicsok, krivicsek, radimicsek, szlovének, fehér horvátok. Kijev (mai hivatalos neve: Kyiv) környékét lakták a poljánok („mezei lakók”), tőlük északkeletre, a Deszna folyó mentén laktak a szeverjánok („északiak”). A déli területen ismerjük még a buzsanok („Bug mentén lakók”) és a volinyanok („Volhínia lakói”) elnevezéseket, valamint a tőlük keletebbre lakó fehér horvátokat. A felsorolás azt sugallja, hogy e törzsek mind egyidejűleg léteztek, de a 10. század közepén Bíborbanszületett Konstantin,¹² illetve a névtelen Bajor Geográfus adata a 9. század második feléből korrekcióra ad lehetőséget.¹³ Meglepő, hogy az államszervezésben kulcsszerepet

¹² Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása* (DAI) (ford. Moravcsik Gyula, bev. Olajos Terézia) (Budapest, 2003) 56–63. (cap. 9.)

¹³ *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* (Bajor Geográfus) (Praha, 1956).

játszó, Kijev környéki poljanokról egyikük sem szól. Feltehetőleg a poljanok egy később alakult törzs, de a krónika írója retrospektív módon a kezdetén is fontos szerepet tulajdonított nekik.

A Kaukázus előterében szerveződött Kazár Birodalom befolyása Kijev térségéig terjedt, a kazárok az erdős sztyeppe régiójában élő földművelő szlávokat adóztatták, a 9. század utolsó évtizedeiben helyükbe a magyar törzsszövetség lépett, majd őket követték a besenyők. Velük a keleti szlávoknak számos összeütközése volt.¹⁴

A mozgékony skandináv népelem, a varégek megjelenése a kelet-európai térségben a 9. században a kedvező hajózási feltételeknek volt köszönhető. A Baltikumtól a Fekete-tengerig el lehetett jutni vízi úton, a Dnyeper torkolatától pedig a Fekete-tengeren el lehetett érni Konstantinápolyt (a mai Isztambult), ez volt „a varégoztól a görögig vezető vízi út”.¹⁵ Hasonló módon – a hajókat néhány esetben „átemelve” – a Baltikumból elérhető volt a Volga felső folyása, a Volgán lehajózva pedig a Kaszpi-tenger és a keleti kereskedelem.¹⁶ A varégek sem alkottak homogén tömböt, felfegyverzett távolsági kereskedőkből álló csoportjaik között mutatkozott rivalizálás és érdekellentét is.¹⁷ A folyók mentén, amerre kereskedelmi útjaik vezettek, telepeket létesítettek, így találóan jellemzi őket a „vizek nomádjai” kifejezés.¹⁸ A stratégiai fontos pontokon létesült telepeiken fegyveresekkel biztosították maguknak a kereskedelmi út feletti ellenőrzést. Ezek a pontok később kereskedelmi lerakatokká, illetve csomópontokká bővültek. A kereskedelmi utak mentén minden bizonnyal annál több telepük létezett, mint amennyiről a források alapján tudomásunk van.

Kétségtelen, hogy a varégek megjelenése katalizátorként hatott a térség életére, nagyobb mobilitást hozott gazdasági, társadalmi és politikai értelemben egyaránt. Ma már nem képezi vita tárgyát, hogy a heterogén összetételű Kijevi Rusznak egyik fontos etnikai összetevőjét alkották. A kelet-európai térségbe érkezett varégek asszimilálódtak, de nemcsak a szláv, hanem a sztyeppei környezetbe is.¹⁹

¹⁴ PVL 27.

¹⁵ PVL 20. 49. jegyzet.

¹⁶ DAI 59.

¹⁷ David Christian: *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*. I. (Oxford, 1998) 335–338.

¹⁸ Omeljan Pritsak: *The Origin of Rus'* (Harvard University Press, 1981).

¹⁹ Katona Csete: Viking és nomád kísérettagok a 9–11. századi kelet-európai udvarokban. In: Farkas Csaba – Ribí András – Veres Kristóf György (szerk.): *Fiatál történeszek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról* (Budapest, 2018) 49–64.

1.2. Törzsszövetség vagy állam? (882–988)

Az említett etnikumok együtteséből szerveződött a „Rusz” nevet viselő politikai formáció, amelyet első központjáról „Kijevi Rusz”-nak nevezünk. A terület lakói önmagukat „russzkij”-nak nevezték, és önelnevezésük tükröződött a latin (*Ruscia, Ruthenia, Rusci, Rutheni*) és a görög (*Rhos*) nyelvű írásbeliségben is. A Ruszt alkotó többféle etnikumot a szlávok asszimilálták, de ennek következtében a keleti szlávság maga is differenciálódott. A Kijevi Rusz régiókra bomlása során a többi központ nevével is összekapcsolódott a „Rusz” megjelölés (például Halics-Volhíniai Rusz, Vlagyimir-Szuzdali Rusz, Moszkvai Rusz stb.).

A „Rusz” szó eredete, etimológiája még bizonyára jó ideig tudományos probléma marad, míg a normann–antinormann vita, mint két szélsőséget megfogalmazó elmélet, ma már a historiográfia tárházába tartozik.²⁰ A normannok/varégok kelet-európai jelenlétét és államalkotó részvételét a Kijevi Rusz létrejöttében nem lehet tagadni, hiszen a források ezt egyértelműen igazolják. A jelenleginél több figyelmet érdemelne a balti, a finn és a sztyepei elemek szerepe a Kijevi Rusz etnogenezisében.²¹ A „Régmúlt idők elbeszélése” a „varégok hívását” az Ilmeny–Ladoga–Beloozero tavak térségéhez köti, ugyanakkor a szóhasználat többnyire a Perejaszlav–Kijev–Csernyihiv körüli részekre vonatkoztatja. A „Rusz” szóból képzett jelzős szerkezet „russzkaja zemlja” (ruszok földje) eleinte ugyancsak e déli térséget jelöli, emiatt a kutatók egy része a „Rusz” déli eredeztetése mellett tört lándzsát. Ennek egyik változata arab–perzsa források alapján a „Rusz” (*Rhos*) kaganátus feltételezése.²²

A „Régmúlt idők elbeszélése” nyomán Kijev mint központ létrejötte Oleg fejedelem (879–912) nevéhez fűződik, aki 882-ben Novgorod-

²⁰ Szili Sándor: Ruszok és varjakok. A kompetitív történeti-nyelvészeti elméletek áttekintése. In: Szili Sándor (szerk.): *A normann kérdés az orosz történelemben*. I. Források (Budapest, 2009) 277–306; Владимир Петрухин: Древняя Русь: Этнический аспект становления и развития государственности. In: Тамара Красовицкая – Валерий Тишков (ред.): *Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства* (Moskva, 2012) 30–42; Font Márta: *A Poveszty vremennih let mint történeti forrás*. In: RIE 273–275.

²¹ Simon Franklin – Jonathan Shepard: *The Emergence of Rus 750–1200* (Cambridge, 1996) 32, 45–46; Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz* (Balassi Kiadó, Budapest, 1998) 12–16; Jonathan Shepard: Rus’. In: Nora Berend (ed.): *Christianization and the Rise of Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus’c. 900–1200* (Cambridge University Press, 2007) 371.

²² Pritsak (1981) i. m.

ból a Dnyeperen lehajózva foglalta el Kijevet, megölte az ott uralkodó Aszkoldot és Dirt, és átvette az uralmat.²³ Ő volt a Rurik-dinasztia²⁴ első uralkodója Kijevben. Ellenőrzése alá vonta a Baltikumból Konsztantinápolyig vezető kereskedelmi utat, ami a Kijevi Rusz alapját jelentette. Úgy véljük ugyanakkor, hogy egy kereskedelmi útvonal feletti fennhatóság nem azonosítható az államiság megteremtésével. Oleg fejedelem nem tett mást, mint elődei: adóztatott egy régióban, ellenőrzést gyakorolt az útvonal és az azt használó kereskedők felett. Az államszervezés irányába mutató lépésekre (mint például intézmények kialakítása, írásbeliség megteremtése, a kultuszok egységesítése stb.) csak egy évszázad elteltével, Vlagyimir fejedelemsége idején (978–1015) került sor. Oleg működése a törzsszövetségi keretek bővítését jelentette. Oleg varégjai és a magyar törzsszövetség közötti konfliktus hiányából arra következtethetünk, hogy Oleg csoportja valószínűleg akkor érkezett, amikor a magyar törzsszövetség már elhagyta a Fekete-tenger vidékét. A Bizánc elleni első hadjárata a 890-es évtized második felénél korábbra nem datálható.²⁵

Oleget – a szintén skandináv nevet viselő – Igor (912–945) követte a Rusz élen. Mindkettőjük nevéhez kapcsolódik olyan megállapodás, amely a Bizánci Birodalomban tartózkodó varég-rusz kereskedők helyzetét szabályozta.²⁶ Az Igor haláláról szóló történet az adószedés módját mutatja be: Igor a kíséretével a törzseket „körbejárva” szedte be az adót (poljud’ e). Az adó mértéke nem lehetett szabályozva, hiszen a kíséret a drevljanoktól visszaút során könnyűszerrel rávette a fejedelmet, hogy forduljanak vissza, mert kevesellték az összegyűjtött javakat. A felháborodott drevljan törzsbéliek ebbe nem nyugodtak bele, és megölték a fejedelmet.²⁷

Igor halála után felesége, Olga vette át az irányítást kiskorú gyermekük nevében. Egy nő a hatalom csúcsán – a barbár világban szokatlan jelenség, de szerepét igazolja Querfurti Brúnó, aki „regina Rugorum”-ot említ Kijevben, illetve Bíborbanszületett Konstantin szól

²³ PVL 32–33.

²⁴ A varég dinasztialapító I. Rurik 862 és 879 között novgorodi fejedelem volt.

²⁵ Font Márta: Magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In: Felföldi Szabolcs – Sinkovits Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások magyar honfoglalás* (Budapest, 2001) 97–105.

²⁶ PVL 41–44, 51–55; Jana Malingoudi: *Die russisch-byzantinische Verträge des 10. Jahrhunderts aus diplomatischer Sicht* (Thessaloniki, 1994).

²⁷ PVL 55–56.

Olegtől Vlagyimirig a kijevi uralkodók jelentősen növelték az uralmuk alá tartozó területet. A kereskedelem számára hasznos cikkek (például a különböző prémek) az uralmuk alá tartozó törzsek adójából származtak. Az adók begyűjtésén túl a fejedelmi hatalom a közös hadjáratok lebonyolítására korlátozódott. A hadjáratokon szerzett zsákmány és a foglyok eladása a rabszolgapiacon tovább gazdagította a vezető elitet. Mindez arról tanúskodik, hogy a Rusz fejedelmei ugyanúgy jártak el, mint a sztyeppe népei, és ugyanolyan jövedelmekre tettek szert, akár a kazárok és a besenyők. Emiatt a Vlagyimir fejedelemsége előtti időszakot nem tekintjük államnak, hanem a törzsszövetségi keretek kiszélesítésének.

Olga Konstantinápolyban tett látogatásáról.²⁸ Sejthető azonban, hogy a hadvezetésben Olga mellett álló vojevodának,²⁹ Szvenyeldnek és a gyermek nevelőjének, Asz mudnak jutott döntő szerep. Olga régensségének idejéből (945–962) csak azt a történetet ismerjük, amely a férjért meggyilkoló drevljan törzs ellenállásának megtörését mondja el.³⁰

Olga és Igor fia, Szvjatoszlav (962–972) szláv nevet viselt, ami a varégek lassú elszlávosodását mutatja. Szvjatoszlav intenzívebb érdeklődést tanúsított a sztyeppe és a bolgárok irányában: 965-ben legyőzte a kazárokat, hadakozott a dunai bolgárokkal, és a sztyeppén szükségszerűen összeütközött a besenyőkkel. Megvetette lábát a Duna-deltában is.³¹ A Kijevi Rusz befolyása jelentősen megnőtt a térségben: Kazária elfoglalásával kerülhetett Tmutarakany a kijeviek uralma alá. 970-ben már a birodalom nagyságúvá duzzadt területet nem lehetett egy fejedelmi kísérettel kormányozni, kénytelen volt hatalmát fiai között megosztani. Legidősebb fiát, Jaropolkot helyezte Kijevbe, a

²⁸ PVL 60–61; Bíborbanszületett Konstantín: *De ceremoniis aulae byzantinae*. (Lib. II. cap. 15.), idézi Andrzej Poppe: *Christian Russia in the Making* (Ashgate, London, 2007) 273. 10. jegyzet; Александр Назаренко: *Древняя Русь на международных путях* (Москва, 2001) 339–390; Font Márta (szerk.): *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiónk formálódása Európa közepén 900–1453* (Pécs, 2009) 260–261.

²⁹ Vojevoda – hadvezér.

³⁰ PVL 58–59. A bosszú módja skandináv hagyományt örökített meg, amit a 12. század eleji krónikaíró a fejedelmi család tradícióiból vett át, így Olgára nézve csak a bosszú ténye lehet valós. Ld. Сергей Филиппов: Христианская святость и языческая магия в летописном сказании о княгине Ольге. *Studia Slavica Hungariae*, (46) 2001. 73–94.

³¹ Franklin – Shepard (1996) i. m. 139–151.

másikat, Vlagyimirt Novgorodba, a harmadikat, Oleget pedig a drevljanok földjére. Hármuk küzdelméből Vlagyimir került ki győztesen: varég harcosaival legyőzte testvéreit és elfoglalta Kijevet.³²

2. A SZENIORÁTUSRA ÉPÜLŐ DINASZTIKUS URALOM (988–1125)

2.1. A kereszténység felvétele

Az államszervezés csirái már Vlagyimir uralma (978–1015) elején, azaz a kereszténység felvétele előtt is jelentkeztek. Úgy válogatta meg feleségeit, ahogy szövetséget kötött, és a pogány kultuszok „összegyű-rását” is megkísérelte: összegyűjtötte a kijevi hegyen a többféle törzsi hagyományt mutató istenfigurákat. Az áttörés azonban csak a kereszténység felvételével következett be. Olga már 857 körül felvehette a keresztséget, de tette nem volt hatással még közvetlen környezetére sem, nem tudunk róla, hogy akár családtagjai, akár a kísérettagok közül bárki is követte volna példáját.

Vlagyimir fejedelem 987-re apja egykori országát ismét egy kézben tartotta, így nem csoda, ha II. Bazileiosz bizánci császár (976–1025) felfigyelt rá mint sikeres hadvezérre. 989-ben a Krím-félszigeten Her-szón (Korszun) hódoltatása tovább növelte Vlagyimir hadi sikereinek számát. Vlagyimir győzelme a császár ellen fellépő trónkövetelő, Bardasz Phokasz vereségét jelentette. A császárral való szövetség eredményezte a Bíborbanszületett Anna hercegnővel való házasságot és egyidejűleg a megkeresztelkedést.³³ A kijevi várhegyen felállított, a pogány isteneknek szentelt idOLOKAT a kereszténység felé forduló Vlagyimir maga romboltatta le. Hatalmi eszközökkel támogatta a keresztény missziót: tömeges keresztelések zajlottak le Kijevben és Novgorodban, a fejedelmi bevételek tizedének átengedésével megvetette az

³² PVL 70–72.

³³ PVL 76–97, különösen 89–90. 331. jegyzet; Vladimir Vodoff: *La naissance de la chrétienté russe* (Paris, 1988) 62–107; Basil Dmytryshyn: *The Ukrainian Church: Observation on the Occasion of its Millennium*. In: Albert Leong (ed.): *The Millennium. Christianity and Russia 988–1988* (Crestwood, 1990) 41–58; Andrzej Poppe: *Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writing*. *Harvard Ukrainian Studies*, (12/13) 1988/1989. 488–504.

Vlagyimir (Volodimir) megkeresztelkedésének története számos epizódból áll, melyeket a „Régmúlt idők elbeszélése” ír le. Az egyik az ún. vallásválasztás története, amikor Vlagyimir előtt megjelentek a muszlim és a zsidó vallás követői, valamint a római és a bizánci kereszténység képviselői. Vlagyimir a bizánci-görög (ortodox) kereszténység mellett döntött. A hosszan taglalt történetben a 12. század eleji krónikás a döntés helyességét hangsúlyozta. A történet valószínűleg az lehet, hogy a Kijevben megforduló kereskedők körében mindegyik vallás követői jelen voltak. A másik epizód az ún. korszuni legenda, amely leírja Vlagyimir fejedelemnek a krími város feletti győzelmét, ennek nyomán bizánci házasságát és megkeresztelkedését. A krónikaszöveg kései keletkezését mutatja, hogy a helyi szentkultusz elemeit beleszórták a történetbe, de Vlagyimir megkeresztelkedésének helyszínét a szerző nem ismerte. Ezért szerepel e minőségben Korszun is és Kijev is.

egyházszervezet alapjait.³⁴ A fejedelmi udvarban működő görög származású főpap a metropolita címet viselte, számára épült az ún. Tizedtemplom. A tized fizetése sajátos jelenség az ortodox világban, de itt nem a keresztény lakosság tizedfizetési kötelezettségéről van szó, mint a római egyházban, hanem a fejedelem jövedelmének tizedéről, amelyet átengedett az egyháznak. A tizedfizetésnek ez a módja csak átmeneti jelenség volt, a későbbiekben nem tudunk róla.³⁵

2.2. Vlagyimirtól Vlagyimirig

A Rusz jelentős területi növekedése mellett Vlagyimir a Kijev–Novgorod útvonalat személyes irányítása alatt tartotta, a kisebb központok élére fiait állította. Szvjatopolk székhelye Turovban volt, de irányítása alá tartozott Pinszk és átmenetileg a drevljanok földje is. Jaroszlav Novgorodba kerülése előtt Rosztovban volt, ahol 1010-ben fiatalabb testvére, Borisz váltotta fel. Vlagyimir Glebet küldte Muromba, Szvjatoszlavot a drevljanokhoz, Vszevolodot a volhíniai Vlagyimirba,

³⁴ Ярослав Шапов: *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* (Москва, 1989) 23–68.

³⁵ Шапов (1989) i. m. 76–86.

Msztjiszlavot Tmutarakanyba, Szugyiszlavot Pszkovba és Sztanyiszlavot Szmolenszkbe. Csernyihiv és Perejaszlav viszont nem kapott külön fejedelmet. Vlagyimir fiainak helytartó szerepük volt, apjuk tetszése szerint elmozdíthatta őket. Az adózó egységek nem stabilan tartoztak össze, a drevljanok például egyszer a turovi székhelyű fejedelem alá voltak rendelve, máskor önállóan kezelték őket. Valószínű, hogy a törésvonalak a korábbi törzsi területek nyomán alakultak ki, így a helyi törzsi-nemzetségi előkelők befolyása, hatalma nagyobb maradhatott, mint a Kijevből odaküldött fejedelmé, aki csak a kíséretére támaszkodhatott.³⁶

A nemzetségi alapon felépülő társadalomban – az uralkodó dinasztiára is érvényes módon – a szeniorátus rendje volt a meghatározó: az elhunyt családfő helyébe a nemzetség legidősebbjének kellett lépnie. A rendszer nyilván bonyolultabban működött, hiszen amíg a többnejűség fennállt, számolni kellett azzal is, hogy a feleségek sem voltak azonos rangúak, így a tőlük született fiak sem. Az elvi sorrend a valós erőviszonyok alapján módosult.³⁷

Vlagyimir halálát követően évekig tartó trónharcok dúltak (1015–1019). A harcok során Vlagyimir fiai közül Borisz, Gleb és Szvjatoszlav életüket veszítették.³⁸ Két másik testvér, Szugyiszlav és Sztanyiszlav szerepéről, hatalmi ambícióiról nem tudunk semmit. Így három küzdő fél maradt a porondon. Szvjatopolk, akinek lengyel felesége volt, Bátor Bolesławtól (992–1025) kért segítséget, és felvette a harcot Jaroszlavval, de alulmaradt és elmenekült. Msztjiszlav Tmutarakanyban vetette meg a lábát, és a sztyeppei harcosok segítségével szállt szembe Jaroszlavval. 1024-ben Csernyihiv mellett győzött, és 1026-ban kiegyezett Jaroszlavval, aminek értelmében Csernyihiv és Tmutarakany a kezében maradt egészen 1036-ban bekövetkezett haláláig. Polock, amely csak Vlagyimir idején került a Rusz fennhatósága alá, a hatalmi vetélkedést kihasználva 1021-ben visszaszerezte függetlenségét. Msztjiszlav halála (1036) után Jaroszlavé lett Tmutarakany, egyedül Polock jelentett területi veszteséget.

³⁶ Font (1998) i. m. 41–42; Font (szerk.) (2009) i. m. 96–115.

³⁷ Font Márta: A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. *Aetas*, 1999/3. 22–33.

³⁸ Közülük Borisz és Gleb a Rusz elsőként kanonizált szentjei (1072). Életrajzukat ld. *Az orosz irodalom kistükre. Ilariontól Ragyiscsevig* (Budapest, 1981) 45–58; *The Hagiography of Kievan Rus'* (trans. with an introduction by Paul Hollingswoth) (Harvard, 1992) xxvi–lvii; Gail Lenhoff: *The Martyred Princes Boris and Gleb: a Socio-Cultural Study of the Cult and the Texts* (Slavica, Columbus, Ohio, 1989).

Bölcs Jaroszlav (1019–1054) uralkodásának második felére esnek jelentős intézkedései: az első törvénykönyv megalkotása, az első helyi származású (nem görög) metropolita kinevezése és a sokrétű európai kapcsolatok ápolása.³⁹ A normann/varég kapcsolatot erősítette házassága Olaf svéd király Ingigerd (Iréne) nevű leányával. Jaroszlav leányai közül egyet a leendő norvég király vett feleségül. Jaroszlav követei házassági ajánlattal érkeztek III. Henrik német-római császárhoz is, de Anna nevű leánya végül I. Henrik francia király felesége lett.⁴⁰ Ezek után természetes, hogy a szomszédos lengyel és magyar uralkodóházzal is rokoni kötelékek jöttek létre: I. Kázmér (1039–1058) Jaroszlav egyik fiatalabb leánytestvérét (talán féltestvérét) vette el, míg a Kijevben menedéket kapott András herceghez (a későbbi I. András magyar királyhoz) a lánya, Anasztázia Jaroszlavna ment férjhez.⁴¹ András herceg 1046-ban már kijevi feleségével együtt tért vissza Magyarországra.

A bizánci–kijevi kapcsolatok a kereszténység felvétele óta kiegyensúlyozottak voltak. Szinte váratlan 1043-ban a Rusz flottájának felbukkanása Konstantinápoly falai alatt. Az oka homályban marad, a hadjárat magyarzatául általában Bizánc túlzott befolyását szokták emlegetni. Ez adhatott okot Georgiosz Maniakész támogatására, aki felkelést szított IX. (Monomachosz) Konstantinosz császár (1042–1054) ellen. A békekötés alkalmával vették tervbe Jaroszlav egyik fia, Vszevolod és a császár egyik rokonának házasságát, amely még 1053 előtt megkötetett. Ebből a házasságból született a Vlagyimir Monomahnak nevezett későbbi nagyfejedelem (1113–1125).

Bölcs Jaroszlav is fiai segítségével kormányozta országát. Legidősebb fia, Vlagyimir 1043-ban, a Bizánc ellen indított támadás idején Novgorodban képviselte Kijev érdekeit. Ebből az időből a többi fiáról (Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod) nincs adatunk. Vlagyimir 1052-ben meghalt, valószínűleg ez késztette Jaroszlavot arra, hogy országa további sorsáról intézkedjen, amit a „Régmúlt idők elbeszélése” Bölc Jaroszlav halálához kapcsolódóan közöl, ezért szokták „végrendeltként” is említeni.⁴² Legidősebb, életben lévő fia, Izjaszlav kapta a legjelentősebb központokat, Kijevet, Novgorodot, Pszkovot, valamint Turov-Pinszket (a drevljanok földjét); Szvjatoszlavé lett Csernyihiv

³⁹ PVL 120; Franklin – Shepard (1996) i. m. 209–217.

⁴⁰ Manfred Hellmann: Die Heiratspolitik Jaroslavs der Weise. *Forschungen zur ost-europäischen Geschichte*, 8 (1962). 7–25.

⁴¹ Font Márta: I. András és Bölc Jaroszlav. *Világtörténet*, 2015/4. 607–624.

⁴² PVL 125–126; Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században* (Budapest, 2005) 155–157.

és Tmutarakany; Vszevolodé Perejaszlav és Rosztov-Szuzdal; Igoré a volhíniai Vlagyimir; Vjacseszlavé Szmolenszk. Unokája, legidősebb fiának gyermeke, Rosztjiszlav délnyugaton, a lengyel határ közelében kapott részt. A Jaroszlav-fiúk közül háromra vonatkozott a legidősebb „primus inter pares” rangja. Ezt a rendelkezést egy korlátozott szeniorátus bevezetésének tarthatjuk, hiszen kizárta az öröklésből a regnáló nagyfejedelem testvéreit és azok leszármazottait, valamint saját fiai közül is csak hármat juttatott tényleges hatalomhoz.⁴³

A három idősebb Jaroszlavics, a „triumvirátus” 1055–1073 közötti tényleges együttműködésének nyomát két intézkedésük támasztja alá. A Kijev melletti Vishorodban 1072. május 2-án került sor két nagybátyjuk, Borisz és Gleb kanonizálására.⁴⁴ Hasonlóan közös akaratral hozott döntés volt Jaroszlav „Pravdá”-jának (Pravda Jaroszlavicsej) bővítése is. Ekkor jött létre az a 43 paragrafusból álló szövegváltozat, amit „Rövid Pravdá”-nak (Kratkaja Pravda) nevezünk.⁴⁵ A „triumvirátus” működésének 1073-ban szakadt vége, amikor Vszevolod és Szvjatoszlav összefogott a szeniorátus rendje szerint Kijevben uralkodó bátyjuk, Izjaszlav ellen. Izjaszlav jelentős mennyiségű nemesfémme (a kijevi nagyfejedelemi kincstár tartalmával) és családjával együtt lengyel földre menekült. 1077-ben Szvjatoszlav halálhírére lengyel (és talán cseh) segítséggel visszatért Kijevbe. Uralma nem tartott sokáig, 1078-ban az unokaöccseivel vívott csatában életét vesztette.

A Jaroszlav-fiak közül Vszevolod egyedül maradt a nagyfejedelemség élén, de egyeduralmának évei (1078–1093) korántsem teltek zavartalanul. Unokaöccsei közül különösen ketten fejtettek ki nagy aktivitást: Izjaszlav fiai közül Szvjatopolk, aki a család nyugati útja során jó kapcsolatokra tett szert; Szvjatoszlav fiai közül pedig Oleg, aki Tmutarakanyba húzódott vissza. Vszevolod legidősebb fiát, Vlagyimirt Csernyihivbe ültette, amely ütközőterület volt Tmutarakany és a sztyeppe felé. Nem véletlen, hogy Vlagyimir (bizánci származású anyja után: Monomah) állandóan harcolni kényszerült a kunokkal.⁴⁶

⁴³ Font (1998) i. m. 46–50.

⁴⁴ PVL 140–141; Andrzej Poppe: Politik und Heiligenverehrung in der Kiewer Rus'. Der apostelgleiche Herrscher und seine Söhne. In: Jürgen Petersohn (Hrsg.): *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter* (Sigmaringen, 1994) 403–422.

⁴⁵ *Правда Русская* (изд. Борис Греков) (Москва–Ленинград, 1940); magyarul: *A középkori orosz történelem forrásai*, 17–22; Font Márta: Állam – államszervezés – kodifikáció. Megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről. In: Béli Gábor – Kajtár István – Szekeres Róbert (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok*. VIII. (Pécs, 2005) 125–141.

⁴⁶ Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig* (Balassi Kiadó, Budapest, 2014) 51–76.

A „Vlagyimirtól Vlagyimirig” terjedő időszak (978–1125) lényegében a Kijevi Rusz fennállásának ideje. Az államszervezés kezdete a kereszténység felvételével (988/989) kapcsolható össze. Mindkét Vlagyimir uralkodásának sikere annak köszönhető, hogy számos fiaikon keresztül sikeresen tudták irányítani országuk egészét. Azaz a nagyfejedelmi hatalom a nemzetségfő szenior hatalmára épült. Ez a periódus sem nélkülözte a hatalmi villongásokat, hiszen a rangidősség megállapítása a generációk és a dinasztia különböző ágai között korántsem volt egyértelmű. A kijevi nagyfejedelem, a Rurik-dinasztia szeniorja hatalmát külsőségekkel is kifejezte, ez volt a trónra ültetés hagyománya. A koronázás ceremóniája nem alakult ki, és igény sem mutatkozott iránta.

Vszevolodot halála után a szeniorátus rendje szerint nem fia, Vlagyimir, hanem idősebb testvérének fia, Szvjatopolk követte (1093–1113). A területi osztozkodás többi pontján nem a szeniorátus rendje érvényesült, és a kijevi nagyfejedelem nem tudta saját akaratát keresztülvinni, 1093–1097 között állandó belviszályok dúltak. A fejedelmek a Kijevtől északra épült Dnyeper-parti Ljubecsben 1097-ben megtartották az első fejedelmi gyűlést (szjezd), amelyen a Jaroszlav-unokák a Ruszt érdekszférákra osztották, és megállapodás született arról, hogy „mindenki megtarthatja az apai örökségét”.⁴⁷ Ez volt az első eset, amely a fejedelmi dinasztián belül az öröklést akarta szabályozni, de nem törölte el a szeniorátus rendjét. A két jogcím és a nyomukban járó többféle értelmezés továbbra is viszályok forrása maradt.

A 11. század utolsó harmadától a kunok támadásaival szemben a sikeres védekezést Vlagyimir Monomah irányította. Kétségtelen, hogy Vlagyimir szerepét eltúlozza az uralkodása alatt készült krónika, de ténylegesen jelentős az a győzelme, amely a kunokat 1111-et követően visszavetette a Don mögé. 1113-ban Kijevben nagy felkelés tört ki.⁴⁸ A felhalmozódott politikai és szociális feszültségek az elhunyt nagyfejedelem tisztségviselői ellen irányultak. A „kijeviek” körében Vlagyimir Monomah kihasználta népszerűségét, és őt „hívták” a nagyfejedelmi trónra, azaz Kijev lakói beleszóltak abba, ki uralkodjék felettük.

⁴⁷ PVL 194; Martin Dimnik: *Power Politics in Kievan Rus': Vladimir Monomakh and His Dynasty 1054–1246* (Toronto, 2016) 31–55.

⁴⁸ PVL 221–222.

A szeniorátus rendjét Vlagyimir sértette meg, amennyiben Szvjatopolk után apja idősebb testvérének, Szvjatoszlavnak fiai következtek volna, azaz a csernyihivi Oleg és testvérei. Vlagyimir Monomah számára előnyt jelentett Oleggel szemben a kunok elleni védekezésének sikere és az a helyzet, hogy felnőtt fiai már több helyen megvetették lábukat: Novgorodban, Szmolenszkben, Perejaszlavban. Vlagyimir Monomah kijevi uralmának legitimációja nem a szeniorátus rendjén, hanem a kijevektől érkezett felkérésen alapult.⁴⁹

Vlagyimir Monomah (1113–1125) uralma a korábbi fejedelmekénél szilárdabbnak bizonyult.⁵⁰ A sztyeppe felől hatékonyan szervezte meg Kijev és Perejaszlavl védelmét, az úz, a tork stb. töredék népesség a kijevi nagyfejedelmet szolgáló határvédő csoporttá alakult. Vlagyimir Monomah Bizánccal és Skandináviával is kapcsolatban állt családi kötelékeken keresztül. Uralkodása idején keletkezett a „Régmúlt idők elbeszélése” második változata a Kijev melletti vidubicsi kolostorban, amelyet apja alapított 1086 körül.⁵¹ Ennek szövegébe ágyazottan maradt fenn Vlagyimir Monomahnak gyermekeihez írott „Intelme” (Poucsenyije gyetyam), amelyet a krónikát kompiláló Szilveszter apát az 1096-os év eseményeihez illesztett.⁵²

A Vlagyimir által kiadott rendelkezésekből született és a középkor végéig használatban volt az ún. „Bővített Pravda” (Prosztrannaja Pravda), amelynek passzusai a pénzügyekhez kapcsolódnak. Például ha valaki 50%-os kamatra vett fel kölcsönt, tőle csak két évig volt szabad kamatot szedni, a harmadik évtől már csak az összeg volt követelhető. Ha pedig valaki három évig fizetett ekkora kamatot, attól a kölcsön összege nem volt visszakövetelhető.⁵³ Számba vették a kölcsön visszafizetésének körülményeit is. Így például ha valaki önhibáján kívül nem tudott fizetni (elsüllyedt a hajó, tüzeset, rablás stb.), néhány év fizetési haladékot kapott. Ha viszont valaki neki felróható okból nem fizetett (például a kölcsönvett pénzt elitta), azt a személyt el is lehetett adni. A kölcsönügyeket minden esetben tanúk jelenlétében kellett lebonyolítani. Aki nem tudta

⁴⁹ Dimnik (2016) i. m. 56–61.

⁵⁰ Алексей Толочко: *Очерки начальной Руси* (Киев–Санкт-Петербург, 2015) 98–100.

⁵¹ Templomát 1086-ban szentelték fel, ld. PVL 155.

⁵² PVL 191–193; Font Márta: Vlagyimir Monomah. In: Szvák Gyula (szerk.): *Orosz hősök és antihősök. Tanulmányok a 25/30. évfordulóra* (Budapest, 2020) 35–56.

⁵³ Ld. a törvény szövegét: Szili Sándor (szerk.): *A középkori orosz történelem forrásai* (Budapest, 2005) 28. (cap. 47.) 53. jegyzet; Omeljan Pritsak: *The Origins of the Rus': Weights and Monetary Systems* (Cambridge MA, 1998) 45–61.

törleszteni a felvett kölcsönt, le kellett dolgoznia, így átmenetileg függő helyzetbe, azaz a rabszolgai állapothoz került igen közel, ahonnan csak nehezen lehetett visszakérülni a szabadok közé.⁵⁴

Ehhez a korszakhoz és Vlagyimir nagyfejedelem személyéhez nyúltak vissza a 15. században Moszkva történetírói, amikor a Kijevi Rusz fejedelmeivel való rokonságot igazolni akarták. Ukrajna esetében a kapcsolódási pontot a területi kontinuitás töltötte be, a részfejedelemségek időszakából elsősorban Halics-Volhínia. Csernyihiv azért szorult háttérbe, mert onnan nem maradt fenn saját történetírás.⁵⁵

2.3. Törvények és társadalom

A törzsi-nemzetségi elitből kiemelkedő fejedelem katonai, bírói, spirituális ügyekben döntési jogkörrel volt felruházva. Kiváltságos helyzetét előkelő származásának köszönhette, de ez a privilegizált helyzet önmagában semmiképpen sem jelentett monarchikus hatalmat, még kevésbé azt, hogy a fejedelem földbirtokos lett volna. A földbirtoklás csírájának, de legalábbis az egy területhez való ragaszkodás megnyilvánulásának az 1097. évi ljubecki megállapodást tekinthetjük. A fejedelmek jövedelme zsákmányból, az alávetett törzsek és a kereskedelem adójából, valamint a bírságokból állt.⁵⁶ A kijevi nagyfejedelem egy-egy terület (voloszty) – pontosabban a felette gyakorolt uralom – átengedésével az adott terület jövedelmeinek egy részéről mondott le, illetve engedte át másoknak, de adót továbbra is kapnia kellett onnan. Ezt a jövedelemátengedést nevezik „táplálásnak” (kormlenyije).⁵⁷

A fejedelmi hatalom megszerzését a trón szimbolizálta, az intronizáció megfogalmazása az uralom családi szálon igazolható jogosságát bizonyította. Az a néhány oklevél (usztav), amely a kijevi korszakból fennmaradt, az „Én, a fejedelem...” formulával kezdődik, majd a Szentháromságra utaló mondat követi, amely a fejedelem keresztény voltáról tanúskodik. A nagyfejedelemnél kisebb rangú fejedelmek ese-

⁵⁴ *A középkori orosz történelem forrásai*, 34–35. (cap. 102–115.)

⁵⁵ Font Márta: Az „eltűnt” halicsi évkönyvírás nyomai. In: Bene Krisztián – Kolontári Attila – Huszár Mihály (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves* (Pécs, 2018) 293–302.

⁵⁶ Ярослав Шапов: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* (Moskva, 1976) 13, 85; *A középkori orosz történelem forrásai*, 15.

⁵⁷ Игорь Фроянов: *Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории* (Moskva, 1974) 154–165.

tében a nagyfejedelemtől kapott felhatalmazás vagy a helyiek közreműködése (hívás, választás) teremtette meg a legitimitációt.⁵⁸ A szokásjog a dinasztia felnőtt férfi tagjai között a rangidősség (szeniorátus) alapján tett különbséget, a viszonyrendszert a rokoni kapcsolatok jelölésére használt kifejezésekkel (apa, fiú, fivér) írták le.

A Kijevi Ruszban a vérségi-nemzetségi kötelékek nagyon lassan bomlottak fel, nem alakult ki egy olyan rendszer, amely átláthatóbbá tette volna a nagyfejedelem és a többi fejedelem közti viszonyt, és szűkítette volna a legfőbb hatalomra jogosultak körét. A 12. század közepén megjelent az ún. duumvirátus, amely az apává-fiúvá fogadással a valós rokoni kapcsolatok helyébe egy fiktív rokonságot léptetett.⁵⁹ Van példánk a dinasztiaból való „kihullásra” is (például Halicsban Ivan Berladnyik és fia), amihez a voloszty-nélküliség vezetett. A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer tehát egyre kevésbé függött a valós rokoni kapcsolatoktól, alapvető volt az önálló jövedelemhez (volosztyhoz) jutás, amely nem földbirtokot, hanem az adott területről beszedett adójövedelmet jelentette. Földbirtok híján indokolatlan a fejedelmek közti kapcsolatrendszerre a vazallitás fogalmát alkalmazni.

A fejedelmek kiemelkedését a törzsi-nemzetségi előkelők közül a fejedelmi kíséret (druzsina) segítette elő. A kíséret jelenléte általában a bomló törzsi-nemzetségi társadalmak sajátja, így specifikus jelensége a Kijevi Rusznak.⁶⁰ A kíséret volt mindenütt az a közeg, amely legkönnyebben fogadta be és asszimilálni tudta a különféle etnikai közegekből érkezőket, akiknek további sorsa a fejedelemtől nyert juttatásoktól függött. A szolgálat fejében a fejedelemnek gondoskodnia kellett kíséretének tagjairól (élelem, ruházat, fegyver). A kísérettel (druzsinniki) a fejedelem időről időre tanácskozott (dumi). Kezdetben a fejedelem közvetlen környezetében élt minden kísérettag: együtt laktak, közösen étkeztek. A 12. századtól az írott forrásokból ismerjük az erődítmények „szenyi”-nek nevezett részét, ahol a fejedelem kíséretének tagjaival összegyűlt és lakomázott (pir).⁶¹ A kíséreten belül is kialakult egy hie-

⁵⁸ Font (1999) i. m. 30–32; Poppe (2007) i. m. 159–184; Анна Литвина – Федор Успенский: *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропоники* (Moskva, 2006).

⁵⁹ Font (1998) i. m. 58–63.

⁶⁰ Игорь Фроянов: *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории* (Ленинград, 1980) 64–98; Christian Lübke: *Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9.–11. Jahrhundert)* (Köln–Weimar–Wien, 2001) 254–260.

⁶¹ A „szenyi” a régészeti adatok alapján egy fedett, de nyitott oldalú építmény volt, ahol kedvezőtlen időjárás esetén egy nagyobb csoport is kényelmesen elhelyezkedhetett.

A Kijevi Ruszban a szokásjog alapján fejedelem lehetett mindenki, aki a Rurik-dinasztia tagjaként született. A létszámában gyarapodó dinasztiaán belül a rangidősség (seniorátus) megállapítása bonyolulttá vált. A fejedelmi státusz megőrzésének zálogát a „volosztj” képezte, amely a jövedelmet (és a kíséret eltartásának lehetőségét) biztosította, de nem tekinthető földbirtoknak, hanem egy olyan területnek, ahonnan az adott személy az adót beszedhette, és amellyel addig rendelkezett, amíg el nem vették tőle. A volosztjtal nem rendelkező fejedelmek deklasszálódtak, kísérettag vált belőlük.

rarchia. Első jeleként értékelhetjük a „Rövid Pravda” azon cikkelyeit, ahol egyes fejedelmi tisztségviselők (ognyicsanyin, sztarsij konyuh) vérdíja a duplájára emelkedett. Egy szűkebb és egy tágabb kör formálódott, a kisebb és a nagyobb kíséret, a szláv szóhasználat szerint ifjabb és idősebb kíséret.

A bojárok a kíséret vezető tagjai voltak (poszadnyik, vojevoda), de hamar leváltak a kíséretéről.⁶² A kíséret másik része megtartotta szoros kapcsolatát a fejedelemmel a szó fizikai értelmében is, hiszen továbbra is egy fedél alatt éltek (mladsaja druzsina). A kisebb kíséret tagjait az összefoglaló „grigy/grigyba” szóval jelölték, amely a skandináv „grid”-ből származik, és személyes szolgát, testőrt jelent. A fegyveres kíséreten belüli fokozatok: „gyetszkije”, „otroki”, „paszinki”, „koscei”, „csad(o)”. A „gyetszkije” a kisebb kíséret felső rétegét alkotta, ők ott voltak akkor is, amikor a fejedelem a bojárokkal tanácskozott (dumi). A kisebb kíséretből a fejedelmi udvartartás formálódott ki, és a 12. század legvégétől a részfejedelemségek időszakába hosszan átnyúlva is fennállt.⁶³

A koraközépkori társadalmakra jellemző módon éles határ húzódott a szabadok és a szolgák között. A társadalmi különbségekre a „Pravda”

⁶²A bojár szó etimológiája vitatott, tudniillik az, hogy szláv vagy török eredetű-e. A szláv etimológia szerint a „bo(l)jarin” a „boj-” vagy „bol-” tőből származik, az első változat szerint „harcos”, a második szerint „nagy, hatalmas, több” jelentést tulajdonítanak a szótőnek. A török nyelvből való származtatás a második verzióval cseng össze: a „bojar” alapjelentése – „nagy, gazdag, nemes”. Ld. Фроянов (1980) i. m. 77–85; Uwe Halbach: *Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert* (Stuttgart, 1985) 101–104.

⁶³Halbach (1985) i. m. 131–137.

passzusai világitanak rá.⁶⁴ Ilyen például a gyilkosság esetén kiszabható vérdíj (vira) összege. A „Pravda” Bölcs Jaroszlav-kori részében megengedték a vérbosszút a legközelebbi hozzátartozóknak (apa, fiú, testvér, unokatestvér). Később a fejedelem bírósága előtt vérdíj fizetésével rótták le a büntetést. A társadalmi viszonyokat megvilágító értékes adalék az ún. idegen vérdíj (gyikaja vira), amikor az ismeretlen elkövető helyett a közösségnek kellett együttesen állnia a vérdíj összegét. Ez a közösség a nagycsalád (verv) volt, amely az obscsina – szabad közösség – korai formájának tekinthető.⁶⁵

A törvények alapján a társadalom szélső rétegeit lehet könnyen elkülöníteni: a fejedelem szolgálatában álló elitet (dupla vérdíjasok) és a teljesen tárgyként kezelt szolgálai rendűeket (holopokat). A társadalom zömét a jogilag szabadok alkották, akikért 40 grivna vérdíj járt. A „muzsi” vagy „ljugyi” szavak a közszabadságot élvező egyének megjelölésére szolgáltak, sokszor megkülönböztetve: „lucssije muzsi” (jobb vagy legjobb emberek), „ljugyi gradszkije” (várbeli emberek). A „gradszkije ljugyi” (másképp: kijeziek, halicsiak, szmolenszkiek, novgorodiak stb.) a területi központhoz tartozást; a „cerkovnije ljugyi” az egyházi köteleket; a „sztarejsina grada” a település elöljáróit jelölte. Szabad voltukat mutatja, hogy alkalmanként fegyvert viselhetek, ilyenkor „voi” (harcosok) voltak, véleményüket testületként is megfogalmazhatták és tudathatták a fejedelemmel. Ez a testület a vecse, amely feltételeket szabott a hívott fejedelem számára.⁶⁶ Az első erről szóló híradások Novgorodban már 1016-ból, Belgorod esetében 997-ből olvashatók.⁶⁷ Az esetek száma a 11. század második felétől szaporodott, a vecse igen aktív volt az egész 12. századon keresztül. A 13. század elején helyenként már visszaszorulóban volt, másutt továbbra is virulens maradt. A vecse működése tehát a 11. század második fele és a 13. század első fele közötti időszakban az egész Rusz területén általános volt. A vecse aktivitása a széttagolódás folyamatának kísérőjelensége, de hiányzott belőle az önkormányzati jelleg.⁶⁸

⁶⁴ *A középkori orosz történelem forrásai*, 17. (cap. 1.), 19–20. (cap. 18, 21–24.)

⁶⁵ Az idegen vérdíjra ld. *A középkori orosz történelem forrásai*, 24. (cap. 4.); Фроянов (1974) i. m.

⁶⁶ Фроянов (1980) i. m. 150–184; Klaus Zernack: *Die burgstädtische Versammlungen bei den Ost- und Westslaven* (Wiesbaden, 1967). A téma historiográfiai összefoglalását ld. Петр Толочко: *Власть в Древней Руси X–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2011) 150–183.

⁶⁷ A 12. század eleji PVL-ben a kutatás mai állása szerint későbbi betoldás, kompiáció lehet.

⁶⁸ Font (1998) i. m. 87–89.

2.4. Kereskedelem, jövedelmek, települések

A Kijevi Rusz területe változatos életföldrajzi környezetet jelentett. A népesség jelentős része az erdős zónában élt, amelyet sűrű erdők borítottak, számtalan folyó szelte át. Délen a keleti szláv csoportok áthúzódtak az erdős sztyeppe irányába, amely a mai Kijev–Harkiv vonaltól délre terült el. Kijevtől észak, északkelet felé kezdődött a lombos, majd vegyes erdős zóna, amely ék alakban húzódott észak felé. A nevezetes feketeföld csak az erdős sztyeppére volt jellemző, az erdős vidéken kedvezőtlenebbek voltak a körülmények: nehezebben művelhető talaj és hidegebb éghajlat.⁶⁹ A folyók szabdalta mocsaras vidéken való megtelepedésre a folyópartok, a mocsarokból kiemelkedő magaslatok voltak alkalmasak. A folyók természetes úthálózatot alkottak, a hajókat csak rövid szárazföldi szakaszokon (voloki) kellett átvontatni egyiktől a másikig.⁷⁰ A szárazföldi közlekedés a száraz nyári időszakban volt megoldható, vagy télen, amikor a mocsarak befagytak. Emiatt nem voltak szokatlanok a téli hadjáratok.

A gazdálkodásban az éghajlati eltérések mellett etnikai különbségek is jelentkeztek. A szlávok alapvetően földművelő, a varég-ruszk pedig kereskedelemmel foglalkozó népcsoport voltak. A finnugor népek lakta területen az erdő adta javak összegyűjtésének, délen, a nomádokkal kapcsolatot tartó részekben az állattenyésztésnek volt nagyobb szerepe. Az erdős vidék prémés állatai és egyéb javai (méz, viasz) adták a kereskedelem (és az adók) legfontosabb elemeit. A délnyugati területen pedig a só volt a bevételi forrás.⁷¹

A távolsági kereskedelem ütőere „a varégoktól a görögökig vezető vízi út” volt, végpontjait a Varég–(Balti)-tenger és a Rusz–(Fekete)-tenger alkotta. Hasonlóan fontos volt, de nem illették külön névvel a Novgorodból a Volgán át a Kaszpi-tenger és a muszlim világ felé vezető kereskedelmi utat.⁷² A hajóforgalom nagyságrendjét mutatja a többféle hajótípus: az evezőkkel és/vagy vitorlával felszerelt hajó (ladja), amelynek volt áruszállításra és hadakozásra alkalmas változata is. Értéküket a lopás esetén fizetendő összeg jelzi: három grivna, két griv-

⁶⁹ Günther Stökl: *Russische Geschichte* (Stuttgart, 1990) 14–18.

⁷⁰ DAI 57–61.

⁷¹ Klaus Heller: *Russische Wirtschaft- und Sozialgeschichte*. Bd. I. *Die Kiever und Moskauer Periode* (Darmstadt, 1987) 17–76.

⁷² PVL 20; Толочко (2015) i. m. 81–92; Polgár Szabolcs: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)* (Budapest, 2019) 66–89.

na, hatvan kuna. Kevesebb értéket képviselt a bárka (sztrug) és a fa-törzsből kivájt csónak (cseln).⁷³

A Kijevi Ruszban a grivna szolgált általános értékmérőül. A 11–12. században a kijevi grivna egy hatszög alakúra formált veretlen ezüst-tömb (ritkábban aranytömb) volt, a leletek szerint átlagos súlya 168 g-ot nyomott. A grivnánál kisebb összegek nevei arról tanúskodnak, hogy a veretlen ezüsten kívül a különböző prémekek töltötték be az általános értékmérő szerepét: a kuna (a coboly vagy a hermelin prémje), a veverica (a mókus vagy a menyét bundája).⁷⁴ A kijevi nagyfejedelmek ezüstérméket verettek (szerebrennyiki), amelyeknek inkább presztízserkéke lehetett. Bölcs Jaroszlav érméiből mindössze hat darabot ismerünk, ezek a grivnát és a természeti pénzeket nem tudták kiszorítani.⁷⁵ A távolsági kereskedelemben a Rusz határain kívül vert érmék voltak forgalomban: a muszlim világból érkező dirhemek (8. század vége – 11. század eleje), majd a bizánci érmék (10–11. század) és a Nyugat felől az ezüstdénárok (11. század – 12. század első fele). A 12. század folyamán a beáramló érmék száma csökkent, amit a kereskedelem korábbi biztonságának megszűnésével (kun, tatár fenyegetéssel),⁷⁶ illetve Bizáncnak a keresztesek általi elfoglalásával (1204) lehet magyarázni. A 12. században csökkent az érmék forgalma, a veretlen ezüst és a különböző szörmék töretlen értékmérő szerepe egészen a 14. századig tartott.⁷⁷

A kereskedelemmel függtek össze a kölcsönügyletek, amelyeket a „Bővebb Pravda” szerint tanúk előtt kellett megkötni.⁷⁸ A Rusz területén a külföldi kereskedőket „goszty”-nak nevezték, amely a „hospes” szóból származott. Az útvonal mentén a központi fekvésű helyeken álltak meg, itt létesítettek lerakatot és vitték piacra áruikat. Az egy helyről származó kereskedők egymás közelében telepedtek le, a városon belül sajátos negyedeket alkottak, ahol később templomot is emeltek maguknak. A Rusz déli részén 1240 előtti időszakból Kijevben ismerünk ilyet.⁷⁹

⁷³ *A középkori orosz történelem forrásai*, 31. (cap. 73.)

⁷⁴ Pritsak (1998) i. m. 58; Polgár (2019) i. m. 15–25.

⁷⁵ Pritsak (1998) i. m. 106–117.

⁷⁶ Thomas Noonan: *The Monetary History of Rus’*. *Harvard Ukrainian Studies*, 1987/3–4. 384–443.

⁷⁷ Всеволод Потин: *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк* (Ленинград, 1968) 59–65.

⁷⁸ *A középkori orosz történelem forrásai*, 27–28. (cap. 43–47.)

⁷⁹ Lübke (2001) i. m. 144–243; Polgár (2019) i. m. 119–140.

A kamatszedés szabályozása: „A havi kamatról. Ha rövid [a futamidő, azaz néhány napos] akkor ne szedje. Ha [hosszabb] határidőre foglalják le a pénzét, akkor a kunát harmadolva adják meg neki, a havi kamatot pedig felejtsék el. Ha nincsenek tanúk, három grivna [értékhatárig] maga menjen esküt tenni, hogy [visszakapja] a pénzét. Ha [a kölcsön összege ennél] több kuna, akkor így beszéljen: Túlontúl jóhiszemű voltam, nem hívtam tanúkat.” Vlagyimir Monomah rendelkezése szerint: „Ha valaki kétszeres kamatot számol föl, a kölcsöntöke visszajár neki. Ha azonban háromszoros kamatot szed, a kölcsöntölkét nem veheti vissza.”

Szili Sándor (szerk.): A középkori orosz történelem forrásai (Budapest, 2005) 28.

A központi települések tipikus elhelyezkedése volt a folyótorkolatban emelkedő magaslat, ahol a települést legalább két, esetenként három oldalról is a folyó védte. Ezeket a településeket farönkökkel megerősített földsáncsal vették körül. A megerősített település központi szerephez jutott, alkalmas volt az adók begyűjtésére, fejedelmi rezidencia kialakítására, a környék katonai ellenőrzésére. Vonzáskörzetében kisebb települések jöttek létre. A skandináv forrásokban a Rusz nevéként felbukkanó „Gardariki” (azaz a „városok országa”) jelentése miatt az orosz szakirodalom egy része a településnevek mögött eleve csak városokat látott.⁸⁰ A távolsági kereskedelem központjaiban különböző funkciójú városrészek együtteseit látjuk, de egyik városrész sem élvezett olyan területi jogokat (autonómiát) biztosító privilégiumokat, mint a középkori nyugat-európai városok esetében látjuk. A Kijevi Ruszban Bizánchoz és a muszlim világ központjaihoz mérhető település kettő volt: Kijev és Novgorod.

A települések egyik része a védelemre alkalmas, folyók által több oldalról körbevett magaslaton épült fejedelmi rezidencia (vár – gye-tyinyec; később – kreml⁸¹) volt, ott álltak az első templomok is. Kijev esetében ez a központi rész bővült ki, az egyes időszakok építkezései

⁸⁰ Ezt a véleményt látszólag erősítette a mai orosz „gorod” (város) jelentése. A szó a középkorban „megerősített település” jelentéssel bírt. Ld. a mai ukrán nyelvben „horod” (kert), „horoditi” (elkeríteni), a város ukrán megjelölése „miszto”. Középkori vonatkozásban ld. Eduard Mühle: *Die städtische Handelszentren der nordwestlichen Rus’* (Stuttgart, 1991) 5–15.

⁸¹ Azaz a kreml nem egy konkrét létesítmény, hanem építménytípus.

jól elkülöníthetők.⁸² A rezidencia mellett mindenütt megjelent a suburbium (podol, majd poszad, később szloboda), ahol a kézművesek és a kereskedők éltek. A két nagyváros esetében több ilyen városmag alakult ki, az ún. végek (konci), amelyek a települések belső szerveződésének is keretet adtak.

Kijevhez hasonló központi települések – Csernyihiv, Perejaszlavl és Szmolenszk – esetében a védelmi funkció erőteljesebben volt jelen. Vishorod és Ljubecs fejedelmi rezidenciaként jött létre. Hozzájuk volt hasonló az újabb kutatások során feltárt Przemysl és Halics is. Ljubecset kutatták meg a legalaposabban, rekonstrukciója is elkészült. Vishorodnak és a később épült Belgorodnak Kijev védelme szempontjából volt jelentősége. A sztyeppével szembeni védekezést szolgálta Kijevhez tartozóan Kanyiv, Zarub, Torcseszk, Halicshoz tartozóan pedig Kucselmin, Bakota, Usica.

A települések száma a 12. század folyamán jelentősen növekedett.⁸³ Az agrárstruktúrából fakadó különbségekkel magyarázható, hogy egyaránt előfordult a kiscsaládi gazdálkodásra utaló füst (dim) és a nagycsaládi gazdálkodást kifejező falu (szelo). A falu a 12. században az egyház javai között szerepel, itt prediumnak értelmezhető. A szó etimológiája szerint a „szelo” a „szeszty”, „szigyety” (ülni) igéből származik, így az egy helyben lakó, letelepedett életmódot folytató földművelő közösség lakóhelyére enged következtetni.⁸⁴

3. A KIJEVI CENTRUM ÉS AZ ÖNÁLLÓSODÓ PERIFÉRIÁK (1125–1240)

3.1. A fejedelmek és a vecse küzdelme a 12. század folyamán

A Kijevi Rusz társadalmában fejedelem volt mindenki, akinek az apja is fejedelem volt, ezzel jogot formált arra, hogy egyszer akár nagyfejedelem is legyen, de mindenképpen részesüljön azokból a javakból, amellyel a Rurik-dinasztia rendelkezett.⁸⁵ Ez a részesedés nem birtok formájában történt, hanem egy területről (voloszty) befolyt jövedelem

⁸² Петр Толочко: *Древний Киев* (Киев, 1983).

⁸³ Franklin – Shepard (1996) i. m. 324–339, térkép: 406–407.

⁸⁴ Heller (1987) i. m. 35–43; Ágoston Magdolna: *Az orosz történelmi források terminológiája* (Szombathely, 2004) 21.

⁸⁵ Font (1998) i. m. 53–54; Антон Горский: *Русь. От славянского расселения до Московского царства* (Москва, 2004) 130–146.

A vecse egy központhoz tartozó terület szabad népességének öszszjövetele. A nemzetségi társadalom hagyományaiban gyökerező testület másutt is kialakult, de a társadalom differenciálódásával az államszervezés idején elsorvadt. A Kijevi Ruszban viszont jelentős átalakuláson ment keresztül. A területi szerveződés mellett (ld. kijeviek, novgorodiak, halicsiak stb.) differenciálódás is történt, erre utal az előljárók (sztarejsina grada) megjelenése, akik irányító szerepet töltöttek be. A vecse nem lehetett független a fejedelem által a központ élére állított tisztségviselőktől (poszadnyik, namesztnyik) sem. A vecse összehívása alkalmanként történt. Így például Vlagyimir Monomah kijevi uralmát a vecse hívása tette törvényessé. Ez a gyakorlat Novgorodban teljesedett ki, de a 12. században a Rusz más központjaiban is látjuk nyomát. A vecse tehát a fejedelemmel – és kíséretével – szemben egyfajta közhatalmat testesített meg. A monarchikus hatalomra törekvő fejedelem és a közhatalom hagyományait érvényesíteni akaró vecse közötti küzdelem adta a 12. században a széttagolódás egyik mozgatórugóját.

átengedését jelentette. A voloszty még nem fejedelemség, de nem is birtok. Megtartása ideiglenes, elvileg bárki rendelkezhet vele és birtoklójával, aki a szeniorátus rendje szerint fölötte állt. A volosztytal rendelkező fejedelmeknek volt saját jövedelmük, amiből kíséretet tudtak fenntartani. Akinek viszont nem sikerült volosztyot szerezni, az deklaszálódott, kihullott a dinasztia számon tartott tagjainak a sorából, és származása ellenére csak kísérettag lehetett belőle. Ha hadba vonultak, akkor a nagyfejedelem parancsára minden volosztytal rendelkező fejedelemnek mennie kellett „földje egész lakosságával”.⁸⁶

A 12. században a Kijevi Rusz területén megnőtt a perifériák jelentősége ott, ahol nagyobb területi egységek, eltérő érdekeltségű régiók formálódtak.⁸⁷ A Kijev feletti uralom egyre inkább szimbolikussá vált. Kijev háttérbe szorulását fejezte ki, hogy a nagyfejedelem címet Vlagyimir-Szuzdal fejedelme is használni kezdte a 12. század utolsó

⁸⁶ A „voloszty” a korabeli szóhasználat, a „fejedelemség/részfejedelemség” a történettudomány kategóriája. A mai szóhasználat szerint a fejedelemség több volosztyból állt, illetve akkora terület volt, hogy több volosztyot lehetett kialakítani belőle.

⁸⁷ Franklin – Shepard (1996) i. m. 323–371; Font (1998) i. m. 52–70.

harmadában.⁸⁸ Délnyugaton pedig két korábban önálló terület, Halics és Volhínia kapcsolódott össze. A periféria bármennyire is megnövekedett területű egységei nem tekinthetők önálló államoknak. Az egyházszervezet, a jogrend, a Kijev feletti uralomra támasztott jogigény továbbra is megmaradt mint összekötő kapocs, de a Kijevi Rusz egységéről beszélni az 1130-as évektől illuzórikus.

3.2. Harcok Kijev megszerzéséért

Vlagyimir Monomah halála után fia, Msztyiszlav zökkenő nélkül lett kijevi nagyfejedelem (1125–1132). Trónraléptével a primogenitúra (elszülöttség jogán való öröklés) látszott felülkerekedni, de Msztyiszlav a szeniorátus kritériumainak is megfelelt. Hadjáratai arról tanúskodnak, hogy az „egész Rusz” uralkodójaként tudott megjelenni. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelemsége jórészt a Vlagyimir teremtette konszolidációból táplálkozott: Csernyihiv és a délnyugati Przemysl–Terebovlja leszakadását tudomásul vette ő is, ami lényegében az 1097-es ljubecsi megállapodás további érvényben maradásáról tanúskodik. A Rusz többi része viszont a szeniorátus jogán uralma alatt maradt, a családtagoknak „kiosztott” részek nem voltak önálló fejedelemségek, hanem volosztyok, ahonnet bárki elmozdítható volt.⁸⁹

Msztyiszlavot legidősebb életben lévő testvére, Jaropolk követte a nagyfejedelemi székben (1132–1139). Jaropolk uralmának visszaszorulását jelezte az 1136. év nevezetes eseménye, amikor unokaöccsét, Vszevolod Msztyiszlavicsot a novgorodiak elűzték, amire korábban nem volt példa a Rusz területén.⁹⁰ Vszevolod Jaropolkhoz ment Kijevbe, ahonnet hamarosan a pszkoviak „hívták”. Élete hátralévő időszakát ott töltötte. E területek feletti uralom kicsúszott a kijevi nagyfejedelem kezéből. Jaropolkkal a csernyihivi Olgovicsok sem voltak olyan lojálisak, mint Msztyiszlavval. Vszevolod Olgovics a kijevi nagyfejedelemség megszerzésére törekedett. 1138-ban Jaropolk az „egész Rusz” élén vonult ellene hadba.⁹¹

⁸⁸ Makai János: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből* (Eger, 2015) 129–134.

⁸⁹ Franklin – Shepard (1996) i. m. 339–352; Dimnik (2016) i. m. 69–77.

⁹⁰ Henrik Birbaum: *Lord Novgorod the Great. UCLA Slavic Studies*, vol. 2. 1981. 45.

⁹¹ *Полное собрание русских летописей. II. Ипатьевская летопись* (изд. Борис Клосс) (Славянские языки, Москва, 2001) (PSZRL II.) 301; magyarul ld. *Magyarok a Kijevi Évkönyvben* (ford., bev., komment. Font Márta) (Szeged, 1996) 56–59.

Jaropolk halála (1139) után a rangidős Vjacseszlav csak néhány hétig tudta magát Kijevben tartani. A felbomlott Monomah-klán nem volt képes egységesen fellépni: érdekellentét állt fenn az idősebb generációhoz tartozó Vjacseszlav és Jurij Dolgorukij, illetve a fiatalabb Msztyiszlav-fiak között. Lényegében a mérleg nyelve lett a Csernyihivből hívott Vszevolod kijevi nagyfejedelem (1139–1146), akivel kompromisszumot kötöttek.⁹² Vszevolod számára is előnyös volt, hogy sikerült kiegyeznie a Monomah-klánnal. Keményebb ellenfélnek bizonyult a délnyugati részeken megerősödött Vlagyimirko Volodarevics, a ljubecsi gyűlés után a Przemysł–terebovljai volosztyot megszerző Volodar Rosztyiszlavics fia.⁹³

Az 1140-es években a Kijevi Rusz térképe alaposan átrajzolódott. Csernyihiv és Halics saját dinasztiát teremtve önállósodott, északon Novgorod és Pszkov a fejedelmek „váltogatásával”, a fejedelmekre rótt köteleességek (eskü) betartatásával őrizte Kijevtől való függetlenségét. Nem is szólva Polockról, amely lényegében már az 1060-as években levált Kijevről.⁹⁴ A Monomah-klán uralta terület másik kikristályosodási pontja Rosztov-Szuzdal volt, ahol 1132-től Vlagyimir Monomah legfiatalabb fia, Jurij Dolgorukij vetette meg a lábát, és élete végéig (1157) megtartotta. A régi központ, Rosztov mellett ekkor egyre gyakrabban szerepelt Szuzdal, majd a 12. század második felében vált ki az újabb központ, a Kljazma-parti Vlagyimir.⁹⁵ Az 1140-es évek elején – harmadik hasonló sorsú területként – figyelhetjük meg a volhíniai Vlagyimir egy kézen való megszilárdulását: az 1130-as évek vége felé szerezte meg Izjaszlav Msztyiszlavics, és az 1140-es évekre szűkebb családjá kezében tudta tartani.

A 12. század közepén ún. „fejedelmi koalíciók” formálódtak, köztük katonai egyensúly jött létre, ez vezetett az ún. duumvirátus kialakulásához a 12. század második felében. A Kijevben székelő Izjaszlav Msztyiszlavics (1146–1154) a volhíniai Vlagyimirra és Szmolenszkre tudott támaszkodni. Mindkettőt egy-egy testvére tartotta kézben, előbbit Vlagyimir, utóbbit Rosztyiszlav. Csernyihiv és a hozzá tartozó Novhorod-Sziverszkij fejedelmeinek álláspontja ingadozott. Előbb Jurij Dolgorukij mellé álltak, hiszen Izjaszlavval szembekerültek az

⁹² PSZRL II. 304; Dimnik (2016) i. m. 97–119.

⁹³ PSZRL II. 314–317; *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*, 68–77.

⁹⁴ Леонид Алексеев: *Полоцкая земля IX–XIII вв.* (Москва, 1966).

⁹⁵ Юрий Лимонов: *Владими́ро-Сузда́льская Русь* (Москва, 1987) 27–37; Makai (2015) i. m. 23–24; Makai János: *Klio labirintusában. A történetírás a Kijevi Ruszról és a Vlagyimir-Szuzdali Ruszról* (Eger, 2018) 135–173.

1146. évi harcok és Igor Olgovics halála miatt. Izjaszlav kihasználta a csernyihivi érdekeltségű unokatestvérek, az Olgovicsok és Davidovicsok ellentétét.⁹⁶

A nagyfejedelmi székben történt gyors változások kiegyenlített erőviszonyokat sejtetnek. Izjaszlav kiegyezett idősebb nagybátyjával, Vjacseszlavval, aki a szeniorátus rendje szerint Jurij Dolgorukijt előzte meg. Kettejük megállapodása szerint de jure Vjacseszlav lett a kijevi nagyfejedelem, ő állandóan Kijevben tartózkodott, de facto azonban Izjaszlav volt a nagyfejedelem, ő irányította mindkettejük druzsináját. A jogcímet az adta, hogy a gyermektelen Vjacseszlav ünnepélyesen fiává fogadta Izjaszlavot. A Vjacseszlavval kötött megállapodás a szokásjog oldaláról erősítette Izjaszlav uralmát, ténylegesen viszont jelentős katonai győzelmei segítették, amelyekkel Jurij Kijev elleni támadásait visszaverte. Izjaszlav Halics önállósodásának igyekezett útját állni. Vlagyimirko halicsi fejedelem (1124–1153) Kijevhez tartozó részeket (Buzsszk, Tyihoml, Visegosev, Gnojnica) ragadott magához. Izjaszlav számára a végső megoldás az lett volna, ha Vlagyimirkót elűzik Halicsból, de erre nem került sor.⁹⁷

A 12. században többször előfordult, hogy két nagyfejedelem állt a Kijevi Rusz élén, az egyik Kijevben, a másik a Kijev melletti Vischorodban tartotta székhelyét. Első ízben Izjaszlav Msztyiszlavics és Vjacseszlav Vlagyimirovics 1151 és 1154 között, a 12. század második felében, 1182 és 1194 között pedig Szvjatoszlav Vszevolodovics és Rurik Rosztyiszlavics.⁹⁸

1169-ben a vlagyimir-suzdali Andrej Bogoljubszkij támadást vezetett Kijev ellen, amelynek a város nem tudott ellenállni. Hadai elfoglalták a várost, alaposan feldúlták és kirabolták. A pusztítást Kijev nem tudta többé kiheverni. Andrej Bogoljubszkij nem úgy aknáztá ki győzelmét, ahogyan azt a rokonai tették korábban. A város elfoglalása után öccsét, Gleb Jurjevicsét ültette oda.⁹⁹ Gleb, fiatalabb lévén a családon belül, Andrej szeniori rendelkezése alá tartozott. Kijev ekkor a formálódó régiók közt „primus inter pares”-nek sem nevezhető.

⁹⁶ Az ellentétekre ld. Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek* (Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005) 160–161. A terület alakulására ld. Алексей Зайцев: *Черниговское княжество X–XIII вв.* (Москва, 2009).

⁹⁷ PSZRL II. 360–465; Font (1998) i. m. 119–122.

⁹⁸ Font (1998) i. m. 58–62; Dimnik (2016) i. m. 151–170.

⁹⁹ *Полное собрание русских летописей. I. Лаврентьевская летопись* (изд. Борис Клосс) (Славянские языки, Москва, 2001) (PSZRL I.) 354; PSZRL II. 543; Makai (2015) i. m. 23–26; Dimnik (2016) i. m. 171–195.

A fejedelem kísérete – bár pontos létszámát nem ismerjük – nem jelentett a fejedelmek kezében ütőképes haderőt. A voloszty szerzésének és megtartásának igénye eredményezte a nagyobb létszámú haderő iránti igényt. Mindegyik fejedelem azon igyekezett, hogy megnyerje a szomszédjait a segítségnyújtásra. A sztyeppén a besenyők, majd a kunok, a nyugati részen a lengyel fejedelemségek és a Magyar Királyság segítségére számítottak. Mindennek alapját a dinasztikus kapcsolatok teremtették meg. A Bizánci Birodalomhoz való viszony más jellegű volt. Dinasztikus kapcsolatok jöttek létre, de sokkal ritkábban, haderő viszont nem érkezett. A bizánci álláspont legtöbbször a konstantinápolyi pátriárka által kinevezett metropolita és a püspökök megfogalmazásában érhető tetten.

A perifériákon formálódó politikai egységekkel összehasonlítva Kijev nagyságrendileg hátrányos helyzetbe kerül, lényegesen kisebb területre zsugorodva: nyugati irányban a Dnyepertől a Szlucsz folyóig, északon a Pripjaty alsó folyásáig nyúlt, keleten a Dnyeper bal partján csak egy keskeny sávra korlátozódott, délen pedig a sztyeppe irányában védelmet biztosító erődítmény vonaláig terjedt. A 12. század utolsó harmadának és a 13. század első évtizedeinek küzdelmeit, amelyet Kijevért a déli régió fejedelmei folytattak, a terület megszerzése mellett presztízszempontok motiválták.

A 12. század közepén a Volhínia–Szmolenszk–Kijev és a Vlagyimir–Suzdal–Halics szövetség ellentéte kapcsolatszerükben is megnyilvánult.¹⁰⁰ Az előbbieket irányító Izjaszlav nagyfejedelem a metropolitaválasztás kérdésében szembefordult a korábbi gyakorlattal: a Konstantinápolyban kinevezett metropolita helyett a helyi püspökök közül választott metropolitát Kelemen (Klim/Kliment) személyében.¹⁰¹ A példa Bölcs Jaroszlav lehetett, akinek idejében ugyanez történt. A Kijevben megválasztott metropolita működése ezúttal sem tartott tovább, mint támogatójának hatalma. Izjaszlav Bizánc-ellenes lépése megerősítést kapott sógora és szövetségese, II. Géza magyar király (1141–1162) részéről, aki a szerbek támogatásával intenzív ha-

¹⁰⁰ Florent Mouchard: *La maison de Smolensk. Une dynastie princière du Moyen Âge russe 1125–1404* (Paris, 2015) 69–94.

¹⁰¹ PSZRL II. 340–341. Magyarul: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*, 82–85.

dakozásban állt a bizánci császárral országa déli határai mentén.¹⁰² Más volt a Bizánchoz fűződő kapcsolata a szuzdali Jurij Dolgorukijnak és a halicsi Vlagyimirkónak, erről tanúskodik a pátriárka Jurijhoz intézett üzenete, illetve a Dnyeszter mentén a Fekete-tenger és a sztyeppe felé terjeszkedő Halics és Bizánc sztyeppe érdekeinek találkozása.¹⁰³

4. ÖNÁLLÓSULT DÉLI TERÜLETEK A MONGOL HÓDÍTÁS ELŐTT

4.1. A régiók formálódása

A 12. század második harmadától Kijev és a perifériák közti egyensúlyeltolódás és Kijev jelentőségének csökkenése mögött gazdasági változások álltak. A 11. század végén a kunok megjelenése és a nyomukban állandósuló háborúk károsan befolyásolták a dnyeperi vízi út forgalmát. A biztonságosabb Dnyeszterre helyeződött át „a varégoktól a görögökig vezető vízi út”. A Dnyeszteren hajózva a Szan¹⁰⁴ és a Visztula folyókhoz lehetett eljutni, ahonnan ugyancsak a Baltikum felé vezetett az út.

A Dnyeper menti kereskedelem hanyatlása Novgorodot inkább a kelet–nyugati kereskedelem irányába fordította. Novgorod és a Volgai Bulgária között a kereskedők a Vlagyimir-szuzdali fejedelemség területén haladtak át. A kereskedelmi forgalomban bekövetkezett súlyponteltolódást a térségben előkerült éremleletekkel lehet igazolni.¹⁰⁵

A másik ok, ami Kijev és a perifériák viszonyának megváltozását eredményezte, a demográfiai változásokban és a perifériák felé irányuló népmozgásban keresendő. Erre utal, hogy a vlagyimir-szuzdali területen megismétlődtek bizonyos településnevek (Perejaszlav, Halics, Zvenyigorod, Sztarodub stb.).

¹⁰² Niketas Choniates: *Historae*. In: *Az Árpád-kori Magyarország bizánci forrásai* (ford., bev., komment. Moravcsik Gyula) (Budapest, 1988) 269–271; Font (2005) i. m. 167–169.

¹⁰³ Jurij Dolgorukij felesége bizánci hercegnő volt, ld. PSZRL II. 521; Владимир Пашуто: *Внешняя политика Древней Руси* (Moskva, 2019) 211–213; Михаил Бибилов: *Византиноруссика. Свод византийских свидетельств о Руси* (Moskva, 2004) 97–105.

¹⁰⁴ San – folyó a mai Ukrajnában és Lengyelországban, a Visztula jobb oldali mellékfolyója.

¹⁰⁵ Noonan (1987) i. m. 384–443; ld. még Novgorod és Vlagyimir-Szuzdal konfliktusait: Makai: (2015) i. m. 135–162.

A Kijevi Rusz 12. századra megnövekedett területén belül nem alakult ki kohézió. Jelentős eltérés volt az északi és a déli területek között az életföldrajzi körülményekben, ebből következően a gazdálkodásban és a demográfiában is. A kereskedelem két meghatározó központja Kijev és Novgorod volt. A sztyeppek viszonyok az előbbi helyzetét befolyásolták nagyobb mértékben. Novgorod baltikumi kereskedelme – és a Kijevbe érkező adói – kiemelkedően fontosak voltak. Novgorod 1136-tól maga hívta meg a fejedelmeket, akik hadvezéri feladatokat láttak el. A fejedelem a Novgoroddal kötött megállapodás (rjad) szerint a város belső életében nem játszhatott szerepet, rezidenciáját sem tarthatta a városon belül. Halicsban a fejedelemnek sikerült felülkerekednie a vecsén, Csernyihivben és Vlagyimir-Suzdalban a külső védekezés folyamatos kényszere (a kunoktól, illetve a volgai bolgároktól) a fejedelmi hatalom dominanciáját eredményezte.

A 12. századból több információnk van a megnövekedett létszámú Rurik-dinasztián belüli küzdelmekről. A dinasztián belüli klánok a helyi elittel összefogva próbálták megszilárdítani uralmukat egy-egy terület felett, régióként eltérő eredménnyel. A különbségek csírájukban már a 12. századi körülményekben fellelhetők, a 13. században kitapinthatók, de kiteljesedésük csak a 14–15. században következett be.

Hangsúlyozzuk a regionális különbségek korai meglétét, mert nem a mongol hódítás az alapvető ok e különbségek kialakulásában, az csupán felerősítette és nyilvánvalóvá tette létüket. A 12–13. század fordulóján az egykori Kijevi Ruszon belül a választóvonalakat az északi és a déli részek között húzhatjuk meg. A Rusz déli régiójának legfontosabb központjai a mongol hódítás előtt Kijev mellett Csernyihiv és Halics-Volhínia voltak.

4.2. Csernyihiv (1113–1239)

A csernyihivi régió belül is elkezdődött a szétagulódás már a 12. század közepén az Olgovicsok és a Davidovicsok közti osztozkodás révén. Az egyik legjelentősebb voloszty, Novhorod-Sziverszkij ekkor vált külön, majd a 12. század második felében az Oka középső folyása és a Pronja folyó torkolatában épült Rjazany, végül pedig Murom. Ugyan-

csak a 12. század második felében lett önálló voloszttyá Kurszk, Putyivl és Rilszk is. Murom és Rjazany betelepülése és erődítése a Csernyihivi fejedelemség sztyeppe felőli védelmét szolgálta, az északkelet irányú terjeszkedés pedig előrevetítette a konfliktust Vlagyimir-Szuzdallal.¹⁰⁶ Murom-Rjazany volt az a terület, amely Vlagyimir-Szuzdal mellett a legnagyobb számban asszimilált finnugor népeiséget.

A sztyeppe harcokról tanúskodik Igor Szvjatoszlavics novhorod-sziverszkiji (1180–1198), majd csernyihivi (1198–1202) fejedelem vállalkozása, amikor 1185. április 23-án a novhorod-sziverszkiji haddal a Szejm folyó mentén haladva támadást indított a kunok ellen, és a Kajala menti csatában 1185. május 12-én vereséget szenvedett.¹⁰⁷ A történet nyomán keletkezett a nevezetes verses mű, amely „Ének Igor hadáról” (Igor-ének) címen vált ismertté. Az Igor-énokról a hősi eposz jellegzetességeit lehámozva valójában a krónikák egyszerűbb történeteire jutunk el.¹⁰⁸ Nem tudni, vajon miért látta Igor fejedelem reményteljesnek a kunok elleni támadást, amikor általában a Rusz fejedelmei defenzívában voltak velük szemben, talán az apróbb lépésekből álló és sikeres kolonizáció bátorította fel. A sikertelenség mindenesetre a kunok változatlan katonai erejéről tanúskodott.

A 12–13. század fordulójáról kevés adatunk van a Csernyihivben történekről. Vszevolod Szvjatoszlavics Csermnij fejedelem (1204–1215) többször megszerezte Kijevet, de hosszabb ideig egyszer sem tudta megtartani. A sztyeppe irányába nem tudott terjeszkedni, ezért a dinasztia ezen ága meg akarta vetni a lábát Novgorodban, majd Halicsban. Vszevolod politikáját folytatta fia, Mihail, aki 1228 körül Novgorod elhagyására kényszerült. Csernyihivbe visszatérve Kijev és Halics megszerzésére törekedett. 1235-ben ugyan sikerrel járt, ám Danyiil Romanovics fejedelem 1238-ban visszaszerezte Halicsot, majd amikor

¹⁰⁶ Зайцев (2009) i. m. 115–130.

¹⁰⁷ PSZRL I. 397–400; PSZRL II. 637–651. A Kajala folyó azonosítása problémás, jelentése valószínűleg szimbolikus. Ld. erre Kovács (2014) i. m. 129. 326. jegyzet. A csata részletes elemzését ld. Kovács (2014) i. m. 126–130; Martin Dimnik: *The Dynasty of Chernigov 1146–1246* (Cambridge, 2003) 130–133.

¹⁰⁸ Magyarul: Ének Igor hadáról (ford. Képes Géza) In: *Az orosz irodalom kistükre*, 94–124. A szöveg eredetije elégett az 1812-es a moszkvai tűzvészben, csak a 18. században készült másolatokat ismerjük. Ez a körülmény, illetve a szöveg rokonsága a későbbi Zadonscsinával kétségeket ébresztett a mű eredetiségét illetően. Legutóbb hamisítványnak tartotta Edward Keenan: *Josef Dobrovsky and the origin os the Igor Tale* (Cambridge MA, 2003); eredetisége mellett érvelt: Андрей Зализняк: «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста (Москва, 2008). A mű széleskörű irodalmi hatását hangsúlyozta: Горский (2004) i. m. 154–180.

Oleg Szvjatoszlavics (1052–1115) Vlagyimir Monomah unokatestvére volt, aki alulmaradt a kijevi nagyfejedelemségért vívott küzdelemben. Oleg Csernyihivben vetette meg a lábát, utódai pedig a sztyeppe felé terjeszkedtek a Szejm folyó mentén, illetve az erdős sztyeppe és az erdős vidék határvonalán északkeletre a Deszna mentén az Oka felső folyása irányába. Oleg leszármazottai az Olgovicsok voltak, Oleg testvéreinek, Dávidnak a leszármazottai pedig a Davidovicsok. A két unokatestvéri ág véglegesen megkapaszkodott ezen a területen, más nem tudott itt volosztyot szerezni. Az Olgovics ág többnyire Csernyihivet tartotta kézben, a Davidovics ág pedig Novhorod-Szi-verszkijt. A kisebb volosztyok megszerzése mindkét ágon belül viszállyokhoz vezetett.

a mongol támadás hírére Mihail elmenekült, bevonult Kijevbe is.¹⁰⁹ A mongolok támadását azonban ő sem várta meg. Mihail 1241-ben visszatért Csernyihivbe, amely halála után mongol uralom alatt maradt.¹¹⁰

4.3. Halics-Volhínia (1199–1238/1240)

Gazdasági szempontból Halics már a 12. századtól fontos szerepet játszott a kereskedelemben, amikor az észak felé menő vízi út a Dnyeperről a Dnyeszterre helyeződött át. A fejedelmek bevételeit a kereskedelem megadóztatása növelte meg. A Halicsot egyesítő Vlagyimirko Volodarevics fejedelemnek vesztegetésekre is futotta, többször tudott nagyszegű hadisarcot fizetni.¹¹¹ Vlagyimirko unokája, Vlagyimir Jaroszlavics, aki 1188-ban Magyarországra menekült, sok ezüstöt hozott magával, majd visszatérésének támogatásáért Barbarossa Frigyes német-római császárnak kétezer ezüst grivna évpénzt tudott ígérni. Az átmenő kereskedelmen kívül Halicsnak jelentős bevételei származhattak a sóexportból: egy 13. századi adat szerint Kolomija környékén bá-

¹⁰⁹ Danyiil az 1230-as években IV. Béla magyar királytól többször is kapott segítséget ebben a küzdelemben. Ld. PSZRL II. 776–778; Font (2005) i. m. 234–242.

¹¹⁰ PSZRL II. 794–795; John Fennell: *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304* (Routledge, London – New York, 1983) 99; Martin Dimnik: *Mikhail Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246* (Toronto, 1981).

¹¹¹ PSZRL II. 450, 666.

nyásztak sót.¹¹² A fejedelem jövedelmei mellett a bojároknak is jelentős bevételei lehettek, ami a fejedelmi kíséret, azaz a nagyobb kíséret gyors felbomlását segítette elő.

Halics-Volhínia ebben a formában csak 1199-re jött létre, addig mindkét része külön utat futott be.¹¹³ A 12. század közepén a halicsi részeket egyesítő Vlagyimirko Volodarevics meg tudta őrizni fejedelemsége függetlenségét, és az 1153-ban simán került fia, Jaroszlav kezébe (1153–1187). Jaroszlav nem véletlenül kapta az Oszmomiszl (Nyolceszű) melléknevet. Apja halála után még kiegyezett a kijevi nagyfejedelemmel, Izjaszlav Msztyiszlavicssal, de az elvett területeket nem adta vissza. Jaroszlav ügyesen folytatta apja politikáját, azaz a magyar és a lengyel kapcsolatokat ápolva továbbra is független tudott maradni a Rusz többi részétől, elsősorban Kijevtől és Volhíniától. Apja szövetségese volt a vlagyimir-szuzdali Jurij Dolgorukij, az ő leányát vette feleségül Jaroszlav 1150-ben. Az 1150-es években neki is szembe kellett néznie rokona, Ivan Berladnyik támadásaival. Berladnyikot 1144-ben Vlagyimirko kiszorította Halicsból,¹¹⁴ ezt követően a Rusz területén vándorolt, mindig ott bukkant fel, ahol segítséget remélhetett. Végül 1157-ben a kun hadakkal gyökeret vert az Al-Dunánál, illetve a Dnyeszter alsó folyása mentén. E vidék települése Berlád (Bárla), ahonnét ragadványnevét szerezte. 1158-ban sikertelenül próbált volosztyot szerezni, majd Bizáncba távozott, ahol 1161-ben halt meg.

Jaroszlav gyermekei Halics érdekeinek megfelelően házasodtak. Egyik leánya a novhorod-sziverszkiji Igor Szvjatoszlavics felesége lett. Másik leányát a magyar III. István királlyal (1162–1172) jegyezte el, akit az 1160-as évek első felében támogatott Bizánc elleni harcai-

¹¹² Franklin – Shepard (1996) i. m. 327.

¹¹³ Halics-Volhínia történetéről klasszikusnak számító művek: *Михаил Грушевський: Історія України-Русі. I–III.* (Львів, 1903–1905); Владимир Пашуто: *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси* (Москва, 1950); Günther Stökl: *Das Fürstentum Galizien–Wolhynien.* In: *Handbuch der Geschichte Russlands.* I. (Stuttgart, 1981) 85–533; Bronisław Włodarski: *Polska i Rus’ 1194–1340* (Warszawa, 1966). A legutóbbiak: Майоров Александр: *Галицко-Волынская Русь* (Санкт-Петербург, 2001); Олександр Головка: *Корона Данила Галицького. Волинь та Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя* (Київ, 2006); Леонтій Войтович: *Галицько-волинські етуди* (Біла Церква, 2011).

¹¹⁴ PSZRL II. 316–317.

ban. Bizánc közbelépése távolította el Halicsot a magyar király oldaláról, így az eljegyzésből nem lett házasság.¹¹⁵

Jaroslavnak két fiáról tudunk. Vlagyimir, akivel már az 1170-es években feszült volt a viszonya, többször elmenekült, és lengyel segítséggel tért vissza. Jaroszlav a másik fiát, Oleget akarta utódjává tenni, aki egyik ágyasától született. Őt Jaroszlav halála után a halicsiak elkergették, helyére a törvényes házasságából származó fiú, Vlagyimir került. Halicsban a fejedelem mozgásterét erősen korlátozta a mind nagyobb szerepet játszó bojártság. Rövidesen a maguk választotta fejedelemmel is elégedetlenek voltak, és elkergették. Vlagyimir Jaroszlavics (1187–1188, 1189–1199) 1188-ban Magyarországra menekült. Magyarországi reményeiben csalatkoznia kellett, itt III. Béla király (1172–1196) fogságba vetette, és fia, András herceg számára foglalta el Halicsot. Vlagyimir a magyarországi fogságból megszökve Barbarossa Frigyes császárhoz futott, tőle a krakkói udvarba, ahol segítséget kapott, és visszaszerezte apai örökségét (otcsina).¹¹⁶ Vlagyimir ezután anyai nagybátyjához, a szuzdali Vszevolodhoz fordult, akinek támogatásával meg tudott maradni Halics élén. Az eset megerősíti, hogy a Rusz „primus inter pares” fejedelmének már nem a kijevi nagyfejedelmet, hanem a vlagyimir-suzdalit tekintették. Így látta távolabbról a magyar Anonymus, mert krónikájában a Ruszt Szuzdallal azonosította: „Ruscie, qui Susudal vocatur.”¹¹⁷

Vlagyimir Jaroszlavics halála után Halics a volhíniai Roman Msztyiszlavics kezébe került. Roman Msztyiszlavics unokája volt a 12. század közepén élt Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelemnek (1146–1154), akinek szűkebb családja uralta Volhíniát. Izjaszlav halála után testvére, Vlagyimir (1154–1156), majd fia, Msztyiszlav Izjaszlavics következett (1156–1170). Őt követte Roman Msztyiszlavics, aki 1170–1199 között nemcsak Halics megszerzésével próbálkozott, hanem a lengyel fejedelmek és a litván törzsek felé is terjeszkedni akart. Halics és Volhínia egyesítésével sikerült olyan hatalmat szereznie, amellyel korábbi céljai is közelebb kerültek. Első felesége a kolos-

¹¹⁵ Kinnamos: Epitome. In: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (ford., bev., komment. Moravcsik Gyula) (Budapest, 1988) 226; A bizánci kapcsolatra: Paul Stephenson: *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans 900–1204* (Cambridge, 2000).

¹¹⁶ *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*, 293–311; Font (2005) i. m. 179–187.

¹¹⁷ Anonymi (P. magistri) *Gesta Hungarorum*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. (ed. Emericus Szentpétery) (Budapestini, 1937–1938) [reprint: Szovák Kornél – Veszprémy László (szerk.) (Budapest, 1999)] (SRH) I. 42.

torba kényszerített kijevei nagyfejedelem, Rurik Rosztyiszlavics leánya volt. Második feleségéről csak annyit tudunk, hogy Annának hívták. Roman 1205-ben lengyel földön, a zawichosti csatában lelte halálát.¹¹⁸

A rövid ideig összetartozó Halics-Volhínia máris darabokra hullott. Roman özvegye a magyar II. András királyhoz és Leszek Białyhoz, a krakkói fejedelemhez fordult segítségért.¹¹⁹ Többször kellett menekülnie két kiskorú gyermekével, Danyiullal és Vaszilkóval. Halics és Volhínia a lengyel és a magyar expanzió érdekszférájába tartozott, így Krakkó és Magyarország a két Romanovics támogatása mellett foglalt állást. Rajtuk kívül megjelentek a novhorod-sziverszkiji Igorevicsek, akiknek anyja Jaroszlav Oszmomiszl leánya volt, és igényt tartottak a fejedelemségre.

Az igényüket bejelentő ruszbeli fejedelmekkel szemben a magyar–lengyel haderő lényegesen nagyobb és ütőképesebb volt, velük szemben a Rusz bármely részéről érkező fejedelmek, de a halicsi ellenfelek is meghátrálni kényszerültek. A 13. század első évtizedei II. András és Leszek együttműködésének jegyében teltek, 1205–1219/1221 között számos alkalommal vezettek közös hadjáratot. Előbb a két kiskorú Romanovicsot támogatták anyjuk régenssége mellett, majd az Igorevicsekkel kötöttek kompromisszumot. II. András és Leszek szepesi megállapodása (1214) szerint Halics feletti fennhatóságukat gyermekeik házasságán keresztül gyakorolták: a hatéves Kálmán herceg eljegyezte a négyéves Salomeát.¹²⁰ Őket üzte el a Novgorodból érkező Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj (Vakmerő Msztyiszlav).¹²¹ Msztyiszlavnak kun felesége volt, katonai sikereit a kun csapatoknak köszönhette. Békét kötött II. Andrással, ennek értelmében jutott területhez Halicsban a magyar király András nevű fia (1222–1234), aki eljegyezte Msztyiszlav leányát, Msztyiszlav pedig 1228-ban bekövetkezett haláláig Halicsnak a sztyeppeközeli részein tartózkodott.¹²²

Az 1220-as évekre felnőtt korba jutott Danyiil és Vaszilko Volhíniában szereztek volosztyot, és szembefordultak a magyar király hali-

¹¹⁸ Dariusz Dąbrowski: *Rodowód Romanowiczów ksiąztw halicko-wolyńskich* (Toruń, 2002) 23–44.

¹¹⁹ Marek Chranowski: *Leszek Biały. Książę krakowski i sandomierzki* (Kraków, 2013); Font Márta – Barabás Gábor: *Kálmán (1208–1241) Halics királya, Szlavónia hercege* (Pécs, 2017) 19–74; Font (2005) i. m. 188–232.

¹²⁰ Font – Barabás (2017) i. m. 41–63.

¹²¹ Олександр Головки: *Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба* (Кам'янець-Подільський, 2017).

¹²² Font (2005) i. m. 215–233; Font – Barabás (2017) i. m. 64–70.

A kisebb volosztjyokból (Przemyszl, Terebovlja, Zvenyigorod) álló Halicsi fejedelemséget Bölcs Jaroszlav legidősebb fia, Vlagyimir leszarmazottai szervezték meg. Vlagyimir Jaroszlavics apja előtt elhunyt, utódai kemény küzdelmet folytattak a periférián kezdetben jelentéktelennek tűnő volosztjyaikért. A Halicsot megszerző és a fejedelemséget megszervező Vlagyimirko Volodarevics oldalági rokonságát félreállította, és a 12. század végéig egyenesági leszarmazottai kezében maradt a fejedelemség. Volhíniát ettől eltérően Vlagyimir Monomah leszarmazottainak egyik ága tartotta kézben. 1199-ben Roman Msztjiszlavics Volhínia mellé megszerezte Halicsot is. Az összevont Halics-Volhínia 1205 után belső küzdelmek színterévé vált, és a máshonnet érkező rokonságnak is célpontja lett.

csi érdekeivel, de más ellenfelekkel is meg kellett küzdeniük, többek között a csernyihivi Mihailal. Danyiil végül 1238-ban jutott a teljes halicsi uralomhoz, a mongol támadás előestéjén (1240) pedig Kijevet is megszerezte.¹²³

A mindenkori fejedelem és a világi elit ellentétei zavargásokhoz vezettek, amelynek háttérében a 12. században nagy valószínűséggel a vecse állt. A 12. század végére a kíséretől levált bojárság önálló egzisztenciát teremtett, a gyors pártállásváltások, menekülések, visszatérések azt sejtetik, amit a Rusz más részeiről is ismerünk: a 12. században a bojárság vagyonának jelentős része ingóságokból állt. A 13. század elején viszont akadt olyan halicsi bojár (Vlagyiszlav), aki Magyarországon II. András királytól szolgálatai fejében birtokot kapott.¹²⁴ A 13. század eleji lengyel–magyar versengésben az ellenfelek oldalán olyan bojárok szerepeltek, akik hol egyik, hol másik oldal érdekeit képviselték.¹²⁵

A különböző csoportokban résztvevő személyek pártállásváltásait nem tudjuk nyomon kísérni, de azt megállapíthatjuk, hogy a halicsi bojárságot erős érdekellentétek osztották meg, ami mindenképpen gát-

¹²³ Dariusz Dąbrowski: *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna* (Kraków, 2012) 139–217.

¹²⁴ *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. I–XII. (ed. Georgius Fejér) (Budae, 1828–1844) (CD) III/2. 310.

¹²⁵ Adrian Jusupović: *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269)* (Avalon, Kraków, 2013) 60–79; Font Márta: A halicsi magyar uralmat támogató elit. *Világtörténet*, 2017/1. 33–52.

ja volt egy novgorodi típusú fejedelemlévisnek. A bojárság inkább egyéni vagy kisebb csoport- (klán-) érdekeket képviselt, úgy látszik, a vecse típusú hatalom gyorsabban elsorvadt, mint a Rusz más régióiban. Hiányzott az a testület, amely saját tisztségviselők állításával gátat szabhatott volna a fejedelmi hatalomnak, egyszersmind a fejedelemség zavartalan belső működését biztosította volna.

A fejedelmi udvartartást a Vlagyimirko halála (1153) körüli események leírásából ismerjük: volt fejedelmi kápolna (bozsnica), a fejedelmi palota (tyerem) fűthető helyiségekkel rendelkezett, fedett folyosón lehetett átjutni a lakóhelyiségből a kápolnába, s a követeket az új fejedelem tárgyalóteremben fogadta. Vlagyimirko halálakor az egész udvartartás (knyazsi szlugi) feketébe öltözött.¹²⁶

5. KERESZTÉNY MENTALITÁS ÉS MŰVELTSÉG

5.1. Vallási szinkretizmus

Mielőtt Vlagyimir fejedelem felvette a kereszténységet, mind a szlávok, mind a varég-ruszkok pogány hiedelmeik, rítusaik szerint éltek. A pogány kultusz is többretegű volt, a Kijevi Ruszt alkotó többféle etnikum mindegyike a sajátját követte.¹²⁷ A pogány korszakot számos hagyomány túlélte a folklór rétegeiben, de egyes elemei visszaköszönnek például a 12. századi Igor-énekben is. A keleti szlávok pogány hiedelemvilága a természet, a halott és az ősök tiszteletének kultuszára épült. A téli napfordulóhoz kapcsolódó „koljada” a karácsonyi ünnepkör népi hagyományaként maradt meg; a nyári napforduló tűzgyűjtással és vízáldozattal együtt járó szokása Keresztelő Szent János ünnepéhez kapcsolódott. Azonban ezek egyike sem csupán a keleti szlávoknál meglevő jelenség, hanem az európai folklór közös vonása.¹²⁸

Vlagyimir fejedelem Kijevben felállította több pogány istenség szobrát: Perun, Horsz, Dazsbog, Sztribog, Szimargl és Mokos idoloit. A rangsorban az első helyen Perun állt, aki a bizánci történetíró Ioánnész Malalasz szerint Zeusszal azonos, a villámlás és mennydörgés istene volt. Perun neve nem speciálisan keleti szláv, megtalálható a

¹²⁶ PSZRL II. 461–465.

¹²⁷ PVL 25–27.

¹²⁸ Dukkon Ágnes: Folklór. In: Zöldhelyi Zsuzsa (szerk.): *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig* (Budapest, 1997) 18–25; Vodoff (1988) i. m. 37–47.

Vlagyimir (Volodimir) fejedelem kijevi uralmának első évtizedében (978/980–988) a különböző törzsek hagyományából igyekezett közös kultuszt teremteni. Ezt a célt szolgálhatta a pogány istenségek panteonja a kijevi várhegyen, ahol Perun, Horsz, Dazsbog, Sztribog, Szimargl és Mokos szobrát helyezték el. Sztribog a szél istene, Mokos a termékenységet szolgáló női istenség volt, Szimargl szerepe nem tisztázott. Horsz és Dazsbog egyaránt a napkultuszt jelenítették meg. A keleti szlávok napkultuszát megemlítette a bizánci történétíró, Malalasz és a muszlim Maszúdi is. A Napkultusz nyomai fellelhetők a folklórban (például az Igor-énekekben) és apokrif keresztény írásokban (például „Az Istenszülő gyötrelmes zárandoklata Horsz, Perun és Volosz előtt”).

nyugati szlávoknál (lengyeleknél, poláboknál¹²⁹) és a Balkánon a déli szlávoknál is. Perkunas alakban hasonló jegyekkel ismeri a litván mitológia is. Perun volt az az istenalak, akinek a kultusza mind a szlávok, mind a skandináv varégek körében elterjedt volt. Vodoff nézete szerint Perun alakja magába olvasztotta a skandináv mitológia Thor kultuszát, amelyben a vihart, a világosságot és a háborút megtestesítő istenséget fedezhetünk fel.¹³⁰ Nem lehet véletlen, hogy Perun épp a vegyes szláv–varég kíséret körében volt népszerű. Amint a napkultusz elemei beépültek a folklórba, a Perunhoz kapcsolódó képzetek is megtalálták a lehetséges kapcsolódási pontot a keresztény gondolkörben: Perun az égből tüzet hozó, majd tüzes szekéren távozó Illés próféta alakjában oldódott fel.

A pogány Volosz/Velesz, akire a Bizánccal kötött szerződések alkalmával esküt tettek, érdekes módon nem szerepel Vlagyimir szobrai között. A Voloszt ábrázoló idol – az arab földrajztudós és utazó Ibn Fadlán leírása szerint: a faoszlop felső részén kifaragott emberarc – mégis sok helyen előkerült, többek között a kijevi várálján. Neve számos helynévben is fennmaradt, ami kultusza elterjedtségére és Volosz népszerűségére utal. Egy 10. századi adat szerint Volosz a jószág (szkot) istene volt. Az ókeletiszláv (óorosz) nyelvhasználatban a „szkot” nemcsak a mai „jószág” jelentéssel bírt, hanem általában a vagyont, az ingóságok összességét értették alatta, a szó keletkezése és ér-

¹²⁹ Elba menti szlávok, nyelvük a 18. században kihalt.

¹³⁰ Vodoff (1988) i. m. 43–44.

telme tekintetében egyaránt párhuzamba állítható a latin „pecunia” és a gót „skatt” fogalmakkal. A jószággal, ingó vagyonnal rendelkezőket a kereskedők között találjuk meg, akiknek érdekében a bizánci szerződések is kötöttek. A kereskedő réteg viszont nem került be a fejedelmi kíséretbe, ez lehetett az ok, ami miatt az általuk preferált istenséget sem állították fel a fejedelmi udvarokban.¹³¹

Akik a fejedelmi akaratnak engedelmessé lettek kereszténnyé, gondolkodásukban pogányok maradtak. A központokra koncentráló hittérítés viszonylag gyors eredményeket hozott, a vidék lakossága őrizte régi hitvilágát, illetve azt keresztény elemekkel kombinálta. A keresztény és a pogány vallás egymás mellett, egymással kölcsönhatásban létezett évszázadokon keresztül. Ezt a jelenséget vallási szinkretizmusnak nevezzük, de nemegyszer alkalmazzák rá a „kettős hit” (dvojeverije) kifejezést is.¹³²

A vallási szinkretizmusnak is megvoltak a különböző szintjei. A fejedelem és kíséretének világi összejövetelén, lakomáin elhangzottak azok az ősi énekek, amelyek a skandináv sagák és a sztyeppei hősi mondák motívumait elegyítették (bilina).¹³³ Majd a sztyeppei kun–tár harcok nyomán megjelent a keresztény hit védelmének motívuma is. A hősi énekeket előadó regösöket (szkomorohi) ábrázolták a kijevi Szófia székesegyház egyik freskótöredékén is.¹³⁴ A falusi lakosság körében a vallási szinkretizmus legsajátosabb termékei az egyházi népénekek, amelyekben a szláv mitológia történetei éltek tovább. Nyilvánvalóan ez a társadalom egyik szintjén sem sajátosan keleti szláv jelenség, a pogány–keresztény átmeneti korszakot Európa-szerte hasonló megnyilvánulások kísérték.

A papság viszonya a vallási szinkretizmus jelenségeihez szintén többféle volt. Azok a papok, akik kezdetben a tömeges kereszteléseket elvégezték, Bizáncból érkeztek. Alsóbb szinten működhetnek a korábban megkeresztelkedett szláv területekről érkezettek, mint a bolgárok és a csehek, akik szláv nyelvet beszélve közreműködtek a térítésben. Utóbbiak számára a pogány szláv hiedelmek sem lehettek ismeretlenek. A helyi lakosságból kikerülő alsó papság teológiai szempontból

¹³¹ Борис Рыбаков: *Язычество Древней Руси* (Moskva, 1987); Vodoff (1988) i. m. 44.

¹³² John Fennell: *A History of the Russian Church to 1448* (Longman, London – New York, 1995) 86–90.

¹³³ Dukkon (1997) i. m. 19–22.

¹³⁴ Мозаики и Фрески Софии Киевской, <https://bit.ly/2SrRMWH> (2021-07-20).

igen képzetlen lehetett, a középkorra jellemző szóbeli kommunikáció nyomán a liturgia elsajátítása is verbálisan történhetett meg.¹³⁵ Ezen a szinten a szinkretizmus megnyilvánulásai fel sem tűnhettek.

5.2. Egyházszervezet a Kijevi Ruszban

A megkeresztelkedést követően Vlagyimir megteremtette a Kijevi Rusz egyházszervezetének alapjait. Támogatta a Konstantinápolyból (ma Isztambul) Kijevbe küldött metropolitát a keresztény hit terjesztésében, és ehhez anyagi javakat is biztosított.¹³⁶

A metropólia megszervezésével döntött el, hogy a Kijevi Rusz az ortodox világhoz csatlakozott, egyházszervezete teljes egészében a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott, és magáévá tette a bizánci egyházszervezet számos – a nyugat-európaiaktól különböző – sajátosságát.¹³⁷ „Kijev és az egész Rusz metropolitája” a mongol hódítás előtti időszak keleti szláv (óorosz) régió egyházfője volt, akinek személye, kinevezése a konstantinápolyi pátriárkától függött. Ennek a szokásjognak mondott ellent egy alkalommal Bölcs Jaroszlav, amikor 1051–1054-ben megválasztatta saját jelöltjét, Ilariont metropolitának, illetve Izjaszlav Msztyiszlavics 1147–1154 között, amikor a szintén helyi származású Klimet helyezte pozícióba.¹³⁸ Bölcs Jaroszlav idején a Kijevi Ruszban nem lehetett jelentős számú egyházi személy. Klim esetében tudjuk – és valószínű, hogy egy évszázaddal előbb is így történhetett –, hogy a nagyfejedelem szándéka heves ellenállást váltott ki, hisz nemcsak a metropolita, hanem nevük alapján a püspökök zöme is görög származású volt. E két kivételtől eltekintve a konstantinápolyi pátriárka rendelkezései töretlenül érvényesültek.

A 11. század második felében rövid ideig maradt csak fenn a két tiszavirág-életű metropólia, amelyek létezéséről az 1072. évi szentté avatási szertartással összefüggésben értesülünk. A 12. század második

¹³⁵ Simon Franklin: *Writing, Society and Culture in Early Rus' c. 950–1300* (Cambridge, 2002) 8–14.

¹³⁶ Щапов (1989) i. m. 23–73; Vodoff (1988) i. m. 108–198; Fennell (1995) i. m. 45–61; Poppe (2007) i. m. 311–392; Shepard (2007) i. m. 381–384.

¹³⁷ Vlagyimir fejedelem egyházi szabályzata (usztav). In: *Az középkori orosz történelem forrásai*, 15–17; Andrzej Poppe: *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku* (Warszawa, 1968) 25–28; Gerhard Podskalsky: *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)* (München, 1982) 24–29; Щапов (1989) i. m. 23–32; Vodoff (1988) i. m. 109–110;

¹³⁸ PSZRL II. 340–341; *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*, 82–87.

felében Andrej Bogoljubszkijt nem támogatta a pátriárka egy újabb, a Kljazma-parti Vlagyimirba tervezett metropólia felállításában, vagyis az egyházi struktúra nem követte a világi széttagolódás folyamatát. A Rusz egyházának feje a kijevi metropolita maradt. A hierarchiában a metropolita alá tartoztak a püspökök. A püspökök között a novgorodi állt az első helyen, a rangsorban a püspökök és a metropolita közé helyezhető. Ezt jelzi érseki (archiepiszkop) címe, amely később „vladiká”-vá alakult, s ez az elnevezés később Halicsban is felbukkant.¹³⁹

A „Régmúlt idők elbeszélése” feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1072-ben már működött püspök Belgorodban, Perejaszlavban, Csernyihivben és Jurjevben is. A 11. században létező püspökségnek mutatkozik a turovi, hiszen első püspökét 1005–1006 táján már megemlítik, ám az adat kétséges, mivel utána 1114-ig nem ismert egyetlen turovi püspök sem, ezt követően viszont 1182-ig folyamatosan nyolc püspök működéséről tudunk. A 11. század legvégéről van adat a volhíniai Vlagyimir püspökről (1091), és 1260-ig nyolc püspököt ismerünk ebből az egyházmegyéből.¹⁴⁰

A 12. század püspökségek alapításának sorát hozta: Polock (1105), Szmolenszk (1150), Halics (1153), Rjazany (1198). A Rosztovi püspökségről vált le a Kljazma-parti Vlagyimir püspöke és teremtett önálló egyházmegyét (1214), a halicsiról pedig Cheľm és Ugrovszk püspöke (1219–1220). A cheľmi püspökkel egyidejűleg püspököt találunk Przemysľben, ahová 1220-ban Novgorodból származó pap (vladika) került. A déli területekre zúduló mongol támadás során veszett nyoma a hivatalát 1236-ban elfoglaló kijevi metropolitának, Joszifnak. Utóda, I. Kirill 1242 körül kapta meg a kinevezését. Novgorod, Rosztov, a volhíniai Vlagyimir és Cheľm püspökeinek sorában nem tapasztalható törés a 13. század közepi mongol támadás után sem.

A világi papság (beloje duhovensztvo) testületei a „klirosz”-ok és a „szobor”-ok voltak. Klirosznak nevezték a nagyobb templomokban működő papok összességét, a Rusz nyugati területein – nyugati hatásra – ugyannerre a testületre alkalmazva megjelent a capitulum (káptalan) elnevezés is.¹⁴¹

A szerzetesi közösségek (csornoje duhovensztvo) működését Bölcs Jaroszlav idejétől ismerjük. Ő alapította Kijevben a Szent György és a

¹³⁹ Шапов (1989) i. m. 34.

¹⁴⁰ A püspökök listáját ld. Шапов (1989) i. m. 207–213; Podskalsky (1982) i. m. 30–36, 281–301.

¹⁴¹ Шапов (1989) i. m. 124–130, 211, 213.

A „szobor” több jelentéssel bíró fogalom volt. A szó a „szobiraty(sz-ja)” – összejönni, összegyűlni igéből származik. „Szobor”-nak nevezték a püspökök és a metropolita részvételével tartott tanácskozásokat, általában a főpapi gyűléseket, egy-egy központ templomaiban működő papok gyűléseit és a püspöki gyűléseket is. Ebben az értelemben a zsinatnak felel meg. Azokat a templomokat, ahol az említett összejövetelek, gyűlések zajlottak „szobornij” jelzővel illették. Ez a státusz rangot jelentett, így alakult ki a „szobor” szó mai, székesegyház jelentése.

Szent Ireneus monostorokat. Az előbbi Ilarion szentelte fel 1051. november 26-án (Szent György napja), az utóbbit Jaroszlav feleségének halálával (1050. február 10.) hozta kapcsolatba a kutatás.¹⁴² Ezt követte a kijevi barlangkolostor (Kijevo-Pecserszka Lavra) alapításának engedélye.¹⁴³ Ilarion metropolita idején (1051–1054) érkeztek Kijevbe Antonij és Feodoszj (Theodosius) szerzetesek, az ő számukra jelölték ki monostoralapításra a Dnyeper partján azt a helyet, ahol korábban is élhettek remeték. Később szinte mindegyik nagyfejedelem alapított monostort, illetve támogatták a közvetlen felmenőik (apa, nagyapa) által alapítottakat, gyakran oda temetkeztek.

A jelentősebb kolostorok (lavra) apátjait az archimandrita cím illette meg, később pusztá címként is adományozták a szerzetespapok körében. Kánonjog nem szabályozta, de a kialakult gyakorlat szerint a világi papság vezetői a szerzetespapok közül kerültek ki, akik értelemszerűen nem házasodhattak, míg a többiek számára ez megengedett volt. Lavra rangjára csak a férfikolostorok emelkedhettek, amelyek közvetlenül a pátriárka fennhatósága alá tartoztak. A Kijevi Ruszban egyetlen ilyen kolostor létezett, a kijevi barlangkolostor, amely fontos szerepet játszott a papok képzésében. A metropolitákkal ellentétben a kijevi barlangkolostor vezetői nem görögök voltak. A mindenkori metropolita és a barlangkolostor vezetője közötti ellentétek miatt nemegyszer a fejedelmek hatalmi villongásaiban is ellentétesen foglaltak állást.¹⁴⁴

¹⁴² PVL 116; PSZRL II. 143.

¹⁴³ PVL 121–124.

¹⁴⁴ Шапов (1989) i. m. 169–190.

5.3. A dinasztikus szentek kultusza

Az első kanonizáció 1072-ben történt, amikor a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelemnek két mártírhálált halt fiát, Boriszt és Glebet avatták szentté. Borisz és Gleb az ún. mártírszentek közé sorolhatók, akik megadva magukat a sors csapásainak, ártatlanul bűnhődve fogadják a halált.¹⁴⁵ Érdekes, hogy nem Vlagyimirt vagy Bölcs Jaroszlavot emelték a szentek közé, akiknek a Rusz népének megkeresztelkedése és egyházszerzése köszönhető.¹⁴⁶ Borisz és Gleb esete rokonítható mind az angolszász mártírualkodók életírásában olvashatókkal, mind a skandináv Szent Olaf kultusszal.¹⁴⁷ A Rurikoknak mindkét családdal voltak kapcsolatai. Borisz és Gleb halálának színhelyén fatemplomot építettek a kanonizáció alkalmával, 1072-ben pedig kőtemplomot emeltek tiszteletükre, de nemcsak ott, hanem a Rusz más területein is. Igen népszerű szentek voltak, erről tanúskodnak a későbbi ikonábrázolások is. Hamvaikat később ismét áthelyezték. Ez utóbbi esemény 1115. május 2-ikán történt – tiszteletüknek ez az egyik napja; a kultusz ünnepe még – július 24-ike, illetve Gleb halálának ismert napja – szeptember 5-ike.

A kijevi barlangkolostor szerzeteseinek életéről készült a „Kijevi Paterikon” a 13. század elején Simon vlagyimiri püspök (1214–1226) és Polikarp, a barlangkolostor szerzetese által összegyűjtött legendákból.¹⁴⁸ Az eredeti kézirat nem maradt fenn, a legrégebbi a tveri Arszenyij püspök környezetében készült másolat 1406-ból, a következő az 1460. évi. A Paterikonból ismerjük a barlangkolostor egyik 11. századi

¹⁴⁵ A legenda szövege: PVL 103–109; Poppe (2007) i. m. 133–168; Vodoff (1988) i. m. 275–285.

¹⁴⁶ Vlagyimirt a metropolita székebe emelt Ilarion műve Nagy Konstantinhoz hasonlítja. Ilarion Bölcs Jaroszlav nagyfejedelemnek köszönhette tisztségét, így lehet, hogy írásának gondolatai az ő sugalmazására fogalmazódtak meg. Ilarionról ld. Podskalsky (1982) i. m. 319; Fennell (1995) i. m. 60–61. Vlagyimir a 13. században került a szentek közé, ld. Jukka Korpela: *Prince, Saint and Apostle. Prince Vladimir Svjatoslavič of Kiev, his posthumous life and the religious legitimation of the Russian great power* (Wiesbaden, 2001). A skandináv sagák szerint Jaroszlav részese lehetett Borisz és Gleb meggyilkolásának, ld. *Vikings in Russia. Yngvar's Saga and Eymund's Saga* (transl. and introduced by Hermann Palsson, Paul Edwards) (Edinburgh, 1990) 46.

¹⁴⁷ Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban* (Budapest, 2000) 93–94.

¹⁴⁸ Дмитрий Абрамович: *Патерик Киево-Печерского монастыря* (Санкт-Петербург, 1911).

Borisz, Vlagyimir fejedelem szentté avatott fia mártíromságának magyar vonatkozása is van. A belső szolgálói közé tartozott a magyar származású György (Georgij), aki védelmezte urát a támadókkal szemben, ezért életével fizetett. A legenda szerint Borisz felettébb kedvelte Györgyöt, és egy arany nyakékkal ajándékozta meg, amit a gyilkosok csak úgy tudtak levenni róla, hogy levágták a fejét. György részese lett Borisz mártírúmának, úgy ábrázolják, amint testével védelmezi a fejedelmet, illetve amint imádkozik vele a gyilkosságot megelőző pillanatokban. György testvére volt Magyar Mózes, akinek sikerült elmenekülni, és Kijevbe visszatérve a barlangkolostor szerzetese lett. Őt csodatévő szentként tisztelik. Harmadik testvérük, Jefrém ugyancsak szerzetes lett.

alapítójának, Magyar Mózesnek az életét is, aki az önmegtartóztató szentek típusát testesíti meg.¹⁴⁹

A kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelem és keresztény nagyanyja, Olga kanonizációjáról hallgatnak a források. Az esemény valószínűleg a 13. század végén történt, amire több utalás van. 1284-ben Makszim metropolita az összes püspök részvételével tartott zsinatot, ahol a kanonizáció megtörténhetett. Alekszandr Nyevszkij legendája 1283-ban íródott, amelyben még nem nevezték szentnek Vlagyimirt, de a legenda későbbi változatában már igen. Vlagyimir tiszteletére az első templomot 1311-ben Novgorodban szentelték fel.¹⁵⁰

5.4. Kultúra: írásbeliség, építészet, zene

A szláv nyelvre lefordított liturgikus irodalom, a Biblia egyes részeiből fordított szemelvények voltak a Ruszba került első szövegek. Keleti szláv területen leggyorsabban a zsoltárok (pszaltir) és az ószövetségi textusokból készült válogatás (paleja) terjedtek el. A legelső, keleti szláv nyelvi sajátosságokat felmutató részleges Biblia-fordítás az ún. Osztromir Evangélium.¹⁵¹ 1083-ból való az Arkangyal Evangélium, amely az ún. aprakosz evangéliumok közé tartozik, azaz az evangé-

¹⁴⁹ Magyar Mózes legendája. In: *Az orosz irodalom kistükre*, 136–143.

¹⁵⁰ Fennell (1995) i. m. 59–61.

¹⁵¹ Podskalsky (1982) i. m. 63–75.

liumi textusokat a heti-napi liturgikus gyakorlat szükségletei szerint felosztva tartalmazza. Nemcsak a már szláv nyelvre fordított munkák jutottak el a Ruszba, hanem görög nyelvű kompilációk is: a hagiográfia, a hinmuszköltészet, a krónikairás (hronografok) és az egyházatyák munkáiból készült válogatások.¹⁵²

A Rusz első krónikás alkotása a „Régmúlt idők elbeszélése”, amely elnevezése szerint évkönyv, tartalma szerint inkább krónika. Az évkönyv (letopisz) szót a korabeli Európa hasonló produktumaival összevetve annalesnek lehetne értelmezni, de a letopisz lényegében mindhárom középkori elbeszélő műfaj (annales, cronica, gesta) keveredése. A kijevi korszakból eredetiben nem maradt ránk egyetlen kódex sem. A legkorábbiak a „Lavrentyjev évkönyv” 1377-ből, amely az utolsó szerző-kompilátor, Lavrentyij szerzetes nevét viseli, illetve az „Ipatyjev évkönyv” a 15. század elejéről, amely a kosztromai Ipatyjev kolostorról kapta a nevét. Ez utóbbinak a 12–13. századi része tartalmazza a legtöbb információt a 12. századi Rusz egészéről és a 13. századi délnyugati területekről (Halics-Volhínia).¹⁵³

A mongol hódítás előtti időből való alkotások Ilarion bölceleti műve, a turovi Kirill püspök prédikációi, a Szentföldet megjárt Danyiil útleírása. Az egyházbölcséleti irodalom alkotásai közül kiemelkedik Ilarion munkája, a „Szlovo o Zakonye i Blagodatyi” (Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről). A szerző értelmezése szerint a „Zakon” (törvény) az Ószövetséggel, a „Blagodaty” (kegyelem) pedig az Újszövetséggel azonosítható. Kiemelkedő szerep jut a műben a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelemnek (Pohvala). A hőstettek iránt fogékony ruszbeli elit számára a nagyfejedelmi hatalmat úgy mutatta be, mint az egész Rusz érdekeinek szolgálóját, tükrözte azt a nagyfejedelmi szándékot, amely a dinasztian és a kereszténységen keresztül összetartozó „genus”-szá, középkori értelemben vett „natio”-vá akarta formálni a Kijevi Rusz heterogén uralkodó elitjét.

A turovi püspök, Kirill (1172–1182) nevéhez köthető egy prédikációgyűjtemény, nyolc prédikáció és tizenkét ima, amelyek alapján ítélve a kor nagy hatású szónoka lehetett. Környezete az „aranyszájú” jelzővel illette. A szentföldi zarándoklatát leíró Danyiil egy Csernyihiv környéki monostor apátja volt, aki 1106–1108 között járt meg a Szentföldet. Munkája hitelesíti a „Kijevi Paterikon” állítását, mely sze-

¹⁵² Uo. 83–193.

¹⁵³ Font Márta: Kódex – szöveg – szövegahagyomány: Problémák és vitás kérdések a keleti szláv történetírásban. *Aetas*, 2014/1. 25–40.

A Kijevi Rusz legnevezetesebb temploma a kijevi Szent Szófia székesegyház (Szofijszkij szobor). A székesegyházat Bölcs Jaroszlav építtette, amikor az 1036. évi besenyő támadás után megerősítette Kijev védelmét és megnövelte a város területét. Ekkor épült az Aranykapu is. Mindkettő olyan presztízsépítkezés volt, amely Konstantinápoly mintáját követte, célja egy „Dnyeper-parti Konstantinápoly” megteremtése lehetett. A Szent Szófia székesegyház a fejedelmi reprezentációt is szolgálta: itt történt a kijevi nagyfejedelmek trónra ültetése, ami a hatalom átvételét fejezte ki. A székesegyház mai formáját a mongol időszak utáni újjáépítés során nyerte el, középkori részeiben eredeti freskótöredékek maradtak fenn. Közülük a leghíresebb a Jaroszlav családját ábrázoló, amelyen I. András magyar király leendő feleségét is láthatjuk.

rint a kijevi barlangkolostor lakói közül többen is megtették a szentföldi zarándokutat. Külön tematikus egységet alkotnak azok az elbeszélések, amelyek a mongol pusztítás szörnyűségeinek adnak hangot (Kalka menti csata, Rjazany pusztulása stb.).¹⁵⁴ Kiemelkedik közülük az óoroszlav föld pusztulását sirató rövid írás, a „Szlovo o pogibeli ruszkoj zemli” (Ének a ruszok földjének pusztulásáról), amely Rogerius „Siralmas éneké”-vel rokonítható, azzal a különbséggel, hogy az óoroszlav szerző nem keres racionális magyarázatot.

A jogalkotás legjelentősebb produktuma a „Russzkaja Pravda” néven ismert törvénykönyv, amely nem egyszeri jogalkotás eredménye. Szövegét a 14. századtól kezdve fennmaradt kéziratok őrizték meg több változatban, részben egy-egy letopiszeket is tartalmazó kódex szövegébe ágyazottan, részben pedig a helyi jogalkalmazás megkönynyítésére készített gyűjteményekben.¹⁵⁵ A Rusz törvénykezésére hatással voltak a bizánci törvénygyűjtemények (Ekloga, Procheion, Epanagoge).¹⁵⁶

A gramota (oklevél) szóval jelöli a kutatás elsőként a novgorodi ásatások során előkerült nyírfakéregre írt feljegyzéseket.¹⁵⁷ Ezek nem a

¹⁵⁴ *Az orosz irodalom kistükre*, 91–93, 144–145, 166–176.

¹⁵⁵ Закон Судный Людем Пространной и Сводной Редакции (ред. Михаил Тихомиров, Павел Милуков) (Москва, 1961).

¹⁵⁶ Щапов (1976) i. m.

¹⁵⁷ Valentyin Janyin: *A nyírfakéreg levelek üzenete* (ford. Szvák Gyula) (Budapest, 1980).

kodifikáció szándékával íródtak, hanem magánszemélyek levelei (missilisek), kisebb részüket datálhatjuk a kijevi korszakra. A nyírfakéregre írás azonban nem novgorodi specialitás, másutt is alkalmazták. Végül említést kell tenni azokról a felirattöredékekről, amelyek a korai kőépítmények (templomok, a kijevi Aranykapu kőből épített részei stb.) falain őrződtek meg. Ezek szintén a mindennapok világába kalauzolnak el a nyírfakéregre írt levelekhez hasonlóan.

A mongol hódítás előtt világi célból nem emeltek kőépítményeket, kivétel talán az ünnepélyes bevonulásoknak keretet adó Aranykapu¹⁵⁸ Kijevben, majd az Északi Vlagyimirban. Kőből elsősorban templomokat építettek, de azok közül sem mindegyiket. A legelső volt a kijevi Tizedtemplom, amely a bizánci háromhajós bazilikástílust követve épült a főhajó előtt elhelyezett csarnokkal (narthex) és három apszissal. Ehhez képest stílusváltást jelentett Bölcs Jaroszlav idején a Szent Szófia székesegyház építése, amely inkább a konstantinápolyi építkezések mintáját követte. A 11. század első felében épült a novgorodi (1045–1052) és a polocki (1044–1066) Szófia székesegyház is. Ezt a stílust monumentális historizmusnak nevezik.¹⁵⁹

Hasonló stílusban épültek Rusz-szerte a püspöki székhelyek templomai (kafedralnij szobor), a 11–12. század fordulóján már inkább egyhajós változatban. Az egyhajós, hatoszlopos 12. századi templomok a monumentális historizmus egyszerűbb változatainak foghatók fel, de lehet a helyi építészeti iskola megjelenésének és működésének eredménye is. A 12. század második felében és a 13. század elején a Rusz több pontján kockaformájú négyoszlopos templom épült, amelynek csak egy kupolája volt. Ezt az építkezést a fejedelmi udvarok szükségletei hívhatták életre, hiszen kisebb méretük miatt az alapítón és családján kívül csak a háznépe látogathatta. A kezdetek az ikonfestészetben is görög mesterekhez fűződnek, de korán megjelentek a helyi, keleti szláv festők is.

A liturgiát kísérő zenei kánonokat a Kijevi Rusz szintén Bizáncból vette át: gyorsan elterjedt a nyolcfokozatú hangsorból szigorú rend szerint kialakított zenei forma. A 11–13. századból fennmaradt néhány tucatnyi kézirat, amelyek neumák segítségével lejegyzett egyházi dal-
lamokat őriztek meg.¹⁶⁰ A Kijevi Ruszban többféle hangjegyírás léte-

¹⁵⁸ A város reprezentatív főbejárata.

¹⁵⁹ Szalai Attila: *Нagyмакуполák* (Budapest, 1995) 36–39; Георгий Вагнер – Татьяна Владышевская: *Искусство Древней Руси* (Москва, 1993) 24–63.

¹⁶⁰ A neumák a hangok lejegyzésének koraközépkori formái, amelyek az énekesek számára csak a dallam irányát mutatták, de hangmagasságot és hangközöket nem.

zett, a legelterjedtebb az ún. znamenaja típus volt („znamja”, „znak” – jel). A zenei jelek a liturgikus szövegekkel összefüggésben értelmezhetők, több változatuk van. A Bizáncból átvett liturgikus műfajok közül a Kijevi Ruszban egészen biztosan ismerték az ún. tropárt (rövid egyházi himnusz).¹⁶¹

6. HOL VOLT A RUSZ NYUGATI HATÁRA?

A Magyar Királyság és északkeleti szomszédja közötti határkérdés azért érdemel figyelmet, mert mind az orosz, mind az ukrán történetírás egyes képviselői – abból kiindulva, hogy a Magyar Királyság ma Kárpátaljának nevezett régiójában valóban élt szláv népesség a középkorban – a területet nem mint a Magyar Királyság részét, hanem mint a Ruszhoz tartozó politikai egységet értelmezik.¹⁶²

A határ kérdésében az egyik támpont az elbeszélő források adata, amikor a Kárpátok egyik vagy másik hágóját „kapu”-ként említik, általában a hadak mozgásának leírása során. A magyar királyok északkeleti irányba vezetett hadjáratainak útvonalát jobbra az óoroszl/ókeletiszláv elbeszélő forrásokból ismerjük, a magyar krónikás hagyomány kevés utalást tartalmaz.

A magyar sereg vonulásának útvonalát nem ismerjük. Olyan közvetett adataink vannak, mint például az, hogy II. András 1233-ban útban Halics felé a beregi erdőben érte utol Pecorari Jakab pápai legátus.¹⁶³ A halics-volhíniai évkönyvből tudjuk, hogy András király célja az ostromlott Halics várában tartózkodó András fia megsegítése volt.¹⁶⁴ Halics vára felé a Vereckei-hágón át vezetett a legrövidebb út, amelyet a magyar források „orosz kapu”-nak,¹⁶⁵ az óoroszl források pedig „ma-

¹⁶¹ Вагнер – Владышевская (1993) i. m. 182–207.

¹⁶² Михаил Юрасов: *Подкарпатская Русь – одна из колыбелей христианства у восточных славян. Очерки ранней истории русинов* (Saarbrücken, 2013); a kritikát ld. Font Márta: A Kárpátokon innen és túl. A Magyar Királyság és a Halicsi fejedelemség határa a 11–13. században (avagy hol lépte át országa határát a magyar király útban Halics felé?). In: Pontes: *A PTE BTK Történeti Intézetének Évkönyve 3. Határ – Változás – Átmenet* (Kronosz, Pécs, 2020) 47–68; Font Márta: Mykhailo Hrushevsky, History of Ukraine-Rus'. *Speculum*, 2018/4. 1215.

¹⁶³ Pecorari Jakab 1232 augusztusa és 1234 márciusa között tartózkodott Magyarországon. Ld. Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét* (Pécs, 2015) 32–36.

¹⁶⁴ Font (2005) i. m. 222–223, 226.

¹⁶⁵ SRH II. 560–561.

gyar kapu”-nak neveznek.¹⁶⁶ Általában a Vereckei-hágóra vonatkoztatja a kutatás,¹⁶⁷ de érthetők a Rusz felé vezető utak más hágókra is: a „Szanok mögötti magyar kapu”-t említve bizonyosan a Duklai-hágóra gondolt a krónikás. Ennek ellenére úgy véljük, inkább a Vereckei-hágóra kell gondolnunk, mivel ezen haladt át a kereskedelem frekvenciát útvonala.¹⁶⁸ A hadjáratok másik gyakori helyszínei a Szan folyó melletti Sanok, Przemysl, tovább haladva a volhíniai Vlagyimir, ahová a Duklai-hágón át vezetett út. Halics felé a Vereckei-hágón kívül alkalmas lehetett az Uzsoki-hágó is, vagy Erdély felől közelítve a Radnai-hágó. Biztosan ezen vonult Béla herceg serege, amikor 1230-ban „de mandato et voluntate patris” erdélyi rezidenciájából indult András öccse megsegítésére.¹⁶⁹

A Magyar Királyság északkeleti régiójára a királyi vármegyék alakulása és 11–13. századi állapota ad eligazítást. A magyar történettudomány a vármegye, várispánság kialakulását, működését alaposan vizsgálta, és tisztázta a hozzá kapcsolódó egyéb fogalmakat (ld. határ vármegye, határvár, erdőispánság). A királyi vármegye, amelynek központját a vár jelentette, alapvetően katonai feladatokat látott el. „Ez biztosította ugyanis az ország katonai megszállását, lehetővé téve, hogy akár külső támadások elhárítására, akár belső lázongások elfojtására rendelkezésre álljon gyorsan mozgósítható fegyveres erő.”¹⁷⁰ „A vár, pontosabban a várhoz tartozó fegyveresek ellátását az úgynevezett várföldek szolgálták, amelyek többnyire nem összefüggő tömbben helyezkedtek el a vár környékén.”¹⁷¹

A vármegye és várispánság közötti különbség abban ragadható meg, hogy a vármegyének volt határa, amelyen belül az ispánnak nem katonai, hanem egyéb joghatósága érvényesült. Zsoldos Attila meghatározása szerint a várispánság „egy sajátos feladatkörrel rendelkező uralkodói birtoktípus”, amely „területileg össze nem függő uradalmat

¹⁶⁶ PSZRL II. 764.

¹⁶⁷ Ld. Juhász László kommentárját: SRH II. 560. 1. jegyzet.

¹⁶⁸ Nem véletlenül vonultatja Anonymus a magyarokat „per silvam Houos [...] usque ad confinium Hung”. Anonymi Gesta Hungarorum. In: SRH I. 50.

¹⁶⁹ CD IV/1. 21–27; Font (2005) i. m. 220.

¹⁷⁰ Zsoldos Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére* (Veszprém, 2010) 303.

¹⁷¹ Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére* (Budapest–Piliscsaba, 2009) 491.

alkot a központként szolgáló várral együtt”.¹⁷² A vármegye pedig területileg zárt igazgatási egység. A megyeszervezés ütemére – esetleg a népesség létszámára – utalhat, hogy a Szent István-i alapítású megyék közt találunk ún. „óriásmegyéket” és átlagos nagyságúakat is. Az „óriásmegyékhez” tartozott a tárgyalt régiókban a bizonyosan Szent István korában megszervezett Újvár és Bihar, illetve vélhetően, de nem bizonyíthatóan a Szent István-kori Borsod, Szabolcs, Borsova és Zemplén.¹⁷³ A megyék területének nagyságára utaló „óriásmegye” és átlagos megye megkülönböztetésen kívül sajátos képződménynek minősül a határvármegye – határvárispánság – határvár jelensége. Az első két fogalmat a latin szóhasználat is megkülönböztette a „confinium” és a „marchia” szavakkal.¹⁷⁴ A 12. század folyamán a nagy erdőségek területén erdőispánságokat hoztak létre. Ezek egyetlen hatalmas királyi uradalmat alkottak, központjuk az udvarház volt, kisszámú lakóik pedig az erdészeti és vadászati feladatokat ellátó szolgák.¹⁷⁵ A 11–13. században a Magyar Királyság területi szerveződésében különböző „comitatus”-okat találunk, amelyekből a 13. század közepétől kezdett kialakulni egy egységesebb struktúra.

Ha a Magyar Királyság és északkeleti szomszédja, a Kijevi Rusz, illetve a Halicsi fejedelemség közti határvonal megállapítására törekszünk, a határ menti vármegyéket és azok területi változásait kell görcső alá venni. E megyék számbavételekor más eredményre jutunk, amikor a 11., a 12. vagy a 13. századi helyzetből indulunk ki. A Kárpátok magyar oldalán a 11. századtól sajátos struktúrárt mutató, ún. határvármegyék szerveződtek. Kristó Gyula meghatározása szerint ezen megyékre jellemző „a belső terület felől legyező alakban szétnyíló, kiszélesedő területi forma, amely a később állandósult országhatárok felé terjeszkedő megyék sajátja”.¹⁷⁶ Egyházigazgatási szempontból a vizsgálandó északkeleti megyék mindegyike az egri püspökséghez tartozott, amely korai szerveződésű egyházmegye, és Szent István-kori eredete nem megkérdőjelezhető.¹⁷⁷

¹⁷² Zsoldos Attila: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. *Századok*, (134) 2000. 100.

¹⁷³ Zsoldos (2010) i. m. 311.

¹⁷⁴ *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc) (Budapest, 1994) (KMTL) 255–256. A kettő közti különbségekre ld. Zsoldos (2000) 104–107.

¹⁷⁵ KMTL 194–195; Tringli (2009) i. m. 494.

¹⁷⁶ Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon* (Budapest, 1988) 414.

¹⁷⁷ KMTL 180.

A korai várak az alföldi és hegyes vidék találkozásánál épültek.¹⁷⁸ Köztük és a hágók közötti részen erdőispánságok alakultak ki – a 12. században Sáros, Patak, Bereg, Ugoicsa, Szilágy, Erdőd –, de jelentős erdős vidéket találunk az erdőispánságok szerveződésétől függetlenül is. Az erdőispánságok királyi vadászóhelyek voltak erdőóvókkal és örökkel, amelyek a 13. század végén és a 14. század során népesültek be. A terület népességének alakulásában fontos szerepe volt a formálódó királyi/királynéi uradalmaknak (Vizsoly, Patak, Beszterce, Radna).

A Kárpátok magas hegyei kétségkívül markáns határvonalat alkottak. A hegység két oldala közti mozgásra csak a hágók voltak alkalmasak, ami a védelem szempontjából előnyös volt, mivel a hágók megfelelő őrzésével biztosítani lehetett az ország védelmét. A hágóknak a magyar Alföld felé eső oldala a Magyar Királyság területéhez tartozott, akkor is, amikor a korai időben lakatlan vagy gyéren lakott gyeptérséget jelentett. A tényleges határ viszont ott húzódtott, ahol adminisztratív pontokat, települést találunk. Ezt a határvonalat kezdetben Borsod, Újvár, Zemplén, Ungvár (Nevicke) és Borsova jelentették, illetve a tőlük 10–15 km távolságban „előretolt” települések, ahogy Zemplén esetében látjuk.¹⁷⁹

Mélységben a védelem második vonalát jelentette Szabolcs, Szatmár és Bihar. A határterület megszervezése három fázisban történt, az államszervezéskor jött létre az első vonal, 1100-ra alakult ki a második és 1200-ra a harmadik örvonal.¹⁸⁰ A határvonal a népesség létszámától függően változott a 12–13. század folyamán, a telepítések a 13. század második felében vezettek a terület benépesedéséhez. A lakott terület határa lassan közelített a földrajzi határhoz, de teljesen nem esett egybe. Az első vonal korai várai megsínylették az 1068. és 1091. évi besenyő, illetve kun betöréseket, a tatárjárás után pedig jelentőségüket veszítették.

A Kárpátok keleti oldalán a fejedelmi hatalom központjainak megszervezése két csomópont körül történt. Az egyik központ Przemysł és környéke volt, a másik Halics vidéke. A kezdetben gyér lakosság a 12. század közepső harmadától kezdett növekedni, ennek jele Przemysł körül a Szan felső folyásánál létrejött Szanok, Przemysłnál lejjebb Jarosław, illetve a 13. század elején Lubaczów. A fejedelemségnek nevet

¹⁷⁸ Bóna István: *Az Árpád-kor korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak* (Debrecen, 1995).

¹⁷⁹ Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei. *Történelmi Szemle*, (35) 1993. 56.

¹⁸⁰ Uo. 56.

A magyar honfoglalás történetét Anonymus a Kárpát-medencében vívott harcokon keresztül mutatja be. Anonymus műve regényes geszta, amelynek a Kárpát-medencében felbukkanó szereplői fiktív személyek, a krónikás fantáziájának termékei. A magyarok ellenfeleinek nevét a 13. század elején ismert folyó- és helynevek segítségével alkotta meg. Nem volt létező személy „Laborc herceg”, következéséppen „országá” sem valóságos.

adó Halics vára a 12. század középső harmadában jött létre, és fejedelmi rezidencia jellege miatt gyorsan felzárkózott a régebbi Przemysl mellé.¹⁸¹ Halicstól a hegyes vidék felé ugyanúgy uralkodói vadászóhelyet és sónyerő helyet találunk, mint a Kárpátok túloldalán, de kisebb arányban. Przemysl és Halics, a két központ társadalmi háttere nagyon különbözött egymástól.¹⁸² Valószínű, hogy emiatt nem jött létre kohézió a két pólus között, ami rányomta bélyegét a 13. század kaotikus politikai viszonyaira.

Joggal állapítja meg tehát Miroszlav Volocsuk a Magyar Királyság északkeleti régiójáról: „A XII. század végéig az Árpádok és a Rusz közötti kapcsolatokban a fejedelmi személyeken kívül csak néhány szórványos adatunk van. [Ez ideig] a Magyar Királyságban ruszin településnevekre és lakosságra utaló híradások gyakorlatilag nincsenek.”¹⁸³

¹⁸¹ A terület megszervezését attól az időponttól számítjuk, amikor egy felső irányító hatalom megjelent a térségben. Ez nem azonos azzal, hogy élt-e – például régészetiileg igazolható módon – valamekkora népesség a területen. Ezért nem indokolható a halics-volhíniai terület történetét akárcsak a 9. századdal indítani [Николай Котляр: *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* (Киев, 1985) 22–23], vagy az államiság „kezdeti korszakát” a 6–7. századra tenni (Леонтий Войтович: *Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua*, 2006. 6–21).*

¹⁸² Az elitről ld. Jusufović (2013) i. m. 305–312; Font (2017) i. m. 43–47.

¹⁸³ Мирослав Волощук: *«Русь» в Угорському Королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції* (Івано-Франківськ, 2014) 111.

II. AZ ARANY HORDA (1240–1502)

1. A MONGOL HÓDÍTÁS KEZDETEI

1.1. A Kalka menti csata (1223)

A 11. század utolsó harmadától – a mongolok 13. századi megjelenéséig – a kunok (Comani) voltak a Kijevi Rusz fejedelmeinek sztyeppe felőli szomszédai.¹⁸⁴ A kun törzsek centruma a 11. század második felében a Don középső és alsó folyása mentén helyezkedett el. Innen mozdultak el nyugati irányba a 11–12. század fordulóján. Újabb központjuk a Dnyeper táján fedezhető fel. A 11. század közepétől a 12. század első évtizedével bezárólag a Ruszt intenzív támadások érték a kunok lakta sztyeppe felől, mígnem Vlagyimir Monomah (1113–1125) sikeres hadjáratai a kunokat támadásaik beszüntetésére kényszerítették, és visszaszorultak a Don mögé. A kialakult *modus vivendi* azt jelentette, hogy a részfejedelemségek partnert láttak bennük. A 12. század során a csernyihivi Oleg (1096–1115) utódai helyzetükből adódóan gyakran folyamodtak a kunokhoz segítségért, ahogyan megtették ezt más déli központok urai, köztük a formálódó Halics fejedelmei is.

Kunország (Cumania) a Volga és a Don vidékétől egészen az Al-Dunáig terjedt. A kunok kisebb csoportokban éltek, így a ruszbeli fejedelmekkel is csak egy-egy részük tartott kapcsolatot, elsősorban azok, akik a Don és a Dnyeper vidékén éltek. A nagy kiterjedésű Kunország határa a mongolok megjelenésével kezdett el zsugorodni.

A kunok és a déli Rusz fejedelmeinek nevezetes csatája 1223. május 31-én zajlott le a Kalka folyónál (mai neve: Kalcsika). A mongolok mögött a hódítás terén ekkor már hosszú tapasztalatok álltak. Dzsingisz (Csinggisz) nagykánná választása (1206) után kezdődött a mongolok intenzív terjeszkedése. Nem kerülhette el a pusztítást Hvárezm, a Bagdadi Kalifátus és Grúzia (Georgia) sem. Ezek után értek Dzsingisz csa-

¹⁸⁴ Az óorosz forrásokban *polovecek*, az arab/perzsa kútfőkben *kipcakok*. Mindkettő „világos”, „fakó” jelentésű szó. Ld. Kovács (2014) i. m. 21.

patai a Fekete-tenger vidékére. A kunokkal többször összecsaptak, és súlyos vereséget mértek rájuk.¹⁸⁵

A Kalka menti csatáról a halics-volhíniai évkönyvben maradt fenn egy hosszabb leírás,¹⁸⁶ de az esemény egy-egy mozzanatáról a Rusz más krónikái is tudósítanak.¹⁸⁷ Eszerint a kunok egy csoportja, a korábbi időben szereplő Kotyan (a magyar történelemben: Kötöny) fordult segítségért a Rusz fejedelmeihez, elsőként a vejéhez, Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi fejedelemhez. Msztyiszlav Msztyiszlavics kezdeményezésére tartottak tanácskozást Kijevben a déli Rusz fejedelmei. Rajta kívül jelen volt a szmolenszki ágból származó Msztyiszlav Romanovics, 1212-től kijevi nagyfejedelem és a harmadik Msztyiszlav (Szvjatoszlavics), a csernyihivi fejedelem, továbbá Danyil Romanovics Volhíniából, Mihail Vszevologyics Csernyihivből és Vszevolod Msztyiszlavics, a kijevi nagyfejedelem fia. A kijevi tanácskozás döntött a kunokkal közös hadjárat megindítása mellett, és körvonalazódott a résztvevők köre.¹⁸⁸

A tanácskozás szeniorja a három Msztyiszlav volt: Csernyihiv, Kijev és Halics, azaz a déli Rusz legjelentősebb fejedelmei. A résztvevők köre kiterjedt rokoni körükre és a velük szoros kapcsolatban álló szomszédos fejedelmekre. A halicsi területhez tartozó volosztyok közül csatlakozott Néma Msztyiszlav, Pereszopnica, Bozsszk, Lucsszk fejedelem, a volhíniai volosztyok birtokosai közül Danyil Romanovics, Belz és Cserveny fejedelem, Svjatoszlav Ingvarevics, Sumszk fejedelem, a közelebből nem ismert volhíniai volosztyból Izjaszlav Ingvarovics, Jurij Nyevezsszkij Turov környékéről, Svjatoszlav a Kijevhez tartozó Kanyivból. Érkeztek a szomszédos Szmolenszkből, a Rusz Csernyihivhez tartozó területeiről – Kurszkból, Putyivlból és Trubecsből is.

Ha a Dnyeszter alsó folyása mentén élő brodnikokat¹⁸⁹ is számba vesszük, megállapítható, hogy a déli Rusz egész területét mozgósította a három Msztyiszlav. Az „egész Rusz” seregének összegyűjtése

¹⁸⁵ Uo. 45–147.

¹⁸⁶ PSZRL II. 740–745. A csatáról ld. John Fennell: *The Tartar Invasion of 1223: Sources Problems. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, (27) 1980. 18–31; Font Márta: *Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában* (Kronosz, Pécs, 2018) 121–143.

¹⁸⁷ PSZRL I. 445–447; PSZRL II. 740–745; NPL 1971. 61–63.

¹⁸⁸ Владимир Пашуто: *Внешняя политика Древней Руси* (Наука, Москва, 1968) 283.

¹⁸⁹ A forrásokban a 12. században megjelenő népcsoport, egyesek szlávoknak, mások vegyes népeységnek tartják őket.

lebeghetett a szemük előtt, amikor a Kljazma-parti Vlagyimirba küldtek követeket, Jurij Vszevolodovics vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem (1219–1238) segítségét kérve. Novgorod támogatását nem kérték, pedig ekkor ott a nagyfejedelem fia, Vszevolod Jurjevics uralkodott. Továbbá Polock és Rjazany részvételét is kizárhatjuk.¹⁹⁰

Kijevből április végén indultak el a hadak gyülekezési helyére. Zarubnál, a Varég-szigetnél gyülekezett az „egész Rusz” serege, itt volt a legalkalmasabb átkelőhely a Dnyeperen. Heteket vehetett igénybe, míg mindannyian megérkeztek. Valószínűleg a „kiköltözött” halicsiak érkeztek utoljára csónakokon. Az nem derül ki a forrásokból, de feltelezhető, hogy a három Msztyiszlav értesülhetett a rosztovi had indulásáról is, de ismeretlen okból azt nem várták be.

A kijevi nagyfejedelem (esetleg mindhárom Msztyiszlav) találkozhatott a mongol küldöttekkel. A szokásos megosztó kísérlet nem változtatta meg a rusz és a kun hadvezetés szándékát. Az először érkezett követeket a Rusz fejedelmei megölelték, a másodsor érkezetteket elengedték. A Rusz fejedelmeinek támadási szándékát, az összegyűlt hadi harcra kedvét valószínűleg erősítette a „sosem látott nagy sereg” látványa.¹⁹¹ Erről tanúskodnak az egyik halicsi bojár, Jurij Domameric szájába adott szavak. „Jurij pedig egyre azt mondta a fiatal fejedelmeknek: Msztyiszlav, és másik Msztyiszlav, ne álljatok, menjünk ellenük!”¹⁹² A halics-volhíniai évkönyv szövege szerint a buzdítást követően átkeltek a Dnyeperen, és a Rusz íjászlav legyőzték a mongol előőrsöt.¹⁹³ A novgorodi híradás szerint csak a halicsi Msztyiszlav kelt át a kunokkal a Dnyeperen, és aratott győzelmet a mongol előőrse felett.¹⁹⁴ A többiek a siker után keltek át a folyón és indultak tovább. Ez a kis részlet rávilágít arra, hogy a halicsi Msztyiszlav Msztyiszlavics továbbra is kezdeményező szerepet játszott, ő irányította a kunokat is, de nem tárgyalta a másik két Msztyiszlavval a hadmozdulatokról. Ez előrevetítette a későbbi koordináció hiányát.

A Dnyeperen való átkelés idejéről csak annyit tudunk, hogy keddi napon történt. A csata napja Hermiasz vértanú ünnepével pontosan kel-

¹⁹⁰ NPL 1971. 61; Олег Рапов: *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.* (Издательство МГУ, Москва, 1977) 184. Másképp gondolja Kovács (2014) i. m. 144.

¹⁹¹ PSZRL II. 742.

¹⁹² Jurijről ld. Jusupović (2013) i. m. 186–192.

¹⁹³ PSZRL II. 742–743.

¹⁹⁴ Az átkelőhely – Zarub – a Dnyeper mellékfolyója, a Trubezs torkolatánál található.

tezhető (május 31-ike abban az évben szerdára esett).¹⁹⁵ Mivel kilenc napig tartott az út a Dnyepertől a Kalka folyóig, ahol az ütközetre sor került, az átkelés keddi napja május 23-ika volt. A Kalka folyón nem egyszerre kelt át a ruszok és a kunok serege. A halicsi Msztyiszlav csapata a kunokkal átkelt a Kalkán, de erről a másik két Msztyiszlav nem tudott, miként az ütközet kezdetéről sem. Msztyiszlav a kun előőrsöt vezető Jarunt csak biztosítani küldte előre, de az csatába bocsátkozott a mongolokkal. Jarun neve a halicsi szövegben nem fordul elő, a krónikás Msztyiszlav önálló kezdeményezésének állítja be az ütközet kezdetét, amit irigységgel magyaráz. A novgorodi adat szerint az előreküldött Jarun Msztyiszlav megkérdezése nélkül döntött a harcról, és megfutamodásával ő okozta a csata elvesztését, mivel a többiek még nem voltak csatarendbe állítva. Egyeztetett haditerve bizonyosan nem volt a három Msztyiszlavnak, és bizonyosnak látszik, hogy a kunok szerepéről sem döntöttek, noha bizonyosan az elővéd funkciót nekik szánták. A különböző krónikaszüvegeket egymás mellé állítva úgy tűnik, hogy egy kisebb mongol előőrs provokálhatta ki Jarun és kunjai támadását, akik a megfutamodók üldözése közben beleszaladtak a mongol főszeregbe, amely támadásba lendülve rajtaütött a még rendezetlen rusz seregen.

A kunok mellett a halicsiak vettek részt a harcban. Msztyiszlav Romanovics kijevi fejedelem a Kalka feletti magaslaton „erődítést készített maga körül”, és további három napig tartotta magát a mongolokkal szemben. Hosszú ellenállásra valószínűleg nem volt lehetőség, úgy tűnik, hogy egyezkedni kezdtek a mongolokkal a szabad elvonulásról, amiben a Dnyeszter alsó folyása mentén élő brodnikok közvetítettek. Erre utal, hogy vezetőjük esküt tett Msztyiszlavnak. A tárgyalás mögött a mongolok által állított csapdát vagy a brodnikokat sikerrel leválasztó taktikát sejthetjük. Nagy valószínűséggel azt ígérték, hogy nem fogják vérüket ontani, amit a fogságba került fejedelmek esetében be is tartottak: deszkapadló alá fektették őket, úgy fulladtak meg.¹⁹⁶ A halálnem méltó volt saját előkelőikhez, mert így nem folyt vére a kijevi fejedelmeknek.¹⁹⁷ A kijeviek pusztulása június 3-án vagy 4-én történt. A csernyihivi seregről külön nem esik szó, akik fejedelmükkel,

¹⁹⁵ Николай Бережков: *Хронология русского летописания* (Изд-во АН СССР, Москва, 1963) 318.

¹⁹⁶ B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország* (Corvina Kiadó, Budapest, 2016) 24.

¹⁹⁷ Kovács (2014) i. m. 142.

Msztjiszlav Szvjatoszlavicsal együtt bizonyára a Dnyeper felé menekülők között voltak, s üldözés közben haltak meg.

A mongolok egészen a Dnyeperig üldözték a rusz hadat. Azok menekültek meg, akik vízre szálltak, köztük a halicsi Msztjiszlav Msztjiszlavics. Akadt, aki a kezdet kezdetén sejtette a vereséget, és azonnal a menekülést választotta, mint például Danyiil, aki „látva, hogy ádáz csata kezdődik [...] megfordította lovát”. A Kalkától a Dnyeperig tartó menekülés bizonyára kilenc napnál rövidebb volt. A megmenekültek hazaérkezésére egyetlen támpontunk az, hogy a csatában elesett Msztjiszlav Romanovics kijevi fejedelem helyét június 16-án elfoglalta unokatestvére, Vlagyimir Rurikovics. A hírvivők ekkorra juthattak el Kijevbe.

A vereség nagyságáról írja a halicsi krónikás, hogy „legyőzték az összes ruszbeli fejedelmet, ilyen még nem fordult elő”. A három Msztjiszlav közül egyedül a halicsi menekült meg – nagy szerencsével. Seregéből számos előkelő vesztette életét.¹⁹⁸ A tényleges veszteséget nem tudjuk megállapítani, mivel kevés a hadsereg nagyságára vonatkozó adat. A mongol hadat a későbbi adatok jelentősnek mondják, a kun és a déli Rusz fejedelmeinek seregére támpontunk sincs. Többnyire a Msztjiszlav Romanovicssal védekező kijeviek tízezres számát tekintik hitelesnek.¹⁹⁹ Az elbeszélő források sokezres seregekről szóló hírei kétségesek.

A vereség csak a Rusz déli régióinak a hadjáratban érintett fejedelemségeire gyakorolt hatást. A jelentős személyi veszteségek nyomán változott meg a fejedelmek személye. Kijevben Vlagyimir Rurikovics lett a nagyfejedelem, Csernyihivben Mihail Vszevolodovics kezébe került a hatalom, aki a sztyeppe felé történő hagyományos csernyihivi terjeszkedéssel szemben a Rusz más központjainak (Novgorod, Kijev, Halics) megszerzésére törekedett.²⁰⁰

A halicsi Msztjiszlav pozíciója megrendült, és nem tudta kihasználni azt a sikert, amit Halicsban a magyar expanzióval szemben elért. Miután 1221 augusztusában fogságba ejtette számos előkelőn kívül a gyermek Kálmánt, Halics királyát és ugyancsak gyermek hitvesét,

¹⁹⁸ Jusupović (2013) i. m. 138–139, 164–165, 186–192, 235–236.

¹⁹⁹ PSZRL I. 447; B. Szabó (2016) i. m. 24; Паширо (1968) i. m. 283.

²⁰⁰ Martin Dimnik: *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246* (Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1981) 15–129; Font Márta: Rosztjiszlav Mihajlovics herceg IV. Béla udvarában. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon* (Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2016) 59–79.

A mongol had elleni kalkai csatában az északi Rusz nem volt a déli területekhez hasonló módon érdekelt a kunok támogatásában. Jurij Vszevolodovics vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem (1219–1238) uno-kaöccsét, a rosztovi Vaszilkót bízta meg, hogy csatlakozzon a déli Rusz fejedelmeihez, de sem Novgorod, sem Vlagyimir, sem Szuzdal nem küldött sereget. Polock és Rjazany bevonásáról sem esett szó. A vereség bekövetkeztékor Vaszilko a rosztoviakkal még csak Csernyihivig jutott, a vereség hírére pedig visszafordult.

az év vége felé békét kötött a magyarokkal: egyik leányát eljegyezte András herceggel a békekötés garanciájaként. 1224-ben András herceg területéhez is jutott: megkapta Przemyslt. Ezt aligha magyarázhatjuk mással, mint a Kalka menti csata következtében megingott helyzettel: nem tudott ellenszegülni a magyar kérésnek. Sőt, utána tovább hátrált, 1227-re a nagyobb magyar sereggel érkező András herceg magát Halicsot is megszerezte.²⁰¹ Ez cáfolja Fennell véleményét arról, hogy a Rusz déli régióiban a korábbiak szerint alakultak az erőviszonyok.²⁰²

A mongol had a győzelem után a Krím-félszigetre zúdult, ahol feldúlták a gazdag Szudak városát, majd visszafordultak. A Rusz egészére nézve nem lett komolyabb következménye a vereségnek. Ennek az lehet az oka, hogy a mongolok nem ellenük, sőt nem is a kunok ellen vonultak. Dzsebe és Szübötej vezérek a Kalka menti csatamezőről távoztukban csapást mértek a volgai bolgárok egy csoportjára. A mongol had Kalka menti győzelme inkább csak jelezte a jövőbeni támadásokat.

1.2. Mongol támadás és „tatár iga” a 13. században

A mongol sereg hadjáratai az 1230-as évektől átrajzolták Kelet-Európa térképét. 1232-ben, majd 1236–1237 telén feldúlták a volgai bolgárok és a mordvinok földjét.²⁰³ Ezután 1237–1238 telén fordult az északke-

²⁰¹ Font (2005) i. m. 215–218; Font Márta: Ungarn und Osteuropa zur Zeit des Königs Andreas II (1205–1235). In: Konrad Gündisch (Hrsg.): *Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen* (Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2013) 40–57.

²⁰² Fennell (1983) i. m. 68.

²⁰³ PSZRL II. 459.

leti Rusz ellen.²⁰⁴ Itt nem létesült olyan védelmi vonal (gyepűrendszer), mint délen, amely fékezte volna a sztyepei népek támadását. A szomszédos volgai bolgárokkal a vlagyimir-szuzdali fejedelmek többször is hadban álltak, de ez a hadakozás csupán a „határok” kisebb-nagyobb módosulásával járt. Ebből az irányból nem volt várható olyan erejű támadás, amely védelem kiépítését indokolta volna.²⁰⁵

A mongol had segédnépeivel együtt 120–140 ezer harcosból álló tömeget alkotott. A szokatlanul nagy létszám mellett újdonság volt az ellenféllel szemben tanúsított kíméletlen magatartás. Az emberélet és a felhalmozott vagyon mérhetetlen pusztulása a meghódított terület pacifikálását, gyors hódoltatását készítette elő. A téli hadviselés, a befagyott mocsarak megkönnyítették a lovasok mozgását. A mongol harcmodor miatt a téli hadviselés teljesebb pusztulást eredményezett. A Rusz területén nem voltak hegyek, ahová a lakosság elmenekülhetett és megbújhatott volna. A nagy hideg miatt a településeken kívül az emberi élet az élelemhiány és a fagy miatt önmagában is veszélynek volt kitéve, így a lakosság a településekre húzódott. Az erődített helyek a cölöpökkel megerősített földsáncok védelmét jelentették, amelyet kőhajító ostromgépekkel és tűzzel pillanatok alatt meg lehetett semmisíteni. A kőből épült templomok adták a lakosság utolsó menedékét, de ezek is könnyen a tűz martalékává váltak. A fejedelmek a veszély nagyságát bizonyára nem tudták felmérni, ahogy másutt sem.

A következő mongol hadjáratnak 1239-ben Csernyihiv volt a célpontja. A had egy része Möngke vezetésével a csernyihivi földet pusztította: a Szejm folyó mentén hatoltak be a csernyihivi földre, módszeresen foglalták el a Csernyihiv körüli településeket és bekerítették a fejedelemség központját. A hadműveletek 1239 nyár végén vagy kora ősszel kezdődhettek, mivel Csernyihivet 1239. október 18-án vették be.²⁰⁶ A csernyihivi fejedelem, Mihail és fia, Rosztyiszlav a mongolok közeledésének hírére Magyarországra, IV. Béla király udvarába menekült.²⁰⁷

Az 1239 ősztől 1240 őszi eltelt nyugalmi időszakra nyilván a különböző helyeken harcoló mongol seregrészek összegyűjtése és a támadás megszervezése érdekében volt szükség. Annak ellenére, hogy

²⁰⁴ PSZRL I. 514–522; PSZRL II. 778–782.

²⁰⁵ Михаил Кучера: *Змиевы валы Среднего Поднепровья* (Наукова думка, Киев, 1987).

²⁰⁶ PSZRL I. 523; Fennell (1983) i. m. 82; Денис Хрусталёв: *Русь. От нашествия до «ича» 30–40 гг. XIII в.* (Санкт-Петербург, 2004) 171–173.

²⁰⁷ PSZRL II. 782–783; Font (2016) i. m. 65.

az északkeleti részeken végigsöpört mongol támadás híre valószínűleg eljutott a déli régióba, védelmi készületeknek nincs nyoma. Mihail menekülése – mivel egyidejűleg Kijev is birtokában volt – egyben Kijev feladását is jelentette. Mihail távozása után a halicsi Danyil bevonult a fejedelem nélkül maradt városba, a mongol támadás hírére azonban visszavonult Halicsba.²⁰⁸

1240 őszén különösen nagy sereg gyűlt össze.²⁰⁹ A fővezér Batu mellett nemcsak testvére, Orda serege jelent meg, hanem unokatestvéreik, a többi Dzsingisz-unoka is: Csagatáj fia, Bajdar; Ögödej fiai, Gүjүk és Kadan; Toluj fiai, Mөngke és Bödzsek. Az összehangolt támadás első célpontja Kijev volt. Déli irányból érkeztek, és először a Rosz folyó mentén élő „fekete süvegesek”-nek (csornije klobuki) nevezett nomád keveréknpel csaptak össze. Kijev alá a Lengyel kapu²¹⁰ felől érkeztek. Az ostromgépekkel szemben Kijev erődítménye sem volt a többinél ellenállóbb, így 1240. december 6-án a város elesett. A különböző évkönyvek egymásnak ellentmondanak Kijev elestét illetően, november 19. és december 6. közötti dátumok szerepelnek. A pszkovi híradás azt is tudni véli, hogy Kijev tíz hétig és négy napig állta az ostromot. Ez azért hihető, mivel egy valóban népes városról volt szó, valamint arról is szólnak hírek, hogy a falakon behatoló mongoloknak utcai harcokat is kellett vívniuk.²¹¹

Kijev elfoglalása után a mongol had egy része Halics és Volhínia, másik része a Kárpátok hágói és a Balkán felé vonult. Gyorsan eljutottak a Kárpátokig, a Rusz területén egyedül Kamenyec (Kamjanec-Pogyilskij) tanúsított némi ellenállást. A gyors előrejutást jelző dátumok: 1241. április 9-én a sziléziai Legnicánál Henryk Brodaty lengyel fejedelemmel, 1241. április 11-én a muhi pusztán IV. Béla magyar királlyal szemben vívtak győztes csatát.²¹²

²⁰⁸ A Rusz déli részei elleni támadásról és hatásáról a legújabb irodalmat összefoglalja: Сергей Чебаненко: Южная Русь и Юго-Западная Русь периода монгольского нашествия в работах новейших исследователей. *Rossica Antiqua*, 2015/1. 47–62.

²⁰⁹ PSZRL II. 784–785; Fennell (1983) i. m. 83–85.

²¹⁰ A középkori Kijev egyik városkapuja.

²¹¹ Хрусталёв (2004) i. m. 189–198; Александр Майоров: Две даты взятия Киева монголами в русских летописях. *Русская литература*, 2016/2. 51–59.

²¹² Waclaw Korta (red.): *Bitwa Legnicka: Historia i tradycja* (Volumen, Wrocław–Warszawa, 1994); Laszlovszky, József – F. Romhányi, Beatrix – Ferenczi, László – Pow, Stephen – Pinke, Zsolt László: Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241–1242: Short- and Long-Term Perspectives. *Hungarian Historical Review*, 2018/3. 419–450.

A Kárpát-medencébe több irányból behatoló mongol sereg a lerombolt déli Rusz területét otthagya, és Magyarországon telelt át. Európa nyugati felébe Pjotr Akerovics, a kijev-beresztovi Megváltó (Szpasz) kolostor apátja (igumenje) vitte a hírt, aki Mihail fejedelemmel menekült Magyarországra, majd megjelent a lyoni zsinaton (1245. június 28. – július 17.). Pjotr apát mellett megjelent a váradi kanonok, Rogerius és az aquileiai latin pátriárka, Bertoldo is. E három beszámoló együttesen indította a pápát arra, hogy követeket küldjön a mongolokhoz. IV. Ince (1243–1254) diplomáciáját a keresztények védelme és a hitetlenek térítése egyaránt befolyásolta.²¹³ A követküldés mögöttes szándékát, a felderítést Johannes Plano Carpini ferences szerzetes hajtott végre igen sikeresen. Carpini keresztülutazott a mongolok dúlta Rusz déli részein. Tőle tudjuk, hogy öt évvel a pusztítás után Kijevben és környékén mindössze kétszáz ház állt. Viszont működtek a templomok, a Szófia székesegyház és több kolostor temploma, például a mihajlovói Aranykupolás (Zlatoverhnyij) templom, a vidubicsi Szent András templom és a kijevi barlangkolostor templomai, noha ez a terület közvetlenül mongol uralom alá került. Plano Carpini a Dnyepertől már mongol kísérekkel folytatta útját.²¹⁴

Az 1237–1240 közötti mongol sikerek nyomán nem kerülhető meg az a kérdés, vajon mi vezetett ehhez, illetve mekkora volt a pusztítás. A mongolok jelentős létszámú hadseregének fegyelmezett, tervszerű mozgása a jelentős alaptényező. Ehhez járult az ostromgépekkel felszerelt had technikai fölénye és a görögtűz alkalmazása. Nem hanyagolható el a pszichikai nyomás sem, amit az ellenfélre gyakoroltak: a megfélemlítés és a legyőzhetetlenség mítosza. A vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem, Jurij Vszevolodovics számára nem maradhatott titokban a szomszédos volgai bolgárok esete, ahonnan menekültek érkeztek.

Az 1240. évi támadás nem lehetett váratlan. A jelek arra mutatnak, hogy a Rusz fejedelmek a kapott híreket alábecsülték. Délen a viszályok folytatódtak, nem volt, aki összegyűjtse az „egész Rusz” seregét, pontosabban, akinek parancsát a többi fejedelem engedelmesen végrehajtotta volna. A kijevi nagyfejedelem pozíció szimbolikássá vált, a vlagyimir-szuzdali fejedelem a déli ügyektől elfordult, miközben az

²¹³ Kovács Szilvia: *„Különösen angolokat, magyarokat és németeket kérünk”. Pápák, ferencesek és az Arany Horda* (Balassi Kiadó, Budapest, 2020) 27.

²¹⁴ Plano Carpini úti jelentése 1247-ből. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás* (Osiris, Budapest, 2003) 75–115.

Dzsingisz kán a nyugaton meghódított területet Dzsocsi nevű fiának szánta, de ő még Dzsingisz életében meghalt. Dzsocsi örökebe Dzsingisz másodszületett fia, Batu (az óorosz forrásokban Batij) lépett, a Mongol Birodalom nyugati fele Batu ulusza (ulusz – részbirodalom) lett. Az óorosz források néha Dzsocsi nevével írják le „Dzsucsijev ulusz”-nak, ténylegesen azonban Batu szervezése alatt vált az Arany Hordává. Az „ordu/orða” szó az uralkodó szállásterületét jelentette, az „arany” jelző pedig a nagykán rezidenciáját. Nincs rá biztos magyarázat, miért nevezték Arany Hordának, talán a káni hatalom gyengülésével több ulusz is a nagykán jogutódjának tekintette magát, de szóba jöhet a sátrakon használt arany csik is. A 15. század elején széthullott Arany Horda részállamai a következők voltak: Szibériai, Kaszim, Kazanyi, Asztrahányi, Kazah, Üzbég és Krími Kánság.

északi régiót sem tudta összefogni.²¹⁵ Az északiakat kevésbé érdekelte, mi történik délen, Kijev 1240. évi eleste is csak egy félmondatos hír az északi krónikákban.²¹⁶ A Rusz seregei külön-külön meglehetősen kicsik volt. Jurij Vszevolyicsnak a Szity menti csatában összegyűlt serege háromezer fős lehetett, s ez már nagy seregnek számított. Az egyes fejedelemségek önmagukban három–ötezer főnél nagyobb létszámú védelemmel bizonyosan nem rendelkeztek. A 19–20. század fordulójának neves történésze, Szergej Szolovjov százezer főre taksálta a mongol támadás idejének „össz-ruszbeli” seregét, ebből negyvenezernek gondolta a Rosz folyó menti határvédő nomádok létszámát.²¹⁷ A Rusz egészének seregével számolni fikció, hiszen a fejedelmek nem küldtek egymásnak segítséget.

A népesség pusztulásának felmérése szinte lehetetlen, hiszen a Rusz egész népességére vonatkozóan is hiányoznak az adatok. A szakirodalomban szereplő számok kizárólag hipotézisként kezelhetők. Vernadsky 7,5 millió,²¹⁸ Cserepnin 4,5–5,3 millió lakost tétélezett fel a

²¹⁵ Антон Горский: *Русь: От славянского Расселения до Московского царства* (Языки славянской культуры, Москва, 2004) 188.

²¹⁶ PSZRL I. 524.

²¹⁷ Сергей Соловьев: *История России с древнейших времен*. Т. 3. (Москва, 1959) 23–24.

²¹⁸ George Vernadsky: *The Mongols and Russia* (Yale University Press, New Haven, 1953).

Ruszban.²¹⁹ Vernadsky számításai során azt vette alapul, hogy a Rusz területe 27 tüment (tyma) állított ki. Tézise szerint egy tümen mögött kétszázezer ember állt, ebből kiindulva becsülte meg a lélekszámot, de nem vette figyelembe, hogy egy-egy tümen lényegesen kevesebb (3–7 ezer) harcosból is állhatott. A Rusz haderejének magját a fejedelmi kíséret alkotta, amely nem tehetett ki száz főnél többet.²²⁰ Az biztos, hogy az ellenállást tanúsító településeket a mongolok felgyújtották, kifosztották, a lakosság nem harcoló részét is legyilkolták. Ellenállást pedig minden település tanúsított. A megerősített központokról a mongol támadás idején kiderült, hogy valójában mennyire sebezhetőek.²²¹

A jelentősebb települések népességét a mongol hódítás előestéjén a kutatók a következő nagyságrendűnek gondolják: Kijev 30–40 ezer, Novgorod 20–30 ezer, Pszkov 20 ezer lakosú lehetett. A többi – jelentősebb – központ (Csernyihiv, Perejaszlav, Volhíniai Vlagyimir, Halics, Polock, Szmolenszk, Rosztov, Szuzdal, a Kljazma-parti Vlagyimir) lakossága nem haladhatta meg az ezer főt.²²²

A nomád szokások szerint bizonyára tekintélyes számú foglyot is ejtettek, hiszen az emberáru keresett cikk volt a keleti piacokon. A Rjazany pusztulásáról szóló elbeszélés, a Rusz pusztulása felett kesergő ének a sokkot átélt szemtanúk elszörnyedéséről árulkodnak,²²³ akár csak a magyarországi Rogerius „Siralmas ének”-e.²²⁴ A valós helyzet azonban biztosan nem volt ennyire kedvezőtlen, bár az északi részeken, síkvidéken, télen, élelem nélkül nem sok esélyük volt a túlélésre a mongolok közelében maradóknak. Vlagyimir-Szuzdal területéről nyugati irányba, Novgorod felé bizonyosan sokan menekültek, de számuk nem megállapítható. 1240-ben a déli részekről a fejedelmekkel együtt mások is elmenekülhettek.

²¹⁹ Лев Черепнин: Формирование крестьянства на Руси. In: Зинаида Удальцова (ред.): *История крестьянства в Европе* (Наука, Москва, 1985) 314. Vernadsky adatait többnyire kétkedve fogadják, de idézik. Ld. még Günther Stökl: *Russische Geschichte* (Kröner, Stuttgart, 1990) 72; Klaus Heller: *Russische Wirtschaft- und Sozialgeschichte* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1987) 23.

²²⁰ Фроянов (1980) i. m. 64–98; Christian Lübke: *Fremde im östlichen Europa: von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9. – 11. Jahrhundert)* (Köln–Weimar–Wien, 2001) 252–261.

²²¹ David Christian: *A History of Russia, Central Asia and Mongolia* (Cornwall, 1998) 364.

²²² Klaus Heller: *Russische Wirtschaft- und Sozialgeschichte* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1987) 23. A szerző nem nevezi meg becsülésének alapját.

²²³ Részleges magyar fordítását ld. *Az orosz irodalom kistükre*, i. m. 166–176.

²²⁴ Rogerii Carmen miserabile. In Emericus Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. ed. (Budapestini, 1938) 551–588.

Érdekes eset – talán nem is egyedi –, hogy Magyarországra érkezett egy Maladik Ruthenus nevű személy, aki vagyonát is magával mentette. Nem is tudnánk létezéséről, ha nem tudott volna a királynak kölcsönözni belőle. Ennek fejében birtokot kapott és Magyarországon telepedett le.²²⁵

Az 1240 őszi hadjárat idején a gyors továbbvonulással – feltehetően – kevesebb foglyot vittek magukkal a mongolok. Visszatértükben, miután hírt kaptak Ögödej 1241. december 11-i haláláról, szintén sietve vonultak. Visszatértek az elmenekült fejedelmek is, ahogy például 1245-ben visszaérkezett Magyarországról Kijevbe Mihail fejedelem.²²⁶ Az életben maradt fejedelmek javaik újraosztására törekedtek a régi gyakorlat szerint, de immár alkalmazkodva a mongol jelenlétéhez is.²²⁷

2. A MONGOL JELENLÉT KÖVETKEZMÉNYEI

2.1. Regionális eltérések a mongolokhoz való viszonyulásban

A mongol támadás az egykori Rusz fejedelemségeinek életében lényeges változásokat hozott, a legfelsőbb hatalmat immár a kán jelentette. A mongolok a déli terület egy részét – a Kijevi Rusz „magját”: Kijevet, Csernyihivet, Perejaszlavot – ténylegesen uralmuk alá vonták. Északkeleten Vlagyimir-Szuzdalt alárendelt fejedelem irányítása alatt hagyták. Novgorodot valamennyi adó fizetésére kényszerítették, de a területére nem léptek mongolok. Halics-Volhíniát adóra és katonaállításra kötelezték. A nyugati mongol birodalom, az Arany Horda központja Szaraj Batu volt a Volga alsó folyásánál.²²⁸ Itt kellett a Rusz fejedelmeinek megjelenni, hogy megkapják a kántól az uralmukat legitimáló iratot (jarlikot).

A mongolok a végigpusztított területeket nem feltétlenül akarták saját maguk irányítani. Elfogadták az onnan érkező fejedelmek hódolatát és érdekeik kiszolgálását várták el – cserében a hatalomért és a bizonyítékául szolgáló jarlikért. A Rusz fejedelmeinek versengése megkönnyítette a kánok helyzetét: mindig lehetett találni olyan fejedelmet,

²²⁵ Nagy Imre (szerk.): *Hazai Okmánytár*. VII. (Budapest, 1880) 83.

²²⁶ PSZRL II. 794–795; Dimnik (1981) i. m. 130–139; Fennell (1983) i. m. 99.

²²⁷ Fennell (1983) i. m. 185–187.

²²⁸ Vásáry István: *Az Aranyhorda* (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986) 52–54.

Az Arany Horda fővárosa, Szaraj Batu („Batu palotája”, Ó-Szaraj) a Volga folyó alsó folyásánál terült el, mintegy 120 km-re Asztrahánytól (Oroszország). A 14. században ismeretlen okból elhagyatottá vált, és az új főváros onnan 180 km-re északnyugatra létesült Szaraj Berke (Új Szaraj) néven. Timur Lenk, Perzsia nagy emírije rombolta le 1395-ben. Az Andrej Proskin rendezte „Horda” című filmhez (2011) újjáépítették a teljes Új Szarajt, így módon megcsodálható a középkori város.

aki a feltételeknek eleget tudott – és akart – tenni. Ugyanakkor a Rusz fejedelmei közül többen is életükkel fizettek a tapasztalatokért.

Az északi régióban Alekszandr Nyevszkij novgorodi fejedelem²²⁹ volt az, aki különösen megfelelt a mongolok elvárásainak. Biztosította az adószedők (baszkakok) működését a saját területén, és együttműködött velük a rivális Tver megregulázásában. Több alkalommal is megfordult a kán udvarában, halálát a hazafelé úton valószínűleg méreg okozta. Alekszandr Nyevszkijt az orosz ortodox egyház később szentjei sorába emelte, legendájából a mongoloknak behódoló szerep kimaradt, helyébe a szuverén uralkodó portréját rajzolták meg teljesen anakronisztikusan. Ettől az idealizált képtől sokáig a történetírás sem tudott megszabadulni.²³⁰

2.2. Halics-Volhínia a mongolok és a nyugat között (1240–1340)

Danyiil az 1240–1241. évi támadás elől Lengyelországba menekült, de a mongol had távozása után visszatért. Danyiil a többi uralkodni akaró fejedelemhez hasonlóan nem tudott kibújni a Szarajban tett kötelező látogatás alól. Danyiil, akiről a halics-volhíniai krónika épp oly hosszú életrajzot írt (a szigorú időrendet felrúgva lényegében gesztyszerűen), mint Alekszandr Nyevszkijről a vlagyimir-szuzdali.²³¹ A halicsi Da-

²²⁹ 1249 és 1263 között kijevi nagyfejedelem.

²³⁰ Fennell (1983) i. m.; Mari Ishoaho: *The Image of Aleksander Nevsky in Medieval Russia. Warrior and Saint* (Leiden–Boston, 2006); Font Márta: Alekszandr Nyevszkij. In: Csibi Norbert – Miszler Tamás (szerk.): *Orosz arcképcsarnok* (Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2004) 3–14.

²³¹ Font Márta: Gesta Danielis regis. In: Piti Ferenc (szerk.): *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőss Makk Ferenc tiszteletére* (Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000) 149–163.

nyíil másképp képzelte el a mongolokkal kialakítandó modus vivendit, mint Alekszandr Nyevszkij.

Halicz-Volhínia területére a mongolok hadjárata után visszatért lengyel földről Danyiil és Vaszilko, akik a mazóviai I. Konrád (1202–1247) támogatását élvezték.²³² A kevésbé elpusztított Volhíniában gyorsan helyreállították uralmukat. Magyarországról visszatértek a halicsi uralomban érdekelt csernyihivi fejedelmek is, Mihail és fia, Rosztyiszlav. Mihail – nyilván a korábbi kijeivi és csernyihivi uralmát visszaállítandó – elzarándokolt Batuhoz. A látogatás balul végződött. A krónikás szerint mint keresztény fejedelem nem volt hajlandó hitével ellentétes magatartást tanúsítani, valószínű azonban, hogy „hagyta magát provokálni”, és ez végzetesnek bizonyult.²³³ Fia, Rosztyiszlav magyar segítséggel tért vissza Halicsba – a jelek szerint Csernyihivről lemondott –, és 1245-ben Jarosław vára alatt összecsapott Danyiiállal.²³⁴ A csatára Danyiilnak a Szarajból visszatérte után és a magyar királlyal létrejött rokoni kapcsolata előtt kerülhetett sor. A sikertelenség után Rosztyiszlav Magyarországon maradt, és a déli terület helyreállítását bízta rá a király.²³⁵

Danyiil jó kapcsolatban maradt Mazóviával, a neki menedéket nyújtó Konrád halála (1247) után az őt követő fia, Siemowit Danyiil leányát vette feleségül.²³⁶ A lengyel részfejedelmek közül a krakkói V. (Szemérmes) Bolesław és a Nagy-Lengyelországhoz tartozó Kalisz fejedelme pedig IV. Béla egy-egy leányával házasodtak össze. IV. Béla és Danyiil békekötése a szövetségi vonalat tovább erősítette. IV. Béla követői 1246 nyarán vagy őszén járhattak Halicsban. Danyiil és fia, Lev 1247 augusztusában érkezett Zólyom várába. Ekkor kötötték meg

²³² Stanisław Szczur: *Historia Polski. Średniowiecze* (Kraków, 2002) 308; Henryk Samsonowicz: *Konrad Mazowiecki* (1187/88 – 31 VIII 1247) (Avalon, Kraków, 2014) 84.

²³³ PSZRL II. 795; Fennell (1983) i. m. 99; Dimnik (1981) i. m. 130–139.

²³⁴ PSZRL II. 800–805; *Kronika Halicko-wolynska* (Kronika Romanowiczów) (wyd. wstęp i przypisami Dariusz Dąbrowski – Adrian Jusupović) (Instytut Historii PAN, Polska Akademia Umiejętności, Kraków–Warszawa, 2017) 270–286; Mariusz Bartnicki: *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264* (Lublin, 2005) 97–98; Witalij Nagirnyj: *Polityka zagraniczna księża ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264* (Kraków, 2011) 234–235; Dąbrowski (2012) i. m. 253–260; Андрій Федорук: Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за «галицьку спадщину». In: Witalij Nagirnyj – Tomasz Pudłocki (red.): *Przemysł i ziemia przemyska w strfie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)* (Historia Iagellonica, Kraków, 2013) 125–143.

²³⁵ Dimnik (1981) 130–139; Font (2016) i. m. 74–77.

²³⁶ PSZRL II. 810.

a békét, amelyet gyermekeik (Lev és Konstancia) házassága erősített meg.²³⁷ Danyiil törekedett a litvánokkal való hadakozás lezárására is. Idősebb fia, Svarn litván hercegnővel kötött házasságot és a litván fennhatóság alatti területen rendelkezett voloszttyal.

Mindez nem változtatott azon, hogy Danyiilnak is, mint bármelyik uralomhoz jutó ruszbeli fejedelemnek el kellett látogatnia a kán udvarába.²³⁸ Feltételezhetjük, hogy ő is kapott jarlikot, ha ezt nem is említi a halics-volhíniai évkönyv. Danyiil a kántól visszatérve továbbra sem nyugodott bele a fejedelemsége fölötti mongol uralomba. Neveltetése, kapcsolatai miatt érlelődhetett meg benne a nyugati segítségkérés gondolata.

Az unió igénye IV. Ince 1246–1248 közötti leveleiben is megfogalmazódott, melyeket Danyiilhoz és Vaszilkóhoz írt. A pápa megértőnek mutatkozott a rómainál eltérő szokások megtartását illetően, a papszentelést is jóváhagyta, ugyanakkor hangsúlyozta az egyházi unió szükségességét. A levelek egyikéből úgy tűnik, mintha a végrehajtott unió nyomán születne az intézkedés: Vaszilko számára „dispensatio”-t adott a házassághoz, miután a felesége harmadfokú rokonnak számított. Az 1248. januári levelekben a pápa a Német Lovagrend²³⁹ mongolok ellen mozgósítható katonai erejéről tett említést. A levélváltás, amelynek csak a pápai kancelláriában fennmaradt részét (az elküldött levelekről készült másolatot) ismerjük, ekkor megszakadt. A következő csak öt évvel később íródott a koronázással kapcsolatban. A pápától érkezett levelek tanúsága szerint az egyházi unió létrejöttét és a koronázás tényét ketté kell választanunk.

A mongolellesenes elképzeléséhez Danyiil talált partnert a Rusz fejedelmei között. A vlagyimir-szuzdali Andrej nagyfejedelem (1247–1252) nem osztotta testvérének, Alekszandr Nyevszkijnek a véleményét a mongolokkal való kapcsolat kérdésében, és az ellentámadás lehetőségeit kereste. Ez vezetett Andrej és Danyiil leányának házasságához. Andrej 1252-ben nyíltan felvette a harcot a mongolokkal, de vereséget szenvedett és menekülnie kellett. Vele egyidejűleg Danyiil

²³⁷ PSZRL II. 809; Павел Малиняк: Свадьба в королевской крепости Зволон: к вопросу о региональном взаимодействии в венгерско-галицких отношениях. In: Jitka Komendová a kol.: *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования* (Olomouc, 2016) 115.

²³⁸ 1245 végén indult a kánhoz. Ld. Владимир Пашуто: *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси* (Москва, 1950) 236; Nagirnyj (2011) i. m. 228; Dąbrowski (2012) i. m. 260.

²³⁹ Teuton Lovagrend (Ordo Teutonicus).

is támadást indított, de nem volt sikeres.²⁴⁰ Danyiil ismét összecsapott a mongolokkal 1254-ben Kremenyecnél és 1255-ben, amikor betörték Volhíniába.

Az 1252. évi vereség valószínűleg arra indította Danyiilt, hogy a nyugati katonai segítség nélkül is elfogadja a felajánlott királyi koronát. 1253 elején Krakkóban találkozott a pápa követivel. Feltehetőleg a találkozót követte IV. Ince pápa május 13-i levele, majd a novemberi koronázás. A koronaküldés és a koronázás részleteit nem ismerjük. Az tudható, hogy 1253-ban a pápai legátus, Opizo de Mezzano tette a koronát Danyiil fejére Drohiczynben.²⁴¹ A koronáról mint tárgyról semmi hiteles adat nincs, a kései ábrázolások a művészi fantázia termékei. Danyiillal egyidőben Vaszilko és a litván Mindaugas is kapott a pápától koronát, illetve engedélyt a koronázási ceremónia jogszerű lebonyolítására. A korona, mint szimbólum, a pápa számára az unió megvalósulásának reményét, Danyiil számára pedig a latin kereszténységhez tartozó világ katonai segítségnyújtását ígérte. A várakozásaiban mindkét fél csalatkozott, mivel kölcsönösen nem tudtak azoknak eleget tenni.

Nem tudjuk, hogyan viszonyult az egyházi unióhoz Danyiil környezete. A krónikaíró később sem marasztalta el Danyiilt e tetteért. Vélhetően nem volt az egyházi unió híve a halics-volhíniai papság, de nem egyértelmű a Danyiil kancelláriáját vezető Kirill püspök álláspontja sem.²⁴² Danyiil saját metropolíát kívánt felállítani az egész Rusz területére kiterjedő joghatósággal. Kirill püspököt metropolitának tekintette, és elküldte a konstantinápolyi pátriárka niceai udvarába, hogy ehhez a címhez és joghatósághoz a pátriárka áldását megszerezze. Kirill visszaérkezve latinellenességet hozott magával. Emiatt Halicsban nem is jelent meg többé, hanem a vlagyimir-szuzdali fejedelem udvarába tette át a székhelyét. Újabb álláspont szerint Danyiil leányának kíséretében került északra, mikor a hercegnő házasságkötése történt.²⁴³ A végered-

²⁴⁰ PSZRL II. 830.

²⁴¹ Rocznik Krasnińskich. In: *Monumenta Poloniae historica*. MPH III. 132. (1253). Másutt megadják a napot is (november 24.), de az évszám téves. A vélemények összefoglalását ld. Dąbrowski (2012) i. m. 348–366. Véleménye szerint a koronázásra 1253 utolsó napjaiban vagy 1254 legelején került sor.

²⁴² Joseph Fuhrmann: Metropolitán Cyrill II (1242–1281) and the Politics of Accommodation. *Jahrbücher für Osteuropas*, 1976/2. 161–172; Günther Stökl: Kanzler und Metropolit. In: *Studien zur Geschichte Osteuropas*. 3. *Gedenkband für Heinrich F. Schmid* (Graz–Köln, 1966) 150–175.

²⁴³ Andrzej Gil – Ihor Skoczylas: *Przed Wielkim Podziałem. Prawosławna metropolia Kijowska do 1458 roku* (Lublin–Lwów, 2013) 31–34; Andrzej Gil – Ihor Skoczylas:

mény azonban mégiscsak az, hogy Danyiil és Vaszilko Nyugat felé orientálódásában benne rejtett a kudarc. A segítségért (helyesebben a segítség ígéretéért) olyan árat kellett fizetni, amire csak a kényszer vitte rá őket. Az egyezség betartására IV. Sándor pápának már 1257-ben figyelmeztetnie kellett őket.

A mongoloktól való függést jelentette, hogy megjelentek az adószedők (baszszakok) a halicsi földön, amiről 1252-nél tudósít a Halics-volhíniai krónika. Át kellett adni a mongoloknak a fejedelemség déli (határvédő) erődítményeit (Usica, Bakota, Kucselmin), valamint amikor a mongolok a litvánok és a lengyelek ellen vonultak, Danyiilnak és Vaszilkónak segédcapatokat kellett melléjük adni, első alkalommal 1258–1259-ben.²⁴⁴ Ezt a kötelességet Vaszilko vállalta magára, vele együtt Danyiil fia, Lev vonult a segédcapatok élén. Danyiil valószínűleg tartott a mongolok bosszújától, Mihail esetére gondolva nyilván nem alaptalanul féltette az életét. Danyiil 1259 augusztusában rövid ideig, 1260–1261-ben valamivel hosszabb ideig Magyarországon tartózkodott, mégpedig Erdélyben a Beszterce (Bistrița) közeli Telcs (Telciu) településen.²⁴⁵ A helyzet azt mutatja, hogy Danyiil sem tudta kivonni magát a mongol függőség alól.²⁴⁶

A Nyugattól remélt segítség mítosza Danyiil halálával (1264) szertefoszlott. Végülis annyi eredményt a halics-volhíniai kettős politika elkönnyelhetett, hogy ha a mongoloknak való behódolást nem is sikerült elkerülni, az északkeleti régióra kevésbé nehezedett rá a hódító sztyepei hatalom nyomása. A realitásokkal Danyiilnak is számolnia kellett: Halics vára túlságosan ki volt téve a mongol támadásnak, miután a déli védelmi rendszert lerombolták. A fejedelmi rezidencia Cheľmbe került, amelynek székesegyházát Danyiil alapította 1237-ben, és 1264-ben oda temették el.²⁴⁷

Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia Kijowska w latach 1458–1795 (Lublin–Lwów, 2014) 67–71.

²⁴⁴ A déli védelmi vonal feladása: PSZRL II. 840–842.

²⁴⁵ PSZRL II. 850. A helyszínt illetően többféle értelmezés olvasható. Kotljár a Szan vidékére helyezi [Галицько–Волинський літопис: Дослідження, текст, коментар Миколи Котляра (Київ, 2002) 309], Dąbrowski pedig a Szepességbe [Dąbrowski (2012) i. m. 436. 1172. jegyzet].

²⁴⁶ A mongolok és a déli Rusz kapcsolataról a legújabb irodalmat összefoglalja Петр Стефанович: Политическое развитие Галицко–Волынской Руси в 1240–1340 гг. и отношения с Ордой. *Российская история*, 2019/4. 116–134.

²⁴⁷ Günter Stökl: Das Fürstentum Galizien–Wolhynien. In: Manfred Hellmann – Zernack Klaus – Gottfried Schramm (Hrsg.): *Handbuch der Geschichte Russlands*. I. (Hiersemann, Stuttgart, 1981) 526–532.

Danyiil fiai közül 1264 után ketten már biztosan nem éltek (Iraklij és Roman). Svarnnak, Vaišvilkas (Vojselk) litván nagyfejedelem vejének uralma alá tartozott Chelm, Belz és Cserveny. Lev Danyilovicsé lett Przemysl és Drohiczyn, Msztyiszlavé pedig Luck. Lev a saját alapítású városba helyezte fejedelmi rezidenciáját, amely máig az ő nevét viseli („Leó városa” – Lviv/Lemberg).²⁴⁸

Halics-Volhínia hatalmi viszonyai 1269-ben – Vaszilko és Svarn halálával – átrendeződtek. Lev rátette kezét Svarn volosztaira, Vaszilko része, a volhíniai Vlagyimir pedig Vlagyimir Vaszilkovicsé lett. Amikor 1289-ben Vlagyimir Vaszilkovics is meghalt, Msztyiszlav lucki fejedelem kezdett terjeszkedni, róla ez az utolsó információ. Az 1289–1290 közti eseményekről szóló tudósításokkal fejeződik be a halics-volhíniai évkönyv, az utolsó híradás Vlagyimir Vaszilkovics halála, megemlítve az utódot, Msztyiszlavot.

A halicsi fejedelmi dinasztia szempontjából a 13. század utolsó harmadának legjelentősebb személye Lev Danyilovics volt.²⁴⁹ Magyar felesége és lengyel–litván rokonsága ellenére egyre nyilvánvalóbban függött a mongoloktól. A mongol sereghez csatlakozva vett részt a lengyelek és a litvánok ellen vezetett akciókban, nagyobb hadjáratokban és a kisebb portyázásokban: 1260–1262-ben Płock és Mazóvia, 1273-ban Lublin, 1277-ben Łęczyca, 1280-ban Kis-Lengyelország, 1282-ben Lublin, 1286-ban Gostynin, 1294-ben ismét Łęczyca, 1295-ben Gnojno (Kielce), végül 1299–1300-ban a Dobrin elleni hadjárat következett. További hadjáratai, amelyekről bővebbet nemigen tudunk: 1275-ben és 1277-ben Litvánia, 1280–1281-ben és 1286-ban Lengyelország, majd 1285-ben Magyarország ellen. Semmi nyoma annak, hogy Lev Danyilovics apjához hasonlóan a mongol uralom elleni lépéseket tett volna. Halálának évét nem ismerjük, feltételezések szerint 1300 körül következett be. Ekkor hunyt el testvére, Msztyiszlav is.

A szomszédos Magyarország, amely hosszú ideje jogot formált a Halics feletti uralomra (a jogigény kifejezője volt a magyar királyok „rex Galicie Lodomerique” címe), dinasztikus válságot élt át. A trónkövetelők közül a nápolyi Anjou-házból érkező I. Károly lett a magyar király (1308–1342). A halicsi kapcsolatokról ebből az időből csak egy

²⁴⁸ Pickhan Gertrud: Kiewer Rus’ und Galizien–Wolhynien. In: Frank Golczewski (Hrsg.): *Geschichte der Ukraine* (Göttingen, 1993) 18–36.

²⁴⁹ Леонтій Войтович: *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225–1301)* (Львів, 2014).

epizódot ismerünk, innen hozta Károly Róbert első feleségét.²⁵⁰ A Halics-Volhínia feletti uralom megszerzésére lengyel és litván oldalról tettek kísérletet, a 14. század elején Lengyelországot és Litvániát is a Ruszhoz hasonló széttagoltság jellemezte, illetve Litvánia esetében nem állt fenn a korábbi egységnek a hagyománya sem. A mongolok részéről érkező nyomás enyhülni látszott, mivel a 13–14. század fordulójától az Arany Horda is belső problémákkal küzdött.²⁵¹

A 14. század elején Lev Danyilovicznak élt néhány leszármazottja, róluk a lengyel királyságot megteremtő Ulászló (Władysław Łokietek, Nagy-Lengyelország fejedelme 1306–1320, lengyel király 1320–1333) kancelláriájának adataiból értesülünk.²⁵² Ulászló, akinek Lev hosszabb ideig szövetségese volt, jól tájékozottnak tekinthető a szomszédos fejedelemség ügyeiben, szűkebb családja mazóviai és halicsi gyökerei miatt pedig uralmának további kiterjesztésében már ekkor is érdekelt lehetett. Lev halálát követően fia, Jurij (Jurij Lvovics, 1301–1308) kezébe került a hatalom Halicsban. Jurij felesége Ulászló testvére, Eufémia volt.²⁵³ Długosz krónikája szerint mindketten 1308-ban haltak meg.²⁵⁴ Gyermekük nevét 1316-ból ismerjük (Andrej és Lev). Róluk mint a halicsi fejedelmekről („duces totius terrae Russiae, Galliciae et Lodomeriae”) esik szó.²⁵⁵ Utolsó említésük 1323-ból származik, Ulászlónak a pápához írott levele halálukat említi meg.²⁵⁶ Haláluk okát nem ismerjük, de az alapján, hogy egyszerre haltak meg, feltételezhető, hogy csatában veszítették életüket. Utódot nem hagytak hátra, így került előtérbe a női ág. 1324-ben Ulászló szemelte ki Halics élére Bolesław-Jurijt (Jurij Trojdenovics vagy II. Jurij), aki lengyel

²⁵⁰ Kristó Gyula: Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége? *Aetas*, 1994/1. 194–199. Más véleményen van Stanisław Sroka: Ki volt Károly Róbert első felesége? *Aetas*, 1994/1. 187–193; Dąbrowski (2002) i. m. 275–277.

²⁵¹ Vásáry (1986) i. m. 130–133; Vásáry István: The Jochid realm: the western steppe and Eastern Europe. In: Nicola Di Cosmo – Allen J. Frank – Peter B. Golden (eds.): *The Cambridge History of Inner Asia* (Cambridge, 2009) 79–80.

²⁵² Bronisław Włodarski: *Polska i Ruś: 1194–1340* (Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966) 221–241.

²⁵³ Stanisław Szczur: *Historia Polski. Średniowiecze* (Kraków, 2002) 313; Oswald Balzer: *Genealogia Piastów* [Lwów, 1895] (Kraków, 2005) 606–613; Włodarski (1966) i. m. 255; Dąbrowski (2002) i. m. 206–207.

²⁵⁴ Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae, IX. 51. A Szent György nap téves, a ruszbeli datálásáról ld. Dąbrowski (2002) i. m. 197–198, 204.

²⁵⁵ Dąbrowski (2002) i. m. 249–255.

²⁵⁶ Johannes Płaśnik: *Monumenta Poloniae Vaticana*. I. (1207–1344) (PAU Kraków, 1913) 83.

1240–1340 között a Kijevi Rusz nyugati és délnyugati része ütközőterületté vált a mongol Arany Horda, az egységesülő Lengyel Királyság és a felemelkedő Litvánia között. A Rusz korábbi hagyományaira építve (ebbe beleértendő a nyugati szomszédokkal való szorosabb kapcsolat is) próbált a helyzet ura lenni Danyiil Romanovics (1201–1264). Utódai azonban nem tudták követni. 1340-ben Halics mongol uralomtól mentes része Lengyelország keleti tartománya lett, és megszületett „Kis-Oroszország” (Russia Minor).

környezetben nevelkedett. A halicsi bojárok számára idegen lehetett,²⁵⁷ Ulászló vélhetően seregével segítette uralomra.²⁵⁸ Ulászlót ebben a hadjáratában támogatta veje, I. Károly magyar király, aki 1320-ben vette feleségül Erzsébetet, Ulászló leányát.²⁵⁹

A lengyel történetírásban Paszkiewicz nyomán terjedt el az a vélemény, hogy I. Károly segítette apósát, Ulászlót 1324-ben, amikor saját jelöltjét, Bolesław-Jurijt állította Halics élére.²⁶⁰ Bolesław-Jurij, Trojden szandomiri fejedelemnek és Máriának – Jurij Lvovics leányának – volt a fia. Maga Trojden anyai ágon litván eredetű családból származott.²⁶¹

Bolesław-Jurij Halics utolsó fejedelme volt. Uralmát (1324–1340) a halicsiak kedvezőtlenül fogadták. Talán idegenségét feledtetni szándékozva térhetett át az ortodox hitre. Bolesław-Jurijra utalhat például a „sigillum Georgii regis Ruthenorum”, ami kancellária működését jelzi.²⁶² Róla lehet szó abban a két (1334-ben és 1335-ben keletkezett)

²⁵⁷ Włodarski (1966) i. m. 266.

²⁵⁸ Henryk Paszkiewicz: *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego* [Pałac Staszica, Warszawa, 1925] (Kraków, 2002) 13, 21–22; Jerzy Wyrozumski: *Polska – Węgry i sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego*. In: Krystyna Zielińska-Melkowska (red.): *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów* (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, 1997) 114.

²⁵⁹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: SRH I. 490. Kristó Gyula fedezte fel Károly Róbert első feleségét, aki a halicsi fejedelmek rokonságához tartozott. Ld. Kristó Gyula: Károly Róbert első felesége. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attilla József nominatae. Acta Historica*, 1988. 27–30.

²⁶⁰ Paszkiewicz [1925] (2002) i. m. 13, 21–22. A magyar vonatkozásról ld. Font Márta: A 14. század eleji „Halics” és a lengyel–magyar érdekek. In: Kocsis Mihály (szerk.): *Hungaro–Ruthenica*. V. (Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2011) 96–97.

²⁶¹ Dąbrowski (2002) i. m. 248.

²⁶² Włodarski (1966) i. m. 266, 280–285.

oklevélben is, amelyekben egy „Dei gratia natus dux tocius Russie Minoris” fordul elő.²⁶³ III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) uralkodása idején kezdett terjedni a „dux Russiae Minoris” kifejezés a lengyel kancellária szóhasználatában, 1346-ban Kázmér maga a „heres et dominus tocius terre Russie” címet használta.²⁶⁴

Bolesław-Jurij a litván nagyfejedelem egyik leányát, Eufémiát vette feleségül. Eufémia testvére, Aldona-Anna Nagy Kázmér első felesége lett. Bolesław-Jurij a litvánok, Mazóvia és Kis-Lengyelország viszályaiban lavírozni volt kénytelen: 1331-ben Mazóviával szemben a litvánok oldalára állt, de emellett kapcsolatot tartott fenn a Német Lovagrenddel, 1325-ben és 1327-ben a mongolok elleni védekezésről tárgyalt. A litvánokkal való hadakozást pedig az 1330. szeptember 27-én Płowcynál lezajlott csata példázza. 1337-ben viszont, amikor a mongol had nagy erővel megtámadta Lublint, a „ruszok” is felvonultak a mongol seregben.²⁶⁵ XII. Benedek pápának (1334–1341) egy későbbi bullájából (1341) arra következtethetünk, hogy Bolesław-Jurij teret engedett az uniós törekvéseknek, a pápa viszont elégtelennek tartotta ezirányú lépéseit.²⁶⁶ Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Bolesław-Jurij összeesküvés áldozata lett.

„Russia” és I. Károly udvarának kapcsolatára egyetlen utalás van, mégpedig Thuróczy krónikájában, amikor egy bizonyos „Lochka dux Ruthenorum” Visegrádra látogatott.²⁶⁷ Az 1338. június végi, július eleji látogatás célja és körülményei ismeretlenek. Elképzelhető összefüggése Lajos lengyel trónörökösödésének előkészítésével.²⁶⁸ Lochkát a lengyel–ukrán történetírás Bolesław-Jurijjal azonosította. Legújabbban Dariusz Dąbrowski a személynevet a Vlagyimir név változatának gon-

²⁶³ Alexander Soloviev: „Reges” et „regnum Russiae” au moyen âge. *Byzantion*, 1966/1. 166.

²⁶⁴ Jerzy Wyrozumski: Polska – Węgry i sprawa Rusi Halicko–Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. In: Krystyna Zielińska-Melkowska (red.): *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów* (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, 1997) 116.

²⁶⁵ Włodarski (1966) i. m. 271–294; Stephen Rowell: *Lithuania Ascending. A pagan empire within East-Central Europe 1295–1345* (Cambridge University Press, 1994) 95–111; Paszkiewicz [1925] (2002) i. m. 33–35.

²⁶⁶ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum Historiam illustrantia*. I. 1217–1409 (ab Augustino Theiner) (Romae, 1860) 384; Jerzy Wyrozumski: *Kazimierz Wielki* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986) 85.

²⁶⁷ Johannes de Thurocz: *Cronica Hungarorum. I. Textus* (ed. Elisabeth Galántai, Julius Kristó) (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985) II/1–2; *Commentarii* (compositus Elemér Mályusz Elemér, adiuvante Julius Kristó) (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988) I. 153. (cap. 125.)

²⁶⁸ Font (2011) i. m. 98.

olja (Lothka – ld. Wołodko), és úgy véli, a fejedelem környezetéből érkeztetett valaki Magyarországra.²⁶⁹ Meglátásunk szerint az említett Lochka inkább Gedimin fiával, Lubarttal azonosítható, aki első házassága révén Volhínia egyik részét, Luckot uralta, és 1340–1349 között Halics megszerzéséért Nagy Kázmérral is harcolt.²⁷⁰

2.3. A regionális különbségektől az önálló identitás felé (1340-ig)

A politikai keretek átalakulása, illetve folyamatos változása elmélyítette a keleti szláv régiók között korábban kialakult különbségeket. A mongol hatás közvetlenül a Moszkvai Ruszban és a belőle létrejövő Oroszországban jutott kifejezésre. Közvetve a Rusz nyugati területeit is érintette, hiszen a mongolokkal való küzdelem több évszázad állandó tényezője volt. A későbbi Ukrajna területét alkotó részek lengyel–litván uralom alatt egy nagyobb politikai egység részévé váltak, és ezzel számos olyan változáson is keresztülmentek, amelyek elsősorban ezeket az államokat érintették. Az impulzusok köre széles volt: a gazdaság és a társadalom szerkezetétől kezdve a nyelvi-kulturális szféráig terjedtek. Végeredményben mindezeknek a korábbi keleti szláv gyökerekkel ötvöződése eredményezte azt, hogy a keleti szláv csoport végérvényesen több részre szakadt, megjelent a belarusz és az ukrán identitás.

A nyugati és délnyugati területek kiszakadása a Ruszból tehát messzezetőbb következményekkel járt, nevezetesen a keleti szláv egység felbomlásával. Az orosz, a belarusz és az ukrán nyelvi-kulturális megkülönböztető jegyek megerősödtek, majd a teljes nyelvi különválás következett be. Bizonyos különbségek (dialektus, külkapcsolatok) léteztek már a Kijevi Rusz időszakában is. Szakadékot jelentett a mongol hódítás annyiban, hogy pont a Kijevi Rusz törzsterületei szenvedték a legsúlyosabb csapást demográfiai és kulturális tekintetben is.

²⁶⁹ Dąbrowski (2002) i. m. 280–281. Dąbrowski azonban nem Thuróczy kritikai kiadását használja – ahogy a lengyel történetírás általában –, hanem a Dubnici krónikát Mátyás Flórián 1884. évi kiadásában, ahol a név eltérő írásmóddal szerepel. Ld. *Chronicon Dubnicense* (recensuit et praefatus est Matthias Florianus) (Quinque-ecclesiis, 1884) 128. (cap. 144.)

²⁷⁰ Леонтій Войтович: *Княжа доба: портрети еліти* (Олександр Пшонківський, Біла Церква, 2006) 614–615; Font Márta: A magyar–lengyel kelet-európai expanzió és az uniós törekvések. In: Pósan László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Vallásháborúk és felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségben az ókortól napjainkig* (Budapest, 2020) 143–163.

A mongol uralomhoz való viszonyulás (ld. Alekszandr Nyevszkij és Danyiil Romanovics politikáját) már a 13. század második felében sejtetni engedte a perifériák közti különbségek növekedését.²⁷¹ Végeredményben az egykori régiók más-más politikai keretek közé kerültek: a vlagyimir-szuzdali részeken a mongol birodalomszervezés hatása érvényesült, a nyugati részeken pedig a lengyel–litván uralomé.

Az eltérések további mélyüléséhez hozzájárult az is, hogy a Rusz részterületein működő ortodox egyházat az új hatalmak másként kezelték. A mongolok meglehetősen toleranciával és privilégiumok biztosításával lényegében a korábbi egyházszerkezet működését támogatták. Az ortodox (pravoszláv) egyház a „ruszskij-tudat” őrzője-ápolója, a moszkvai egyesítő politikával együttműködve egy „küldetéstudat” propagálója lett.²⁷² A lengyel és a litván, majd a lengyel–litván uralom alá került területeken az ortodox egyház helyzete is másképp alakult. A katolikus egyház misszióját, az uniós törekvéseket már a 13. század elején támogatta a lengyel–magyar expanzió is.²⁷³ Az uniós törekvések 13. századi csúcspontja Danyiil és Vaszilko fejedelmek királyi címében nyilvánult meg. Úgy tűnik, ők ketten semmit sem tettek a kialakult egyházi különbségek megváltoztatására, hiszen a pápával való levélváltás során elérték a görög rítus elismerését.

A fejedelemségekre tagolt Ruszban a kijevi metropolita joghatósága változatlanul az egykori Rusz egész területére kiterjedt. A gyakorlatban az történt, hogy a Rusz különböző utat járó részeinek mindegyike igényt tartott az „egész Rusz” egyházfőjének jelenlétére, és arra is, hogy székhelyét a világi uralom központja mellett rendezze be. Ennek jegyében született a halicsi metropólia. A 14. századi „Notitia episcopatum”-ban külön szerepel „Russia” és „Russia Minor” metropolitája, az előbbi kilenc, az utóbbi hat püspökséggel.²⁷⁴

A Litván Nagyfejedelemség és Lengyelország kötelékébe tartozó keleti szláv területeken az óoroszlországi korszakban is több dialektust használtak. A dialektusok határa nem esett egybe sem a mai nyelvi (oroszlországi–ukrán–belaruszlországi) határral, sem azokkal a politikai határokkal, amelyek a 13–15. század során jöttek létre. A mai orosz nyelv alapjául a Moszk-

²⁷¹ Zhdan Mykhailo: The Dependence of Halych–Volyn Rus’ on the Golden Horde. *Slavonic and East European Review*, 35 (1957) 505–522.

²⁷² Font: Vlagyimir Monomah (2020) i. m. 35–56.

²⁷³ Font (2005) i. m. 191–214; Font – Barabás (2017) i. m. 41–44.

²⁷⁴ Fennell (1995) i. m. 141; Aristeides Papadokis – John Meyerdorff: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése* (Budapest, 2002) 467–480; Семен Побуцький: *Галицька митрополія* (Галич, 2011) 63.

A nyelvi különbségek mellett a hagyománybeli eltérések kialakulásához a vallási impulzusok is hozzájárultak: az ukrán részeken működő korai és állandó katolikus missziók, a belarusz részeken a többszöri uniós kísérletek növelték a távolságot az egykori óorosz (rusz-kij) nyelvhasználaton belül. A lengyelek és a litvánok között létrejött krevai (krewói) uniót (1395) követően a keleti végekről, így „*Russia Minor*”-ból és „*Russia Albá*”-ból is eljutottak diákok a krakkói és a prágai egyetemekre, majd tovább Bécsbe, Párizsba és Itáliába is. A 16. században a reformáció hatására a liturgia egyházi szláv nyelve mellett, illetve helyett kezdték használni a beszélt nyelvet (vagyis a népnyelvet) is az istentiszteleteken. Ez a gyakorlat jelentősen hozzájárult a külön orosz, belarusz és ukrán irodalmi nyelv megteremtéséhez.

va környéki „á”-zó nyelvjárás vált, attól függetlenül, hogy a déli dialektusok határa egészen Moszkvához közel húzódott. A belarusz nyelv azokon a részeken formálódott ki a nyugati dialektusból, amelyek legelőször kerültek litván uralom alá (Polock, Vityebszk, Minszk), majd Litvánián keresztül érte őket egy közvetett lengyel nyelvi-kulturális hatás. Az ukrán nyelv a délnyugati (halics-volhíniai) területen alakult ki, amely közvetlenül lengyel uralom alá került.

Már a 12. századból is vannak olyan nyelvmélekek, amelyek a későbbi belarusz és ukrán nyelv bizonyos elemeit tartalmazzák. Ezek a nyelvmélekek inkább a nyugati, délnyugati dialektusok létre világitanak rá. A 13. század vége, de legfőképp a 14. század az az időszak, amikor a korábbi dialektusok önálló nyelvvé fejlődtek, nem utolsósorban a különböző külső impulzusok hatására. A keleti szláv nyelvek kései szétválását jelzi több közös nyelvi jellemző: a cirillika használata, a mozgó hangsúly, az ún. „*polnoglaszije*” (nyílt szótagúság) jelensége stb. Számottevő különbség van a szókincsben, ahol a belarusz és az ukrán nyelv igen sokat átvett a lengyelből, annak az államnak a nyelvéből, amelyhez a belarusz és az ukrán területek hosszú időn keresztül tartoztak.²⁷⁵

²⁷⁵ Андраш Золтан: Становление восточнославянских деловых языков на протяжении XIV–XV вв.: западнорусского и великорусского. In: Андраш Золтан: *Inter Slavica* (Москва, 2014) 26; Mikhail S. Flier – Andrea Graziosi (eds.): *The Battle for Ukrainian. A comparative perspective* (Harvard Papers in Ukrainian Studies) (Cambridge MA, 2017) 7.

A lengyel–litván–mongol törekvések szorításában Halics-Volhínia egykori önállóságából már csak a Ruszhoz tartozás hagyománya volt eleven. A Rusz nevéhez (latin szóhasználatban: *Russia*) a „kis” jelző társult, ami – a korábbi egészhez képest – valóban kicsi területre utalt. A „*Russia Minor*” elsőként mégsem latin, hanem görög formában a konstantinápolyi pátriárka egyik levelében fordult elő „*Mikra Rosia*” alakban. Ugyanekkor Jean de Winthertur svájci ferences szerzetes krónikájában még jelző nélkül, „*reges Ruthenorum*”-ként szerepeltek az itteni fejedelmek a mongol harcok emlegetésekor.²⁷⁶

3. A KRÍMI KÁNSÁG

3.1. A Krími Kánság kialakulása és függetlenedése az Arany Hordától

A Krím-félsziget a Nagy Selyemút nyugati részének egyik utolsó állomását képezte, egyben összekötötte Kelet-Európát Kis-Ázsiával és a Földközi-tengerrel. Ezzel is magyarázható, hogy a félsziget miért töltött be már korábban is olyan fontos szerepet az Arany Hordához tartozó régiók között. A Krím-félszigetet a „népek országútjának” is nevezik, amelynek déli partján a 13. században itáliai – főleg genovai – kereskedők jelentős városokat alapítottak. Ezek közül Kaffa (Feodoszija) és Tana (Azov) emelkedtek ki. Kaffa számára az Arany Horda kánjai – jelentős haszon reményében – lehetővé tették kereskedelmi tevékenységük folytatását. Tanát a Fekete-tenger északi partvidékén fekvő többi várostól az különböztette meg, hogy 1330-as évek elejétől maguk a tatárok engedélyezték velencei kereskedők számára, hogy itt kolóniákat alapítsanak.

Jóllehet a Krím elsősorban a virágzó távolsági kereskedelemnek köszönhetően vált az Arany Horda gazdasági szempontból egyik leggazdagabb területévé, egyre nagyobb jövedelmet biztosított a térségben a rabszolgakereskedelem is. Utóbbi bevételi forrás akkor vált meghatározóvá, miután a 14. század végén a Timur Lenk (1370–1405), Perzsia nagy emírije által az Arany Horda ellen indított hadjáratok jelentős csapást mértek a félsziget virágzó kereskedővárosaira, visszavetve azok gazdaságát és kultúráját. A Krím-félszigeten évszázadok óta zajló rabszolgakereskedelem számára az utánpótlást a 14. századtól kezdve

²⁷⁶ Soloviev (1966) i. m.

a lengyelek, a litvánok, az oroszok elleni tatár hadjáratok során fogságba esett keresztények szolgáltatták. A kedvezőtlen éghajlati viszonyok (például szárazság) és a vele járó járványok miatt a tatár elit számára valójában a rabszerzés jelentette az egyetlen biztos bevételi forrást.²⁷⁷

A krími tatárokat azon török ajkú népek utódaiként tartják számon, amelyek a 4. századtól kezdve még csak kisebb csoportokban, a 14. századtól pedig egyre nagyobb számban települtek be a kelet-európai sztyeppére. Történelmük során először a hunok, ezt követően az onogur bolgárok, a kazárok és végül Dzsingisz kán (1206–1227) és utódai birodalmába tartoztak.²⁷⁸ 1392-ben Tas-Timur – I. Hádzsi Giráj (1441–1456) apja vagy nagyapja – kihasználva Timur Lenk és Tohtamis (1380–1395), az Arany Horda kánjának viszályát, a Krím-félszigeten megalapította kánságát, és külön pénzt is veretett, ami az uralkodó hatalmának szuverén jellegére utalt. Államának önállóságát neki még nem sikerült megtartania, mert Timur Lenk hadjárata elsöpörte a hatalmát, de elindította a krími tatár nemzetségeket az egységesülés útján.²⁷⁹

Az Arany Hordára is döntő csapást mértek Timur Lenk 1395–1396-os hadjáratai, és az általa meghódított térségbe fokozatosan visszatértek az elűzött dinasztiák. Az Arany Horda felségterülete az 1430-as évek elejére visszaszorult a Volga alsó folyása és a Don közötti területekre, és a Nagy Horda elnevezést kapta. Az egykori hatalmas birodalom területén kialakult hatalmi úr lehetővé tette új kánságok kialakulását. Az Arany Horda romjain három utódállam jött létre: északon, az egykori Volgai Bolgár Birodalom helyén a Kazanyi Kánság; a korábban felbomlott Kazár Kaganátus központi területein az Asztrahányi Kánság, az egykor szintén kazár fennhatóság alatt álló Krím-félszigeten pedig a Krími Kánság.

A történelem során visszatérő jelenség, hogy a nomád birodalmak felbomlását követően az utódállamok között szinte azonnal megindul a harc az újraegyesítésért. Az 1440-es évektől a három új kánság esetében első lépésben az volt a kérdés, hogy melyik terjeszti ki a másik

²⁷⁷ Annak ellenére, hogy az iszlám jog értelmében a szabadság az ember természetes állapotának számított, a krími tatárok számára nem jelentett lelkiismereti problémát a zsákmányszerző portyázásaik során hitetlen rabok fogságba ejtése, ugyanis rájuk rosszabb esetben halál várt volna.

²⁷⁸ Ivanics Mária: Krími tatárok – egy kelet-európai muszlim nép. *Rubicon*, 2020/12. 89.

²⁷⁹ Халил Иналджик: Крым под властью османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов. *Золотоордынское обозрение*, 2013/1. 152.

kettőre a fennhatóságát, és ki szerzi meg a Nagy Hordától a térségben a keresztény államok adóztatásának jogát. Az utóbbit a Krími Kánságnak hamarosan sikerült elérnie, de az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a lengyel és a litván uralkodók a súlyos adók ellenére szövetséges kapcsolatokat kezdeményeztek a krími tatárokkal, amit saját hatalmi céljaikra kívántak felhasználni. Ezen politikájuknak köszönhetően a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség egyúttal közvetve a krími tatárok államának kialakulásához is hozzájárult.

A Krími Kánság tehát a 15. századi kelet-európai hatalmi átcsoportosulás következtében jött létre, az Arany Horda egyik utódállamaként nagy örökséget vitt tovább, és 1783-ig Kelet-Európa történetének meghatározó tényezőjévé vált. A Krím-félszigeten az önálló állam megalakulását elősegítette a kedvező földrajzi fekvés, amely biztosította a krími tatárok számára a gazdasági függetlenséget. Mint láttuk, a kánság önállósulását az 1440-es évektől a litván nagyfejedelmek is támogatták, cserében a Nagy Horda elleni katonai szövetségért. Az évenkénti adófizetési kötelezettség elismerésével pedig a litván és a moszkvai uralkodók a krími kánt ismerték el az Arany Horda örökösének.²⁸⁰

A Krími Kánság azoknak az adóztató nomád birodalmaknak a sorába tartozott, amelyekben a letelepült, földművelő társadalmak a nomádoktól kezdtek el függeni, a nomád központ pedig a kialakuló állam alapját képezte.²⁸¹ A Krími Kánság megalapításához és szervezeti felépítéséhez két minta is adott volt: a muszlim országok vagy a mongol birodalom politikai berendezkedése. A krími tatárok mégis egy olyan kevert államfejlődési modellt választottak, amely az Arany Horda hagyományaira visszavezethető nomád szervezeti forma egy sajátos, kelet-európai változatát képviselte.

A krími tatár államszervezet, amely végig megőrizte az Arany Horda hagyományait, a hatalom gyakorlásának megosztottságán alapult: a választott kánok és a négy ősi nemzetség vezetői – Sirin, Barin, Argin és Kipszak –, a karacsi bejek közösen kormányoztak. Közülük a Sirinek emelkedtek ki: a négy karacsi vezetőjeként a Sirin bej hívta össze a kurultájt, és kizárólag ők házasodhattak össze az uralkodói család tagjaival. A karacsi bejeket a szeniorátus elve alapján a nemzetség tagjai választották, amely döntéshez szükséges volt a kán jóváhagyása

²⁸⁰ Ivanics Mária: II. Gázi Giráj kán, a költő és hadvezér. In: Pál József – Vajda Zoltán (szerk.): *Bölcsészettudományok* (Szegei Egyetemi Kiadó, Szeged, 2014) 109–110.

²⁸¹ A kánság központja kezdetben Eszki Kirim volt, a későbbi főváros – Bahcsiszaraj – csak az 1530-as években kezdett kiépülni.

Az Arany Horda felbomlását követő időszakban sok tatár nemzetiségfő kapott menedéket a litván nagyfejedelemektől, és Hádzsi Giráj (1441–1456) feltehetően a litvániai Troki várában született. A későbbiekben krími kánként végig szövetséges viszonyt ápolt a litván nagyfejedelemekkel, ami lehetővé tette a Krími Kánság megerősödését. Witold litván nagyfejedelem által támogatva már 1428-ban kísérletet tett a krími trón megszerzésére, de akkor még kudarcot vallott, és csak 1441-ben szerezte meg a káni címet.

is. A nemzetségfők rendelkeztek a nemzetség közös tulajdonát képező szállásterületekkel, valamint önálló diplomáciai jogkörrel bírtak.²⁸² A bejek állandó tagjai voltak a kán dívánjának, ahol a döntéshozatal során megkerülhetetlenek voltak.²⁸³ Az 1580-as évekig a nemzetségfők „alkotmányosan biztosított ellenállási joggal” rendelkeztek, amelyet a Sirin nemzetség feje által a Szilák Alja (Kayalar Alti) nevű gyűlésen gyakorolhattak, ahol arról dönthettek, hogy kitartanak-e a regnáló kán mellett, vagy megfosztják a hatalmától.²⁸⁴

A tradíciók alapján a krími trónra csak Dzsocsida vagy Dzsingiszida uralkodók, azaz Dzsingisz kán legidősebb fiának, Dzsocsinak az egyenesági leszármazottai kerülhettek. A Krími Kánság körvonalai annak a hatalmas eurázsiai térségnek a nyugati határszélein rajzolódtak ki, amely Dzsingisz kán elsőszülött fia, Dzsocsi örökségét képezte. A kánság történetével szorosan összefonódó és mintegy három évszázadon át uralkodó Giráj-dinasztia megalapítója, I. Hádzsi Giráj volt az, akit a Sirin és a Barin nemzetség vezetői választottak meg kánjuknak a Dzsingiszidák Toka Temürida ágából.²⁸⁵ Az ő nevéhez fűződik az önálló Krími Kánság megalapítása, amely állam a Krím-félszigeten és a Fekete-tenger feletti sztyeppén uralkodott.

A krími kánválasztások általában fegyveres összecsapásokkal és belháborúkkal jártak együtt, ami megnehezítette a Krími Kánság bel-

²⁸² A kánsnak jelentős földbirtokai a félszigeten nem voltak.

²⁸³ A díván államtanács, a főhivatalnokok tanácsa volt.

²⁸⁴ Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994) 26.

²⁸⁵ A Batu ág kihalása után a birodalom nyugati felében Dzsingisz kán tizenharmadik fiának, Toka Temürnek az utódai kerültek hatalomra. Василий Смирнов: *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века* (Университетская типография, Санкт-Петербург, 1887) 211.

ső helyzetének megszilárdulását. A kurultájon választott krími kánok a sztyeppe szuverén uralkodójának kijáró kán titulussal bírtak – pénzt verettek, önálló diplomáciai jogkörrel rendelkeztek –, a Giráj-dinasztia többi tagja pedig a szultán címet viselte. Valójában a krími kánok hatalma nem tekinthető korlátlan jellegűnek, mert az Arany Horda korára visszavezethető tradíciók alapján a hatalmát meg kellett osztania a nemzetségek vezetőivel. Jóllehet a karacsi bejek közvetlenül nem korlátozhatták a kán hatalmát, ugyanakkor a támogatásuk hiányában az uralkodó könnyen elveszíthette a trónját.

A kán és a karacsi bejek mellett a hatalom gyakorlásából kivette a részét az uralkodói család többi tagja is, ugyanis a megválasztott kánok fivérei vagy azok fiai közül a legidősebbet társuralkodónak, azaz kalgának nevezték ki. A kalga hagyományosan a tatár hadak jobbszárnyát irányította, a kán távolmaradása esetén pedig az egész tatár sereget ő vezette. Majd csak 1584-től vezették be azt a szokást, hogy a kán legidősebb fiára bízták a hadsereg balszárnyának irányítását nureddin szultán titulussal. Tekintettel arra, hogy a szeniorátus elve alapján az uralkodócsalád legidősebb férfitagja volt a trón várományosa, a kalga és a nureddin tisztsége csak jogi lehetőséget adott számukra a valamikori trónutódlásra. Feltehetőleg ezt a két tisztséget sokkal inkább katonai okokból, mint a trónöröklés szabályozására hozták létre.²⁸⁶

A Krími Kánság gazdasága elsősorban a redisztribúcióra, azaz az adóztatás révén megszerzett bevételek újraosztására épült. 1502-től kezdve a Krími Kánság jövedelmei a keresztény államok által fizetett adókból,²⁸⁷ a kánság bevételeiből, valamint a 15. század végétől kezdve a Porta által fizetett támogatásból tevődtek össze.²⁸⁸ A dzsizjének nevezett adóra a kánok mint fejadóra tekintettek, míg a keresztény uralkodók értelmezésében ezzel előzték meg a tatár zsákmányszerző hadjáratokat.

A Krími Kánság bevételeinek legnagyobb részét a rabszolgakereskedelemből származó haszon tette ki, amelynek előzményei az Arany Horda korára nyúlnak vissza a Krím-félszigeten, ahol a legnagyobb rabszolgapiac Kaffában (Feodoszijában) volt. A hadjáratokban foglyul

²⁸⁶ Ivanics (1994) i. m. 28.

²⁸⁷ Miután 1502-ben I. Mengli Giráj a Nagy Horda örökébe lépett, magának követelte ugyan az adókat, de az adófizetés jogfolytonosságát csak a fiának, I. Mehmed Girájnak sikerült 1521-ben elfogadtatnia az orosz és a lengyel uralkodókkal. Uo. 32.

²⁸⁸ Már 1484-től kezdve a szultán a krími uralkodó számára a kaffai kikötő jövedelmeiből évjáradékot biztosított, hogy ezzel kárpótolja a kánt a Kaffa által már nem fizetett évi adóért.

ejtett rabokra háromféle sors várt: vagy eladták valamelyik rabszolga-piacon, vagy esetleg a lengyelek vagy az oroszok kiváltották, vagy a mezőgazdaságban hasznosították őket. A kánok bevételeit gyarapította a hadizsákmány ötöde, az állami monopóliumként működő sólepárló tavak haszna, továbbá a távolsági kereskedelemről származó bevételek – a tengeren érkező áruk után 5%, a szárazföld felől jövő áruk után 7% vám illette meg a kánt.²⁸⁹ Ameddig a krími kánok számíthattak a keresztény államok adójára, és a hadjáratok során elegendő zsákmányhoz és eladható fogolyhoz jutottak, a Krími Kánság gazdaságilag független tudott maradni az Oszmán Birodalomtól.²⁹⁰

3.2. Az oszmán befolyás megjelenése a Krími Kánságban

A Krím-félsziget gazdag genovai kereskedővárosai, amelyek fontos részét képezték a Közép-Azsián át Kínáig nyúló távolsági kereskedelemnek, állandóan ki voltak téve a nomád támadásoknak. Ezek a városok korábban az Arany Horda, majd a Nagy Horda kánjainak is adót fizettek, amiért cserében szabadon folytathatták kereskedelmi tevékenységüket. Mint az Arany Horda egyik utódállama, a Krími Kánság is jogot formált ezeknek a városoknak az adójára, ehhez azonban be kellett hódoltatni azokat. Mivel azonban a krími tatárok tradicionális hadászata alkalmatlan volt a fallal megerősített városok ostromára, kénytelenek voltak külső segítséget igénybe venni. A legkézenfekvőbb megoldásnak az oszmánok katonai tapasztalatainak alkalmazása tűnt a velük kötendő szövetség révén.

Az 1450-es évek elejére az Oszmán Birodalom elfoglalta a Fekete-tenger déli és nyugati medencéjét, és a hadi sikerek megkoronázásaként a szultán 1453-ban Konstantinápolyt is behódoltatta. A Fekete-tenger török beltengerré változtatásához a Krím-félsziget integrálása is szükségessé vált. A legnehezebb feladatnak számukra is a genovai kereskedővárosok elfoglalása bizonyult, ezért érdekszövetség alakult ki a szultán és a krími kán között. Végül I. Hádzsi Giráj kezdeményezésére II. Mehmed (1444–1446, 1451–1481) szultán is hajlott a szövetségre, amelyet feltehetően egy szerződéssel is megpecsételtek,

²⁸⁹ A kalgát, a nureddint és a Sirin bejt – ha ők vezették a tatár sereget – a zsákmány tizedrésze illette meg.

²⁹⁰ Ivanics (1994) i. m. 40–41.

és egy Kaffa (Feodoszija) elleni közös hadjáratban állapodtak meg.²⁹¹ A megegyezés értelmében sikeres támadás esetén Kaffa a krími kán birtokába kerülhetett, az oszmánok pedig a hadizsákmányt és a hadjárat során szerzett rabokat kapták volna meg. Így került sor 1454-ben először egy közös oszmán–tátár támadásra Kaffa ellen. Annak ellenére, hogy a várost nem sikerült bevenniük a szövetséges hadaknak, a kaffai kereskedők évi adófizetési kötelezettséget vállaltak magukra I. Hádzsi Giráj javára, hogy ezáltal megváltásuk a szabadságukat. Ettől kezdve a kán a nevéhez köthető oklevelekben, a jarlikokban a genovai kereskedővárost mint újszerzeményű birtokát említette meg. Történelmi jelentőségűnek tekinthető Kaffa ostroma azért is, mert első alkalommal működött együtt egy közös cél érdekében a két mohamedán állam, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság.

I. Hádzsi Giráj halála után a kánság helyzetét külső és belső problémák nehezítették: Kaffát elfoglalták az oszmánok, és a kánság is elindult fokozatosan az Oszmán Birodalom protektorátusához vezető úton.²⁹² A kán halálát követően az öröklés rendjének szabályozása hiányában mindegyik fia jogot formálhatott a trónra. A szultán helyzetét megkönnyítette, hogy 1466-tól kezdve a Hádzsi Giráj fiai – Núr-Devlet (1466–1467, 1467–1469) és Mengli Giráj (1467, 1469–1475) – közötti testvérharc következtében kialakult kettős hatalom megrendítette a kánság helyzetét.²⁹³ Núr-Devlet a krími tatár elit többsége és a többi fivér által támogatva átmenetileg megszerezte a trónt, miközben Mengli Giráj 1467-ben az arisztokrácia egy kisebb csoportjának a segítségével a kánság belső körzeteit összefogva kormányzott. Mindketten kísérletet tettek a Jagellók támogatásának elnyerésére, mivel korábban segítettek Hádzsi Girájnak, hogy megszilárdítsa a helyét a trónon. Miután IV. Kázmér számára (Litvánia nagyfejedelme 1440–1492 között és Lengyelország királya 1447–1492 között) nyilvánvalóvá vált, hogy Núr-Devlet nagyobb támogatottságot élvez, vele épített ki jó kapcsolatokat. Ezt követően Mengli Giráj Kaffába menekült, és a genovai kereskedők segítségét kérte, akik a támogatásukról biztosították őt.

A Núr-Devlet és Mengli Giráj közötti hosszú testvérharcból végül átmenetileg az utóbbi került ki győztesen, aki másodszori kánsága idején, 1469. október 25-én levelet intézett II. Mehmedhez, amelyben arra

²⁹¹ A mai napig vitatják a szerződés létezését, ugyanis nem maradt nyoma a forrásokban. Смирнов (1887) i. m. 261.

²⁹² Иналджик (2013) i. m. 157.

²⁹³ A tatár elit többsége és a többi fivér Nur-Devletet támogatta, miután Mengli Giráj legfőbb támogatója, Sirin bej meghalt.

panaszkodott, hogy a szultán által 1461-ben a tengeri erők teljhatalmú főparancsnokának kinevezett Jakup bej oszmán hadihajókkal megjelent a Krím-félszigeten, megostromolt két várost, és rabokat ejtett. A kán Kaffa korábbi ostromához hasonlította azokat a károkat, amelyeket 1469-ben a krími városok az oszmánok által elszenvedtek.²⁹⁴ Vagyis az oszmán–tatar szövetség meginogni látszott.

I. Mengli Giráj azonban 1475-ben újra elveszítette a trónját és csak 1478 végétől sikerült hosszabb ideig megszereznie és megtartania az egyeduralmat. A történetírásban éppen ezen 1475–1478 közötti időszakra teszik a Krími Kánság behódolását, illetve csatlakozását az Oszmán Birodalomhoz. A Hádzsi Giráj halálát követő anarchia már magának a Krími Kánságnak a létét vagy legalábbis a függetlenségét sodorta veszélybe. A Girájok közötti trónharcokat mind a Nagy Horda, mind az oszmánok a Krím-félsziget feletti ellenőrzés megszerzésére próbálták felhasználni. A Nagy Hordában uralkodó Ahmat kán (1465–1481) kísérletet tett az Arany Horda újjáélesztésére, amihez első lépésben a Krími Kánság behódoltatását tervezte, egyben megpróbálta megakadályozni a ruszok fejedelemségeinek függetlenedését a Hordától. 1474-ben Ahmat hadjáratot indított a krími tatárok ellen, és sikerült rövid időre elfoglalni a Krím-félszigetet, és a krími trónra a fiát ültetni.

A Krími Kánságon belül kiújuló anarchiáról értesülve II. Mehmed felismerte, hogy elérkezett a kedvező alkalom a Krím-félsziget felé terjeszkedéshez, és 1475-ben újra megostromolta Kaffát. A török flotta Gedik Ahmed pasa parancsnoksága alatt sikerrel vette be a várost és a part menti genovai gyarmatvárosokat, ellenőrzése alá vonva ezáltal a Fekete-tengeri kereskedelmet. Egyúttal kiszabadították a genovaiak fogságában levő Mengli Giráj kánt, akinek 1477-ben az oszmánok segítségével sikerült megfosztani Ahmat fiát a káni titulustól, majd 1478-ban harmadszorra is elfoglalta a krími trónt. Az tényként kezelendő, hogy a kán II. Mehmed lekötelezettjévé vált, az viszont kérdéses, hogy a szultán katonai segítségéért a Krími Kánság függetlenségének elvesztésével fizetett volna.

A Krími Kánság akkori helyzetét értékelve, I. Mengli Giráj megújította a lengyel–litván állammal kötött korábbi szerződését, és megerősítette a Moszkvai Nagyfejedelemséggel az Arany Horda ellen korábban kötött szövetségét is. A kán azt tervezte, hogy Moszkvával szövetségben mérnek döntő csapást az Arany Hordára, és a saját uralma alatt egyesíti a Horda egykori hatalmas területeit.

²⁹⁴ Иналджик (2013) i. m. 160.

A szultánnal kialakult érdekszövetség, azaz az oszmán orientáció következtében azonban a Krími Kánság addigi szövetségesei, a lengyelek ellenséggé váltak. A krími udvar külpolitikai irányváltása arra készítette a lengyel kormányzatot, hogy mintegy az oszmán–tatár szövetség ellensúlyozására addigi ellenfelüket, a Nagy Horda kánját maguk mellé állítsák, akit szintén veszélyeztetett a krími kán és a szultán együttműködése. Erre viszont I. Mengli Giráj a Moszkvai Nagyfejedelemség felé nyitott, amely állam ellenséges viszonyban állt a lengyel–litván állammal. Az akkoriban kiformalódó orosz állam számára is létfontosságú volt az Arany Horda és a Nagy Horda hatalmának végleges megszüntetése, ezért a moszkvai nagyfejedelemnek is érdekében állt szövetkezni a krími kánnal. Ugyanakkor III. Ivánnak (1462–1505) számolnia kellett a Litván Nagyfejedelemség expanzív törekvéseivel is, ugyanis miután a moszkvai uralkodó 1478-ban betagozta a Moszkvai Nagyfejedelemség keretébe Novgorodot, a városra a litván uralkodó is bejelentette az igényét. Ennek az orosz–litván konfliktusnak pedig az lett a következménye, hogy Ahmat kán és IV. Kázmér között szövetséges viszony jött létre.²⁹⁵

III. Iván és I. Mengli Giráj már 1474-ben szövetségi szerződést kötöttek Ahmat kán és IV. Kázmér ellen, és ettől kezdve a krími tatárok rendszeres portyázó hadjáratokat folytattak Podólia térségében. A maga részéről a krími kán eleget tett a szerződésben foglalt feltételeknek. Amikor ugyanis Ahmat kán 1480-ban Oroszország ellen vonult a seregével, ígéretének megfelelően a krími kán a Litván Nagyfejedelemségre támadt, és Kijev környékén súlyos pusztítást vitt végbe a tatárjaival. A krími támadás megakadályozta IV. Kázmért, hogy nyugatról a Moszkvai Nagyfejedelemségre támadjon, aki kénytelen volt magára hagyni a szövetségését, Ahmat kánt, és a litván területeket védte.²⁹⁶ Ekkor került sor 1480-ban az ún. ugrai²⁹⁷ szembenállásra, amelynek eredményeképpen III. Iván végleg lerázta a Horda fennhatóságát az orosz területek felett. Ebben a sikerben pedig fontos részt vállalt a Krími Kánság is, ezért helytálló az a nézet, hogy I. Mengli Giráj közvetve hozzájárult az egységes

²⁹⁵ Dariusz Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery* (Brill, Leiden, 2011) 20.

²⁹⁶ A húsznapos csata után Ahmat hazatért a Nagy Hordába, majd 1481-ben a riválisai megölték. Fiainak nem sikerült összetartania a Nagy Hordát: 1502-ben a krími tatárok felszámolták az Arany Horda örökségébe lépett birodalmat.

²⁹⁷ Ugra – az Oka bal oldali mellékfolyója.

orosz állam létrejöttéhez.²⁹⁸ Vagyis a tatár–orosz szövetség gyümölcsei hosszú távon nem a Krími Kánságban értek be, hanem a moszkvai nagyfejedelmek megteremthették az alapját a későbbi Orosz Birodalomnak.

Mindeközben egyre szorosabbá váltak az oszmán–krími kapcsolatok, a történetírásban II. Mehmed egyik legnagyobb sikerének azt tekintik, hogy a Krími Kánságot behódoltatta az Oszmán Birodalomnak. A Krím-félsziget birtoklásával II. Mehmed bebiztosította a kizárólagos hatalmát a Fekete-tenger térségében, ahonnan tovább folytathatta északi irányú, aktív, hódító és terjeszkedő politikáját. A krími tatárok őrizték a Fekete-tenger északi partvidékét, és mintegy az oszmánok „fegyverévé” és a „birodalom jobbkezévé” váltak az oszmánok kelet-európai expanziója során.²⁹⁹

A Krími Kánságot a történeti szakirodalomban hosszú ideig az Oszmán Birodalom vazallusaként emlegették arra a véleményre alapozva, hogy miután a törökök 1475-ben elfoglalták Kaffát, egyúttal a Krím-félsziget déli partvidékét is az Oszmán Birodalomba integrálták, így a krími tatárok elvesztették a függetlenségüket, a szultán vazallusává váltak.³⁰⁰ A legújabb kutatások alapján azonban a Giráj-dinasztia vezetésével létrejött új tatár állam a 16. század végéig inkább szövetségese, semmint vazallusa volt az oszmán szultánoknak.³⁰¹ Ennek az új elméletnek az az alapja, hogy 1475-ben I. Mengli Giráj kán valójában csak a szultánnak mint az iszlám vezető hatalmának a védnökségét (protektorátusát) vállalta magára. Jóllehet I. Mengli Giráj a szultán alattvalójának ismerte el magát, és a Krími Kánság az Oszmán Birodalom kötelékébe került, azonban a krími kán nemcsak a belpolitikájában kormányzott szuverén módon, hanem megtartotta önálló külpolitikai jogkörét is.³⁰²

Az oszmán–tatár együttműködés alapjait történelmi és geopolitikai tényezők együttesen alapozták meg. Kaffa 1475-ös elfoglalásáig kizárólag szerződéses viszony alakult ki az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság között, ami abban nyilvánult meg, hogy a szultán és a krími kán azonos szintű diplomáciai kapcsolatban állt egymással.³⁰³ A Krími

²⁹⁸ Геннадий Санин: *Крым – страницы истории* (Просвещение, Москва, 2015) 17.

²⁹⁹ Иналджик (2013) i. m. 147.

³⁰⁰ Смирнов (1887) i. m. 253.

³⁰¹ Ivanics Mária: II. Gázi Giráj, a költő és hadvezér. In: Pál József – Vajda Zoltán (szerk.): *Bölcsészettudományok* (Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2014) 109.

³⁰² Санин (2015) i. m. 16.

³⁰³ Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás*, 2011/tavaszi. 28.

Kánság a török uralkodók védelméért cserébe biztosította az Oszmán Birodalom északi határvidékének védelmét és a kapcsolattartást a közép-ázsiai török államokkal, valamint fontos közvetítő szerepet játszott az orosz–török diplomáciában. A krími kánok által nyújtott ezen „szolgáltatások” meghatározó jelentőséggel bírtak a Porta számára, ezért a 15–16. század fordulójáig a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom között nem alárendelt vazallusi, hanem kölcsönös érdekeken alapuló partneri viszony alakult ki.³⁰⁴ Ezenkívül a vallási közösség is összekötötte az Oszmán Birodalmat és a Krími Kánságot, ami eleve meggátolt egy szorosabb, alárendelt viszonyt a két állam között.

Azért is foglalt el megkülönböztetett helyet a Krími Kánság az Oszmán Birodalommal kialakított kapcsolatában, mert a Dzsingisz kántól leszármazó Giráj-dinasztia nagyon erős legitimációval és az Oszmán-háznál is előkelőbb származással rendelkezett.³⁰⁵ Nem terhelte a Krími Kánságot a vazallus államok két meghatározó kötelezettsége sem. A Porta nemhogy nem követelt tőlük soha adót, hanem a többi vazallusai közül kizárólag őket jelentős anyagi támogatásban részesítette. Az adómenetességért cserébe a krími kánoknak szükség esetén 20–30 ezer lovast kellett a szultán rendelkezésére bocsátani, ugyanakkor a krími tatár segédcapatokat a Porta nem automatikusan, ellenszolgáltatás nélkül, hanem fizetség ellenében alkalmazta. A Krími Kánság az oszmánok „oltalma” alatt állt, de formálisan nem képezte részét az Oszmán Birodalomnak, és látszólag önálló állam maradt saját uralkodóházzal, közigazgatással és jogrendszerrel.³⁰⁶

Az oszmán–krími közeledés a krími kánok érdekeit abban is szolgálta, hogy erős szövetségesre tehettek szert az Arany Horda örökségéért vívott harcukban. Az első krími kánok – I. Hádzsi Giráj, I. Mengli Giráj – számára az okozta a legnagyobb problémát, hogy megszerezék a teljes függetlenséget az Arany Hordától, illetve annak utódjától, a Nagy Hordától. E cél elérése érdekében szövetségre kellett lépniük az Arany Horda összes ellenségével, különösen a Moszkvai Nagyfejedelemséggel, a Lengyel Királysággal és a Litván Nagyfejedelemséggel. Ezenkívül a kánság oldalára kellett állítani a Volga környéki nomád törzseket, erősítve ezáltal a Krími Kánság hadipotenciálját, továbbá

³⁰⁴ Ivanics (1994) i. m. 19.

³⁰⁵ Papp (2011) i. m. 28.

³⁰⁶ Hegyi Klára: A törökök berendezkedése meghódított országaikban. *Történelmi Szemle*, 1981/3. 400.

Kaffa a középkori genovai kereskedelem Fekete-tengeri központja volt. A várost az i. e. 6. században alapították milétoszi görög telepesek Theodószia néven. A bizánci, kazár és tatár uralmat követően került genovai fennhatóság alá. Feltételezhető, hogy a 14. század pusztító európai pestisjárványának Kaffa volt a kiindulópontja. A krími tatárok az általuk Kefe néven illetett várost több ízben is megpróbálták elfoglalni, azonban tartósan csak az 1475-ös oszmán hódítás vetett véget a genovai időszaknak. Az Orosz Birodalom 18. századi rohamos terjeszkedése a Fekete-tenger medencéjében a Krím bekebelezését is magával vonta, és a város eredeti elnevezése nyomán a Feodoszija nevet kapta.

alávetni a kánság uralmának a genovai kereskedőkolóniákat, ami által komoly bevételekre tehetek szert.

Az 1484-ben kezdődő lengyel–török háborúban azonban a krími kán a szultánt támogatta, ugyanis a Krími Kánságnak is érdekében állt, hogy megakadályozzák a lengyelek és a litvánok déli irányú terjeszkedését a Fekete-tenger irányában. Miután a krími tatár segédcsoportokkal kiegészülve az oszmánok 1484-ben elfoglalták az észak–déli kereskedelmi útvonal végállomásának számító kikötővárosokat – Akkermant (Bilhorod-Dnyisztrovszkijt) és Kiliját –, az Oszmán Birodalom lezárta a Fekete-tenger nyugati medencéjének meghódítását. Az oszmán siker egyben azt is jelentette, hogy a lengyel–litván államnak le kellett mondania arról a tervéről, hogy a határait kiterjessze a Fekete-tengerig.³⁰⁷

A nagy távolság miatt a lengyel–litván hadak nem tudtak hathatós katonai segítséget nyújtani a Nagy Hordának, amelyet állandó támadások értek az oroszok és a krími tatárok részéről. Mialatt a krími kán 1502-ben végső csapást mért a Nagy Hordára, lehetővé tette szövetségese, a moszkvai nagyfejedelem számára, hogy egyesítse az egykori Kijevi Rusz északkeleti fejedelemségeit. A Nagy Horda felett aratott győzelem következtében I. Mengli Giráj az Arany Horda egyetlen örökösévé vált, és jogot formált az egész kelet-európai sztyeppe feletti hatalomra.³⁰⁸ Ugyanakkor a Nagy Horda felszámolását követően a krími kán számára okafogyottá vált a katonai szövetség fenntartása Moszkvával. Az Arany Horda utódállamaiért – a Kazanyi és az Asztrahányi Kánságért – folytatott harc során pedig egymás ellenségeivé váltak.

³⁰⁷ Ivanics (1994) i. m. 20.

³⁰⁸ Kolodziejczyk (2011) i. m. 11.

III. A LENGYEL–LITVÁN FENNHATÓSÁG (1340–1569)

1. A LITVÁN TERJESZKEDÉS KELET FELÉ (1340-IG)

1.1. A litvánok

A Baltikumban a litvánok által lakott terület neve Zsemaitija (Žemaitija, Samogitia, Žmudz, jelentése: alföld) és Auksztaitija (Aukstaitija, Auksztota, azaz: felföld) volt, később pedig Memel vidéknek nevezték el.³⁰⁹ A litvánok több, egymással rivalizáló törzsét ismerjük, közülük a jotving törzs (lengyel elnevezéssel: jatwęg, ókeletiszláv közegben: jatvjag) élt a szlávok szomszédságában.

A litvánok a lettekkel és a poroszokkal együtt a balti népekhez tartoznak, kései írásbeliségük miatt a legkorábbi adatok a nyugati szomszédok latin és a keleti szomszédok szláv nyelvű forrásaiból származnak. Ma is vitatott még, honnan ered a „Litvánia” elnevezés. Egy népszerű magyarázat szerint a Lietuva (Lietauka) folyó szlavizált alakja: Litva. Nyelvészeti magyarázata szerint az óskandináv „lið” (gyűlés) szóra vezethető vissza, amelynek litván nyelvi alakja „Leitis” (többes számban: Lietuva), ennek szlavizált alakja a „Litva”.³¹⁰ A 15. században a Moszkvai Ruszban „litvánnak” nevezték a Litván Nagyjedelemség minden lakóját, beleértve a litván uralom alatt élő keleti szlávokat (belaruszokat, ukránokat) is. Ebből született az a téves megállapítás, amely a Litvánia és a Rusz fogalmakat szinonimaként kezeli. Valójában a „litván” fogalomnak létezik egy szűkebb és egy tágabb értelmezése, a szűkebb az etnikumra, a tágabb pedig a nagyjedelemség területén élők összességére vonatkozik.³¹¹

³⁰⁹ A litvánok korai története számos ponton homályos, későbbi eredetmondájuk – mint másutt is – legendás elemeket tartalmaz, amelyet a szomszédok írásbelisége őrzött meg. Jerzy Żenkiewicz: *Litwa na przestrzeni wieków i jej powiązania z Polską* (Wyd. UMK, Toruń, 2001) 11–13.

³¹⁰ Darius Baronas – S. C. Rowell: *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians* (Institut of Lithuanian Literature and Folklore, Vilnius, 2016) 68–70.

³¹¹ Ld. magyarul: Bojtár Endre: *Bevezetés a baltisztikába* (Budapest, 1997) 170–171. A litván álláspont: Baronas – Rowell (2016) 65–71. A belarusz álláspont: Алексей

A litvánokat gyakorta nevezik Európa utolsóként megkeresztelkedett népének, amely nem teljesen fedi a valóságot. Valójában a 13. század közepétől kezdve a litván törzsfők egyike-másika megkeresztelkedett, hol a római, hol az ortodox rítus szerint. A kereszténység elterjedésének előfeltétele a litván törzsek államba szervezése és az egyházszerkezet kiépítése volt. Előbbi a 14. század közepén, utóbbi 1386 után következett be.

A litvánok lakta területről az első híradás Querfurti Brúnó mártíriumára (1009) kapcsán keletkezett. Brúnó „in confinio Rusciae et Lituaniae” lelte halálát.³¹² A Baltikumnak ez a része, a Dvina alsó folyása a 12. században dán érdekszférába tartozott, ekkor jelentek meg a német kereskedők és hittérítők. 1181-ben építették az első templomot, 1201-ben alapították Rigát (első püspöke Albrecht), 1202-ben pedig a térítés céljával a Livóniai Kardtestvérek rendjét.³¹³ Az 1220-as évek végén telepedett meg a régióban a Német Lovagrend, amely a poroszok megtérítését tűzte ki célul, de látókörébe kerültek a litván törzsek is.³¹⁴ A jatvagok törzse már a 12. században vezetett zsákmányszerző hadjáratokat mind a nyugati (Mazóvia), mind a keleti szlávok (Volhínia, Polock, Pszkov) lakta területekre, a 13. század első harmadában pedig kelet felé kezdtek terjeszkedni. Ebben a régióban felértékelődött a Dvina mint kereskedelmi útvonal, így nemcsak a fejedelmi dinasztia befolyásának növekedésével kell számolnunk, hanem a litván lakosság mozgásával is.

Мартынок: Кто и когда впервые произнес на латыни и по-немецки «Белая Русь»? In: *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)* (Квадрига, Москва, 2015) 27–38; Аляксандр Краўцэвіч: *Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага. Ад пачатку гаспадарства да каралеўства Літвы і Русі (1248–1341 г.)* (Гародня–Уроцлаў, 2013) 10–12.

³¹² *Annales Quedlinburgenses*, MGH SS t. 3. ed. 2004. 527. Prussia és Ruscia határára helyezi az eseményt: *Thietmari Merseburgensis Chronicon*, MGH SSRG NS 2. (München, 1995) 388. (VI. 95.); Darius Baronas: *The Year 1009. St. Bruno of Querfurt between Poland and Rus’*. *Journal of Medieval History*, 2008/1. 1–22; Font Márta: Querfurti Brúnó kijevei útja: kérdések és feltevések a historiografia tükrében. *Belvedere*, 2012/4. 67–75.

³¹³ Hunyadi Zsolt – Pósan László: *Krisztus katonái. A középkori lovagrendek* (Tóth Könyvkereskedés, Debrecen, 2011) 98–99.

³¹⁴ Font Márta: *A Német Lovagrend alkonya* (JPTE, Budapest–Pécs, 1997) 43–49.

1.2. A litván államiság kezdetei

A litván törzseket az 1235-ben felbukkanó Mindaugas (Mindovg, 1248–1263) egyesítette, ettől kezdve kellett számolni katonai jelenlétükkel is. Unokaöccse, Tautvilas az 1240-es években családjának leánytagjait a szomszédos ruszbeli fejedelmekkel házасította össze. Egyik nővérét Danyiil, a másikat Alekszandr Nyevszkij vette feleségül.³¹⁵ Mindaugas leánya pedig Danyiil egyik fiának, Svarnnak lett a felesége. E házasságok mögött a litván katonai erő megnövekedett jelentőségét kell látnunk. A litván előkelők közül többen már az 1230-as években beházasodtak a Rurikok családjába, és szerephez jutottak a Rusz egyes központjaiban. Elsőként Pszkovban és Polockban tűntek fel a fejedelemség élén. Megszerezték az ún. „Fekete Rusz” területét – Navahrudak (Nowogródek) környékét. A 13. század folyamán a Rusz további területén találkozunk litvánokkal, több, ekkor még jelentéktelen központokban, mint Minszk, Vityebszk, Izjaszlav. Az 1250-es években Polock és Szmolenszk felé terjeszkedtek, megszerezték az ún. „Fehér Rusz” (Belarusz) területeit (Minszk, Hrodna). Mindaugas uralma alá került Brjanszk és Csernyihiv is, ami konfliktushoz vezetett a mongolokkal.

A Rurik-dinasztiába benősült litván fejedelmek és a Ruszba férjhez adott litván hercegnők megkeresztelkedtek, ami természetes volt, nem jelentett kényszert, de a formalitásnál többet sem.³¹⁶ Főleg nem azt, hogy a kereszténység terjesztőivé váltak volna litván alattvalóik között, mégis jelezte az ortodox kereszténységnek a litvánok körében való térhódítását.

Mindaugas fejedelem esete szemlélteti a litván előkelőknek a kereszténységhez való viszonyát: 1246-ban felvette az ortodox kereszténységet, majd egy békekötés eredményeként 1251-ben a livóniai rend³¹⁷ nagymestere ismét megkeresztelte.³¹⁸ Mindaugast 1253 máju-

³¹⁵ PSZRL I; Dąbrowski (2002) i. m. 75–76.

³¹⁶ Всеволод Керв: Литва: от православия к католицизму (XIII–XV вв.). In: *Chrześcijaństwo w Europie Środkowo-Wschodniej i jego związek z Zachodem i Wschodem* (Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, 1996) 7–8; Jerzy Ochmański: *Historia Litwy* (Ossilinium, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990) 73–74.

³¹⁷ Livóniai rend – a Német Lovagrend livóniai ága 1238 és 1561 között.

³¹⁸ PSZRL XL. 121; Tadeusz Śliwa: Kościół prawosławny w państwie litewskim w XIII–XIV wieku. In: Mark Zahajkiewicz (red.): *Chrzest Litwy* (Wydział Teologiczny, Lublin, 1990) 15–16; Rowell (1994) i. m. 139.

sában meg is koronázták,³¹⁹ de a litvánok többsége továbbra is pogány maradt, sőt a kereszténység ellen fordult, ennek lett áldozata maga Mindaugas is: 1263-ban törzsi ellenfelei meggyilkolták.³²⁰ 1263–1292 közötti években kaotikusak voltak a dinasztia belüli viszonyok.

Mindaugas utódai, akik között a rokonsági viszony sem egyértelmű, harcban álltak Halics-Volhíniával, a lengyel Mazóviával, a Német Lovagrenddel, és mongol betörésekkel is számolniuk kellett. Előbb Treniota jutott uralomra (1263–1264), majd Vaišelga (Vojtselk), aki 1264–1267 között a halicsiakra támaszkodott. Ennek nyomán szerzett befolyást a halicsi Svarn Danyilovics. Vaišelga az ortodox kereszténység felé fordult, elzarándokolt Athosra,³²¹ és egy ortodox kolostort is alapított.³²² Vaišlgát Traidenis (Trajden) követte (1270–1282), akinek a korábban szereplő személyekkel való rokonsága bizonytalan, Mindaugas rokonságától eltérő klánból jöhetett.³²³ Traidenis tevékenységét konfliktusok sorozata és a kereszténységgel való kapcsolat hiánya jellemezte. Ő rokoni kapcsolatait felhasználva terjeszkedett Mazóvia irányába.

A livlandi krónika mind Mindaugast, mind Traidenist királynak (kunic) nevezi, ami előkelő helyzetükre és uralkodói mivoltukra vonatkozott. Traidenis uralkodásának eredménye, hogy a Dvina mentén zajló kereskedelmet teljes egészében litván ellenőrzés alá vonta. Megszerezte a Halics-Volhínia határán fekvő Bresztet, Moszkva irányába terjeszkedve vejai Kozelszk és Novoszil birtokába jutottak, ami a mongolokkal való összeütközést jelezte.³²⁴

Traidenis után még zavarosabb időszak következett 1292-ig, amelynek végén egy másik törzsbeli előkelő, Pukuveas került előtérbe. Bár az ő uralma is rövid ideig tartott (1292–1295), a dinasztiaalapítás terén sikerrel járt. Fiai követték, akik közül a második, Gediminas (1316–1342) tette meghatározóvá a térségben Litvániát, egyesítette a

³¹⁹ Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, 60–61. № 123; Manfred Hellmann: Das Grossfürstentum Litauen bis 1569. In: Manfred Hellmann – Kalus Zernack – Gottfried Schramm (Hrsg.): *Handbuch der Geschichte Russlands I.* (Hiersemann, Stuttgart, 1981) 740.

³²⁰ Rowell (1994) i. m. 52.

³²¹ Az Athosz-hegy Görögország északi részében található, Szent Hegynek is nevezik, az ortodox világ számára kiemelkedő szimbólum. Nacsinák Gergely András – Soós Sándor: *Áthosz, a Szent Hegy, az Istenszülő kertje* (Kairosz, Budapest, 2004) 26.

³²² Hellmann (1981) i. m. 742; Керов (1996) i. m. 6.

³²³ Rowell (1994) i. m. 52.

³²⁴ Олена Русина: *Україна під татарами і Литвою* (Альтернативи, Київ, 1998) 62.

litván törzseket, és Litvánia területét keleti irányban jelentősen megnövelte, elsősorban sikeres házasságpolitikával. Fiai házassága révén szilárdult meg kezében Polock, Pinszk, ahol Narimantas-Gleb jutott uralomra, Volhíniában szerzett befolyást Liubartas (Lubart), aki megszerezte a volhíniai Vlagyimirt és Luckot, Karijotas (Korjat) pedig Navahrudakba nősült. Algirdas (Olgerd) az utolsó vityebszki fejedelem leányát vette el. Gediminas leányai közül Anna-Aldona Nagy Kázmér feleségeként lengyel királyné, Elżbieta a plocki fejedelem, Eufemija a halicsi Bolesław-Jurij felesége lett. Máriát a tveri Dmitrij Mihajlovics, Anasztáziát pedig az a Szemjon Ivanovics vette feleségül, aki az éppen uralmon lévő Iván Kalita moszkvai nagyfejedelem vetélytársa volt. A Tver és Moszkva közti rivalizálás miatt Gediminas 1335-ben Moszkvával került összeütközésbe. Volhíniában tovább terjeszkedve Breszt is litván uralom alá került.³²⁵

Gediminast Algirdas (Olgerd) nevű fia (1345–1377) követte, aki kétszer nősült. Második felesége, Uljana Alekszandrovna a Rurikok tveri ágából származott, ezzel a Moszkvával való konfrontáció állandósult. Algirdasnak az első házasságából nyolc, a másodikból tizennégy gyermekéről tudunk. A népes család kedvező helyzetet teremtett a házasságokon keresztüli hatalom- és területszerzésre. Leányai ott voltak feleségként Szerpuhovban, Gorogyecben, Novoszilben, Kozelszkben, Tverben és Rjazanyban is. A lengyelek felé is sikerrel járt a leányok férjhez adása, így Czartoryjsk, Óswieczim, Słupsk és Mazóvia fejedelmeihez. Litvánia 1362-ben újabb nagyobb területeket szerzett keleten: Csernyihivet, Novhorod-Sziverszkijt, Kijevet.³²⁶ A folyamatos expanzióban lévő litvánok szinte mindegyik szomszédjukkal összeütközésbe kerültek. Keleten a mongol uralom alatti moszkvai és tveri fejedelmekkel, délkeleten a mongolokkal, nyugaton a Lengyel Királysággal, északnyugaton pedig a Német Lovagrenddel.

Algirdas fiatalabb testvéreinek is jutott szerep a terjeszkedésben. Kęstutis (Keistut) és Liubartas (Lubart) a lengyelekkel való hadakozás részesei voltak,³²⁷ Karijotas (Korjat) a délkeleti terjeszkedés során Podóliába került. Algirdast második házasságából származó legidősebb fia, Jogaila (Jagelló) követte, aki nagybátyjával, Kęstutisszal egyezsége jutott. Amikor Jagelló a lengyel trónra került, Kęstutis fia, Vitautas (Witold) Litvánia „supremus dux”-a lett. Karijotas fiai, Vazul és Tódor

³²⁵ Rowell (1994) i. m. 49–53, 82–83.

³²⁶ Русина (1998) i. m. 66–76.

³²⁷ Rowell (1994) i. m. 86–87.

1395-ben Luxemburgi Zsigmond magyar király oldalára álltak Jagellóval és Witolddal szemben. Az 1395-ben Mária királynő – I. (Nagy) Lajos lánya és Luxemburgi Zsigmond felesége – halála után Jagelló és felesége, Lajos király másik lánya, Hedvig igényt formáltak a magyar trónra. Jagelló támadását azonban Zsigmond megghiúsította. Karijotas fiai szerepet játszhattak Zsigmond sikerében, mert ezt követően szereztek első magyarországi pozícióikat.³²⁸ Álláspontjukat befolyásolhatta a lengyel–litván megállapodás, valamint Witold 1399-ben elszenvedett veresége (Worsklánál alulmaradt a mongol haddal szemben).³²⁹

A litván előkelők az általuk ismert ortodox rítust tolerálták, de nem volt egyházszervezet, amely a missziót forszírozta volna. A litván törzseket egyesítő Gediminas jelentős számú ortodox alattvalóra tett szert, fia, Algirdas idején létszámuk tovább gyarapodott. A megnövekedett Litván Nagyfejedelemségben az ortodox keleti szlávok kerültek többségbe a pogány litvánokkal szemben. Emiatt már Gediminas gondolt arra, hogy önálló – Moszkvától független – ortodox egyházszervezetet hozzon létre. 1316–1317-ben a lengyel–litván határ közelében fekvő Navahrudak székhellyel és a konstantinápolyi pátriárka jóváhagyásával megszerveződött a litván ortodox metropolia. Élére Theophil metropolita került, akinek joghatósága kiterjedt Polock és Tver püspökségeire is. Az új metropolita két alkalommal (1327, 1329) is részt vett a konstantinápolyi pátriárka vezetésével megtartott zsinaton. A szervezet helyzete azonban így is bizonytalan volt. 1328-ban a metropolita székhelyét Halicsba helyezték, ahol a szomszédos Luckban Gediminas fia, Liubartas volt a fejedelem. A litván és a moszkvai metropolita között súlyos viták alakultak ki a joghatóság kérdésében. Theophil metropolita halála (1330) után Theognoszt moszkvai metropolita elérte, hogy nem neveztek ki konkurenciát számára.³³⁰

1354-ben Algirdas feleségével, Julijával, aki Mihail Jaroszlavics tveri fejedelem testvére volt, egy Roman nevű tveri szerzetes érkezett a litván fejedelmi udvarba. Ekkor őt állította a litván metropolia élére, majd 1356-ban elhatárolta egymástól a litván és a moszkvai eparchiát. Roman joghatósága alá csak a litván uralom alatti keleti szlávok lakta terület tartozott. Roman megkísérelte befolyását az „egész Ruszra” ki-

³²⁸ C. Tóth Norbert: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja. In: Neumann Tibor – Ráczy György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére* (Budapest–Piliscsaba, 2009) 447–485.

³²⁹ Ochmański (1990) i. m. 77–79.

³³⁰ Fennell (1995) i. m. 137–138; Ihor Ševčenko: *Ukraine between East and West* (Canadian Institut of Ukrainian Studies, Toronto, 1996) 72.

terjeszteni, de ez nem járt sikerrel. Halála (1361) után immár Alekszej moszkvai metropolita ismét elérte, hogy a litván metropolita széke üresen maradjon.³³¹

A helyzet akkor változott meg, amikor a krevai (krewói) unió (1385. augusztus 14.) megkötése után Jagelló 1386. február 14-én ünnepélyesen bevonult Krakóba, ahol a gnieznói érsek megkeresztelte őt, Witoldot és kíséretüket.³³² Jagelló a keresztségben a lengyel hagyományban gyökerező Władysław (Ulászló) nevet választotta. Jagelló arra számított, hogy a lengyel korona megszerzése szülőföldjén is megerősíti hatalmát, de azonnal szembe találta magát rokonsága népes csoportjával, akik összefogtak ellene. A litvánok uralma alá tartozó – vagy csak rokonként és szövetségesként hozzájuk csatlakozó – keleti szláv fejedelmek a Német Lovagrenddel készültek szövetségre lépni. A nagyszámú esélyes közül Witold került ki győztesen, és 1392-ben megegyezett Jagellóval: a királyi címet továbbra is Jagelló viselte, Witold a Litvánia nagyfejedelme („supremus dux Lithuaniae”) címet kapta, és a litván belügyekben függetlenséget nyert.³³³

A nagyfejedelemség területén Witold lengyel mintát követve vajdaságokat szervezett.³³⁴ A különböző időben, módon és körülmények között megszerzett keleti szláv területek státusza igen heterogén volt és a 15. század folyamán az is maradt.³³⁵ Navahrudak és a „Fekete Rusz” területe bekerült a vajdaságok közé. Volhíniában a régi szokásjog érvényesült, amelyhez litván mintára privilégiumok járultak. A fennmaradt szokásjog arra a részfejedelemségi időszakra emlékeztetett, ahol a fejedelmi hatalmat öröklés vagy választás (a fejedelem hívása) alapján is meg lehetett szerezni. A fejedelmi székbe többnyire a litván nagyfe-

³³¹ Nicholas Chirovsky: *An Introduction to Ukrainian History*. II. (Philosophical Library, New York, 1984) 58–59; Олег Голубев: Константинопольский патриарх Филофей Коккин и «языческий вызов Литвы». In: Алексей Мартынюк (red.): *Alba Russia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)* (Квадрига, Москва, 2015) 67–83.

³³² Długosz IX, 450–459; Marek Zahajkiewicz: *Chrzest Litwy* (Wydział Teologiczny, Lublin, 1990) 39.

³³³ Hellmann (1981) i. m. 753, 757; Ochmański (1990) i. m. 75–76; Klaus Zernack: *Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte* (Propyläen, Berlin, 1994) 123.

³³⁴ Ochmański (1990) i. m. 88–89.

³³⁵ Матвей Любавский: *Очерки истории Литовско–русского государства до люблинской унии включительно* (Наука, Санкт–Петербург, 2004) [Москва, 1915]; Феликс Шабильдо: *Земли Юго–Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского* (Наукова думка, Киев, 1987).

A Baltikum litván törzsei a 13. század végéig külön-külön folytatták küzdelmüket szomszédjaikkal. Az alkalmi békekötések része volt a kereszténység felvétele is, emiatt hol a latin, hol az ortodox rítus-hoz közelítettek, ami nem változtatta meg pogány hagyományait. A 14. század két fejedelme, Gediminas és fia, Algirdas (Olgerd) szervezte meg az egységes Litvániát, és tette azt a térség befolyásos hatalmává. A jelentős keleti expanzió eredményezte, hogy a Litván Nagyfejedelemség lakóinak zömét a keleti szláv népesség alkotta.

jedelmi családhoz tartozó személyek kerültek. A kisebb területek nem részfejedelemség módjára, hanem birtokként kerültek a litván fejedelmi család tagjainak kezébe.

A lengyel–litván viszony a 15. század folyamán is a fentiekhez hasonlóan alakult: zömében az 1392. és az 1401. évi megállapodásokon nyugodott. A század első felét, amíg élt Jagelló (1434) és Witold (1430), belső nyugalom jellemezte. Kettejük összefogásának nagy sikere volt a Német Lovagrend felett aratott győzelem 1410. július 15-én Grünwaldnál,³³⁶ amelyben Witold kötelékében ruszbeli és mongol seregek is részt vettek. A katonai siker után a lengyel–litván uniót 1413-ban Horodlóban újból megerősítették.³³⁷

2. HALICS-VOLHÍNIA A LENGYEL KIRÁLYSÁGBAN (1340–1386)

2.1. Lengyel–litván versengés a keleti hódítások során

A 14. század elejétől kezdve már nemigazán helytálló Halics-Volhíniáról beszélni. Ekkorra a mongol és a litván támadások szorításában az egykori Halics-volhíniai fejedelemség területe összezsugorodott, belső tagolódása is megváltozott. Volhínia helyett már évszázadnyi idővel korábban más központok váltak fontossá: Vlagyimir, majd Belz. Halics a 13. század második felében megszűnt központ lenni, a fejed-

³³⁶ Ekhdal Sven: Tannenberg/Grünwald – ein politisches Symbol in Deutschland und Polen. *Journal of Baltic Studies*, 1991. 271–324; Stefan Kuczyński: *Bitwa pod Grunwaldem* (Śląsk, Katowice, 1985); Font (1997) i. m.

³³⁷ Ochmański (1990) i. m. 81.

lemség déli része teljesen mongol fennhatóság alá került. A mongol sereg 1340-ben és 1342-ben feldúlta Halicsot, eljutott egészen a Visztuláig. A Halics elleni támadást valószínűleg az adófizetés megtagadása váltotta ki.

E zavaros körülmények között 1343-ig Gediminas elfoglalta az egész egykori Volhínia területét: Vlagyimirt, Chelmet, Belzet, Luckot. III. Kázmér lengyel király pedig ebben a helyzetben a magyar királyhoz fordult, aki címei között folyamatosan viselte a „rex Galicie Lodomeriaque” titlust.³³⁸ 1349-ben történt meg az osztozkodás a lengyelek és a litvánok között, 1350 elején pedig III. Kázmér egyezett meg a halicsi királyi cím viseléséről I. Lajos királlyal. Lajos kikötötte, hogy ha Kázmér örökös nélkül hal meg, akkor a cím és a terület külön fizetség nélkül visszaszáll a magyar királyra.³³⁹

1350 után III. Kázmér és I. Lajos együttesen többször bonyolódott a litvánokkal fegyveres konfliktusba.³⁴⁰ Lajos király legaktívabb az 1351. évi hadjáratban volt, amikor a Lublinban megbetegedett Kázmér helyett az egész magyar–lengyel sereget vezette.³⁴¹ A sereg erőfölénye megtette a hatását, Kęstutis (Keistut) nagyfejedelem elfogadta a felkínált békefeltételeket Lajos királytól: korona fejében ígéretet tett arra, hogy Lajossal Budára megy, megkeresztelkedik, majd megkezdí az egyházszervezet kiépítését, és a visszapott területel fejében békében fog élni mind Lengyel-, mind Magyarországgal. Lajos nem számolt azzal, hogy Kęstutis és kísérete megszökik a Budára tartó menetből, amivel az egész hadjárat eredményét semmisíti meg. 1352-ben Lajos a magyar királyok hagyományos északkeleti irányú útvonalán indult el: Bártfán, a Duklai-hágón, Sanokon és Przemyslen keresztül érkeztek meg Belz alá. Utóbbi egy jól megerősített vár volt Halics és Volhínia határán. A március 31-én, virágvasárnapon indított ostrom során elszenvedett vereség a krónika minden szépítése ellenére igen súlyos lehetett, hiszen Lajos már másnap elrendelte a visszavonulást, amely meglehetősen gyorsan végbement, Kázmér pedig szeptemberben két évre békét kötött a litvánokkal.

A lengyel–litván összecsapások jelentős erőket mozgattak meg a térségben. Ahogy Kázmér a magyar királyhoz fordult segítségért, a lit-

³³⁸ KMTL 352–353; Font: Árpád-házi királyok (2005) i. m. 181.

³³⁹ Wyrozumski (2004) i. m. 89; Janusz Kurtyka: *Odrodzone królewstwo* (Societas Vistulana, Kraków, 2001) 29–30, 44–46.

³⁴⁰ Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi* (Zrínyi, Budapest, 1988) 127–129.

³⁴¹ Johannes de Thurocz: *Cronica Hungarorum*. I. 178. (cap. 159–160.); Küküllei János: *Lajos király krónikája* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000) 29–30. (cap. 29–30.)

Halics és Volhínia a 14. századra a sorozatos mongol és litván támadások következtében katonailag meggyengült. Volhíniában a litván, Halicsban a lengyel befolyás erősödött meg. Az 1325–1340 között uralkodó II. Bolesław-Jurij a lengyel király segítségével szerezte meg pozícióját, halála után III. Kázmér a lengyel korona részévé tette a területet. Volhínia a lengyel és a litván érdekek ütközőpontja maradt hosszú ideig, mígnem a század közepén megszületett egyezség szerint osztoztak rajta. Az egyezség nyomán teljesen új területi struktúra jött létre, különböző adminisztratív irányítással. A halicsi királyi cím, amely a magyar királyok jogigényét fogalmazta meg, szerepet játszott III. (Nagy) Kázmér és I. (Nagy) Lajos örökösödési tárgyalásaiban, mígnem Anjou Hedviggel a jogcím is a lengyelekhez került.

vánok a mongolok felé tették meg ugyanezt. 1353 májusában Lviv/Lemberg volt a támadás célpontja, majd július elején Halicsot rohanták le, szeptemberben pedig Zawichost környékén portyázott a mongol had. Kázmér ellentámadása valószínűleg sikerrel járt, mivel október végén Belzben keltezett egy oklevelet, abban a városban, amely az előző évi békekötéskor a litvánoké lett. 1354. november 10-i bullájában VI. Ince pápa segítségnyújtásra szólított fel a litvánok és a mongolok ellen. A nagyszabású hadjárat eredményét tükrözi, hogy Kázmér 1356-ban Lvivnek/Lembergnek a magdeburgi jog szerinti privilégiumot adott. Ugyanekkor tíz évre békét kötött a litvánokkal. A béke időszakában a lengyel terjeszkedés délkeleti irányban folytatódott, csakúgy, mint a litvánoké – legfeljebb egymás érdekeltségi körének zavarása nélkül. A lengyel terjeszkedés a Dnyeszter jobb partja mentén folytatódott Podólia irányába, a litvánoké pedig a Dnyeper mentén. Az 1362–1363. évi harcok során a litvánok a Szinyie Vodi nevű helységeknél arattak jelentős győzelmet, a Német Lovagrend krónikása pedig úgy látta, hogy „az egész Rusz a litvánokhoz tartozik” („omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere”).

1366–1370 között végérvényesen rögzültek Lengyelország és Litvánia határai, Halics teljes egészében a lengyeleké lett. Míg I. Lajos és III. Kázmér között a trónutódlás körül forgott az alkudozás, előbbi a lengyel korona megszerzése érdekében ismételten lemondott a „rex Galiciae” cím használatáról.³⁴² Ez gesztus volt csupán, mert Halics ek-

³⁴² Wyrozumski (2004) i. m. 90–208; Hellmann (1981) i. m. 747.

kor Kázmér uralma alatt állt, és Kázmér örökös nélküli halálakor Lajoshoz került.

Miután a lengyel koronához tartozó „Russia” részek a 14. század folyamán több lépésben kerültek a lengyel király uralma alá, a terület egységes kormányzati rendszere lassan alakult ki.³⁴³ Kázmér uralkodásának végéig ezek a területek nem szerveződtek tartományi keretekbe, irányításukat 1362-ig átengedte a mazóviai Siemowit utódainak. Kévs adatunk van a litván származású Korjatovicsok (Karijotaitis, Koriatowicz) lengyel szolgálatáról és a hadakozásban való részvételükről. Ami bizonyos, hogy szereplésük a Podólia irányába való terjeszkedést jelentette.³⁴⁴

A lengyel–magyar perszonálunió idején Lajos király „Russiá”-t Magyarországhoz csatolta, és a területet egy vajda irányítása alá helyezte. Így született meg a „regni Rusciae vayvoda” tisztsége. A tisztség 1387-ig létezett, míg Jagelló a területet vissza nem szerezte. A magyar királysághoz tartozás idején az irányítás egy-egy báró kezébe került. 1370–1380 között Opuliai László viselte a címet, aki emellett egyéb tisztségekkel is bírt, 1372-ig nádori címét is megtartotta. Lajos uralkodásának utolsó éveiben más bárókat találunk e tisztségben.³⁴⁵

Nagy Lajos halála és Luxemburgi Zsigmond trónra lépése közötti időszakban Mária mint az ország királynője rendelkezett Halics ügyeiben is: „Donationes tamen in Galicia et Lodomeria sola Maria contulerit.”³⁴⁶ A terület 1386-tól Hedvigé lett, ettől kezdve állandósult az egykori Halics-volhíniai fejedelemség megjelölésére a „Russia Minor” név, és vált a Jagellók államának részévé. Jagelló idején „Russiá”-nak a Belz és Chełm körüli részei külön irányítás alá tartoztak. A Rusz töb-

³⁴³ Jan Dąbrowski: *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382* [Kraków, 1918] (Universitas, Kraków, 2009) 244–269; Wyzumski (2004) i. m. 93–94; Klaus Zernack: *Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte* (Propyläen, Berlin, 1994) 120–121; Font Márta: A latin és az ortodox kereszténység határán. Halics–Volhínia a 14–15. században. In: Fedeles Tamás – Horváth István – Kiss Gergely (szerk.): *A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére* (Historia Ecclesiastica Hungarica, Budapest, 2007) 74.

³⁴⁴ Леонтіій Войтович: *Княжа доба на Русі. Портрети еліти* (Біла Церква, 2006) 668–675.

³⁴⁵ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. (MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996) 4; Jerzy Sperka: *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401: Studium o elicie władzy w relacjach z monarchią* (Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2006) 113–150; Andrzej Marzec: *Pod rządami nieobecnego monarchy: Królestwo Polskie 1370–1382* (Societas Vistulana, Kraków, 2017) 148–159.

³⁴⁶ Engel (1996) i. m. 4.

bi részének Lviv/Lemberg volt a központja, míg Podóliát Kamenyecből (Kamjanec-Pogyilskijból) irányították. Podóliában 1393-ig megmaradt a Korjatovicsok igazgatása, majd azt Jagelló a krakkói vajda kezébe adta, 1411-ben pedig átengedte Witoldnak.³⁴⁷ Podólia Witold halála után szerveződött vajdasággá a lengyel uralom alatti Rusz többi részéhez hasonlóan.

2.2. Nyugati hatások a keleti végeken

A 13–14. század halicsi tisztségviselői egy differenciált fejedelmi udvar képét mutatják. A differenciáltság a kijevi korszakhoz képest állapítható meg, ugyanakkor kimutatható, hogy mindezek a tisztségek a 15–16. századi (esetenként már 14. századi) moszkvai nagyfejedelmi udvarban is léteztek. Emiatt mondhatjuk, hogy a halics-volhíniai állapotok a kijevi és a moszkvai korszak közötti átmenetről adnak pillanatfelvételt.

A fejedelmi udvarok berendezkedését vizsgáló német történész, Uwe Halbach véleménye szerint nincs ok azt feltételezni, hogy a halicsi fejedelmi udvar differenciálódása a szomszédos nyugati országok hatására következett volna be.³⁴⁸ Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a nyugati (lengyel és magyar) kapcsolatoknak lehetett szerepe abban, hogy a halics-volhíniai fejedelmi udvartartás korábban differenciálódott, mint az északkeleti fejedelemségekben. Ezt alátámasztja, hogy a Halicsi fejedelemség területén nyugati hatásra jelent meg az oroszlán mint uralmi szimbólum. Danyiil volt az első, aki fiának a Lev (Leó) nevet adta, csakúgy, mint a városnak (Lviv/Lemberg). A kék alapon aranyszínű oroszlán mint regionális szimbólum a halicsi területen a 14. századtól ismert.³⁴⁹

A 13–14. század fordulójának társadalmi viszonyairól viszonylag keveset tudunk. A mongolok jelenléte és déli szomszédsága a lakosság szempontjából kedvezőtlenül hatott. Nem véletlen, hogy Halics délkeleti részei, ahol maga Halics városa is feküdt, kezdett elnéptelenedni, a lakosság a biztonságosabbnak tűnő északibb részekre vándorolt. Erre a tényre figyelmeztet az a változás, hogy a Halicsi fejedelemség

³⁴⁷ Henryk Samsonowicz: *Historia Polski do roku 1795* (Wydawnictwo Szkolne, Warszawa, 1990) 13.

³⁴⁸ Halbach (1985) i. m. 251.

³⁴⁹ Pickhan (1993) i. m. 18–36.

A Rusz nyugati területeinek új államiságba történt integrációja nyomán új szervezeti struktúra alakult ki, ami a kancellárián felbukkanó új elnevezésekben ragadható meg: „*Russia Minor*” és „*Russia Alba*”. A lengyel király adta privilégiumok nyomán megjelent a magdeburgi városjog „*Russia Minor*” településein, ami nemcsak jogi, hanem gazdasági és kulturális következményekkel is járt. Ezzel párhuzamosan érhető tetten az egyházszervezet kettősségén keresztül megnyilvánuló kulturális és társadalmi hatás, ami a későbbi évszázadokban lett egyre inkább érzékelhetővé.

(egyházi és fejedelmi udvari) központja a 14. század elejére már nem Halicsban, hanem Lvivben/Lembergben volt, a püspöki székhely pedig Chełmbe települt.

Lvivben/Lembergben attól kezdve, hogy lengyel uralom alá került, nyugatról is érkeztek betelepülők, így lengyelek és németek, akik számára III. (Nagy) Kázmér adott privilégiumokat. A település a német bevándorlás és a német polgárság szóhasználata nyomán kapta a Lemberg nevet, amelyen később ismertté vált az európai történelemben. A lengyel és litván uralom alatti városok lakossága általában igen tarka volt. A keleti szlávok, lengyelek, németek mellett örmények, zsidók és tatárok is éltek itt, különálló városnegyedeket alkotva. A lengyel állammal való politikai egyesülés hatással volt a települések fejlődésére: a lengyel gyakorlaton keresztül eljutott a magdeburgi városjog „*Russia Minor*” városaiba is. Elsőként 1356-ban Lviv/Lemberg, majd 1374-ben Kamjanec-Pogyilszkij kapta meg ezt a jogot, a 15. század folyamán pedig Luck (1432) és Kijev (1494) is. A kereskedelmi utak találkozási pontján fekvő Lviv/Lemberg élvezte ennek legtöbb előnyét. A lengyel–litván uralom következménye volt az is, hogy a halicsi bojárság helyzete a lengyel és a litván nemességéhez közelített.³⁵⁰

³⁵⁰ Ochmański (1990) i. m. 60–65.

2.3. Az ortodox és a latin egyházszervezet párhuzamossága

Halics-Volhíniában a 13. század eleji magyar–lengyel expanzió idején merült fel először az egyházi unió gondolata,³⁵¹ amelynek következő szakaszát a Danyiil megkoronázása utáni évek jelentették.³⁵² Tartós következményei egyik kísérletnek sem voltak. Nem tudjuk, hogy Lev Danyilovics és Konstancia házassága hatással volt-e az egyházszervezésre. Konstancia környezetében bizonyára lehetett a római egyházhoz tartozó klerikus, aki – IV. Béla király 1240-es évekbeli udvarát figyelembe véve – domonkos szerzetes lehetett. A 13–14. század fordulóján az uniós elképzelések sem Halics-Volhínia labilis politikai viszonyai miatt nem jöhettek szóba, de a lengyel–magyar helyzet miatt sem. Sőt, vélelmezhetjük, hogy az avignoni pápaságot sem a halicsi unió kérdése foglalkoztatta elsősorban. A római egyház jelenlétére utaló jelek Bolesław-Jurij uralkodásától kezdve (1324) szaporodtak meg.³⁵³

A mongolok által elfoglalt Kijevben nem foglalta el a helyét Kirill metropolita (1248–1281), hanem a Rusz déli részén maradván Danyiil udvarába költözött, ahonnan a Kljazma-parti Vlagyimirba távozott. Az egykori egyházszervezet de facto felbomlott. Az északi régióban tartózkodó metropolita nem tudta érvényesíteni joghatóságát a déli területen, napirendre került egy halicsi metropólia létrehozása. 1326–1328 között halicsi területen működő Gavriil püspök neve lehetséges metropolitaként merült fel. Utána Teodor, a volhíniai Vlagyimir püspöke (1328–1338) 1331-ben utolsóként metropolita rangra emelkedett.³⁵⁴

A lengyel uralom alá került területen 1340-től III. (Nagy) Kázmér támogatta a katolikus missziót, amelyet ferences és domonkos szerzetesek végeztek, és a 15. században csatlakozott hozzájuk a ciszterciek rendje is.³⁵⁵ Az 1340 utáni egyházszervezés első nyoma VI. Kelemen pápa 1343-ban kelt levele, amelyben megfogalmazta, hogy „a pogányok és hitetlenek, a tatárok, a rutének és a litvánok” („pagani et in-

³⁵¹ Fennell (1995) i. m. 102–104; Font (2005) i. m. 205–208.

³⁵² *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*. I. (1075–1700) (ed. Athanasius Welykyj) (Catholic Church, Rome, 1953) 43–45; Stökl (1966) i. m. 150–175.

³⁵³ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, I. 162–163. № 252; Gotthold Rhode: *Die Ostgrenze Polens*. I. *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401* (Böhlau, Köln-Graz, 1955) 163–165; Włodarski (1966) i. m. 263–294; Wyrozumski (2004) i. m. 77–78.

³⁵⁴ Пубуцький (2011) i. m. 104–108.

³⁵⁵ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, I. 299. o. № 383; Władysław Abraham: *Powstanie organizacji kościoła Łacińskiego na Rusi*. I. (Lwow, 1904) 190–192, 195; Wyrozumski (2004) i. m. 86–88.

fideles, videlicet Tartari, Rutheni et Litvani”),³⁵⁶ akik a lengyel király alattvalói, a védelmet szolgáló „subsídium” címén tartoznak adót (lényegében tizedet) fizetni.³⁵⁷

Halics városában 1367-ben jött létre a latin püspökség, amelyet hamarosan (1375) érseki rangra emeltek.³⁵⁸ Az 1370-es évek egyházszervezeti átalakításait Lajos király kezdeményezte: „corporante rege Lodovico [...] Gregorius papa XI [...] creavit tres episcopatus in Russia, videlicet Przemisliensem, Chelmensem et Wladimirensem alias Lodomiriensem et archiepiscopatum Haliciensem.”³⁵⁹ A nyugati szerzetesrendek az oktatáson keresztül nagy hatással voltak elsősorban a keleti szláv népesség előkelőire, akik a katolicizmushoz való csatlakozástól előnyösebb társadalmi pozíciót reméltek.

Ettől függetlenül létezett Halicsban az ortodox püspökség is. XIV. Ioannész (1334–1347) és I. Izidor (1347–1350) konstantinápolyi pátriárkák levelei tükrözik azt a vitát, amely a kijevi metropolita joghatósága körül zajlott a 14. században.³⁶⁰ Szemjon Gordij nagyfejedelem (1341–1353) volt a kezdeményező, aki úgy vélte, hogy a „kijevi metropolita”, a Moszkvában székelő Theognoszt (1328–1353) egyházi fennhatósága Halicsra és a volhíniai Vlagyimirra is kiterjed. A jogvita eldöntésére Izidor Konstantinápolyba rendelte Theodor halicsi metropolitát, és megszüntette metropolíája önállóságát.³⁶¹ Ennek háttérében az Algirdas és Szemjon közti háború állt. A békekötést követő házassággal érkezett a litván nagyfejedelemi udvarba a Tverből származó szerzetes, Roman, aki a litván uralom alatti ortodox püspökségek (Luck, Belz, Chelm, Vlagyimir) feletti joghatóságot megszerezte. Ekkor Kázmérral jött létre konfliktus a halicsi ortodox egyházszervezet hovatartozása, illetve az egész volhíniai terület birtoklása miatt.

Kázmér lengyel király jelöltje az ortodox metropolita személyére Antonyj volt. Antonyjt 1372-ben megerősítette Philotheosz pátriárka, de tevékenységéről mit sem tudunk. A helyén 1375-ben már Kiprián (1375–1406) találjuk.³⁶² Az ő kinevezését lengyel részről is támogatták azzal a céllal, hogy a lengyel korona alattvalói egyházi szempontból se tartozzanak Moszkva alá. Kiprián 1378-tól – az 1380. évi rövid ideig

³⁵⁶ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, I. 468. № 604.

³⁵⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, 551. № 726.

³⁵⁸ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, 713–714. № 964.

³⁵⁹ Ioannis de Czarnkow, *Chronicon Polonorum*, MPH II. 664–665.

³⁶⁰ Register des Patriarchats, II. 164–167. № 122, 486–499. № 170.

³⁶¹ Register des Patriarchats, II. 468–483. № 167–169.

³⁶² Ševčenko (1996) i. m. 75–76.

tartó megszakítást leszámítva – 1390-ig Kijevben tartotta székhelyét. Ezalatt nem tudta joghatóságát érvényesíteni az északkeleti részek felett, mivel az ottani (elsősorban moszkvai) fejedelmek soha nem ismerték el. 1390-ben a frissen trónra került I. Vaszilij nagyfejedelemnél (1389–1425) tett látogatást Moszkvában. 1396-ban Kiprián Jagellóval és Witolddal együtt csatlakozott a katolicizmushoz, ilyen módon próbált egységet teremteni a nyugati és keleti egyházhoz tartozók között. Ezt követően visszatért Moszkvába, ettől függetlenül egy ideig még Jagelló és Witold is elismerte őt: „metropolitanu kijoviensis et haliciensis tociusque Russie”. Kiprián közvetítő szerepre többé nem vállalkozott, 1406-ban bekövetkezett haláláig nem hagyta el Moszkvát.³⁶³

A latin és az ortodox egyházszervezet kettőssége a 15. század folyamán is fennmaradt. A latin egyház központja a lengyel király fennhatósága alá tartozó területen, Halicsban volt.³⁶⁴ A halicsi érsekség székhelye 1412-ben Halicsból végleg Lvivbe/Lembergbe került. Litvániában 1386 után alakultak ki a római egyház szervezeti keretei. Vilniusban püspökséget (majd érsekség) alapítottak, további egyházi központok szerveződtek Krevában (Krewó), Vilkamergében (Ukmergė) és Miednikiben.³⁶⁵ Hamarosan létrejött az első káptalani testület,³⁶⁶ kolostor-alapításokra is sor került.

Az ortodox keresztények által lakott területen továbbra is jelen volt a Moszkvával való rivalizálás. A Kipriánt felváltó új metropolita görög Photiosz (1408–1431) volt, akinek működési területe a moszkvai nagyfejedelem alattvalóira terjedt ki.³⁶⁷ Őt nem ismerte el Witold. Püspökeiket összegyűjtve 1415. november 15-én zsinatot tartott, ahol megválasztatta a bolgár származású Grigorij Camblakot a metropolita székébe. Grigorij a 15. század elején a török elől menekülő egyháziakkal érkezett, Kipriánnak volt a rokona. Witold célja valószínűleg valamilyen szintű egyházi unió megvalósítása lehetett, emiatt küldhette el Camblakot a konstanzi zsinatra, ahová csak az esemény végére ért oda. Litvániába való visszatérése után nem sokkal meghalt (1419).³⁶⁸

³⁶³ Fennell (1995) 148–161; Ševčenko (1996) i. m. 75–77.

³⁶⁴ Abraham (1904) i. m. 297–298; Tadeusz Trajdos: *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386–1434)*. I. (Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983) 169.

³⁶⁵ Ochmański (1990) i. m. 74–75.

³⁶⁶ Káptalan (capitulum) – katolikus egyházigazgatási testület.

³⁶⁷ Fennell (1995) i. m. 162–169.

³⁶⁸ Никоновская летопись, PSZRL XI. 233; Fennell (1995) i. m. 164–168.

Witold halála (1430) után Švitrigaila (Svidrigiello) a szmolenszki Geraszim püspököt nevezte ki metropolitának, akit a belső hatalmi harcokkal elfoglalt Moszkva is elfogadott. Amikor Geraszim az egyházi unió ellen foglalt állást, elveszítette a litván fejedelmek támogatását. A moszkvai fejedelem jelöltje Iona, Murom-Rjazany püspöke volt, akit 1433-ban meg is választottak. Mire 1436-ban Iona megérkezett Konstantinápolyba, hogy elnyerje a pátriárkai áldást, az „egész Rusz” metropolitájává a görög Izidort nevezték ki (1436–1441). Ő vett részt a ferrarai–firenzei zsinaton, elfogadta és aláírásával megerősítette a római egyházzal való uniót. IV. Jenő pápa Izidornak bíborosi rangot és legátusi megbízást adott Litvánia és a Rusz területére. Visszaútban több helyen, így Litvániában is kifejtette véleményét, ami Moszkva nemtetszését váltotta ki. II. Vaszilij Tyomnij (Vak) moszkvai nagyfejedelem (1425–1462) börtönbe vettette, ahonnan csak szökve tudott szabadulni. Azonban Litvániában sem maradhatott, így visszatért Itáliába. 1442-ben, útban Itália felé, Izidor Budán nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben a lengyel–litván területek ortodox papjainak a római katolikusokkal azonos jogokat biztosított, azaz az uniós törekvéseknek megfelelően nyilatkozott.

1434. május 6-án II. (Jagelló) Ulászló lengyel király (később magyar király 1440–1444 között) kibocsátott egy privilégiumot, amelyben az ortodox világi előkelők azonos jogállását biztosította.³⁶⁹ Ez fontos lépés volt, hiszen az 1413. évi horodłói egyezmény különbséget tett a katolikus és az ortodox személyek között akár világiak, akár egyháziak voltak.³⁷⁰ Moszkvában 1448-ban a nagyfejedelem által összehívott zsinaton – nem törődve a pátriárka véleményével – Iona rjazanyi püspököt választották meg metropolitának.³⁷¹ Ezzel a Moszkvai Rusz ortodox egyháza ténylegesen autokefállá vált.

A lengyel–litván uralom alatt élő ortodox egyházszervezet vezetése is krízisbe került. Az 1448-ban megválasztott Iona unióellenes levelekkel ostromolta a lengyel–litván terület papjait. Az itt megválasztott Grigorij (1458–1473) kezdetben az unió hívének mutatkozott, majd teljesen visszafordult az ortodoxia felé. A helyébe lépő szmolenszki Mihail IV. Kázmér királlyal került összeütközésbe, a konstantinápolyi pátriárka által kinevezett Spiridont pedig a lengyel király nem fogadta el. 1480-ban IV. Kázmér a döntést az ortodox püspöki karra bízta,

³⁶⁹ Hellmann (1981) i. m. 765, 821–822; Fennell (1995) i. m. 171–176.

³⁷⁰ Кеков (1996) i. m. 23.

³⁷¹ PSZRL XXV. 270.

A katolikus és az ortodox egyházszervezet párhuzamos jelenléte kezdettől fogva kedvező helyzetet teremtett az uniós törekvések számára. A 14–15. század feszültségei abból adódtak, hogy a lengyel–litván politikai elit a római katolikus egyház elsődlegességét támogatta. A két egyházszervezet párhuzamossága helyett az 1439-ben az egyházi uniót kimondó ferrarai–firenzei egyetemes zsinatot követően csak az unió elfogadása lehetett a megoldás. Az unióval szembenálló ortodox egyháziaktól a világi hatalom megvonta a bizalmat. Az egyházi unió felé vezettek azok az intézkedések, amelyek az ortodox és a római katolikus előkelők és egyháziak jogállásának egyesítését fogalmazták meg. A 14–15. században fennálló kettősség előkészítette a görög katolikus egyház 16. századi létrejöttét.

ekkor választották meg Polock püspökét, Szimeont (1481–1488). Ezt követően az ortodox egyház kezdett háttérbe szorulni.³⁷²

Mindkét egyházszervezet formálódását jelentősen befolyásolták a politikai hatalom keretei és változásai.³⁷³ A lengyel uralom alatti területen a már létező ortodox egyházszervezet mellett létrehozták a római katolikus egyházszervezetet is. Litvánia esetében a területi terjeszkedés azt eredményezte, hogy a dinasztia uralma alá került egy már létező egyházszervezet, amelyet a lényegében még pogány fejedelmek elfogadtak és támogattak. A Moszkvával való szembenállás miatt élesen vetődött fel az önálló litván ortodox egyházszervezet megteremtésének igénye. 1386 után változott a helyzet, amikor a lengyel–litván perszónálunió és az uralkodó által támogatott katolicizmus megkövetelte a két egyház egymáshoz való viszonyának rendezését.

³⁷² Hellmann (1981) i. m. 822.

³⁷³ Font (szerk.) (2009) i. m. 270–276.

3. A KREVAI PERSZONÁLUNIÓTÓL A LUBLINI REÁLUNIÓIG (1386–1569)

3.1. A krevai lengyel–litván unió és politikai hatása

Gediminas (1316–1341) litván nagyfejedelem és utódai a Kijevi Rusz délnyugati régiói, előbb Polock és Szmolenszk, majd Volhínia felé terjeszkedtek. A középkori latin nyelvű forrásokban Európa-szerte a Ruszt „Rusciá”-nak vagy „Rutheniá”-nak nevezték, lakóit pedig „ruszok”-nak vagy „rutének”-nek. A területre vonatkozó „ukrán” megjelölés a korabeli értelmezésben valójában a határt vagy a végeket jelentette.³⁷⁴ A litván dinasztia tagjai rendszerint a házasságkötésükkel vették fel az ortodox kereszténységet, és ezzel alkalmazkodtak ahhoz a kultúrához, amely a terület lakossága túlnyomó részének sajátja volt. 1386-ig – a lengyel–litván perszonálunió létrejöttéig – a római katolikus egyház nem vert gyökeret Litvániában.

1386 előtt a litván nagyfejedelmek érintetlenül hagyták a keleti szláv területek jogszokásait és társadalmi rendjét, hiszen Litvánia nem rendelkezett kialakult államisággal, ennek következtében saját intézményrendszerrel sem. A lényegében pogány törzsszövetségre hatott a Ruszban kialakult kulturális közeg, elsősorban az írásbeliségen keresztül. A Rusz területén működő kolostorok krónikáirása magáévá tette és lejegyezte a litván történeti hagyományt, összekapcsolva a számukra aktuális jelennel. Így született meg a belarusz–litván évkönyvírás a 16. században.³⁷⁵ A krevai (krewói) uniót követően a litván társadalomra és kultúrára a lengyel szokásrend és a latin kultúra is hatott. E kettősség nyomán a litván történeti múlt kétféle szemléleten keresztül került lejegyzésre, de a kettő nem volt egymástól független. A legelső nyomtatott krónika 1582-ben Maciej Strykowski munkája volt, amely a lengyel Jan Długosz, Maciej Miechowita és több keleti szláv évkönyv anyagát ötvözte.³⁷⁶ A 16. századi kompilációkban olvasható a Litván–

³⁷⁴ A „kraj” szóra visszavezethető „Ukrajna” a lengyel–litván állam déli államhatárral nem rögzített határvidékét foglalta magában. Митрофан Довнар-Запольский: *Акты Литовско-русского государства*. Вып. 1. (Унив. тип. Москва, 1899) 229.

³⁷⁵ PSZLR XXXV: *Летописи белорусско-литовские* (Наука, Москва, 1980).

³⁷⁶ Strykowski Maciej: *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* (1582); Улащик Николай: *Введение в изучение белорусско-литовского летописания* (Москва, 1985) 9–28, 50, 82–83; Русина (1998) 47–50.

Jagelló Ulászló, a lengyel Jagelló-dinasztia alapítója Jogaila néven született 1351-ben a mai Lviv/Lemberg közelében. Apja, Algirdas (Olgerd) litván nagyfejedelem második házasságából született legidősebb fiaként lett litván nagyfejedelem 1377-ben. Hosszú küzdelem után megegyezett Kęstutis (Keistut) nevű nagybátyjával, de 1382-től annak fiával, Vytautasszal (Witolddal) kiújultak az ellentétek. A krevai (krewói) uniót követően Witold elérte, hogy a perszónalunió elvét meghagyva Litvániát ő kormányozza. Jagelló első felesége dédapja, a lovagkirály Szent László iránti tiszteletből vette fel az Ulászló nevet.

Rusz hagyomány,³⁷⁷ amely a fentiek miatt alapos forráskritikával kezelendő, csakúgy, mint az erre épülő nézetek.³⁷⁸

1382-ben Nagy Lajos (lengyel király 1370–1382 között) halálát követően a lengyel trónt Hedvig örökölte. Az örökösödést igen, de sem a női uralmat, sem Lajos elképzeléseit Hedvig házasságáról a lengyel nemesség nem fogadta el. A Jagellóval kötött házasság terve egyben a lengyel–litván hadakozás végét is jelentette. A krevai (krewói) szerződést 1385. augusztus 14-én kötötték meg, amelyben Jagelló litván nagyfejedelem vállalta a személyes és a családi megkeresztelkedésen túl, hogy támogatja a római katolikus missziót Litvániában. 1386. február 12-én a gieznói érsek megkeresztelte Jagellót, testvérét, Svidrigiellót és unokaöccsét, Witoldot. Hedviggel február 18-án kötött házasságot, és március 4-én koronázták meg. Jagelló II. Ulászló néven (1386–1434) lengyel király lett, de Hedwig (Jadwiga) életében csak uralkodótársnak számított. Hedvig halála (1399) után, a lengyel nemesség választása 1400 végén Radomban tette legitimmé további uralkodását. 1401-ben Vilniusban Witolddal megegyeztek a lengyel és a litván kormányzás szétválasztásáról.³⁷⁹

³⁷⁷ A szláv nyelven íródott belarusz–litván évkönyvek legjelentősebbike a Szupraszli Krónika, amely a Białystok közeli szupraszli kolostorban készült, ezenkívül tíznél több kézirat is ismert. Mindegyik változat számos mítosz és legendás elemet (a korabeli „oral history”-t) őrzött meg. Ld. Улащик (1985) i. m. 130–172.

³⁷⁸ PSZRL XXXV. 34. Forráskritikára: Русина (1998) i. m. 42–43. Régebbi felfogás: Ловмянський Хенрик: Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. In: Пашуто Владимир (ред.): *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе* (Наука, Москва, 1972) 272–273.

³⁷⁹ Szczur (2002) i. m. 483–485; Font (szerk.) (2009) i. m. 113.

3.2. A krevai perszonálunió társadalmi, vallási és kulturális hatása

A krevai (krewói) unió nyomán egy nagy kiterjedésű kelet-európai állam jött létre, amelynek jelentőségét – és veszélyét – szomszédai rögtön érzékelték. A Német Lovagrend és a Moszkvai Rusz számára egyaránt kedvezőtlen volt a kialakult helyzet, és Litvániában sem mindenki támogatta a lengyel szövetséget, Jagelló megnövekedett hatalmát és a latin kereszténység felé fordulást. Witold lovagrendi és mongol támogatással tartotta sakkban Jagellót, ezzel sikerült elérnie az 1392. évi hatalommegosztást. Ahogy említettük, 1392–1430 között Witold nagyfejedelmi címet viselt. Witoldnak Litvániában további rokonokkal kellett megegyeznie, amit az erőteljes keleti irányú terjeszkedésével tudott megoldani. Skirgailát azzal szerelte le, hogy Kijev kormányzásával bízta meg. Witold további önállóságra törekvésének az szabott gátat, hogy 1399-ben Vorszklánál (a Dnyeper mellékfolyója) a mongoloktól súlyos vereséget szenvedett.³⁸⁰

Witold Litvánia belső struktúráját a korábbi törzsi-nemzetségi hagyományoktól az intézményi keretek felé kísérelte meg elmozdítani, lengyel mintát követve vajdaságokat szervezett.³⁸¹ A különböző időben, módon és körülmények között megszerzett keleti szláv területek státusza igen heterogén volt, és a 15. század folyamán az is maradt. Navahrudak és a „Fekete Rusz” területe, amely már a 13. században is Litvániához tartozott, bekerült a vajdaságok közé. Polockban, Vityebszkben és Volhíniában továbbra is érvényesült a régi szokásjog, de emellett a bojárok privilégiumokat kaptak a litván területek előkelőihöz hasonlóan. Ez a korábbi részfejedelemségi státuszra emlékeztetett, ahol a fejedelmi hatalmat öröklés vagy választás (a fejedelem hívása) alapján is meg lehetett szerezni: fejedelmi státuszba a litván nagyfejedelmi család tagjai kerültek.

A 14–15. század fordulóján Litvániához került Szmolenszk előkelői ingadoztak a felsőbb hatalom elismerésében: egyéni döntéseik alapján hol Witoldhoz csatlakoztak és a privilegizált előkelők helyzetét élvezték, hol a moszkvai fejedelem szolgálatába álltak. Csernyihiv és Novhorod-Sziverszkij előkelői a szolgálónépek szabadságával ren-

³⁸⁰ Szczur (2002) i. m. 475–480.

³⁸¹ Manfred Hellmann: Das Grossfürstentum Litauen bis 1569. In: Manfred Hellmann – Klaus Zernack – Gottfried Schramm (Hrsg.): *Handbuch der Geschichte Russlands* (Stuttgart, 1981) 717–851; Ochmański (1990) i. m. 88–89.

delkeztek, egyénileg vállalták egyik vagy másik fejedelem szolgálatát. Rjazany csak nagyon rövid ideig tartozott Witold uralma alá, ki sem alakulhatott irányításának módszere. Számos kisebb terület nem részfejedelemség módján, hanem birtokként (otcsina) öröklődött, mint például Szluck, Pinszk, Belz, Turov. Kijev és környéke mint határvidék (ukraina) nem jutott el a területi szervezethez fokára, mivel gyakran cserélt gazdát, hovatarozása is bizonytalan volt.

A Rusz délnyugati részei a 14. század folyamán több lépésben kerültek a lengyel király uralma alá, így 1340-ben Przemysl, Lviv/Lemberg és Halics. A Podólia irányába való terjeszkedés a litván Korjatovicsok ambíciója nyomán történt, és 1393-ig az irányításuk alatt maradt. Jagelló a magyaroktól visszavett „Russia” területét szintén nem helyezte egységes kormányzat alá. Podóliát előbb a krakkói vajda kezébe adta, 1411-ben pedig átengedte Witoldnak. Az egykori Halicsi fejedelemség több vajdasággá szerveződött át: Lviv/Lemberg, Halics, Przemysl, Kremenec. E vajdaságok előkelőinek jogállása különbözött a lengyelektől, ahogy a litván és a ruszbeli előkelőké is. Ez a különbség több lépcsőben szűnt meg (1387, 1413). 1434-ben a Jagelló fiai által kibocsátott – nagy valószínűséggel kiskorúságuk miatt tőlük kikényszerített – privilégium biztosította a lengyel és a ruszbeli bojárok hasonló jogállását. 1447. május 2-i privilégiumában IV. Kázmér garantálta a sztárosztavasztás jogát, és kötelezte magát a „régijog” (sztarina) megtartására Polock, Vityebszk, Szmolenszk, Volhínia és Kijev esetében is.

Az 1387. és 1413. évi privilégiumok a földbirtoklás szabadságát, azaz a magántulajdonnal rendelkezés lehetőségét fogalmazták meg. Az 1434. május 8-án kibocsátott privilégium garantálta a személyi szabadságot („neminem captivabimus nisi iure victum”), és megszüntette a nagyfejedelem korlátlan joghatóságát. Litván területen éppúgy, mint a Rusz részein ez nagyon lényeges előrelépés volt a kormlenyije (táplálás) típusú szolgálati földbirtokhoz képest, illetve a nemesi jogállás kialakulása felé. Biztosította a függetlenséget a fejedelmi szolgálat vállalása esetére is. Ez különösen akkor szembe-tűnő, ha a Moszkvai Rusz és a lengyel–litván fennhatóság alá nem tartozó többi keleti szláv terület szolgáló nemesi (dvorjan) rétegével vetjük össze: ott a személyi szabadság tekintetében hasonló jogállással még a fejedelmi eredetű családok tagjai sem rendelkeztek. A lengyel–litván fennhatóság alatti Ruszban emellett tovább éltek a korábbi szokásjogok, az előkelők esetében a vecse működésében, a paraszti népességnél az adózás területén, valamint a mindennapi élet-

ben. Ez utóbbit például a korai törvények nagyszámú későbbi másolata alapján feltételezhetjük.

Witold halála után a litván területen kibontakozó dinasztikus konfliktusban Algirdas leszármazottja, Svidrigiello (1430–1432) és Kęstutis ágából való Zsigmond (1432–1440), Witold öccse csaptak össze. Ebben a küzdelemben a szeniorátus kérdése körüli vita érhető tetten. Mindketten igyekeztek kihasználni a keleti szláv terület katonai kapacitását. Ennek nyomán született a 15–16. századi krónikában az a vízió, hogy „a rusz fejedelmek és bojárak Svidrigiellót a Rusz Nagyfejedelemség trónjára ültették”, noha ilyen intézmény a valóságban nem létezett.³⁸² A krónika az 1435. évi eseményeknél ismét említést tesz a „Rusz Nagyfejedelemségről”, amikor Polock és Vityebszk lakói „sehonnán nem kaptak segítséget, ezért átálltak Zsigmond mellé, és a Rusz Nagyfejedelemség megszűnt létezni, Zsigmond pedig az egész Litván és Rusz Nagyfejedelemségben uralkodni kezdett”.³⁸³ Zsigmondot Kázmér (1440–1492) követte litván nagyfejedelmként, aki 1447-től IV. Kázmér néven lengyel király is volt.

A 15–16. századi lengyel forrásokban a „Rusz földek” kifejezéssel a Kijevi és Braclavi vajdaságot magában foglaló „Ukrainát” és az ún. „Fekete Rusz”-t illették. Az állam adminisztratív szervezete a határvidéken nem volt szilárd, a központi hatalmat egy-egy bojárfamília testesítette meg, például a Holsanzski familia, illetve Algirdas (Olgerd) egyik fia, Karijotas (Korjat) leszármazottai. Karijotas unokái, Aleksandr (Olelka) és testvére, Iván a dinasztia periferiájára szorultak, de ambícióikat nem adták fel. Olelka I. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem leányát vette feleségül, minek következtében Moszkva támogatását is élvezte.³⁸⁴ Hrusevszkij vélekedett úgy, hogy Olelka irányítása alatt Kijev környéke (Kijevcsina) független volt. Ezt az álláspontot a mai ukrán történetírás már nem osztja.³⁸⁵

IV. Kázmér utódainak, I. János Albertnak (1492–1501) és I. Sándornak (1501–1506) már nemcsak a török és a tatár veszéllyel kellett számolniuk, hanem Moszkva erősödő expanziójával is. Sándor litván

³⁸² PSZLR XXXV. 57, 76, 106, 141; Русина (2008) i. m. 108–118.

³⁸³ PSZRL XXXV. 58, 77, 108, 143. Ebben a szövegkörnyezetben a „Rusz Nagyfejedelemség” csak a Szmolenszk és Polock környéki területeket foglalta magában, amelyek lakossága Svidrigiello mellé állt Zsigmonddal szemben. Ld. Олена Русина: Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. *Український історичний журнал*, 2003/6. 13.

³⁸⁴ Улащик (1985) i. m. 132.

³⁸⁵ Русина (2008) i. m. 123–131.

A krevai (krewói) megegyezésben vállaltak szerint II. (Jagelló) Ulászló püspökséget alapított Vilniusban, ami Litvániában a római rítusú kereszténység és a latin nyelvű írásbeliség megjelenését is maga után vonta. Litvániában csoportos kereszteléseket is végeztek, amint ez a kereszténység kezdeti időszakában másutt is gyakorlat volt. A litván előkelők számára előnyt jelentett, hogy amennyiben a latin egyház hívéül szegődtek, a lengyel nemességgel azonos jogokat kaptak az öröklésben, és rendelkezhetek a birtokaikon élő népesség felett. A perszónalunió további következménye volt az erőteljes nyugati kulturális hatás. Megnyílt a lehetőség a krakkói, a prágai és a bécsi egyetemek felé. A 16. században a reformáció hatására megnőtt a hétköznapi nyelv szerepe a liturgiában, ami a helyi keleti szláv nyelvjárások önálló nyelvvé alakulásának kedvezett.

nagyfejedelem lengyel királlyá jelölése és megkoronázása fejében kikényszerítették a piotrkóvi státútum kiadását, amelynek értelmében a lengyel királynak egyben litván nagyfejedelemnek is lennie kellett.³⁸⁶

III. Iván moszkvai nagyfejedelem (1462–1505) uralkodása idején intenzívvé vált a területi terjeszkedés, amelynek célja az „orosz földek összegyűjtése” volt, azaz a keleti szlávok lakta terület egyesítése Moszkva vezetésével.³⁸⁷ A konfliktust nem tudta megakadályozni I. Sándor király és III. Iván lányának házassága sem. A háború kisebb megszakításokkal 1522-ig tartott, a békekötés a Moszkvai Rusznak juttatta Szmolenszket, Csernyihivet és a mai Belarusz nagy részét.

³⁸⁶ *Statuta, Prawa y Constitucie Koronne Łacinskie y Polskie z Statutow Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych Zebrane* (Drukarnia Łazarzowa, Krakow, 1600) 1099.

³⁸⁷ Андрей Дворниченко: *Русские земли Великого Княжества Литовского* (Санкт-Петербург, 1993).

4. A KOZÁKSÁG TÖRTÉNETÉNEK KEZDETEI

4.1. Az ukrainai kozákság genezisének vitás kérdései

Az ukrainai kozákság kialakulásának körülményei máig is vitatott kérdésnek számítanak a historiográfiában. A 17–18. századi ukrán krónikákban és nemesi történetírásban központi helyet foglal el a kozákság genezisének kérdésköre. Hrihorij Hrabjanka (1666–1738), az egyik ismert kozák krónika szerzője elutasítja ugyan a kortárs lengyel krónikások azon nézetét, miszerint a „kozák” formula a „kecske” szóból (koz) származik, amivel becsmérő formában a gyorsaságukat jellemezték. Ugyanakkor nem kevésbé megalapozatlanul a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek, és alakították meg sajátos „lovagrendjüket”.³⁸⁸

Hrabjanka elméletét fejlesztette tovább Petro Szimonovszkij (1717–1809) történész. A kozákokat egy olyan ősi szláv nép utódának tekinti, akik a Kijevi Rusz korában is ismertek voltak „kaszag” vagy „kozák” elnevezéssel, már egy 1021-es forrásban is írtak róluk.³⁸⁹ A mongol hódítás után a Dnyeper alsó folyásának térségébe telepedtek át, ahol a nyugat-európai lovagrendekhez hasonlóan a hitetlenek – a mongolok és a törökök – elleni harcnak szentelték az életüket.³⁹⁰ Hrihorij Konyisszkij (1717–1795) pravoszláv püspök, író szerint a kozákok szláv katonák voltak, és a kazároktól csak egyvalamit vettek át, a kozák elnevezést.³⁹¹ Egész művét átjárja az „ukrán lovagság függetlenségének” eszméje, akik saját akaratukból szolgálták a lengyel, a litván vagy az orosz uralkodókat. Ami – a kisebb eltérések ellenére – közös a bemutatott három műben, hogy a kozákságot elit rétegnek, sajátos ukrán lovagrendnek tekintik, ami alapot adhatott a későbbiek során, hogy elnyerjék a nemesi státuszt.

A következő művek pedig abban egyeznek meg, hogy az ukrainai kozákságot helyi jelenségnek tekintik még akkor is, ha jöllehet részben tájár, azaz idegen hatásra formálódtak ki, de színrelépésük mégis döntően

³⁸⁸ *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки* (Університетська типографія, Київ, 1853) 16.

³⁸⁹ Петро Симоновський: *Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах* (Університетська типографія, Москва, 1847) 2.

³⁹⁰ Уо. 4.

³⁹¹ Георгій Кониський: *Історія Русовъ или Малой Россіи* (Університетська типографія, Москва, 1846) 2.

helyi gazdasági, társadalmi és politikai tényezőkkel magyarázható. A kozákság idegen eredetéről is fogalmazódtak meg különböző nézetek. Alexander Rigelman (1720–1789), a történetírás szenvedélyének is hódoló hadmérnök ősi szabad népekből eredezteti a kozákokat, akik semmilyen hatalom vagy állam fennhatósága alá sem tartoztak. Rigelman szerint a kozák – vagy eredetileg „koszák” – elnevezés már 948-tól kezdve ismert volt a forrásokban, így a bizánci császár, Bíborbanszületett Konstantin egyik levelében úgy írt róluk, hogy ez a nép a kaukázusi hegyek közelében, Kabardiában élt, és az őseik Egyiptomból települtek ide. A 13. században aztán a mongol támadás miatt települtek át a Dnyeper térségébe, és a későbbiekben a litván fejedelmek szolgálatába álltak.³⁹²

Nyikolaj Kosztomarov (1817–1885) az ukrán közéletben fontos szerepet játszó orosz történész a kozákságot és magát a kozák kifejezést is kétségtelenül tatár eredetűnek tekinti. A litván fejedelmek is fogadtak szolgálatukba tatár kozákokat. A nem tatár származású kozákok legkorábban Cserkaszi és Kanyiv térségében jelentek meg, ahol a határok védelmében szervezték őket sajátos „katonai rendbe” a lengyel–litván sztároszták, és az volt a feladatuk, hogy a tatárok ellen harcoljanak. Kezdetől fogva megkülönbözteti a kozákok másik típusát, az ún. szabad kozákokat, akik önszántukból védték a határt, nem rendelődtek alá a lengyel–litván kormánynak, és a későbbiekben ők hozták létre a Zaporizzsjai Szicset.³⁹³

A kozákság genesisét részletesen tanulmányozó lengyel történétíró, Aleksander Jabłonowski (1829–1913) amellet érvel, hogy a kozák elnevezést azok a tatár kolóniák hozták magukkal Litvániába, amelyeket Witold (1392–1430) litván nagyfejedelem fogadott a szolgálatába, és telepített le adománybirtokokon a katonai szolgálatért cserébe. Ezek a tatár kozákok a litván területeken sokáig megőrizték az etnikai jellegüket, de fokozatosan felvették a pravoszláv vallást, és beházasodtak a helyi lakosság közé, így fokozatosan elszlávosodtak, ám eközben megtartották a kozák elnevezést. A kozákság kialakulásához a Dnyeper alsó folyásának térségében, a sztyeppén voltak a legalkalmasabbak a feltételek, ahol a kozákok mint „szabad emberek” önkormányzattal rendelkeztek, de a 16. század közepéig valójában szervezetlen katonai erőt képviseltek.³⁹⁴

³⁹² Александр Ригельман: *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще* (Университетская типография, Москва, 1847) 9–12.

³⁹³ *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*. Т. 9. (Тип. М. М. Стасюлевича, С. Петербург, 1870).

³⁹⁴ Aleksander Jabłonowski: *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej* (Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1912) 157–164; *Pisma Alek-*

Pantelejmon Kulis (1819–1897) ukrán író a tatárokhoz hasonlítva a zaporizzsjai kozákságot, a társadalom rabló-fosztogató elemének titulálta őket, akik jó pénzért bárki ellen hajlandóak harcolni. A sztyepei élet „melléktermékei”, akikből a tatár veszély teremtett a 15. század végétől – kényszerhelyzetben – katonát. Kulis már magát a kozák szót is pejoratívnak tartotta, tekintettel arra, hogy a tatároknál rablót jelentett. Ugyanez szerint elmondható a lengyel–litván területeken megjelenő kozákokra is, akik egyetlen urat sem ismertek el maguk felett, és nemcsak az ellenséget, hanem saját lakosságukat is állandó félelemben tartották.³⁹⁵

Sajátos elméletet fogalmazott meg a kozákság idegen eredetéről Dmitrij Bantis-Kamenszkij (1788–1850) orosz történész, aki a korabeli ukrán történelem egyik legfontosabb eseményének tartotta a dnyeperi kozákoknak, mint rettenthetetlen és elszánt katonáknak a megjelenését, akik bátor tetteikkel dicsőítették hazájukat. Bár származásukat sokáig homály fedte, az szerint kétségtelen, hogy ázsiai eredetűek, mégpedig a Kaukázusból a Dnyeper vidékére áttelepülő cserkeszek, amely térség hasonlóan ki volt téve az állandó idegen támadásoknak, mint ahol korábban éltek. Katonai életformára rendezkedtek be, szívesen befogadták maguk közé a térségbe menekülőket, és a nevükhöz fűződik Cserkaszi városának megalapítása is.³⁹⁶

Volodimir Antonovics (1834–1908) történész a kozákok történetét a Kijevi Rusz szabad közösségeivel – obscsinákkal – szoros kapcsolatban vizsgálta. Végigkövette azt a folyamatot, amelynek során a mongol támadás után Halicsba és Volhíniába helyeződött át a hatalmi központ, míg a Dnyeper menti területek ritkán lakottá váltak, ahol csak az obscsinák maradtak, amelyet adót fizettek a kánoknak, miközben fenntartották a sajátos berendezkedésű életformájukat. A 15. század végére ezek az obscsinák vették át a tatároktól a „kozák” elnevezést.³⁹⁷

A szintén történész Iván Kamanyin (1850–1921) a kozákság eredetét ehhez hasonlóan azokban az obscsinákban kereste, amelyek a mon-

sandra Jabłonowskiego. Tom 1. *Ziemia ruskie Rzeczypospolitej* (W. Łazarski, Warszawa, 1910) 52–54.

³⁹⁵ Пантелеймон Кулиш: *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)*. Т. 1. (Университетская типография, Москва, 1888) 47.

³⁹⁶ Дмитрий Бантыш-Каменский: *История Малой России* (Тип. Семена Селивановского, Москва, 1830) 108–110.

³⁹⁷ *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. 3. Т. 1. *Акты о козаках (1500–1648)* (Университетская типография, Киев, 1863) XXIII–XXV.

A kozákok története a 17–18. század során a nemesi történetírók kedvelt témája volt. Ebben az időszakban születtek az úgynevezett kozák évkönyvek, melyek központi témája a Zaporizzsjai Had államának, illetve a Zaporizzsjai Szics története volt. A 19. században eleinte romantikus, majd egyre inkább professzionalizálódó ukrán történetírás elsősorban három krónikát emelt be az akkor formálódó ukrán történeti kánonba. Ezek közül a legkorábbi keletkezésű Szamovigyec (szemtanú) krónikája, időben ezt követte Hrihorij Hrabjanka évkönyve, majd a legutolsó Szamijlo Velicsko krónikája volt.

gol hódítás után jelentek meg a térségben. Elmélete alapján a „Déli Rusz” lakossága már nemcsak a mongol, hanem a török támadások ellen is védte a déli határvidéket, aminek az lett a következménye, hogy egyre határozottabb katonai szervezeti formát alakítottak ki, és az 1490-es évektől kezdve ezeket a bátor határvédőket egyre gyakrabban nevezték kozákoknak.³⁹⁸

Az ukrán nemzeti történetírás atyjának tartott Mihajlo Hruszvszkij (1866–1934) gyökeresen átértékelte és új megvilágításba helyezte a kozákság kialakulását és jelentőségét. Összefoglalta a kozákság genezisééről korábban kialakult nézeteket, amelyekből többek között a következő elemeket építette be a saját elméletébe: az ukrán nemesi történetírás nézetét az ukrán nemességnek a kozákság megszervezésében játszott fontos szerepéről, illetve Kosztomarov elméletét a kozákságról, mint a Kijevi Ruszban működő vecsék demokratikus hagyományainak hordozójáról. A kozákság geneziséét vizsgálva abból indul ki, hogy a 15–16. század fordulóján a kozákság még nem volt szervezett társadalmi réteg, jóllehet mint életforma már hosszú idő óta ismert volt. A kozákság mint életforma a letelepedett, földművelő népességnek a sztyepei rabló és fosztogató nomád népekkel folytatott állandó harcának az eredménye, ami évszázadokon keresztül tartott.³⁹⁹ A mongol hódítás nem pusztította el az ukrán területek lakosságát, akik önvédelemre voltak kénytelenek berendezkedni, esetenként török–tatár területekre indítottak zsákmányszerző portyázó támadásokat.

³⁹⁸ Иван Каманинь: *К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого* (Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, Киев, 1894) 1–92.

³⁹⁹ Михаил Грушевский: *История украинского козачества до соединения с Московским государством*. Т. 1. До начала XVII века (Киев, 1913) 98.

Hrusevszkij elmélete alapján a 15. század végétől kezdve erre az életformára kezdték használni a kozák kifejezést. Az elnevezés már a kunoknál is használatos volt, a legkorábbi írásos forrás egy 1303. évi kun szótár, amely alapján a kozák határvédő katonát jelentett. A kozákság mint elkülönült társadalmi réteg csak a 16. század folyamán formálódott ki, határozott szervezeti és jogi formákat, valamint elismerést csak a 16–17. század fordulójára ért el.⁴⁰⁰

Az 1920–30-as évektől a Szovjetunió történetén belül kényesnek és politikai töltetűnek bizonyult az „ukrán kérdés”, ezért az ukrán és ezzel együtt a kozák témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. Oroszország és Ukrajna „újraegyesülésének” 300. évfordulója (1954) után ismét megnőtt az érdeklődés az ukrán témájú művek iránt, melyek jelentős része Vladimir Golobuckij (1903–1993) nevéhez köthető. A történész zaporizzsjai kozákokról írt könyvében arról olvashatunk, hogy a 15–16. század fordulóján a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága döntően a szökött jobbágyok közül került ki, akik kozáknak, azaz szabadnak tekintették magukat.⁴⁰¹

A jelenkori ukrán történetíráson belül a kozákság genezisének témakörében valójában Mihajlo Hrusevszkij elmélete újjáéledésének és továbbfejlesztésének lehetünk tanúi a teleológia jegyében. 1991-től kezdve ugyanis az ukrán nemzetképteremtő folyamat során létfontosságúvá vált a jelenkori ukrán politika számára „felhasználható” történelmi narratívák megfogalmazása. Az ukrán identitástudat növelésében fontos szerepet játszott a nemzeti történelem kutatása. A dicső ukrán történelem egyik központi eleme a kozákság kialakulása és meghatározó történelmi szerepe lett, amely egyöntetűen kiemelkedő, „államalkotó” társadalmi kategória szerepét tölti be.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Codex Cumanicus, <https://bit.ly/3vu68UM> (2021-07-20); Грушевский (1913) i. m. 96, 100.

⁴⁰¹ Владимир Голобуцкий: *Запорожское казачество* (Госполитиздат УССР, Киев, 1957) 44.

⁴⁰² Дмитро Наливайко: *Козацька християнська республіка* (Дніпро, Київ, 1992) 34–38; Василь Шевчук – Микола Тараненко: *Історія української державності* (Львів, Київ, 1999) 71–76; Тарас Чухліб: *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* (В-во ім. Олени Теліги, Київ, 2009) 34; Orest Subtelny: *Ukraine: A History* (University of Toronto Press, 2000) 108–110; Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and Its Peoples* (University of Toronto Press, 2010) 188–195.

4.2. Az ukránai kozákság megjelenése

A historiográfiai áttekintés alapján megállapítható, hogy a történészek többsége abban egyetért: maga a „kozák” elnevezés török–tatar eredetre vezethető vissza.⁴⁰³ A török népeknél a 13. század végétől határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatták, akik esetenként sztyepei portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre. A lengyel–litván állam déli határvidékéről származó szláv eredetű kozákság létezésének első bizonyítéka egy 1492-es dokumentum, amelyben Sándor litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett I. Mengli Giráj kánhoz, amiért a „kijevi és cserkaszi” kozákjai krími hajókra támadtak a Dnyeperen.⁴⁰⁴ A kozákok jelenlétéről tanúskodik a Kijevi vajdaság területén Sándor 1499. évi – a kijevi vajdához intézett – másik levele is, amelyben a nagyfejedelem a kozákok megadóztatásáról rendelkezik, ezáltal őket is az alattvalóinak tekintve.

Nehéz pontosan megállapítani, mikortól beszélhetünk az ukrán területeken egyértelműen szláv kozákságról, ugyanis eleinte a kozák formulát nem egy konkrét etnikumra, hanem bizonyos foglalkozás, életforma megjelölésére használták. Valójában a tatar kozákság mint intézmény elszlávosodása birt döntő jelentőséggel, vagyis a déli határvidék tatárjaival való kényszerű együttélésben és a sztyeppén folytatott egzisztenciaharcban formálódott ki végül az ukrán kozákság. A lengyel–litván állam déli, többnyire lakatlan – a Dnyeper alsó folyása és a Fekete-tenger északi medencéje közötti – határterületei a 15. század végétől mintegy menedékkül szolgáltak a társadalmi kötöttségeiktől megválni kívánók számára, és lehetőséget biztosítottak a „szabad életforma” megjelenéséhez, egy „köztes társadalmi réteg”, a kozákság kialakulásához.⁴⁰⁵

Az „ukrán” területek, azaz a végvidékek parasztságának kezdettől fogva nyitva állt ugyan a sztyepe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző veszélyes életforma. Ha lehetőségük nyílt az életkörülményekben maradni, még ha ez a gazdasági önállóságuk fokozatos feladását is jelentette, az esetek többségében éltek vele. Ezzel magyarázható a kozákság lassú kiformalódása, és hogy csak a

⁴⁰³ Günter Stökl: *Die Entstehung des Kosakentums* (Isar, München, 1953) 202–203.

⁴⁰⁴ Наталия Яковенко: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* (Критика, Київ, 2009) 178.

⁴⁰⁵ Анатолий Авраменко: Дискуссионные вопросы истории казачества в свете исторической географии. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 2009/11. 55.

„Azok a kozákok, akik a Dnyeper alsó és felső folyásától vízi úton Cserkasziig és tovább is közlekednek és ott tartózkodnak, fizessenek a vajdának tizedet, és ha sózott vagy friss halat szállítanak a Kijevi vajdaság városaiba, hordónként hat groszyt fizessenek [...]”

Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи. Томъ первый. 1340–1506. (Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, Санкт-Петербург, 1846) 194.

16. század végére vált társadalmi tömegjelenséggé. A kozákok szabad életvitele csak azután vált a jobbágyság számára alternatívává, hogy a paraszti kolonizáció lépcsőzetesen előretolódott a sztyeppe déli határvidékéig, és az addig váltakozó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett az 1558. évi 3. Litván Statútum által.

A kozák kategória kezdetben azokat a közösségeket jelölte, amelyek a déli sztyeppén elvonulva halászatból és vadászatból tartották fenn magukat, majd a 16. század végén a krími tatár támadások elől a Dnyeper alsó folyásához menekültek, és a 16. század második felében létrehozták „háborús köztársaságukat”, a Zaporizzsjai Szciset. Az ukrainai kozákság kezdettől fogva differenciált társadalmi kategóriaként jött létre: a mai Észak- és Nyugat-Ukrajnából, Belarusból a Dnyeperhez menekült, a „senki földjén” letelepülő szökött jobbágyok, elszegényedett városlakók és deklasszálódott kisenemesek álltak közéjük, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgálatot, magukat szabadnak nyilvánították, és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

Az ukrainai kozákság a 16. század közepéig szervezetlen katonai erőt képviselt. A kozákságot valójában a háborúk hozták létre, ugyanis az Oszmán Birodalom és a vele szomszédos országok határain állandósultak a határvédelmi harcok. Ebben a térségben – a „végeken” – az állandó harci készség részben megélhetési lehetőséget biztosított az önkéntes határőrvédők számára. Mivel a kozákság megjelenése elsősorban a török hódításra vezethető vissza, elsődleges jelentőségük a határvédelemben mutatkozott meg, és harcmódjuk is ennek megfelelően alakult. E katonai réteg egzisztencialehetőségét az általuk lakott határvidéken kialakult hatalmi vákuum okozta, amely a lengyel–litván állam, Oroszország és az Oszmán Birodalom előretolt állásai között alakult ki a 16. században.

5. A KRÍMI KÁNSÁG A 16. SZÁZADBAN

5.1. A krími kánok politikája

A sztyepei hagyományok alapján a káni trónra a legidősebb Dzsingiszidának kellett volna kerülnie, de a Giráj-dinasztia nem ragaszkodott feltétlenül a szeniorátus elvéhez. A 15–16. század fordulóján a kánokat továbbra is a nemzetségfők választották, ami még nem igényelt szultáni megerősítést. I. Mengli Giráj már a szultán pártfogoltjaként és a krími nemzetségi arisztokrácia kérésére tért vissza a trónra, és a harmadik – 1479–1515 közötti – uralkodása idején megszilárdította a Krími Kánság helyzetét. A Giráj-dinasztia tekintélye jelentősen megnőtt, miután a lánya először II. Bajazid (1481–1512) szultán fiának, Mehmednek a felesége lett, majd miután megözvegyült, I. Szelim (1512–1520) szultán hitvese vált belőle.

A 15. századhoz hasonlóan a krími kánok politikáját továbbra is elsősorban az Arany Horda örökségének megszerzése motiválta, amelynek során szembekerültek korábbi szövetségeseikkel, a moszkvai nagyfejedelmekkel. Oroszország és a Krími Kánság vetélkedésének középpontjában a Kazanyi és az Asztrahányi Kánság birtoklásának kérdése állt. A krími uralkodók számára előnyt jelentett expanzív törekvéseikhez, hogy az 1520–30-as években mindkét kánságban a Giráj-dinasztiából kerültek ki a kánok, ami azt is jelentette, hogy a Girájok kormányzása egyesítette a három kánságot. Annak köszönhetően, hogy a krími kánok az ellenőrzésük alá vonták a dél-orosz sztyeppét, az orosz és a lengyel uralkodók pedig továbbra is elismerték az adófizetési kötelezettségüket, a 16. század első felében a Krími Kánság a kelet-európai „sakktábla” meghatározó államává vált, és hatalma csúcspontjára került.⁴⁰⁶

A későbbi krími kánok – I. Száhib Giráj (1532–1551) és I. Devlet Giráj (1551–1577) – expanziós terveit azonban meghiúsította IV. (Rettegett) Iván moszkvai nagyfejedelem, majd az első orosz cár (1533–1584), aki 1552-ben elfoglalta a Kazanyi Kánságot, 1556-ban pedig behódoltatta az Asztrahányi Kánságot is. Történelmi jelentőségűnek tekinthetőek a cár sikerei több szempontból is. Azáltal, hogy Oroszország megvetette a lábát a Kaszpi-tenger térségében, az orosz uralkodók eredményesebben együtt tudtak működni szövetségeseikkel, a perzsákkal a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom ellen. A két kán

⁴⁰⁶Kolodziejczyk (2011) i. m. 64.

ság elfoglalásával IV. Iván megszerezte a volgai vízi út feletti ellenőrzés jogát, ami egyrészt az orosz távolsági kereskedelem fellendülését segítette elő, másrészt szabaddá vált az út a Közép-Ázsia és Szibéria felé irányuló orosz expanzióhoz. Azzal mérte a legnagyobb csapást az oszmánokra, hogy beékelődött Közép-Ázsiától a Krímen át Konstantinápolyig húzódó gazdasági és kultúrkapcsolatainak láncolatába.⁴⁰⁷ A sikeres orosz expanzió következtében a krími kánok a 16. század végére elvesztették fontos szerepüket a sztyepei politikában, és egyben jelentős pozíciókat veszítettek Kelet-Európában is.

I. Devlet Giráj kán (1551–1577) 1569-ben oszmán támogatással sikertelen kísérletet tett Asztrahány elfoglalására, 1571-ben pedig Oroszország ellen indított hadjáratot. A krími tatárok végigpusztították Oroszország déli területeit és Moszkvát is megostromolták, de a Kreml kőfalai megállították őket.⁴⁰⁸ Az Arany Horda kora óta ez számított az utolsó alkalomnak, amikor a tatár hadak egészen Moszkváig eljutottak.⁴⁰⁹ Ezek után a krími kánnak rá kellett döbbsennie, hogy a hosszú időn keresztül eredményes nomád hadviselés már nem elég hatékony a korszerűbb haditechnikát – lőfegyvereket és tüzérséget – alkalmazó orosz hadakkal szemben. Ennek ellenére még II. Mehmed Giráj (1577–1584) is tervbe vette a Kazanyi és az Asztrahányi Kánság visszahódítását, és tárgyalásokat kezdett Báthory István lengyel királlyal egy oroszellenes szövetség kialakításáról. Az időközben kirobbant perzsa háború miatt azonban a szultán újabb tatár segédhadakat követelt a Krími Kánságtól, ezért a kánnak nem sikerült egy nagyobb hadat Oroszország ellen vezényelni.

A Krími Kánság jelentőségét, a kor nemzetközi kapcsolataiban betöltött szerepét nagyban meghatározta életmódjuk és katonai erejük. A nomád életforma a 15. században a Krím-félszigeten hozzávetőlegesen 25–30 ezer ember megélhetését tette lehetővé, és a tatárok hadereje mindössze 3–4 ezer fő körül mozgott. A sikeres hódításoknak és a félig, majd a teljesen letelepedett életformának köszönhetően I. Mengli Giráj uralkodásának végére mintegy 200 ezer főre nőtt a lakosság száma, és a kánok már 30–40 ezres, a 17. századra pedig 40–60 ezer fős hadsereget tudtak kiállítani.

A 16. század első feléig a krími tatár sereg döntően a nemzetségfők által kiállított könnyűlovas haderőre épült, amely sereg főleg a tágas

⁴⁰⁷ Ivanics (1994) i. m. 22.

⁴⁰⁸ Kolodziejczyk (2011) i. m. 99.

⁴⁰⁹ Ivanics (2014) i. m. 111.

A tatár íj a honfoglaló magyarok által használthoz hasonló, visszacsapó, merevszarvú íj. Ez volt a krími tatárok könnyűlovasságának legfontosabb, és a szablya mellett a legfélelmetesebb fegyvere. Viszonylag kis mérete lehetővé tette a könnyű manőverezést és a gyors célzást, így a tatárok, ha tűzerőben nem is, de tűzgyorsaságban mindenképp felülmúlták az egyre terjedő kézi tűzfegyvereket használó ellenséget.

sztyeppén volt ütőképes, ahol a könnyűlovasság gyorsan fel tudott fejlődni vagy visszavonulni. Miután IV. Iván elfoglalta a Kazanyi és az Asztrahányi Kánságot, a tatárok támadásai egyrészt Oroszország ellen irányultak, másrészt a tatár segédhadak egyre gyakrabban vettek részt az oszmánok déli és nyugati irányú hadjárataiban. A tatár támadások irányának megváltozása következtében döntően tűzfegyverekkel rendelkező ellenséggel találták szembe magukat, ami ellen nem bizonyultak elég hatékonyak. A kihívás következtében a tatár sereg változni kezdett, ami elsősorban a gyalogság megjelenésében mutatkozott meg, de alapvetően mindvégig a lovasság volt többségben, megőrizve az Arany Horda hagyományait.

A 16. századra egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a krími tatár sereg elmaradt a fejlődésében az európai hadakhoz képest, ennek ellenére a tradicionális tatár íj hatékonysága bizonyos helyzetekben még mindig fel tudta venni a versenyt a kézi tűzfegyverek ütőképességével. Annak ellenére, hogy elzárkóztak a modern fegyverek használatától, az állandó portyázó hadjáratokban szerzett katonai tapasztalat, a sikeres rajtaütésszerű támadások és a szigorú katonai fegyelem rendkívül veszélyes ellenséggé tette őket. A krími tatárokat úgy is lehet értelmezni, mint a háborúk, a csatater számára szerveződött társadalmat. Ez a társadalom olyan hatékony katonai gépezetet hozott létre, amely a 18. század elejéig állandó fenyegetettség alatt tartotta a szomszédos államokat.⁴¹⁰

⁴¹⁰ Виталий Пенской: Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. *Восток–Oriens*, 2010/2. 57, 64.

5.2. Az oszmán–tatár viszony

Kazany és Asztrahány végleges elvesztése egyben megakadályozta egy új nomád birodalom létrehozását a Krími Kánság égíse alatt. A krími uralkodók külpolitikai orientációja az 1570-es évek elejétől fokozatosan megváltozott, és egyre nagyobb mértékben támaszkodtak a Portára. Jóllehet a tatárok kisebb csoportjai a 16. század elejétől részt vettek az oszmán hadjáratokban, a Porta csak a 16. század végétől alkalmazta őket rendszeresen az oszmán hadsereg támogatására. I. (Nagy) Szulejmán szultán (1520–1566) haláláig a krími kánok a kisebb tatár csapatok küldésével elsősorban a szultán iránti lojalitásukat fejezték ki, az ereje teljében lévő oszmán hadsereg még nem igényelt nagyobb számú krími segédhadakat.⁴¹¹ A 16. század végén azonban, hasonlóan a Krími Kánsághoz, az Oszmán Birodalomban is megtorpant a sikeres expanzió és kezdetét vette a hanyatlás folyamata. I. Szulejmán korához képest a hadipotenciáljuk fokozatosan csökkent, ezért a Porta egyre inkább rászorult a krími tatár segédcsoportok támogatására.

Mivel a krími tatár hadak erejét le kellett kötni és számukra megélhetési forrást biztosítani, egyre gyakrabban csatlakoztak az oszmánoknak a perzsák és a Habsburgok ellen a 16. században állandósuló hadjárataihoz. Vagyis továbbra is sikerült a krími kánok törekvéseit és a Porta katonai igényeit összhangba hozni. Ám csak 1578-ig, amikortól kezdve a perzsa háborúk (1578–1591) idején III. Murád (1574–1595) szultán az Oszmán Birodalom kizárólagos érdekeit szem előtt tartva alkalmazta a krími segédhadakat, ugyanakkor nem vette figyelembe a kánok sztyeppeit politikáját.⁴¹² Problémát jelentett továbbá az is, hogy miközben a krími tatárok a szultán seregét erősítették, egyre kevésbé tudták ellátni a Krími Kánság határvédelmét. Mindennek pedig az lett a következménye, hogy az érdekszövetségre épülő oszmán–tatár viszonyon belül az 1570-es évek végétől a feszültség jelei mutatkoztak.⁴¹³

1584-ben II. Mehmed Giráj kán a perzsa háborúban magára hagyta az oszmán sereget, és tatárjaival Kaffát (Feodoszija) támadta meg, a

⁴¹¹ Felesége, Rokszolána (Hürrem szultána) a hagyomány szerint ukrán származású volt – Anasztaszia Liszovszka. Tatár fogságból került a szultán udvarába. Ő volt az első haszeki szultána, elindította az Oszmán Birodalom történetében azt a 130 éves időszakot, amikor a nők jelentős befolyást gyakoroltak a politikára.

⁴¹² Ivanics (1994) i. m. 53.

⁴¹³ Ivanics Mária: II. Gázi Giráj. In: Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária (szerk.): *Török és tatár hódítók* (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993) 75.

Krím-félszigeten állomásozó legerősebb szultáni helyőrséget.⁴¹⁴ Kétszeresen is elhibázott lépés volt ez a kán részéről, mert Kaffa bevételére eleve alkalmatlanok voltak a tatár csapatok, ezért kevés esélyük volt a győzelemre. Ezenkívül a Porta nyílt lázadásként értékelte II. Mehmed Giráj tettét, ez pedig ürügyet szolgáltatott III. Murád számára, hogy a Krími Kánságot az Oszmán Birodalom szorosabb függésébe kényszerítse. A kán hamarosan bekövetkezett halálával kapcsolatban több verzió is ismeretes a források alapján: menekülés közben az egyik testvére vagy a zaporizzsjai kozákok ölték meg.

A lázadó kán halálát követő időszak jelentős változásokat eredményezett az oszmán–tatár kapcsolatrendszerben. II. Iszlám Giráj (1584–1588) uralkodásától kezdve a hagyományos pénteki imában a kán nevét a szultán mögé sorolták, ami azért döntő jelentőségű, mert a sar'ia alapján a pénzverés mellett a pénteki ima jelenítette meg leginkább az uralkodó hatalmát.⁴¹⁵ Az pedig, hogy a szultán nevét említették meg első helyen, egyértelműen a Krími Kánság alárendelt helyzetének fokozódását mutatja. Eddig az oszmán uralkodók nem szóltak bele a kánválasztás folyamatába, csak a nemzetségfők által a kurultájon megválasztott kánokat erősítették meg a trónjukon. A 16. század elejétől a szultánok bevezették ugyan azt a szokást, hogy a Giráj-dinasztia egy-egy tagját mintegy kezesként az udvarukba vitték, ennek ellenére továbbra is tiszteletben tartották a krími arisztokrácia döntését. II. Mehmed Giráj lázadására hivatkozva azonban 1584-től kezdve a szultán maga kezdte gyakorolni a krími kán kinevezésének és leváltásának jogát II. Iszlám Giráj trónra juttatásával. Ettől kezdve a krími kánok kizárólag a szultán és a karacsi bejek konszenzusának eredményeképpen juthattak trónra. Ez azonban még nem biztosította be az újonnan kinevezett krími uralkodó legitimitását, mert a Giráj-dinasztia többi tagja nem mindig fogadta el a szultán választottját.

Az oszmán–krími kapcsolatokban bekövetkezett változás egyben azt is jelentette, hogy az 1470-es években közöttük kialakult protektorátusi viszonyt a vazallusi kapcsolatrendszer kezdte felváltani. A krími arisztokrácián belül állandósuló viszály is lehetővé tette a Porta számára, hogy kijátssza őket egymással szemben, gyengítve ezáltal a Krími Kánság belső helyzetét. A krími kánok ettől függetlenül továbbra is privilegizált helyzetben voltak az Oszmán Birodalom kötelékében álló többi vazallus államhoz képest, mert továbbra sem terhelte őket

⁴¹⁴ Смирнов (1887) i. m. 438.

⁴¹⁵ Kolodziejczyk (2011) i. m. 106.

adófizetési kötelezettség, és a kaffai kikötő vámbevételeiből rendszeres évjáradékot juttatott számukra a Porta. Ezekért az előnyökért három feltételt kellett teljesítenie a Krími Kánságnak: a nemzetséggfőknek az Oszmán Birodalomhoz mindvégig lojális kánt jelölni, biztosítani a Portának a Krím-félszigeten szerzett birtokait, és az oszmán hadjáratok során tatár segédcsapatokat kellett a szultán rendelkezésére bocsátani.⁴¹⁶

A krími kánok az Oszmán Birodalommal egyre szorosabbá váló kapcsolatok ellenére megpróbálták fenntartani államuk viszonylagos önállóságát, és szabad mozgásteret biztosítani maguknak. Ezen a téren a legnagyobb sikert II. Gázi Giráj (1588–1596, 1596–1607, 1596–1608) kán érte el, akinek az uralkodása idején a Krími Kánság helyzete újra megerősödött. Jóllehet II. Gázi Girájt a korábbi hagyományoknak megfelelően nem a krími tatár nemzetséggfők választották kánnak, hanem a szultán nevezte ki, ettől függetlenül hatalmát a trónon csak az arisztokrácia támogatásával tudta megszilárdítani. A kán közvetlen családtagjai és a karacsi bejek azonban különösebb ellenkezés nélkül elfogadták III. Murád döntését.⁴¹⁷

II. Gázi Giráj uralkodásának első éveiben a lengyel–litván és az orosz állam elleni hadjáratok kötötték le a Krími Kánság haderejét. 1591-ben Oroszország ellen vezetett hadjáratot, ami teljes kudarccal végződött. A keresztény államok megerősítették a hadseregüket, ezért a krími tatárok nem arattak olyan gyors és könnyű győzelmeket, mint korábban. Az orosz és lengyel–litván uralkodók a 16. század végére katonai ütközőzónát hoztak létre: a Rzeczpospolita déli határai ellen irányuló oszmán–tatár támadásoknak a Zaporizzsjai Szics állta útját, míg az orosz határvédelemben a doni kozákok játszottak fontos szerepet. A kán Moszkva ellen vezetett hadjárata is vereséggel végződött az 1590-es évek elején, amelynek során maga II. Gázi Giráj is megsebesült. Végül egyelőre feladta a küzdelmet a keresztény államokkal szemben, és 1592-ben a lengyel–litván, egy évvel később pedig a cári kormányzattal kötött fegyverszüneti egyezményt.

Az Oszmán és a Habsburg Birodalom között 1591-ben kirobbant „hosszú” vagy tizenöt éves háború hadjárataiból a krími tatárok is jelentősen kivették a részüket. Ettől kezdve II. Gázi Giráj uralkodá-

⁴¹⁶Katkó Gáspár: *Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán. Kantemir mirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621–1629). Doktori értekezés* (Budapest, 2015) 131, 133.

⁴¹⁷Смирнов (1887) i. m. 444.

II. Gázi Giráj (1588–1596) I. Devlet-Giráj kán fiaként a „hitharcos” – Gázi – nevet kapta, és a tatár hagyományok alapján a cserkeszek között nevelkedett 15 éves koráig, majd visszatért a fővárosba. Fia-talon részt vett apjának az Asztrahányi Kánság és a Moszkvai Nagyfejedelemség elleni hadjárataiban, majd pedig bátyja – II. Mehmed Giráj kán (1577–1584) – seregében a perzsa háborúban, de már 1579-ben perzsa fogságba esett. Ezért, ha akart volna, akkor sem tudott volna csatlakozni Mehmed Giráj lázadásához 1584-ben, mert csak 1588-ban sikerült megszöknie a fogságból. A Giráj-dinasztia tagjaként jogot formálhatott a krími trónra, esélyeit kiváló képességei is növelték, de végül magát a káni titulust III. Murád szultánnak köszönhette, aki az éppen 1588-ban megüresedett krími trónra őt tartotta a legalkalmasabbnak.

sa az Oszmán–Habsburg konfrontáció „árnyékában” telt.⁴¹⁸ Az esetek túlnyomó részében maga a kán vezette a segédhadakat, és ezek gyakran Magyarország területén teleltek ki azzal a feladattal, hogy biztosítsák az új hódításokat, de egyben lehetőséget kaptak a zsákmányszerzésre is.

A tizenöt éves háború (1591–1606) jelentős változást hozott az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság közötti kapcsolatrendszerben és a szultán vazallusainak egymáshoz való viszonyában is. A krími kán a hadi és a diplomáciai sikereinek köszönhetően megszerezte a szultán vazallus államai – Moldva, Havasalföld, Erdély – feletti felügyeleti jogot. Az már korábban is jellemző volt, hogy a krími tatárokat minden katonai feladatra és az oszmánok által újonnan meghódított területeken a rend helyreállítására is hatékonyan fel lehetett használni. Mivel az oszmán hadak a magyarországi hadszíntéren harcoltak, II. Gázi Giráj még azt is elérte, hogy beleszólhasson a Porta által kinevezett vazallus uralkodók kiválasztásába, ami jelentősen megnövelte a tekintélyét. Mindennek pedig az lett a következménye, hogy a szultán kénytelen volt elismerni a krími kán protektorátusát saját vazallusai felett. A Krími Kánság így kialakult státusza alapján megállapítható, hogy jogi helyzete közel állt a függetlenséghez, a szultán és a kán közötti függés mértéke még az 1584 előttinél is lazább volt. A krími kán már egyre kevésbé keltette azt a benyomást

⁴¹⁸Kolodziejczyk (2011) i. m. 108.

az Oszmán Birodalom által veszélyeztetett európai államok számára, hogy a Porta leghűségesebb kiszolgálójaként feltétel nélkül azonosul a szultán katonai érdekeivel.⁴¹⁹

1595-ben törés következett be II. Gázi Giráj és a szultán jó kapcsolatában, amikor a Porta vazallusai – Erdély, Moldva és Havasalföld – felláztak az oszmán uralom ellen, és a Habsburgokkal léptek szövetségre. A krími kán a szultán az engedetlen vazallusok ellen küldte a tatár csapatokkal, II. Gázi Giráj azonban halogatta a beavatkozást, és megelégedett azzal, hogy egy törökbarát vajdát segítette Moldva trónjára, miközben nem segítette a Szinán pasa által vezetett oszmán hadaknak. A kán nem követte vakon és feltétlenül a szultán utasításait, ugyanis számára a magyarországi hadjárat nem járt politikai előnyökkel, csak zsákmányszerzési lehetőséggel.⁴²⁰

Egyre mélyült a kölcsönös bizalmatlanság a kán és III. Mehmed között, ezért egy évvel később a győztes egri és mezőkeresztesi ütközetekben nem a krími kán, hanem fivére, Feth Giráj csatlakozott kalgásként az oszmán sereghöz. A távolmaradó II. Gázi Giráj meg is kapta a büntetését, III. Mehmed még a hadszíntéren megfosztotta őt a trónjától, és a helyére Feth Girájt ültette. A szultán döntése nem nyerte el sem a karacsi bejek, sem az oszmán vezető körök tetszését, ezért Gázi Giráj egy hónappal később visszakerült a krími trónra, majd megölette fivérét és annak egész családját, közöttük Feth Giráj kilenc kiskorú gyermekét.⁴²¹ A dzsingiszi törvényekre hivatkozott, miszerint a muszlim jog szerinti törvényes uralkodót senki sem foszthatja meg a hatalmától. Egy kánt csak három ok miatt lehet megfosztani a trónjától: ha rábizonyítják, hogy kenőpénzt fogad el, ha jogtalanságot követ el a rájuk (adófizető alattvalók) ellen, vagy ha nem lojális a Porta felé és a szultán ellen lázad.⁴²² És mivel ő egyik bünt sem követte el, ezért jogosan kapta vissza a trónját. II. Gázi Giráj 1607-ben pestis miatt bekövetkezett haláláig megtartotta a trónját, de a Portával továbbra is feszült maradt a viszonya. Ez annak is köszönhető volt, hogy a krími arisztokrácia teljes támogatását elnyerve sikerült lazítania a szultántól való függés mértékén, és ismét biztosítani a Krími Kánság viszonylagos függetlenségét.

⁴¹⁹ Hegyi (1981) i. m. 401.

⁴²⁰ Kolodziejczyk (2011) i. m. 115.

⁴²¹ Смирнов (1887) i. m. 451.

⁴²² Katkó (2015) i. m. 136.

Jóllehet a 16. század végére a sztyepei hegemoniára törekvés szinte már teljesen háttérbe szorult, II. Gázi Giráj sikeres politikájának köszönhetően a Krími Kánság aktív részese volt a kelet-európai régióban állandósuló katonai és hatalmi viszályoknak.

6. A KÁRPÁTALJAI RÉGIÓ A 13–15. SZÁZADBAN

A ma Kárpátaljának nevezett terület, amely a mai Ukrajna része, négy magyarországi vármegyéből, pontosabban négy vármegye bizonyos részeiből alakult ki. Ez a négy vármegye (nyugat felől haladva) Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros. Az egykori Ung megye nyugati része ma Szlovákiához tartozik, Bereg déli része, a beregi Tiszahát a magyar Szabolcs-Szatmár-Bereg megye része, és a megye mai neve utal a történelmi előzményekre. Az egykori Ugocsa és Máramaros megyék déli része ma Romániához tartozik. A 13–15. századi állapotokat a terület és az igazgatás változása, a birtokviszonyok alakulása és a népesedés helyzete jellemzi.

A megyék területe több fázison keresztül formálódott. A középkor első felében zömében lakatlan erdős vidék volt. Az igazgatás kezdeti megszervezéséről a nagy kiterjedésű Borsova megye tanúskodott, amelynek létrejöttét az ispáni tisztség megjelenése mutatja. Az ispánokat az uralkodó nevezte ki az előkelők köréből. Nem ritka jelenség, hogy egy ispán több megye élén is állt egyszerre, gyakran előfordult, hogy az említett négy megye közül több is egy ispán irányítása alá tartozott, illetve valamely szomszédos vagy akár távolabbi megye ispáni címével együttesen viselte tisztségét. Az ispán (comes) irányította comitatus nemcsak a vármegyét, hanem a várispánságot jelölte, így pusztán az elnevezés nem ad választ arra, milyen területi egységről van szó.⁴²³

A térség négy megyéjét vizsgálva mindegyikre igaz, hogy kezdetben határvármegye vagy erdőispánság volt, központjaik is változtak. A megye és a vár ispánja különböző személy lehetett. A négy megye ispánjai közül a 13. század második felétől kezdve ismerünk ispánokat, a lista nagyon hiányos és a 14–15. században sem teljes.⁴²⁴ A megyék

⁴²³ Zsoldos (2000) i. m. 99–116; Zsoldos (2010) i. m. 299–318; Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor – Ráczy György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére* (Budapest–Piliscsaba, 2009) 494.

⁴²⁴ Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* (MTA BTK, Budapest, 2011) 136, 167–168, 215, 218–219.

területe ekkor is változott, és a 15. századból vannak adatok arra, amikor birtokosok kérték, hogy birtokuk területét csatolják másik, szomszédos megyéhez.⁴²⁵

A 13. század második felétől kezdett megváltozni a királyi vármegye működése, megnőtt a helyi nemesség szerepe (szolgabírók, megyei közgyűlések), de a koraujkori megyei önkormányzatoknak még nyoma sincs, ennek csirái a Zsigmond-korban jelentek meg. A vármegye alakulásának erre a szakaszára, amely már nem a koraközépkori királyi vármegye, de jelentősen eltér a későbbi nemesi vármegyétől, nincs megfelelő szakkifejezésünk.⁴²⁶ A 14. században az ispáni tisztséggel együtt járt a megye vára(i) – vagy vár hiányában a megye királyi uradalma – feletti rendelkezés joga. A „pro honore” adomány nem lett az ispán tulajdona, bár előfordult, hogy később birtokként is megkapta.⁴²⁷ Az sem szokatlan, hogy egyszerre ketten is viselték ugyanazt az ispáni méltóságot.

Bereg a 12–13. század fordulóján Borsova megye területén fekvő királyi uradalom volt, udvarház központtal. 1233-ban, a beregi egyezmény létrejöttékor a „bereg-i erdő” erdőispánságra utalt, amely egy 1271. évi oklevél szerint Ugocsával együtt a szent királyok vadászó területe volt. Megyeként az egykori Borsova romjain jött létre a tatárjárás után.⁴²⁸ Bereg 1299-ből ismert ispánját, Gergelyt Lev Danyilovics familiárisának („officialis Leu ducis Ruthenorum”) nevezi egy oklevél.⁴²⁹ Központja a 14. század elejére Munkács lett, amely az elpusztult Borsova szerepét vette át. Munkácsot, a települést 1263-ban említik először, a várat pedig 1312-ben, amikor I. Károly harc nélkül elfoglalta Aba Amadé fiaitól.⁴³⁰ Tehát a vár 1263 és 1312 között épülhetett.⁴³¹ Az Aba nembeli Amadé az északkeleti térség leghatalmasabb birtokosa volt, birtokai feküdtek Abaúj, Zemplén, Szepes, Sáros, Ung, Szabolcs és Bereg megyékben. Valószínű ő építtette Munkácsot, de sajnos nincs rá adat.

⁴²⁵ A jelenség az 1410–1420-as években, majd a 15. század közepén volt különösen gyakori Szabolcs megyében. Ld. C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban* (Nyíregyháza, 2008) 21.

⁴²⁶ Tringli (2009) i. m. 497–501, 517.

⁴²⁷ Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok* (Osiris, Budapest, 2003) 73–100.

⁴²⁸ Zsoldos (2011) i. m. 136.

⁴²⁹ CD VI/2. 216.

⁴³⁰ Engel (2003) i. m. 332.

⁴³¹ Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (ÁMTF) I. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987) 545; Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977) 168.

Munkács 1320 táján Erzsébet királyné birtokába került, és az Anjouk időszakában végig királynéi birtok maradt. Zsigmond király (1387–1437) Mária királynő 1395-ben bekövetkezett halála után adományozta el, de ispánjait mindvégig a király nevezte ki.⁴³² Az ispánok között szerepel egy litván származású testvérpár, Vazul (Vaszilij/Vaszilko) és Tódor (Theodor/Fjodor), akiket előbb 1395–1399 között tett beregi ispánná Zsigmond király,⁴³³ majd megszakítással 1402–1415 között Tódort ismét ebben a tisztségben találjuk, de mellette szatmári és máramarosi ispáni méltóságot is viselt. Tódor – és kezdetben testvére – az ispáni méltósághoz tartozóan volt a munkácsi vár ura, azaz „pro honore” rendelkezett a királyi vár felett, mígnem 1404-ben királyi adományként is megkapta azt. 1419-ben a Pálóci testvérek, Máté és Imre viselték a méltóságot, majd 1422-ben Zsigmond király István szerb despotának adományozta a várat, ezzel megszakadt a kapcsolat a megye és a vár között. A vár 1445-ben a Brankovics-birtokokkal együtt Hunyadi Jánosé lett. A magánkézben lévő vár várnagyait a mindenkori birtokos nevezte ki, a várnagy méltósága más megyék ispáni címével is összekapcsolódhatott.⁴³⁴

Az Ung folyó mellett épült Ung várról krónikáink már az 1085. évben tudnak,⁴³⁵ az ispánság viszont csak a 13. században szerveződött meg. A vár korai volta mellett szól, hogy a Verecke felé vezető fontos útvonal mellett létesült. Az ungi ispánság egyetlen vára Nevicke, amelyet Engel Pál a korai Ungvárral azonosított.⁴³⁶ Ez nem mond ellent annak, hogy Nevicke Aba Amadé építtette az 1279-ben kapott birtokán. Nevicke az Ung völgyének azon szakaszán áll, ahol a folyó völgye összeszűkül, azaz a korai „kapu” funkciójának felelt meg. A Verecke felől vezető út menti korai vár elpusztulhatott a tatárjárás idején. Amadé pedig a korszaknak megfelelő négyszögletes lakótornyot építtetett: korszerűbb kővárat az elpusztult helyébe. Az Abák legyőzése után a békekötést írásban rögzítették, ennek ellenére homályban marad, mit tarthattak meg Amadé fiai a korábbi birtokaikból. A későbbi esemény-

⁴³² Engel (1996) i. m. 109–110.

⁴³³ *Zsigmond-kori oklevéltár* (ZsO) I–XIV (1387–1426) (szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint – Mikó Gábor) (Budapest, 1951–2020) I. 4746.

⁴³⁴ Engel (1996) i. m. 110–111.

⁴³⁵ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, SRH I. 408; Zsoldos Attila elfogadja a vár korai keletkezését, Zsoldos (2011) i. m. 218–219.

⁴³⁶ Engel Pál: *A nemesi társadalom Ung megyében* (MTA TTI, Budapest, 1998) 27. Bizonytalanságot fogalmazott meg Takács Miklós, ld. KMTL 700.

ből következően Nevicke biztosan a kezükben maradt, mivel 1317-ben Amadé László nevű fiától ostrommal szerezte meg az Ákos nembeli Mikcs, I. Károly hadvezére.⁴³⁷ A királyi kézre került várát Károly Róbert Druget Jánosnak adományozta, aki 1328-ban Ung megye ispánja lett, ekkor Nevicke vára honorként, majd néhány év múlva örökbirokként került a kezébe. Nevicke tartozékaival Druget János legjelentősebb szerzeménye lett.⁴³⁸

Ugocsa megye előzménye egy királyi uradalom, amely Királyháza (domus regalis), majd Felsőszász néven szerepel 13. századi oklevelekben. Az erdőispánság kezdetben Borsova megye tartozéka volt, a 13. század elejére vált önállóvá. Borsova széthullása után Szatmár része lett. Egyetlen várát, Nyalábot a király építtette 1272 és 1315 között a Tisza völgyében futó út stratégiai pontján. A 13. század végén a Borsa nemzetség tartományához tartozott. A Borsa nembeli Tamás fia Bekétől ostrommal vette vissza Károly Róbert valamikor 1316 táján. A vár 1378-ig maradt királyi kézen, ispánja a mindenkori megyei ispánnal azonos volt. A megye másik várát, Visket a Hontpázmány nemzetség Újhelyi ága építtette. A területet V. István (1270–1272) adományozta a nemzetségnek, de 1281. évi említésekor még mindig csak „terra” volt. Ezt követően, de még 1298 előtt épülhetett a vár, mert ekkor cserebirtok fejében III. András királyé lett. III. Andrást a vár kedvező elhelyezkedése motiválhatta, mivel az Ugocsából Máramarosba vezető út tiszai átkelőhelyénél állt. András király a várát Máramaros megyéhez csatolta.⁴³⁹

Máramaros királyi uradalomként való első említése 1199-ből származik, de még 1271-ben is erdőként írták le („silva Maramorisi”). Ispánsággá szerveződésében III. András fent említett lépése jelentett mérföldkövet, a következő évben, 1299-ben kinevezte az első máramarosi ispánt a Pok nembeli Móric fia, Miklós személyében, aki egyben ugocsai ispán is volt.⁴⁴⁰ A 14. század első felében építtette a király Huszt várát a Tisza és a Nagygág nevű folyó találkozásánál, ahonnét jobban ellenőrizhető volt a Máramarosi medencébe vezető út.⁴⁴¹ Huszt várnagyának tisztét mindig a megye ispánja töltötte be,

⁴³⁷ Engel Pál – Feld István: Nyevicke. In: KMTL 498; Fügedi (1977) i. m.; Engel (2003) i. m. 119.

⁴³⁸ Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története 1315–1342* (Budapest, 2017) 171–172.

⁴³⁹ Fügedi (1977) i. m. 171, 211; Engel (1996) i. m. 217; Zsoldos (2011) i. m. 215.

⁴⁴⁰ Zsoldos (2011) i. m. 167–168.

⁴⁴¹ Fügedi (1977) i. m. 144.

a 14. század közepén, 1346 és 1367 között a Lackfiak (András, Benedek és Miklós) egymás után kapták honorként. 1347–1412 között a máramarosi ispáni tisztség folyamatosan összekapcsolódott a szatmári ispánéval, időnként az ugocsaival is, 1435 után pedig a sókamara-i ispánsággal.⁴⁴²

Részben a földrajzi közelség, részben az igazgatás összekapcsolódása miatt meg kell említenünk Szabolcs és Szatmár megyéket is. A 13. század végén mindkettő a Borsák terrénumához tartozott, I. Károly 1315-ben szerezte meg. A békekötéskor a Borsák lemondtak az ugocsai, szabolcsi és szatmári ispáni címükről.⁴⁴³ Szatmár egyetlen korai vára Gilvác volt, a Kraszna mellett álló mocsárvár, amelynek első említése 1317-ből származik, amikor a Károly Róbert ellen lázadó Borsa Kopasz sikertelenül megostromolta.⁴⁴⁴ A vereség a Borsák helyzetét végleg megpecsételte. Mivel Szatmár megyének jelentős vára nem volt, a határvédelem indokolhatta, hogy Szatmár ispánjának fennhatósága alá tartozott a 14. században a Közép-Szolnok megyei Aranyos, az ugocsai Nyaláb és a máramarosi Huszt is. Az ugocsai ispánsággal való szimbiozis fennmaradt a Zsigmond-kor végéig.⁴⁴⁵

A 14–15. századi megyék működéséről a korábbiaknál többet tudunk. Működött a megyei joghatóság, nagyobb számban ismerünk alispánokat, szolgabírákat; és a megye által kibocsátott iratokat is.⁴⁴⁶ Kialakulóban voltak a megyeközpontok, a megyei törvényszékek (sedria) üléseinek helyszínei, de korszakunkban még jelentős ingadozást mutattak: Bereg megyében Beregszász mellett Déda, Kaszony, Bégány és Ardó; Ung megyében Kapos, Pálóc és Ungvár szerepeltek törvényszéki helyszíneként. Máramarosban és Ugocsában csak egy-egy település adott helyet a megyei törvényszéknek – Sziget és Sásvár. Ettől különböztek a megyei közgyűlések helyszínei, ezeket általában nem egy településen, hanem mellette a nyílt mezőn tartották.⁴⁴⁷

⁴⁴² Engel (1996) 152–154; Draskóczy István: *A magyarországi kőso bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)* (MTA BTK, Budapest, 2018) 53–59.

⁴⁴³ Engel (2003) i. m. 339–340.

⁴⁴⁴ Fügedi (1977) i. m. 136.

⁴⁴⁵ Draskóczy (2018) i. m. 187.

⁴⁴⁶ Ld. például a térség megyéire vonatkozóan: Neumann Tibor: *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)* (Nyíregyháza, 2006); C. Tóth Norbert: *Ugocsa megye joghatóságának oklevelei (1290–1526)* (Budapest, 2006); C. Tóth (2008) i. m.

⁴⁴⁷ Csukovits Enikő: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle*, 1997. 365, 381–384.

A birtokosok közül csak azokra térünk ki, akik esetében kimutatható a keleti szláv kötődés.⁴⁴⁸ Bereg megyében és Munkács vára birtokában Korjat (Korjatovics) podóliai dux fiai, Vazul és Tódor bukkantak fel, Engel Pál „munkácsi hercegeknek” nevezi őket.⁴⁴⁹ Magyarországra kerülésük ideje ismeretlen. Mindkettőjük neve mellett folyamatosan szerepel a „dux Podolie” cím, ami inkább származásuk hangsúlyozását szolgálta, mert Podóliát 1393-ban elveszítették, Jagelló a krakkói vajda kezébe adta.⁴⁵⁰ Ez nyomós ok lehetett, hogy 1395-ben Jagellóval szemben Zsigmond pártjára álltak.⁴⁵¹ Vazul 1395–1397 között Bereg megye ispánja volt. Korjat fia, Tódor pedig az 1395–1415 közötti húsz évben volt a magyar elit tagja. Ebben szerepe volt előkelő származásának és Zsigmond királynak tett szolgálatainak. Ezért kapta meg Munkács és Bereg birtokát honorbirtokként. Rendelkezett familiárisokkal Magyarországon, és gyakran élt a korban szokásos hatalmaskodás eszközével javainak gyarapítására. Ezzel együtt úgy véljük, hogy működése egy intermezzo volt, és Munkács várát biztosan nem ő építette. A Korjatovicsok részt vettek a litván dinasztikus küzdelmekben, magyar területen sem elégedtek meg a szerzett pozíciókkal. Magyarországi szerepük átmeneti, Vazul utódairól nincs információ, Tódor özvegyétől és két leányától 1419-ben vette el Zsigmond király Tódor birtokait.

Az ukrán történetírásban Bereg megyei birtokosként tüntetik fel Lev Danyilovicsot, aki IV. Béla király veje volt. Béla király Konstancia nevű leányának a ruszbeli herceggel kötött házassága a zólyomi békekötés következménye volt.⁴⁵² Lev Danyilovics személyéről azt tartja az ukrán történetírás, hogy a beregi területet, illetve egész Kárpátalját „királyságához” csatolta, valamint Béla király másik vejéről, Rosztjiszlavról állítja, hogy szintén a beregi terület birtokosa volt.⁴⁵³ Nem zárható ki,

⁴⁴⁸ A területről részletesebben ld. Font Márta: Egy mai elnevezés és a középkor valósága. Kárpátalja a 13–15. században. In: *Pontes: A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve*. 4. (Kronosz, Pécs, 2021).

⁴⁴⁹ Engel (1996) i. m. 170.

⁴⁵⁰ Войтович (2006) i. m. 675.

⁴⁵¹ C. Tóth (2009) i. m. 459–461.

⁴⁵² Ez a béke tett pontot a magyar király és Danyiil fejedelem közötti konfliktus végére. A konfliktus oka, hogy Béla másik vejét, Rosztjiszlavot támogatta, hogy Halicst megszerezze. A magyar sereg 1245. augusztus 17-én Jaroslaw alatt vereséget szenvedett. Ld. PSZRL II. 800–805; Font Márta: Rosztjiszlav herceg IV. Béla udvarában. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Восток–Oriens* (Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2016) 59–79.

⁴⁵³ Войтович (2014) i. m. 191–196. A hivatkozott forráshely azonban ezt nem támasztja alá. Lásd *Chronicon Hungaro-Polonicum*. In: Szovák Kornél – Veszprémy

A mai Kárpátalja területét alkotó négy megye a középkorban mindvégig a mindenkori magyar király fennhatósága alá tartozott, több esetben a királynék magánbirtokai voltak az egyes megyék. A helyi igazgatás vezetőit a magyar királyok nevezték ki, a birtokadományok is tőlük származtak. A kezdetben alig lakott részek betelepítése rutén (ruszin), vlach és szász népességgel részben a király, részben a térség birtokosainak kezdeményezésére történt. Ebben a telepítők részéről szerepet játszott a munkaerő (és az adófizetők számának) növelésére vonatkozó igény, a betelepülők részéről pedig a kedvezmények és a nagyobb biztonság lehetősége. Ez utóbbi a mongol–litván végvidéken, különösen az oszmán portyák rendszeressé válásával egyre lényegesebb szempont lehetett. A betelepülők, amennyiben hátrvédelmi feladatot is elláttak, az igazságszolgáltatás alsó szintjén megválaszthatták tisztségviselőiket.

hogyan lehetett Levnek Magyarországon birtoka, ahogy a II. András idején (véltetően) Sudislav bojárnak, vagy Zsigmond idején (bizonyosan) a szerb despotának, ami azt jelentette, hogy az adott személyek a magyar birtokosok közé kerültek. Ebből következően lehettek familiárisaik is. Lev esetében magyarországi birtokról nem tudunk. Bár ez nem is kizárt, de semmiképpen sem jelentett területi hatalmat. A Magyarországon élő Rosztyiszlav hercegnek valóban volt birtoka Bereg megyében (és Abaújban is),⁴⁵⁴ de ez területi hatalmától (Macsó) független volt.⁴⁵⁵

Végül szólnunk kell a négy megye középkori népességéről. Ung és Bereg földrajzi elhelyezkedése hasonló, területük megoszlik az alföld és a hegyvidék között. A megyeszervezés kezdeti időszakában az alföldi részek voltak lakottak, a hegyvidék a 14. századi kezdetek után jobbra a 15. században népesedett be. Ugocsa és Máramaros alapvetően hegyvidéki jellegű, itt a folyó völgyekben is csak a 13. században mutatható ki lakosság.⁴⁵⁶

László (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (Budapest, 1999) 320; Martin Homza: *Uhorsko-pol'ska kronika. Nedocený prameň k dejinám strednej Európy* (Post Scriptum, Bratislava, 2009) 180.

⁴⁵⁴ Minderről özvegye későbbi rendelkezéséből tudunk. Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években* (Budapest, 2007) 85.

⁴⁵⁵ Font (2016) i. m. 70–75.

⁴⁵⁶ Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon* (Lucidus Kiadó, Budapest, 2003) 101–102.

Ung megyében a vlachok telepítését a Drugetek kezdték, első nyoma az 1337. évi oklevél. Bereg megyében 1339-ben egy Korocsin (Karácsony) nevű vlach kenéz a Bilke birtokot kapta meg a telepítésben szerzett érdemeiért.⁴⁵⁷ A 15. század elején Korjatovics Tódor ruténeket (ruszinokat) telepített az Ondava, a Laborc és a Latorca folyók mentén, illetve Sátoraljaújhely és Homonna környékére. A rutének betelepedésében (betelepítésében) a beregi terület volt az elsődleges, Bereg irányából népesült be Ugocsa megye, míg Máramarosba a Kárpáton túli moldvai és podóliai területről érkeztek új lakosok. A betelepülők vlach elnevezése gyűjtőfogalom, nem etnikumot, hanem pásztorokó életmódot folytató népességet jelölt.⁴⁵⁸ Jelentős betelepülés történt Moldvából az 1330-as években.⁴⁵⁹ A Mikola fia, Bogdán vajda vezetésével érkezett csoport határvédelmet látott el. Küküllei krónikája szerint az említett vajda visszatért Moldvába a 14. század közepe táján.⁴⁶⁰ Az említett Korocsin (később Karácsony vajda) a 14. században egyaránt szervezte a vlachok és a rutének áttelepülését. Ennek nyomán szerzett birtokai indították el a társadalmi felemelkedés útján.

Hozzá hasonló a máramarosi Dolhaiak esete, akik Mária királynőtől 1383-ban részleges bíráskodási kedvezményt is kaptak a Borsova és a Nagyg folyók mentén végzett telepítésért. Később a Korjatovicsoknak is tettek hasonló szolgálatot. Ők Vazul kérésére nyerték el a királytól a máramarosi Hosszúmező birtokot, majd a beregi Sarkadot 1398-ban.⁴⁶¹ 1404-ben már Hosszúmezőiek néven Tódor familiárisai voltak, és újabb birtokhoz jutottak.⁴⁶² Kristó Gyula véleménye szerint tipikus eset volt, hogy vlach eredetű személy mint telepítő „vállalkozó” nemcsak a vlach, hanem a rutén népesség költözését is szervezte. A két népcsoport keveredését elősegítette a „vlach jog”, amelyben a király az elsőfokú igazságszolgáltatást engedélyezte a hospeseknek. A vlachnak nevezett közösségben rendre ruténeket is találunk.⁴⁶³

A 13. században német eredetű (a korabeli összefoglaló néven: szász) hospesek is érkeztek. Első adatunk Bereg megyéből Lampert-

⁴⁵⁷ *Anjou-kori Oklevéltár* (AOkl) XXIII. (1339) (szerk. Piti Ferenc) (Budapest–Szeged, 1999) 58. sz.

⁴⁵⁸ Kristó (2003) i. m. 104, 210.

⁴⁵⁹ AOkl XIX (1335) (szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc) (Budapest–Szeged, 2004) 594. sz.

⁴⁶⁰ Küküllei János: *Lajos király krónikája* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000) 37; az időpontról: 79. 367. jegyzet.

⁴⁶¹ ZsO I. 571.

⁴⁶² ZsO I. 2966.

⁴⁶³ Kristó (2003) i. m. 103.

szásza (Beregszász) település kiváltságlevele IV. Béla királytól 1247-ből, amelyet 1320-ban I. Károly király megújított.⁴⁶⁴ Ugocsában a nagyszőlősi szász hospesek 1262-ben kaptak kiváltságot, amely minta lett 1271-ben Felszász (Királyháza) szász lakosai számára. Máramarosban 1329-ben kapta meg Nagyszőlős „szabadságát” Visk, Huszt, Técső és Hosszúmező. E négy máramarosi település német neveket viselő lakói sóbányászattal foglalkoztak. A máramarosi mezővárosok a 15. században stabilan királyi, majd királynéi birtokban maradtak.⁴⁶⁵

Az okleveles anyag tanúsága szerint a négy megye története számos ponton összefonódott a középkorban is, mégsem alkotott olyan különkormányzatot, mint amit a Magyar Királyság más régióiban, például Erdély vagy Szlavónia esetében találunk.

⁴⁶⁴ ÁMTF I. 532; Kristó (2003) i. m. 152.

⁴⁶⁵ Gulyás László Szabolcs: *Városfejlődés a középkori Máramarosban* (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015) 26. A privilégiumokról uo. 29–39.

IV. A KOZÁKOK KORA (1569–1654)

1. A LUBLINI UNIÓ POLITIKAI, TÁRSADALMI ÉS FELEKEZETI HATÁSA

1.1. Az 1569. évi lublini reálunió

A 16. században a lengyel kormányzat számára egyre sürgetőbbé vált a lengyel–litván kapcsolatok szorosabbra fűzése, amit a litván főuraknak sikerült hosszabb ideig megakadályozniuk. A lengyel–litván unió kérdésében az ukrán vezető körök várakozó álláspontra helyezkedtek, de nem voltak elutasítóak, így a lengyel kormányzatnak sikerült őket megnyernie. Támogatásukért cserébe II. Zsigmond Ágost (1548–1572) lengyel király és litván nagyfejedelem különleges privilégiumokat biztosított Volhínia, Kijev és Podólia nemessége számára, lehetővé téve anyanyelvük használatát, a litván alkotmány érvényességét, ortodox vallásuk elismerését.⁴⁶⁶

A litván és az ukrán elit közötti növekvő feszültség azonban fokozatosan fellazította a korábban kialakult jó kapcsolatokat, ami végül soron elősegítette, hogy a lengyelek reálunióra lépjenek a Litván Nagyfejedelemséggel. II. Zsigmond Ágost idején kiújult a háborúskodás Oroszországgal, amelynek fő terheit Litvánia viselte, s ez újabb okot adott az elégedetlenségre. Végül a litvánok kénytelenek voltak engedni, és 1569. július 1-jén megszületett a lublini uniós egyezmény, amely egy államban egyesítette a Lengyel Királyságot és a Litván Nagyfejedelemséget.⁴⁶⁷ A közös lengyel–litván állam hagyományos neve a Rzeczpospolita lett. A két tagállamnak közös uralkodója, parlamentje, pénze, kül- és védelmi politikája volt. A perszónálunióból így reálunió jött létre, vagyis Litvánia többé nem képezett önálló politikai

⁴⁶⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (Акты ЮЗР). Т. 1 . 1361–1598 (Тип. Эдуарда Праца, Санкт-Петербург, 1863) 169–170.

⁴⁶⁷ Semkowicz Władysław – Kutrzeba Stanisław: *Akta uniji Polski z Litwą, 1385–1791* (Polska Akademia Umiejętności – Towarzystwo naukowe warszawskie, Kraków, 1932) 414.

egységet, jóllehet továbbra is részleges autonómiával rendelkezett, és területén a lengyelek nem viselhettek hivatalt.

A legjelentősebb változás abban mutatkozott meg, hogy Litvánia szinte valamennyi ukrán területén elveszítette a közvetlen birtokjogát: a lengyel korona, amely 1387-ben Halicsot és Nyugat-Volhíniát, 1430-ban Nyugat-Podóliát szerezte meg, 1569 után kiterjesztette a fennhatóságát egész Podóliára, Volhíniára és Kijevre is. Vagyis csaknem minden „ruszok” által lakott terület közvetlen lengyel fennhatóság alatt egyesült, a litván uralkodók felekezeti és etnikai tekintetben megnyilvánuló viszonylag toleráns kormányzati módszereit a lengyel kormányzat katolizációs és polonizációs politikája váltotta fel. A Rzeczpospolita uralkodói a hivatalos dokumentumokban a titulusaik között a lengyel király és a litván nagyfejedelem mellett a „Rusz nagyfejedelem” címet is felsorolták⁴⁶⁸ egészen az 1596. évi breszti vallási unióig.⁴⁶⁹ III. Zsigmond (1587–1632) titulusai között már nem volt ott a „Rusz nagyfejedelem” cím, ami feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a katolikus vallási egységgel nem volt összeegyeztethető, hogy a lengyel–litván uralkodók az ortodox hagyományokra emlékeztető és a Kijevi Rusz hagyományaira visszavezethető címet is használjanak.

A krewai (krewói) unió (1385) értelmében fennálló tilalom, miszerint Litvánia területén „idegenek” – főleg lengyel nemesek – nem birtokolhatnak földet, a lublini unió (1569) megkötésével hatályát veszítette. A varsói kormányzat annak reményében, hogy a lengyel nemesség az ukrajnai kolonizációval egyben az ország védelmét is átveszi, bőkezűen adományozott számukra földbirtokokat az ukrán területeken.

Jóllehet a Rzeczpospolita kormányzata a szabadságjogokat tiszteletben tartó országnak tekintette a lengyel–litván államot, a katolikus lengyelek és litvánok valójában mindvégig előnyben részesültek az ortodox hitű „ruténnel” szemben. Ennek köszönhetően az utóbbiaknak a lengyel nemességbe (szlachta) történő kulturális és felekezeti beintegrálódását jelentősen felgyorsította a lublini unió: kezdetét vette körükben a katolikus vallásra történő áttérés folyamata, amely őket közvetlenül a lengyel nemesség jogállásába helyezte.

Az asszimilálódott „rutén” elit is a lengyel „nemesi nemzet” részének tekintette magát, ami a korabeli „gente Ruthenus, natione Polo-

⁴⁶⁸ *Архив Юго-Западной России издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе* (Архив ЮЗР). Ч. 1. Т. 1. (Университетская типография, Киев, 1859) 359.

⁴⁶⁹ Уо. 469.

nus” (politikailag lengyel, származásilag, etnikailag ukrán) terminusban mutatkozott meg.⁴⁷⁰ A lengyel–litván kormányzat politikájában megnyilvánuló polonizációs tendenciákat az a cél vezérelte, hogy a Rzeczpospolita területén élő, különböző nyelvű és vallású etnikumokat egy lengyelül beszélő, latin műveltségű, katolikus vallású nemzetbe asszimilálja.⁴⁷¹

A 13–14. század között az ukrán területeken kialakult, alapjában véve nyitott osztályrendszer, amelyen belül lehetőség volt az egyik osztályból a másikba átlépni, a 16. századra átalakult merev, szinte hermetikusan lezárt osztálystruktúrává. Ehhez a társadalmi változáshoz a döntő lökést a krevai (krewói), majd a lublini unió adta. Lengyel és litván hatásra négy társadalmi réteg alakult ki: a nemesség, a papság, a polgárság és a parasztság.

A Rzeczpospolita területén a nemesség a 16. század végére vált jogilag egységes osztállyá: a lengyel jogi koncepciók a minden nemes közti abszolút egyenlőséget célozták meg. Az ellengyelesedett és katolikus hitre áttért „rutén” elit erős és egységes részévé vált a lengyel „nemesi nemzetnek”. A lengyel–litván államban 1596-ig az ortodox egyházi klérus is privilegizált helyzetben volt, önálló egyházi törvényszékekkel rendelkezett. A breszti vallási uniót követően azonban a görögkatolikus egyház kialakulásával háttérbe szorult. Az ukrán területek legalsó társadalmi kategóriáját a parasztság képezte, amely a lublini unióig rendkívül heterogénnek tekinthető, majd a 16. század végére belőlük képződött az egységes, röghöz kötött jobbagység.

Az ukrán városok a lengyel és a litván törvények értelmében önkormányzati jogot kaptak, amit azonban a 15. század végére teljesen felszámoltak. Több város megkapta a magdeburgi jogot, de az főleg az ott élő lengyel és német polgárok érdekében történt. Az ukrán polgárság kezdeményezésére létrejöttek az ún. „templomi testvériségek”,⁴⁷² amelyek kezdetben felekezeti és szakmai társulásokként indultak, majd

⁴⁷⁰ Tazbir Janusz: Lengyel nemzettudat a 16–17. században. *Acta Poloniae Historica*, XLVI, 1982. 47–72.

⁴⁷¹ Balla Péter: A polonizáció nyertesei és vesztesei Ukrajnában a 17. század első felében. In: Faragó-Szabó István – Gyöngyösi Megyer – Takó Ferenc – Tóth Olivér István (szerk.): *Világunk határai* (Eötvös Collegium Filozófia Műhely, Budapest, 2014) 287.

⁴⁷² A templomi vagy egyházi testvériségek (az ukrán nyelvű szakirodalomban: церковни братства), az egyházi vezetéstől gyakran függetlenül templomok, egyházközségek köré szerveződve jöttek létre. Ez nem volt kizárólagos, hisz pont az egyik legfontosabb központban, Lembergben (lengyelül: Lwów) az unitus testvériségek bírták az egyházi vezetők támogatását is.

A 16–17. század fordulójától kezdve az „Ukrajna” terminus szűkebb értelmezést kapott, nem általánosságban a határvidéket, azaz a „végeket” jelentette, hanem egy konkrét földrajzi egységet, a Dnyeper középső folyása által határolt területeket, a mai Ukrajna központi részét. Ekkorra a lengyel forrásokban az „Ukrajna” már tulajdonnévként szerepelt. Az itt élő lakosságra az „ukrajnai” jelzőt használták, ami azonban még mindig nem etnikai, hanem földrajzi, illetve közigazgatási hovatartozást jelentett.

az 1580-as évekre kulturális és segélyszervezetekké váltak. Az egyház és a társadalom moráljának helyreállítását célul kitűző „testvériségi” mozgalom központja Lviv/Lemberg lett. Tagjaik közé a polgárság mellett az ukrán nemesség, az ortodox közép- és alsópapság, valamint a kozákság lépett be nagy számban. Iskolákat alapítottak, nyomdákat létesítettek és támogatták az egyházi polemizáló irodalmi művek kiadását. A keleti pátriárkák, felismerve e mozgalom lengyel- és katolikusellenes élet, elismerték és támogatták ezeket az egyházi szervezeteket, amelyeket a Lvivi/Lembergi Társaság fennhatósága alá vontak, közvetve pedig a konstantinápolyi pátriárka felügyelete alá helyeztek. A 16. század végére az ukrán területeket elárasztották ezek a testvériségek, amelyek 1596 után a kozákokkal együtt alkották az ukrán „nemzeti” ellenállás és a felszabadító mozgalom társadalmi bázisát.

A koraujkor átalakulásai az ukrán területek etnikai arculatára is hatással voltak. A lublini uniót követően nagy számban telepedtek be zsidók. A lengyel nemesi birtokok kialakulásával az ukrán területeken a zsidók birtokügyintézők és bérlők lettek, néhol adószedési jogot kaptak. Foglalkoztak kereskedéssel, uzsorával, borleparlással, egyesek molnárok voltak. A zsidók vállalkozókészsége és összetartása gyakran kiváltotta a zsidó közösséggel szemben a helyi lakosság irigységét, a nemesekkel való szoros együttműködés következtében az alsóbb néprétegek elnyomókat láttak bennük, és ez a kép a vallási mássággal szembeni ellenszenvvel vegyülve gyakran vált konfliktusok forrásává. Ennek ellenére hamar a Rzeczpospolita társadalmának szerves részévé váltak, az általuk végzett foglalkozások nagyban hozzájárultak a hatalmas ország gazdasági vérkeringésének működéséhez.

1.2. Az 1596. évi breszti vallási unió és következményei

Az unió fontos előzményei között kell kiemelni egy lengyelországi jezsuita szerzetes, Piotr Skarga nevét, aki 1577-ben azzal érvelt a vallási unió mellett, hogy az ortodox egyház a firenzei unió (1439) keretében már egyszer újraegyesült a katolikusokkal.⁴⁷³ A katolicizmus helyzetének lengyelországi megszilárdításában a jezsuiták álltak az élen, 1578-ban a vilnusi Jezsuita Kollégiumot akadémiai rangra emelték, így ez a „legkeletibb katolikus egyetem” vált a keleti térítés kapujává.

A felekezeti egység kezdeményezésére végül ukrán részről került sor.⁴⁷⁴ 1590-ben néhány ortodox püspök – Gedeon Balaban, Kirill Terleckij, Ipatij Potij – vezetésével titkos gyűlés ült össze Belzben, hogy mérlegeljék az egyházi unió lehetőségét és az azzal járó esetleges előnyöket. 1595-ben Mihajlo Rohoza kijevi metropolita Breszt (Beresztje vagy Breszt-Litovszk) városába ortodox egyházi zsinatot hívott össze, ahol a híveit egyesülésre szólította fel a Vatikánnal, kihangsúlyozva a helyi ortodox egyház nehéz helyzetét, utalva Bizánc 1453-as elestére és annak következményeire: „egyesüljünk a római katolikus egyházzal, mellyel vallásunk hosszú évszázadokon keresztül teljes egységben és egyetértésben volt, de amelytől ok nélkül mégis elszakadtunk.”⁴⁷⁵

A breszti vallási unió kihirdetésére 1596. június 14-én került sor. A lépést III. Zsigmond elsősorban a Rzeczpospolita egységének megőrzésére hivatkozva tartotta fontosnak. Az unió azonban egyáltalán nem oldotta meg a felekezeti problémákat, ugyanis a valódi egység megteremtése helyett a katolikus és az ortodox egyház mellett létrejött egy harmadik, az ún. unitus vagy görögkatolikus egyház, amelynek minden igyekezete ellenére sem sikerült a katolikus klérus tagjaival egyenértékű megbecsülést és a katolikus egyházon belül azonos privilégiumokat elérni. A görögkatolikusok megtarthatták ugyan a szláv istentiszteleti nyelvet és egyházi szokásaikat, de el kellett fogadniuk a katolikus dogmákat és a pápa egyházfőségét, ami azt eredményezte számukra, hogy közvetlenül a Vatikántól váltak függővé. Az ortodox klérus többsége és az alsópapság ugyanakkor ellenezte az uniót, így a

⁴⁷³ Oskar Halecki: *From Florence to Brest (1439–1596)* (Archon Books, London, 1968) 200.

⁴⁷⁴ Uo. 236.

⁴⁷⁵ Julian Pelesz: *Geschichte der Union der rutenischen Kirche mit Rom*. Band II. (Mechitharisten-Buchdruckerei, Wien, 1881) 23.

Petro Mohila (1596–1647) moldvai fejedelmi családból származott. Többek között Párizsban folytatott tanulmányai során kimagasló műveltségre tett szert. 1632-ben, harmincöt évesen lett kijevi metropolita. Jezsuita mintára megreformálta a Kijevi Kollégiumot, rendezte kapcsolatait a pravoszláv testvériségekkel, irodalmi munkássága is felbecsülhetetlen. Bőkezű mecénás is volt, például restauráltatta a kijevi Szófia székesegyházat és a kijevi barlangkolostor több épületét.

lengyel–litván államban megtörtént a szakadás az ortodox egyházon belül, amelyből kiváltak az unió hívei.

1596 után az ortodox egyház működését törvényen kívül helyezték a lengyel–litván állam területén, ezáltal híveit megfosztották politikai jogaiktól. A vallási uniót ellenzők a nyílt egyházi lázadástól sem riadtak vissza, nemegyszer megtagadták törvényes elöljáróikat. Az 1599. évi breszti ellenzsinaton Nikephoros Parasios ortodox egyházfő kiátkozta a kijevi metropolitát és az uniót elfogadó püspököket arra való hivatkozással, hogy a konstantinápolyi pátriárkától teljhatalmat kapott a felekezeti konfliktus rendezésére. Mihajlo Rohoza válaszlépésként Nikephorost és az őt követő, az ortodoxia mellett következetesen kitartó egyházi méltóságokat sújtotta egyházi átokkal az unitus egyház nevében.

1599-ben Rohoza elhunyt, a helyére III. Zsigmond a vlagyimiri püspököt, Ipatij Potijt nevezte ki, aki sokkal energikusabbnak és rátermettebbnek bizonyult az elődjénél, erős kézzel kormányozta a kijevi egyházmegyét. Tovább nehezítette ugyanakkor az unitus egyház helyzetét, hogy a lengyel világi és egyházi hatóságok nem voltak hajlandók felvenni a görögkatolikus püspököket a szenátusba, sőt, magát a kijevi görögkatolikus metropolitát sem, így az unió hívei végig politikai képviselő nélkül maradtak.

A 17. század első negyedében a Rzeczpospolita területén mindkét ukrán egyháznak nyomós okai voltak az elégedetlenségre.⁴⁷⁶ A görögkatolikus kijevi metropolita, Joszif Ruckij kénytelen volt belátni, hogy az ukrán nemesség többsége nem hajlandó elfogadni az unitus egyházat teljes értékűnek. A kijevi metropolitát különösen zavarta az

⁴⁷⁶ Вадим Беднов: *Православная церковь в Польше и Литве* (Лучи Софии, Минск, 2002) 226–228.

a lenező magatartás, amelyet a lengyelországi római katolikus klérus tanúsított a görögkatolikusok irányában. Jov Boreckij ortodox ellenmetropolitát szintén nyomós okok motiválták az elégedetlenségre. 1620-ra sikerült ugyan visszaállítania az ortodox hierarchiát, és újra rendelkezni az egyház javainak nagy része felett, de nem tudta elérni a lengyel kormányzatnál egyháza számára a legitim működés engedélyezését. Azokon a nyugat-ukrajnai területeken, ahol a kozákok és az ortodox nemesség befolyása kevésbé érvényesült, az 1620-ban felszentelt ortodox püspökök nem tudták elfoglalni egyházmegyéjüket.

Az ortodox egyház hatalmának bástyaiként két szellemi központ szolgált: a hitvédő egyházi testvériségek közül a kijevi, valamint a szintén kijevi barlangkolostor. Az utóbbi archimandritájává 1627-ben Petro Mohilát választották meg, aki nagy ismertségnek és tiszteletnek örvendett, amit az ortodox egyház szolgálatában kamatoztatott. Kemény János erdélyi fejedelem is elismerően írt róla önéletírásában: „véle lévő oláh avagy görög valláson lévő fődeákos papok is olyak valának, hogy el nem hihetém azelőtt lenni abban az rendben olyan tudós embereket. Igen böcsületes és szelíd ember is vala az metropolita.”⁴⁷⁷

Az 1596. évi breszti egyházszakadás után harminc évvel egyre nagyobb számban kezdtek megtérni az uniót addig ellenző és az ortodoxia mellett korábban kitartó rutén földbirtokosok. Minthogy a legjövedelmezőbb hivatalokat csak katolikus vallásúak kaphatták meg, a királyi udvarban érvényesülni szándékozó elit tagjai sorra adták fel ortodox vallásukat. Egyre gyakoribbá vált az a gyakorlat, hogy a rutén nemesek beházasodtak az előkelő lengyel famíliákba, majd átvették feleségük vallását és nyelvét. A felekezeti ellentétek mérséklése érdekében III. Zsigmond 1632-ben hivatalosan visszaállította az ortodox egyház legitim működésének jogát,⁴⁷⁸ IV. Ulászló (1632–1648) pedig ugyanebben az évben kiadta az ún. „Cikkelyek a rutén nép lecsendesítésére” című rendeletét (röviden: „békéltető cikkelyek”), amelyben az újonnan megválasztott lengyel uralkodó felvázolta a görögkatolikus és az ortodox egyház közötti határozott demarkációs vonalat.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Kemény János önéletírása (1657–1658), <https://bit.ly/3dVEGJ7> (2021-07-20).

⁴⁷⁸ Беднов (2002) i. m. 249–250.

⁴⁷⁹ Uo. 266–270.

2. A KOZÁKSÁG ÖNSZERVEZŐDÉSE A 15. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1648-IG

2.1. A lengyel uralkodók kozákpolitikája

A lengyel–litván fennhatóság alatt a kozákság önszerveződésének két periódusát különíthetjük el: a 15. század végétől az 1580-as évekig, illetve az 1580-as évektől 1648-ig terjedő időszakot.

A kozákság megjelenése új társadalmi jelenség volt. A kozák lét kezdetben nem járt semmilyen előnyökkel – jogokkal, illetve privilégiumokkal –, inkább foglalkozásnak tekintették, nem pedig elkülönült társadalmi kategóriának. Az elnevezést már a 15. században használták a lengyel–litván állam déli határvidékén élő olyan nehezen fegyelmezhető csoportokra, akik magukat mindenféle politikai szervezeten kívül állónak tekintették, sajátos, viszonylag független társadalmi-politikai szervezetet építettek ki. A kozákok gyakran összetűzésbe kerültek a fennálló feudális renddel, ám ennek ellenére a 16. század végére meghatározó „hónvédő elemmé” váltak. A katonáskodást életcéljuknak tekintették, ami által anyagilag és társadalmilag megpróbálták felemelkedni.

Az állami hatalom és a nemesség ellenük irányuló erőszakos akciói következtében a kozákok előtt három lehetőség állt: beállni a lengyel–litván állam hivatalos határőrszolgálatába, belépni a nemesi magánhad-seregek valamelyikébe, vagy szabadságukat megőrizve visszavonulni a többnyire még lakatlan vagy elnéptelenedett határ menti területekre. E három alternatíva alapján a katonarétegek három típusa formálódott ki: az állami vagy regisztrált, a magánföldesúri és a szabad kozákság.

A lengyel uralkodók fenyegető rendeletek sorával kísérelték meg kordában tartani a nyughatatlan kozákokat,⁴⁸⁰ kevés sikerrel, mert többnyire nem állt rendelkezésükre a rendeletek betartatásához szükséges erő. Elsőként I. Zsigmond (1506–1548) tett kísérletet a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására, azonban ezt csak II. Zsigmond Ágostnak (1548–1572) sikerült véghezvinnie 1572-ben, legyőzve a nemesség ellenállását.⁴⁸¹ Ekkor az állami lajstromba 300 kozákot vettek fel, ami egyet jelentett de jure elismerésükkel. A lajstromba

⁴⁸⁰ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. (Тип. И. и А. Давиденко, Киев, 1863) 4, 12, 28, 33, 44, 84, 130, 190, 200, 253.

⁴⁸¹ Михаил Грушевский: *История украинского казачества до соединения с Московским государством*. Т. I. (Киев, 1913) 185.

vett vagy regisztrált kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből való kikerülést.

Báthory István (1575–1586) lengyel királyként többször megpróbálkozott a lajstromba nem vett szabad kozákok megregulálásával, és megfélemlítéssel, kivégzésekkel próbálta féken tartani őket. Ugyanakkor a lengyel trónon Báthorynak mindent meg kellett tennie annak érdekében, hogy a Rzeczpospolita külpolitikai irányvonalával ne provokálja ki az oszmán szultán támadását.⁴⁸² A dnyeperi kozákok (más néven zaporizzsjai, vagy az általuk alapított településekről, szicsekről elnevezett szicskozákok) eközben a török–tatár területekre való állandó betöréseikkel és a Moldvai Fejedelemség ügyeibe való beavatkozásukkal folyamatosan fenyegették a lengyel–török békés kapcsolatokat, így nemcsak az oszmán szultánt, hanem a krími kánt is ellenségükké tették.

1578 szeptemberében a szabad kozákok küldöttsége érkezett a királyhoz, felajánlották a szolgálataikat Báthorynak, és megígérték, hogy bárhol harcolnak, ahová a király küldi őket.⁴⁸³ Az utolsó Jagelló-uralkodónak, II. Zsigmond Ágostnak még csak 300 lajstromozott kozákja volt, Báthory pedig a látogatás után kiadott „Egyezmény a szicskozákokkal” elnevezésű rendeletével⁴⁸⁴ az állami szolgálatba fogadott először 500, majd 1583-ban 600 kozákot, akik ennek fejében adómentességet kaptak, mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól, függetlenedtek a helyi lengyel adminisztráció hatásköre alól, azaz önkormányzati jogot nyertek.⁴⁸⁵ Ezáltal Báthory elsőként fektette le az állami szolgálatban álló regisztrált kozákok jogait és privilégiumait.

A katonailag jól szervezett, kevés költséggel járó kozákságot az uralkodó bármikor bevethette az Oroszország, Svédország, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság elleni hadjáratokban. A lengyel uralkodó azonban csak a kozákok minimális részét tudta lekötni, így többségük továbbra is háborítatlanul folytatta a déli portyázásokat, ezért hamarosan szerte is foszlottak a király reményei a „lenti” kozákok „paci-

⁴⁸² Дариуш Купиш: Русско-ливонское пограничье в стратегических планах Стефана Батория в 1578–1582 гг. *Петербургские славянские и балканские исследования*, 2014/1. 73–74.

⁴⁸³ Владимир Голобуцкий: *Запорожское казачество* (Госполитиздат УССР, Киев, 1957) 92–93.

⁴⁸⁴ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*. T. 11. (Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, Cracoviae, 1878) 337.

⁴⁸⁵ Віталій Щербак: Запровадження козацьких реєстрів. *Магістеріум*. Вип. 41. *Історичні студії*, 2010. 9.

„Az egyszerű életmód, bármilyen veszélyre való készség, a hithűség, a szigorú erkölcs, az egymás közötti igazi testvériség és a vezetők iránti feltétlen engedelmesség voltak azok az erkölcsi követelmények, amelyek – a katonáskodás kivételével – a szerzetesekhez hasonlították a kozák életformát [...]”

*Николай Костомаров: Богдан Хмельницкий. Т. 1.
(Тип. М. М. Стасюлевича, Санкт-Петербург, 1884) 13.*

fikálásával” kapcsolatban. Másrészt a regisztrált kozákok beváltották a lengyel uralkodó hozzájuk fűzött reményeit, amikor aktív részvételt vállaltak Báthory oldalán a livóniai háborúban (1558–1582). Livónia nagyjából a mai Észtország és Lettország területét foglalta magában. IV. (Rettegett) Iván (1547–1584) orosz cár 1558-ban megtámadta Livóniát, hogy kijáratot szerezzen a Balti-tengerre. Amikor Báthoryt lengyel királlyá választották, először rendet teremtett az országban, majd visszahódította Livóniát. Győzelmének köszönhetően Oroszország csak száz évvel később tudta megvetni a lábát a régióban.

A lengyel főnemesek nyomására III. (Vasa) Zsigmond (1587–1632) alatt az 1590. évi szejm megtiltotta a lajstromozott kozákok előljáróinak, hogy újabb jelentkezőket fogadjanak zsoldba,⁴⁸⁶ az 1596. évi szejm pedig a „haza ellenségeinek” nyilvánította őket.⁴⁸⁷ Ez a fajta kozákpolitika azonban nem volt sokáig tartható, a 17. századi külpolitikai konfliktusok nélkülözhetetlenné tették a kozákokat a lengyel–litván állam fegyveres védelmében, így ezentúl a központi hatalom mindig aszerint bánt a szabad kozákokkal, hogy éppen mennyire volt szükségük a kozák fegyverekre.

A 17. század elejére a regisztrált kozákok aktívan politizáló katonasággá váltak, és magukat mintegy „vitélő rendként” a nemesség közé sorolták. Jóllehet önmagukat a központi hatalom legerősebb támaszának tekintették, a lengyel nemesi köztársaságban eleve kudarcra volt ítélve a kozákság törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el őket, sőt, megszerzett privilégiumaik ellenére⁴⁸⁸ csak segédcsapatokként kezelték őket a lengyel–litván állam hadszervezetében.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8. (Львів, 1908) 92.

⁴⁸⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. і. м. 130–132.

⁴⁸⁸ Наталія Яковенко: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* (Критика, Київ, 2009) 263.

⁴⁸⁹ Magocsi (2010) i. m. 196.

A regisztrált és a szabad kozákok mellett a harmadik típust a magánföldesúri kozákok képezték: a 16. század végétől egyre gyakoribb jelenséggé vált, hogy a főurak magánhadseregeikbe hajdúkat, illetve kozákokat fogadtak fel zsoldfizetés és a szabad préda ellenében.

2.2. A zaporizzsjai és a regisztrált kozákok

A hajdúsághoz hasonlóan az orosz és a lengyel–litván államban is alakultak ki külön társadalmi rétegeként olyan katonai szolgálatokat teljesítő szabadparaszti közösségek – kozákok –, akik a belső feudális elnyomás és a külső ellenség, elsősorban a törökök ellen egyaránt fegyvert fogtak. Az ukrainai kozákság a története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott, Észak- és Nyugat-Ukrajnából, Belarusból a Dnyeperhez menekült, a „senki földjén” letelepülő szökött jobbágyok, elszegényedett városlakók és deklasszálódott kisenemesek álltak közéjük, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgálatot, magukat szabadnak nyilvánították, és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el. A Dnyeper menti zuhogóknál alapították meg katonáállamukat, a Zaporizzsjai Szicsset. Nemesak harcoltak a krími tatárok és az oszmán-törökök ellen, hanem iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak.⁴⁹⁰

A Dnyeper menti zuhogók földrajzi adottságai – sűrű erdők, mocsarak, szigetek – természetes határként biztos védelmet nyújtottak a kozákoknak az ellenséggel szemben. A forrásokban először 1568-ban tesznek említést a Szics létezéséről, amikor II. Zsigmond Ágost arról írt, hogy a kozákok már nemcsak időszakonként hajóznak le a zuhogókhoz, hanem ott is élnek.

A Zaporizzsjai Szics társadalmi-politikai szervezete demokratikus jellegű volt, amely formálisan ugyan, de azonos jogot biztosított a szicskozákoknak. A Szics legfőbb hatalmi szerveként az évente összehívott Általános Gyűlés (Hadsereg Rada) működött, ahol minden kozáknak jogában állt megjelenni, és szavazati jogával élni: dönthettek a háború és béke kérdésében, a katonai vezetők választásában és feladatkörük meghatározásában. A legmagasabb katonai tisztség az ún. kosevoj-atamán (később: hetman) volt, amelynek birtokosa kiterjedt

⁴⁹⁰ Николай Костомаров: *Богдан Хмельницкий*. Т. I. (Тип. М. М. Стасюлевича, Санкт-Петербург, 1884) 12.

jogkörrel rendelkezett, de a Katonai Vezetők Tanácsa (Sztársina Rada) ellenőrizte a tevékenységét.⁴⁹¹

A lengyel–litván államban csak a hivatalosan állami szolgálatba fogadott regisztrált kozákoknak volt de jure státusa, a szicskozákok hivatalosan törvényen kívülieknek számítottak. A Zaporizzsjai Szics mintegy állam az államban működött a Rzeczpospolita keretén belül, amelynek létezését a határvédelemben játszott meghatározó szerepe miatt a központi hatalom megtúrta, bár hivatalosan nem ismerte el. Az államnak szüksége volt a mintegy 20–40 ezer főre becsülhető zaporizzsjai kozákság támogatására az oroszok és a törökök elleni háborúkban, így valójában egyáltalán nem állt érdekében, hogy a tömeges elkozákosodást megakadályozza.

Miután 1572-től kezdve a lajstromozott kozákság intézményének bevezetésével a kozákokra mint új társadalmi-politikai szervezetre tekintettek, jelentősen megnőtt a szabad szicskozákok öntudata is, akik az 1590–1638 közötti felkeléseik során több alkalommal is kísérletet tettek arra, hogy az állami szolgálatban álló társaik jogállásába kerüljenek. 1590–1593 között Kristof Koszinszkij, 1594–1596 folyamán Hrihorij Loboda és Szeverin Nalivajko vezetésével tört ki és terjedt ki csaknem az összes ukrán területet felölelő kozák–paraszt felkelés.⁴⁹² Az 1590-es évek kozák mozgalmi tudatosították a lengyel vezető körökben, hogy a szabad kozákok engedetlensége többé kerülhet az államnak, mint ha – a regisztrált kozákokhoz hasonlóan – szabályozott keretek között gondoskodnának az ellátásukról.

Az 1620-as évekig a regisztrált kozákok elsősorban saját megélhetésükért és privilégiumaik megőrzéséért, illetve kiterjesztéséért küzdöttek, majd Petro Konasevics-Szahajdacsnijnak (1616–1622), a regisztrált kozákok hetmanjának a vezetésével az ortodox egyház védelmében is felléptek. Miután erélyesen követelték az 1596. évi breszti vallási unió eltörlését, méltán kezdték magukat az ortodoxia védelmezőinek tekinteni.

Az 1610-es évektől vált jellemzővé a kozákságra – közülük is elsősorban a szicskozákokra – a zsákmányszerzésnek egy addig a körökben nem alkalmazott válfaja: a tengeri portyázás. Egyre bátrabban támadták az oszmán-török fennhatóság alatt álló Fekete-tengeri kikötővárosokat, sőt, egész Isztambulig elmerészkedtek. Tehették ezt egy-

⁴⁹¹ Аполлон Скальковський: *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького* (Січ, Дніпропетровськ, 1994) 219–220.

⁴⁹² Subtelny (2000) i. m. 114.

részt azért, mert a lengyel állam nem tudott vagy nem is akart hathatósan fellépni ellenük, másrészt a szultán hadai hosszú ideig Perzsiában voltak lekötve.

A helyzet 1613-ban változott meg, amikor III. Zsigmond egy levelében a következőképpen fenyegette meg a portyázó kozákokat: „elrendeltük hadseregünknek és tisztjeinknek, hogy cselekedjenek ellenetek, mint a haza ellenségei ellen, törjenek meg titeket a rendezavarásaitokért.”⁴⁹³ A felhívásban az uralkodó követelte a zaporizzsjai kozákságtól, hogy oszlassák fel csapataikat és térjenek haza, adják fel az elfoglalt területeket, és a továbbiakban ne háborgassák Havasalföld és más szomszédos államok területét, ne veszélyeztessék a velük fennálló békét. A rendreutasítást az váltotta ki, hogy a Porta egyre sűrűbben tiltakozott a kozák betörések miatt.

A varsói kormányzat és a szabad kozákság közötti konfliktus ismeretében komoly eredményként értékelhető Stanisław Żółkiewski (1613–1620), a korona nagyhetmanja és Konasevics-Szahajdacsnij hetman diplomáciai tevékenysége. Amikor 1617-ben a lengyel királyi sereg élén Żółkiewski a szicskozákok ellen vonult, hogy kikényszerítse az engedelmségüket, Konasevics-Szahajdacsnij tárgyalásos útra terelte a probléma megoldását, aminek eredményeképpen két fontos egyezmény megkötésére került sor. Az elsőt a podóliai Busában írták alá 1617. szeptember 23-án a lengyel és a török követek. Mindkét fél kölcsönösen kötelezettséget vállalt, hogy véget vetnek a határ menti betöréseknek és portyázásoknak. A másik szerződés megkötésére ugyanazon év október 28-án került sor Olszanica településen.⁴⁹⁴ A lengyel kormányzat ezer állami szolgálatba állított kozák eltartását vállalta magára, ugyanakkor nem korlátozta a zaporizzsjai sereg létszámát. A kozákok a maguk részéről ígéretet tettek, hogy a továbbiakban portyázásaikkal nem nyugtalanítják a szomszédos államokat, amennyiben a lengyel király rendszeresen fizet nekik a határon végzett őrszolgálatukért. A kozákok továbbra is maguk választhatták meg a vezetőiket, és az uralkodó csak a megerősítés jogát tartotta fenn magának. A lengyel nemesség azonban ezt a kompromisszumos megállapodást elutasította, így a szejm nem ratifikálta a szerződéseket.

Korabeli feljegyzések tanúsítják, hogy a kozákok hadi sikerei jelentősen hozzájárultak a lengyel–litván államra nézve előnyös 1618. évi deulinói (más néven: dywilinói) béke megkötéséhez Oroszországgal,

⁴⁹³ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. i. m. 192.

⁴⁹⁴ Uo. 198–199.

amely lezárta az 1616–1618-as orosz–lengyel háborút. 1619 szeptemberében Rastavicánál ismét találkoztak egymással a lengyel kormányzat és a szicskozákok képviselői, 1619. október 8-án lengyel részről, október 17-én pedig kozák részről aláírták a rastavicai szerződést.⁴⁹⁵

III. Zsigmond a fenyegető oszmán–török veszélyre tekintettel a lajstromozott kozákság létszámát hármezer főre emelte, a zaporizzsjai kozákok pedig elismerték maguk felett a lengyel korona fennhatóságát.

A lengyel kormányzat által nyújtott kedvezményekkel elégedetlen Konasevics-Szahajdacsnij hetman 1620 februárjában követeket küldött Moszkvába, és felajánlotta a lengyel királyi Zaporizzsjai Had szolgálatait az orosz uralkodónak, kijelentette, hogy „az egész Zaporizzsjai Had szolgálni akarja a hatalmas uralkodót”.⁴⁹⁶ Mialatt Konasevics-Szahajdacsnij küldöttsége Moszkvában tárgyalt, a kozákok támogatását nélkülöző lengyel hadsereg Cecora (Țuțora) mellett súlyos vereséget szenvedett a szultán hadaitól. Ilyen körülmények között az 1620. évi lengyel országgyűlés jóval engedékenyebb lett: a lengyel nemesség szorongatott helyzetében gyakorlatilag komoly ellenállás nélkül megszavazta III. Zsigmond javaslatát húszezer kozák lajstrombavételéről.

A szultán hadai 1621. augusztus közepén 120–150 ezer fős sereggel betörték a lengyel–litván állam területére. Velük szemben a Jan Karol Chodkiewicz (1605–1621) litván nagyhetman vezette lengyel hadsereg vonult fel mintegy 35 ezer fővel. A 40 ezer főt kitevő kozák sereg csatlakozott Chodkiewicz csapataihoz, és az egyesült lengyel–kozák haderő ugyan nem tudott megsemmisítő vereséget mérni a török seregre Chocim (Hotin) mellett, de sikeresen megállították az oszmán sereg további előrenyomulását.

A továbbiakban a Zaporizzsjai Had a lengyel–litván kormányzattól független külpolitizálásba kezdett, és hamarosan fennállt az esélye egy lengyelelles tatár–kozák szövetségnek, akár orosz részvétellel is kibővítve. A krími tatárok megnyerésére irányuló diplomáciai előkészítés után 1625 szeptemberében Stanisław Koniecpolski (1618–1632) lengyel korona hetman vezetésével nyolcezer fős sereg indult a kozákok megregulázására. A regisztrált kozákok hetmanja, Marko Zsmajlo éppen egy rajtaütést szervezett oszmán–török területek ellen, így a lengyel fővezér gyors és energikus fellépése váratlanul érte őket. A Ku-

⁴⁹⁵ Uo. 265–266.

⁴⁹⁶ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах.* Т. I. (Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1953) 3.

rukovó-tó melletti összecsapás az 1625. november 6-i a kurukovói egyezmény megkötésével ért véget,⁴⁹⁷ melynek értelmében a regisztrált kozákok számát hatezer főben állapították meg, akik közül ezer főnek állandóan a Zaporizzsjai Szics közelében kellett állomásoznia, úgymond az ellenség feltartóztatása érdekében, valójában az újabb menekülteknek a szicskozákok közé bejutását megakadályozandó. Megtiltották a lengyel koronával nem egyeztetett kozák portyázásokat az idegen államok ellen és ezzel összefüggésben a hajóépítést is. A szerződéssel a kozákok immár mint szervezett katonai formáció jelentek meg az állami regiszterben, a lajstromozott kozákságból olyan közintézmény lett, amelynek megélhetését a törvényes úton megszerzett zsákmány és a zsold kombinációja biztosította.

1632 áprilisában elhunyt III. Zsigmond, akinek Ulászló személyében volt ugyan örököse, de a lengyel nemesség – élve királyválasztó jogával – egybegyűlt, hogy a szejmben egyezkedjen a leendő királlyal. Az országgyűlésben megjelentek a regisztrált és a zaporizzsjai kozákok követői is, akik „rendjük” nevében a leendő uralkodótól a lengyel kormányzat által megnyirbált jogaik és privilégiumaik visszaállítását és az 1596. évi breszti vallási unió eltörlését kérték, amiért cserébe hajlandók lettek volna támogatni a megkoronázását.⁴⁹⁸ Ez tekinthető az első alkalomnak, amikor a kozákság együtt lépett fel egy közös ügy érdekében, önmagukra afféle „vitélző rendként” tekintve. A Rzeczpospolitában azonban, ahol kizárólag a nemesség rendje, a „nemesi arany-szabadság” elve létezett, eleve kudarcra volt ítélve a kozákság azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el őket.

1632 novemberében IV. Ulászló (1632–1648) került trónra, aki rögtön a megválasztása után visszaállította az ortodox vallás szabad gyakorlását. Az új uralkodó az ukrainai kozákokhoz kétféle megfontolásból is jó szándékkal viszonyult: az orosz állammal kezdődő szmolenzki háborúban rá volt utalva a fegyveres támogatásukra, és azzal is tisztában volt, hogy a kozákok hatalmas ellenerőt képezhetnek a „nemesi arany-szabadságra” nézve a központi hatalom kezében.

Az 1630-as évekre a regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló hivatásos katonasággá vált annak ellenére, hogy a lengyel állam hadszerzetében csak segédcsapatokat képeztek a nemesi felkelés (insurrectio) mellett. Ezzel a háttérbe szorítottsággal is magyarázható, hogy a többségük egyre gyakrabban rokonszenvezett a szabad kozá-

⁴⁹⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. i. m. 284–292.

⁴⁹⁸ Уо. 338–342.

Hortícja, a Dnyeper legnagyobb szigete, Zaporizzsja (régi nevén Zaporozsje) város közigazgatási határán belül található. A sziget teljes területe alkotja a Hortícjai Nemzeti Parkot. A sziget északi részén található a Zaporizzsja Kozák Múzeum, egy erődített kozák település (szics) rekonstrukciója.

kok felkeléseivel. A szicskozákok által 1637-ben kirobbantott, Pavlo Pavljuk vezette felkeléshez a csihirini, a perejaszlavi, majd a kijevi, a braclavi és a bila cerkvai lajstromozott ezred kozákjai is csatlakoztak. A felkelők sorozatos veresége hatására a lajstromozott kozákok ekkor még elpártoltak a mozgalomtól, kiadták a lengyeleknek Pavljukot és a többi vezetőt, majd visszatértek a király szolgálatába.

A regisztrált kozákok egy részének csatlakozása az 1637-es kozák lázadáshoz ahhoz vezetett, hogy a lengyel nemesség uralta szejm kiadta az 1638. évi „Zaporizzsjai Kozák Had Ordinációja” elnevezésű rendeletet,⁴⁹⁹ amely a regisztrált kozákságot megfosztotta valamennyi korábban megszerzett privilégiumától. Bár a lajstromozottak száma továbbra is hatezer fő maradt, saját választott vezetőjük nem lehetett, hanem az uralkodó által kinevezett lengyel nemesi származású – Trahtemirovban (régies formában: Terehtemirov) székelő – felügyelő (komisszár) közvetlen fennhatósága alá kerültek, és csak Cserkaszi, Kanyiv és Korszuny környékén tartózkodhattak.

A regisztrált kozákság az 1638-as reformmal elveszítette a széleskörű önkormányzaton alapuló szövetség jellegét, és egy államilag szervezett és irányított katonai egységgé vált. Az Ordináció célja végső soron nem a kozákok elnyomására irányult, hanem a felettük kialakítandó fokozottabb ellenőrzésre és irányításra. A regisztrált kozákság jellege egyre inkább egy állandó hadseregéhez hasonlított: rendszeres zsoldot kaptak és állandó harc készenlétben álltak a lengyel–litván állam szolgálatában.

⁴⁹⁹ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. I. (1953) i. m. 255–256.

3. A HMELNICKIJ-MOZGALOM (1648–1654)

3.1. Az 1648–1654. évi mozgalom előzményei és kezdetei

A „Zaporizzsjai Kozák Had Ordinációja” életbelépése után a lengyel–litván nemesi köztársaságban a lengyel nemesek által „arany béke” korszakának nevezett, majdnem tíz évig tartó békés időszak következett. Valójában az ukrán területek forrongtak, az 1638-ban megregulázott regisztrált kozákok (Zaporizzsjai Had) és zaporizzsjai szabad kozákok (Zaporizzsjai Szics) körében egyaránt nőtt az ellenállás a lengyel nemességgel szemben. Az állami kozákság mint fokozatosan elkülönült társadalmi réteg a 17. század első felére a hadseregben betöltött meghatározó szerepével, valamint birtokviszonyaiban gyakran túlszárnyalta a kisnemességet, de mivel tagjai nem rendelkeztek nemesi kiváltságlevéllel, a társadalmi ranglétrán a nemesség alatt helyezkedtek el. A tehetős kozákság jelentőségét és anyagi helyzetét tekintve a nemesség közé tartozhatott volna, de a nemesi címet garantáló kiváltságlevelet mégsem kapták meg. Ez vezetett ahhoz, hogy korábbi elszigetelt és viszonylag kis létszámú lázadások helyett az ukrán területek egészét elborító mozgalom bontakozott ki Bohdan (Zinovij) Hmelnickij hetman⁵⁰⁰ vezetésével.

A regisztrált kozák Hmelnickij tagja volt annak a küldöttségnek, amely IV. Ulászlóhoz fordult jogorvoslatért. Hmelnickij már a szmolenzki háború (1632–1634) idején közelebbi kapcsolatba került a fiatal Ulászlóval. Az uralkodó a kozákokat titokban fogadta Varsóban.⁵⁰¹ A lengyel király akkoriban merész tervet dolgozott ki a lengyel–litván állam és saját hatalma megerősítése érdekében: a külső (az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság) és belső (mágnás oligarchiák) ellenségeivel egyaránt a kozákokra támaszkodva kívánt leszámolni. A találkozó során a lengyel király harcba szólította a kozákokat az Oszmán Birodalom ellen, ugyanis a szejm nem támogatta az uralkodó törökellenes háborús terveit, és nem szavazták meg a lengyel nemesi felkelés összehívását.

A titkos tárgyalások során Ulászló a kozák küldöttségnek egy hadseregtoborzásra feljogosító megbízólevelet adott át, amelyben a kozákok

⁵⁰⁰ Willem Hondius flamand festő 1651-ben Hmelnickijről festett – máig legismertebb – portréjának felirata: „Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovieñ. Præfectus, Belli Servilis Autor Rebelliumq. Cosaccorum et Plebis Ukrayneñ Dux”.

⁵⁰¹ Кочетков, Т. И. (1884) i. m. 234–236.

katonai segítségért cserébe az 1638-ban elveszített jogaik és privilégiumaik visszaadását ígérte a regisztrált kozákok számára, számukat pedig 20 ezer főre növelte. 1647 szeptemberében Jerzy Ossoliński kancellár személyesen vitte el Ukrajnába a király által megígért, a kozák sereg felállításához szükséges pénzösszeg egy részét, ezenkívül azt is közölte Hmelnickijjal, hogy IV. Ulászló kész neki adományozni a „zaporizzsjai hetman” címet. A kozák vezető szívélyesen ugyan, de visszautasította a lengyel király adományát, jöllehet Ossoliński egészen a hetman szubotyivi birtokáig elment, hogy átadja a IV. Ulászló által felajánlott hetmani bulavát (buzogányt), és a király személyes ajándékát, egy szablyát.

Nehéz megállapítani, hogy 1647-ben milyen célok lebegtek Hmelnickij szeme előtt, feltehetőleg ekkor még nem merült fel az önálló ukrán államiság terve. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a közte és az uralkodó között kialakult érdekszövetség ellenére sem fogadta el a hetmani bulavát. Mint az későbbi leveleiből kiderül, Hmelnickij fontosnak tartotta a hetmani címet, de ő egész Ukrajna hetmanja szeretett volna lenni, és a bulavát személyesen a király kezéből akarta átvenni. A szubotyivi találkozó és a pénz átadása a kozák felkelés kitörése után végül alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a lengyel nemesség a szejmen IV. Ulászlót a kozákoknak a mozgalom megindításában nyújtott segédkezéssel vádolja meg.

A király terve hamarosan lelepleződött, és Ulászló a nemesség nyomására kénytelen volt visszavonni a kozákoknak adott megbízólevelet. Ezzel azonban elkésett, mert Hmelnickij éppen ezt az okmányt használta fel 1648-ban a felkelés kiobbantására. Ugyan őt letartóztatták a lengyel hatóságok, de egy magas rangú pártfogója közbenjárásának köszönhetően sikerült kiszabadulnia és Zaporizzsjába menekülni, ahol aztán megnyerte magának a szicskozákok támogatását, ami után megkezdték a Szics védelmi rendszerének megerősítését. Hmelnickij maga mellé állította a regisztrált kozákok egy részét is, akik hosszú idő óta nem kapták meg a zsoldjukat, és lengyel részről egyre leereszkedőbben bántak velük.

A kozák vezetők 1648 januárjában felvették a kapcsolatot a krími kánnal, III. Iszlám Girájjal (1644–1654), és a szövetséges viszony kialakításáról kezdtek el tárgyalni. 1648 februárjában kozák küldöttség érkezett Bahcsisarajba (vagy Bahcsiszerájba), a Krími Kánság fővárosába, ahol Hmelnickij követei két alternatívát kínáltak a kánnak: vagy a kozákokkal együtt a lengyelek ellen vonulnak, vagy a kozákok csatlakoznak a lengyel seregnek a krími tatárok ellen indítandó had-

járatához.⁵⁰² Miután a kánnak nem volt más választása, Tuhaj-bejjel az élen krími tatár különítményt bocsátott a zaporizzsjai kozákok rendelkezésére. Az oszmán szultánnal vazallusi függésében álló krími kán annak érdekében, hogy a kozák felkelőkkel folytatott tárgyalásait Isztambul előtt legitimálja, a Bohdan Hmelnickijjal kialakított viszonyt úgy tüntette fel, mintha ezáltal a Zaporizzsjai Had elismerte volna a vazallusi függését a kántól, így közvetve a szultán fennhatóságát is.⁵⁰³

1648 márciusában a szicskozákok megtették az utolsó előkészületeket a felkelés kirobantására, majd április 19-én hetmanjukká választották Bohdan Hmelnickijt. Értesülve a Szicsben folyó szervezkedésről, a korona nagyhetmanja támadásra szánta el magát, de a felkelők megelőzték, és április 22-én Hmelnickij Mikołaj Potocki ellen vezette a csapatait. Május 6-án a Zsovti Vodi (régi neve: Zsovta Reka) melletti csatában aratták a felkelők az első jelentősebb győzelmüket. 1648. május 25–26-án a kozák csapatok Korszuny (Korszuny-Sevcsenkivszkij) mellett is súlyos vereséget mértek a lengyel főseregre,⁵⁰⁴ Potocki pedig krími tatár fogságba került. Időközben – május 16-án – meghalt IV. Ulászló, ami tovább fokozta a zavarokat a lengyel vezető körökben.

A kozákok egyrészt jogaik és privilégiumaik elismertetéséért küzdöttek, a mozgalom pedig nem a törvényes uralkodó, hanem a lengyel nemesség túlkapásai ellen irányult. Másrészt az Ulászló által aláírt, a kozák szabadságjogokat biztosító adománylevelével a legitimitás látszatát kölcsönözte a lázadásnak. Hmelnickij első sikerei hatására egyre nagyobb számban csatlakoztak hozzá regisztrált kozákok és ukrán kisenemesek, valamint az ortodox papság képviselői is.

Ezzel párhuzamosan a parasztság körében is kiformalódott egy felkelő mozgalom, mely 1648 nyarára összekapcsolódott a kozák megmozdulással. Így a zaporizzsjai kozákok lázadása, amely eleinte semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt mozgalmaktól, a kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép háborúja lett.⁵⁰⁵

Bohdan Hmelnickij kénytelen volt mindig az adott helyzetnek megfelelően módosítani, változtatni a kitűzött célokat. A mozgalom kezdetén még késznek mutatkozott a lengyel kormányzat által kezde-

⁵⁰² *Воссоединение Украины с Россией*. Т. I. (1953) i. m. 19–20.

⁵⁰³ Omeljan Pritsak: Das erste ukrainisch-türkische Bündniss (1648). *Oriens*, 1953/2. 274–278.

⁵⁰⁴ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. I. (1953) i. m. 29.

⁵⁰⁵ Gebei Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. *Századok*, 1985/1. 97–120.

Bohdan (Zinovij) Hmelnickij (1596–1657) ellengyelesedett, de ortodox vallását megtartó ukrán kisenemesi családban született. Családi birtokukat – a csihirini járási Szubotyiv falut – még apja kapta regisztrált kozákként a lengyel kormányzattól katonai szolgálatai elismeréseként. 1620-ban részt vett a lengyel vereséggel végződő cecorai csatában, ahol az apja elesett, ő pedig két évre oszmán fogságba került. Miután kiszabadult, tisztii kinevezést kapott a csihirini lajstromozott kozákok ezredében, ahol az 1630-as évek végére hadseregtitkári rangig jutott. 1647-ben egy személyes tragédia változtatta meg gyökeresen Hmelnickij korábbi politikai beállítottságát. Daniel Czapliński csihirini sztároszta Aleksander Koniecpolski fejedelemtől régi családi sérelmek miatt kapott megbízásából rátámadt Szubotyivra, Hmelnickij egyik fiát megölte, őt magát elűzte. Hmelnickij hiába igyekezett bizonygatni jogosultságát a birtokra, nem talált támogatókra és nincstelen kozák lett. Ezután válik belőle minden kozák vezére egy sorsfordító történelmi időszakban.

ményezett tárgyalásokra, az ukrán területek lengyel államon belüli autonómiájára törekedett, hasonló jogi státussal, mint amilyen a Litván Nagyfejedelemség rendelkezett: választott fejedelemmel az élen és kiterjedt nemesi privilégiumokkal. A hetman a kozákok kezdeti sikerei ellenére többször is hajlandónak mutatkozott behódolni a lengyel királynak, ami teljesen érthető lenne egy olyan korszakban, amikor Európa legtöbb államában az „Isten kegyelméből” uralkodó monarcha testesítette meg a legfelsőbb hatalmat. A Rzeczpospolita államformája azonban „kilógott” az örökletes monarchiák sorából, a választott lengyel uralkodó valójában a nemesség kegyéből került a trónra.

A hetman 1648 májusáig azzal érvelt, hogy valójában a király tervét teljesítette, ezért mért csapást a lengyel uralkodó hatalmát korlátozó lengyel nemességre, közben azon is fáradozott, hogy a Rzeczpospolita keretén belül megalapozza az autonóm Ukrajna létrehozását a törvényes lengyel uralkodó által adományozott hatalmi szimbólum, a bula-va égisze alatt. Hmelnickij „a király kegyelméből a Zaporizsjai Had legfőbb vezetője”, azaz IV. Ulászló alattvalója volt. Ehhez a titulushoz 1648 júniusától felvette „a Dnyeper mindkét partjára kiterjedő Ukrajna hetmanja” címet is.

3.2. Kozák-Ukrajna kialakulása

A szejm komolyan vette a kozákokkal folytatott tárgyalásokat, amit az is mutat, hogy a felkelés vezetői és a Varsó között közvetítő szerepet játszó Adam Kisiel braclavi vajdának már az országgyűlés első napján be kellett számolnia az ukrajnai események alakulásáról.⁵⁰⁶ A vajda az 1648. május 31-én a gnieznói érsekhez intézett levelében úgy ítélte meg a kialakult helyzetet, hogy az oszmán szultán, az orosz cár és más uralkodók által legyőzhetetlennek tartott lengyel–litván államot szégyenteljes módon egy „kozák árulónak”, azaz Bohdan Hmelnickijnek sikerült térdre kényszerítenie, aki „Kijev központtal egy új fejedelemség létrehozására készül”.⁵⁰⁷ A nyugtalanító hírek ellenére a szejm csak július 29-én határozott a lengyel nemesi felkelés összehívásáról.

1648 júniusa–júliusa a felkelők belső konszolidációjának időszakát jelentette, de ekkor mutatkoztak meg először a kozák- és a parasztmozgalmak belső ellentétei is, valamint a felkelők és a krími tatárok eltérő célkitűzései. Hasonlóan a Hmelnickij vezette kozák lázadókhoz, a parasztsapatok is saját vezetőik alatt harcoltak, és nehezen fogadták el a hetman tekintélyét. Ugyanilyen jelentőséggel bírt a kozák–tatár szövetség első próbája, ugyanis a Porta a lengyelekkel kötött fegyverszünet betartását ajánlotta a krími kánnak. A szultán iránti lojalitás és a hetmannal kötött szövetségi elkötelezettség ellentétes tartalma konfliktust okozott a krími tatárok között. Ezt ellensúlyozandó, a hetman a kozák–török szövetség megkötését vette tervbe,⁵⁰⁸ de törekvései nem valósultak meg, mert augusztus 7-én a janicsárok palotaforradalma során Konstantinápolyban meghalt Ibrahim szultán (1640–1648), és a helyére IV. Mehmed (1648–1687) lépett.

1648. szeptember 13-án mérték össze újra az erejüket a lengyel és kozák hadak Piljavci mellett. Az első összecsapás után, amelyben a lengyelek súlyos vereséget szenvedtek, pánik tört ki a lengyel táborban, majd a lengyel nemesek a felszerelésüket is hátrahagyva menekültek a hadszíntérről. Ez a helyzet lehetőséget kínált a kozákoknak, hogy beavatkozzanak a királyválasztásba, és megvalósítsák a követelt autonómiát. Hmelnickij tovább indult Lviv/Lemberg irányába, amely város fontos stratégiai központnak számított, és birtoklása a lengyel–

⁵⁰⁶ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. II. (1953) i. m. 25–28.

⁵⁰⁷ Uo. 28.

⁵⁰⁸ Алексей Новосельский: *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века* (Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград, 1948) 416–442.

litván állam déli területeire nézve meghatározó jelentőséggel bírt.⁵⁰⁹ A kozákok ostromgyűrüje szorosan közrefogta a várost, a hetman mégis megtiltotta a lövetését és a vízellátás megszüntetését, majd később, a város megváltásáról október 17–20. között folyó tárgyalásokon sem tűnt ostromló hadvezérnek. Egy nappal később pedig a felkelő sereg az egyik legjobban biztosított lengyel erőd, Zamosztya felé vonult.⁵¹⁰

Időközben 1648. október 6-án összeült Varsóban a koronázó szejm, és kezdetét vette a választási harc. A trónra János Kázmér, az elhalálozott király féltestvére és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem volt a legesélyesebb. A fejedelem azonban még a királyválasztási procedúra alatt meghalt, így II. János Kázmért (1648–1668) választották királynak. Az új uralkodó hatalomra jutásában nem kis szerepe volt annak is, hogy Bohdan Hmelnickij nyíltan kifejezésére juttatta szimpátiáját személyét illetően. Miután a hetman tudomást szerzett a választás eredményéről, azonnal feloldotta Zamosztya ostromát, ami egyértelmű gesztusnak volt tekinthető a részéről, és félreérthetetlenül jelezte meggyezési készségét.

Az 1648-as győztes csaták után, amikor Lengyelország gyakorlatilag király, hadsereg és hadvezérek nélkül maradt, az ukrán nép szemében hőssé vált Hmelnickij kihasználhatta volna a helyzetet, és felszabadíthatta volna valamennyi ukrán területet. Ebben a helyzetben a hetman számára felmerült a hogyan tovább kérdése: megelégedni a már elért eredményekkel, vagy – kihasználva a kedvező körülményeket – továbblépni? IV. Ulászló halála keresztülhúzta a hetman számításait, ezért titokban tárgyalásokat kezdett az elhunyt király özvegyével, Gonzaga Mária Lujzával – aki később hozzáment az új királyhoz – és Ossoliński kancellárral, majd támogatta II. János Kázmér megválasztását, utóbbinak felajánlotta a szolgálatait. Elképzelhető, hogy Hmelnickij eredetileg valóban a lengyel uralkodó hű szolgáljaként megelégedett volna a tőle kapott hetmani címmel.

A változás 1648 karácsonyán következett be, amikor a hetman Kijevbe érkezett. Ezt az eseményt a források a hetman diadalmas győzelmi meneteként, őt magát „ukrán Mózesként” ábrázolták. „Ez idáig adót fizettem, most viszont felszabadítom a hazámat a lengyel igától [...] Korábban személyes okok vezéreltek, de most már az ortodox hitért harcolok [...] Kicsi és jelentéktelen ember vagyok, de Isten aka-

⁵⁰⁹ Уо. 80–81.

⁵¹⁰ *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)*. Відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич. (Вид-во АН УРСР, Київ, 1961) 69–84.

ratából a Rusz felszabadítójává válhatok [...]” – ezekkel a szavakkal vállalta magára a hetman ünnepi beszédében azt a küldetést, amelyre szerinte az Isten és népe jelölte ki.⁵¹¹

A Kijevbe való győztes bevonulását követően, ahol őt nemcsak győztes hadvezérként, hanem egy önálló ukrán állam hetmanjaként fogadták, átértékelte a célkitűzéseit és az ukrán mozgalomban rejlő lehetőségeket. Miután az ukrán mozgalom sikereinek köszönhetően az európai államok követei Csihirinbe delegálása révén mintegy hivatalosan is elismerték Bohdan Hmelnickij szuverenitását, a kozák vezető részéről előtérbe került a hetmani hatalom isteni eredetének hangsúlyozása. Az 1649 elejétől „Isten kegyelméből a Zaporizzsjai Had hetmanjának”, „Isten által felkent” szuverén uralkodónak tekintette magát. A csihirini kormányzat hivatalos dokumentumaiban is „Isten kegyelméből” kormányzó hetmanként emlegették.⁵¹² Hmelnickij választás helyett maga kezdte el kinevezni a kozák vezetőket, amely változás lépés volt az örökletes hetmanság bevezetése irányába. Egyre ritkábban hívta össze az Általános Gyűlést (Hadsereg Rada), a fontosabb ügyeket egyedül a Katonai Vezetők Tanácsával (Sztársina Rada) vitatta meg. Ugyanakkor nem szüntette meg teljesen az Általános Gyűlés intézményét, szüksége volt rá a hetmani hatalom legitimálására és a kozák vezetésen belüli annak az ellenzéknek az ellensúlyozására, amelyik a lengyelekkel történő végleges kiegyezést sürgette.

Hmelnickij 1649. február 20-án perejaszlavi hetmani rezidenciáján fogadta az Adam Kisiel vajda által vezetett királyi delegációt, ünnepélyes ceremónia keretében átvette a II. János Kázmér által adományozott hetmani bulavát és egy fehér sasos vörös zászlót. A hetmani jelvényekkel együtt Hmelnickij megkapta Csihirint, amelyet új rezidenciájául jelölt ki. A hetman a klenódiumokat (felségjelvényeket) attól az újonnan megválasztott II. János Kázmértól kapta, akivel szemben nem voltak sem jogi, sem erkölcsi kötelezettségei, mint korábban IV. Ulászló irányában, akire felesküdt, és akivel korábban egy zászló alatt harcolt.

A szejm azonban továbbra sem egyezkedett a felkelőkkel, ezért a harcok folytatódtak. Az egyesített kozák–tatár sereg 1649. június végén Zboriv városánál bekerítette a lengyel hadakat, akiket szorongatott

⁵¹¹ Венедикт Чехович – Александр Селин: *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, выс. учрежд. при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе*. Т. 1. (Тип. Ун-та св. Владимира, Киев, 1845) 329–330.

⁵¹² Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. i. m. 252, 257.

helyzetükből csak Ossoliński kancellár diplomáciai ügyessége mentett ki, miután békét ígért a felkelőknek, és közvetítőnek a krími tatár kánt kérte fel.⁵¹³ Mivel a Krími Kánságnak sem állt érdekében a hetmani állam túlzott megerősödése, ezért a zborivi csatában győztes Hmelnickij a lengyelek által megvesztegetett III. Iszlám Giráj augusztus 9-én a zborivi egyezmény aláírására kényszerítette.⁵¹⁴

A lengyel kormányzat a regisztrált kozákok számát 40 ezer főre növelte, akik egyben visszakapták az 1638-ban elveszített kiváltságait. A legfontosabb eredménynek a Kijevi, a Braclavi és a Csernyihivi vajdaságot magában foglaló, autonómnak nyilvánított Kozák-Ukrajna tekinthető, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki. Az ortodox egyház helyzetét erősítette az egyezmény azon pontja, miszerint a kijevi metropolita helyet kapott a lengyel szenátusban.

A zborivi egyezmény megerősítette a Zaporizzsjai Hadat az eredeti privilégiumaiban, és pontosan körülhatárolta az ún. Kozák-Ukrajna területét Csihirin központtal. A szerződés gyakorlatilag legitímálta a lengyel–litván államon belüli autonóm kozák állam létrejöttét. Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet. „Csihirin a környező településekkel együtt a hetman örökbirtokává válik, amelyet ő királyi fensége a Zaporizzsjai Had jelenlegi hetmanjának, Bohdan Hmelnickijnek, a Rzeczpospolita hűséges alattvalójának adományoz [...]”⁵¹⁵ Az egyezmény valójában csak a kozákoknak kedvezett, ugyanakkor a lázadó parasztokat az a veszély fenyegette, hogy földesuraik visszatérnek. Hmelnickij számára már folyamatos problémát jelentett a kozákok és a parasztság kapcsolatának koordinálása. Utóbbiak ugyan nagyban hozzájárultak a mozgalom sikeréhez, a kozák vezetők mégis ragaszkodtak hozzá, hogy a kozákok különüljenek el a parasztoktól, és csak egy meghatározott számú, kizárólag kozákokból álló hadsereget tartsanak fenn.

Hmelnickij nehéz helyzetbe került: egyrészt be akarta tartani a zborivi egyezményt, mert azt fontos lépésnek tekintette a kozák állam létrehozásának folyamatában, ugyanakkor ő is neheztelt a birtokaira visszatérő lengyel földesurakra, ezért gyakran kijátszotta az egyezmény rendelkezéseit. A hetman azzal is tisztában volt, hogy a lengyel kormányzat csak ideiglenes fegyverszünetnek tekinti a zborivi megállapodást, és a háború kiújulása már csak idő kérdése volt, és hogy erre felkészüljön, be kellett fejeznie mind a kozák sereg, mind a

⁵¹³ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. II. (1953) i. m. 303.

⁵¹⁴ Uo. 303–304.

⁵¹⁵ Uo. 303.

„Kozák-Ukrajna” belső szervezetének kialakítását. A formálódó kozák sereg és egyben az autonóm kozák állam hivatalos elnevezése a Zaporizzsjai Had lett. A hetman Ukrajna tényleges uraként a megszállt területeket közigazgatásilag ezredekre osztotta, amelyek élén katonai, adminisztratív és igazságszolgáltatási hatáskörrel rendelkező ezredek álltak. A kozák sereg és a katonai alapon szerveződő adminisztratív szervezet közvetlenül a hetmannak rendelődött alá.

1649 novemberében összeült a lengyel országgyűlés, hogy ratifikálja a Hmelnickijjel kötött egyezményt, a nemesi követek többsége azonban nyíltan fellépett az Ossoliński kancellár által elért kompromisszumos megállapodással szemben. Hosszas viták után a szejm mégis elfogadta a szerződést, majd II. János Kázmér kiadott egy rendeletet, melyben megerősítette IV. Ulászló 1632-es rendeletét, miszerint a görögkatolikus és az ortodox egyház egyenrangúnak tekintendő. Adam Kisielt kinevezték kijevi vajdának, aki figyelmeztette a parasztokat, hogy maradjanak földesuraik szolgálatában, mert ezentúl bármely lázadásukat a lengyelek és a kozákok közösen fogják leverni. A zborivi egyezmény megkötése után – a lengyel hatóságok nyomására – a hetman kénytelen volt több proklamációt is kiadni, melyekben felszólította a parasztokat, hogy engedelmeskedjenek uraiknak, sőt, nem egy esetben kozák különítmények verték le a paraszti ellenállást. Az alsóbb néprétegek ezért Hmelnickijt árulónak tekintették, a Zaporizzsjai Szicsben felkelést robbantottak ki ellene, és új hetmant választottak. Hmelnickijnek csak nagy nehézségek árán sikerült elfojtania a zendülést. Közben a hetman tudatában volt annak, hogy a lengyel kormányzat ideiglenes fegyverszünetnek tekinti a zborovi megállapodást.

Hmelnickij nem hagyta magát rábeszélni a III. Iszlám Giráj által tervezett Moszkva elleni hadjáratra, helyette a Moldva elleni fellépést javasolta a kánnak, mert tudomást szerzett Vasile Lupu fejedelemnek (1634–1653) a lengyelekkel folytatott titkos tárgyalásairól. A krími tatár kán beleegyezett a moldvai hadjáratba Hmelnickij oldalán, így az oszmán szultán két vazallusa vonult fegyverrel egy harmadik ellen. A lengyel vezetés aggódott a hetman moldvai rajtaütése miatt, és egyre inkább egy ún. megelőző háborút tartottak szükségesnek a lázadók ellen.

1651 februárjában a lengyel sereg előőrsei elérték a Braclavi vajdaság határát, és az ott állomásozó kozák ezredet legyőzték. 1651 júniusában Beresztecsko mellett ütközött meg egymással a két főszereg.⁵¹⁶

⁵¹⁶ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. III. (1953) i. m. 102–106, 107–118, 119–123.

A három napig tartó ütközet végül azért döntött el a lengyelek javára, mert III. Iszlám Giráj kán elfogatta Hmelnickijt, és a vezető nélkül maradt kozák sereg szézilálódott. Úgy tűnt, hogy a lengyelek döntő győzelmet arattak, de valójában nekik is súlyos veszteségeik voltak, és nem tudták folytatni a háborút. Így mindkét fél arra kényszerült, hogy tárgyalások útján oldják meg a vitás kérdéseket.

Az 1651. szeptember 18-án megkötött bila cerkvai egyezmény értelmében a továbbiakban csak a Kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, míg a Braclavi és Csernyihivi vajdaság területére vissza kellett engedni a lengyel hatóságokat és a földesurakat.⁵¹⁷ A regisztrált kozákok számát 20 ezer főre csökkentették, és csak az ő jogaikat és privilégiumaikat ismerte el a lengyel kormányzat. Jelentősen behatárolta a hetman diplomáciai mozgásterét az egyezmény azon rendelkezése, amelyben a varsói kormányzat felszámolta Kozák-Ukrajna viszonylagos külpolitikai önállóságát.⁵¹⁸

Mi volt a helyzet a Zaporizzsjai Had jogi státusával? A zborivi egyezmény (1649) hivatalosan is elismerte a három ukrán vajdaság autonómiáját, és pontosan körülhatárolta a hetmani kormányzat által uralt territóriumot, ugyanakkor a bila cerkvai egyezményből (1651) az is kiderül, hogy korábban Bohdan Hmelnickij önálló külpolitikai jogkörrel rendelkezett, amely hatáskör általában a szuverén uralkodók egyik megkülönböztető jegyeként ismert. A hetman politikai programjának egyik fontos pontját képezte az ukránok által lakott területek egyesítése egy egységes ukrán állam keretein belül, amelynek alapjait az 1649-ben létrejött Kozák-Ukrajna rakta le. A bila cerkvai egyezmény azonban súlyos csapást mért a hetman államalapítási terveire, hiszen a Kozák-Ukrajna területe a Kijevi vajdaság területére zsugorodott.

Hmelnickij számára a legnagyobb esélyt a független Ukrajna megszervezésére az örökletes hetmani hatalomra épülő monarchikus állam megteremtése jelentette, amire tett is erőfeszítéseket. Hmelnickij dokumentumai arról tanúskodnak, hogy a hetman mindvégig a Zaporizzsjai Had nevében kormányzott. A hetman fiai – Timofej és Jurij – a lehetséges szuverén ukrán állam letéteményesei lehettek volna. Problémát jelentett azonban a hetman tervének kivitelezésében, hogy a mozgalom kezdetén a kozák önkormányzat a köztársasági elvekre, a kozákok „kollektív akaratára” alapozódott, amelyeket minden kozák részvételével zajló Általános Gyűlés (Hadsereg Rada) képviselt,

⁵¹⁷ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) i. m. 29–31.

⁵¹⁸ Uo. 31.

és amely szerv rendelkezései a hetman számára is kötelező jelleggel bírtak. A hetman hatalma a kozákok szabad választójogán alapult, a Zaporizzsjai Had a hetman visszahívását, vagyis a hivatalától történő megfosztását is kezdeményezhette. Végeredményben a hetmannak nem sikerült bevezetnie a monarchikus államformát a „köztársasági” elv helyébe: 1653 közepére újra kénytelen volt elfogadni maga felett a lengyel uralkodó hatalmát, majd 1654-től az orosz cáret.

Az 1652 januárjában összeülő szejm nem ratifikálta a bila cerkvai egyezményt, ennek ellenére a korábban elűzött lengyel földesurak visszatértek ukrainai birtokaikra, ahol a parasztok sok helyen ismét felázadtak. Hmelnickij – mint korábban is – megpróbálta magát tartani a szerződésben foglaltakhoz, ezért egyre több ukrán paraszt menekült át Oroszország területére, ahol földet és néhány évi adómentességet kaptak a cártól annak fejében, hogy támogatást nyújtanak az orosz kormánynak a krími tatár támadások ellen. Az általuk létrehozott településeket nevezték el a későbbiekben Szloboda-Ukrajnának.

A bila cerkvai egyezmény megerősítésének hiányában hivatalosan sem béke, sem háború nem állt fenn a kozákok és a lengyelek között, és mindkét fél a harcok folytatására készült. Ebben a feszült helyzetben Hmelnickij újabb szövetségeseket próbált megnyerni az ukránok ügyének, amely tevékenységében nem korlátozhatta a lengyelekkel kötött megállapodás, mert azt a szejm nem ratifikálta. Egyelőre maradt az oszmán–tatár orientáció, bármennyire is megbízhatatlannak bizonyultak korábban a krími tatárok. A hetman fiának Vasile Lupu moldvai fejedelem lányával való házasságát már korábban elhatározta, amely frigy emelte volna a „Hmelnickij-ház” tekintélyét, megalapozva a dinasztiát, amire az örökös hetmansághoz lett volna szükség.

A hetman elképzelései szerint az új kelet-európai politikai rendszerben Lengyelország, Litvánia és Ukrajna különleges föderatív kapcsolatban állt volna, egyenlő autonóm jogokkal. A terv megvalósítása érdekében először Moldvát kellett volna térdre kényszeríteni. A hetman fia, Timofej Hmelnickij a kozák főszereg élén 1652 májusában Lupu fejedelem ellen indult. Mindeközben a lengyel kormányzat is szeretete volna védnöksége alá vonni a Moldvai Fejedelemséget, ezért erős hadat küldtek Podóliába, hogy elzárják a kozákok útját Moldva felé. Május 22-én ütközött meg egymással a két sereg, és a két napig tartó csata a lengyelek súlyos vereségével végződött. Ezután Lupunak sem maradt más választása, mint hogy hozzáadja a lányát, Ruxandrát Timofejhez, és az esküvőt augusztusban meg is tartották. Timofej (Timis) a következő évben csatában elesett.

A Nobel-díjas lengyel Henryk Sienkiewicz (1846–1916) nevezetes történelmi trilógiája a „Tűzzel-vassal”, az „Özönvíz” és „A kislovag”. A „Tűzzel-vassal” a Hmelnickij-mozgalom időszakát dolgozza fel. A regény magyar kiadása csonka – a szocialista korszakban készült fordításból kihagyták a „nyugatiak” (lengyelek, lengyelhű ukránok és litvánok) pozitív és a „keletiek” (a felkelő kozákok és jobbágyok) negatív ábrázolását. Az eredeti regényből 1919-ben Csehszlovákiában némafilmet forgattak, 1962-ben pedig olasz–francia–jugoszláv koprodukcióban készült látványos történelmi film. Legismertebb filmes feldolgozását Jerzy Hoffman lengyel rendező készítette el 1999-ben. Hoffman a következőket mondta a filmről: „Mindenképpen vissza akartam adni azt a vadságot és féktelenséget, amely a XVII. századi határvidék légkörét jellemezte; ezért a film helyenként meglehetősen brutális, de kizárólag akkor, ha ez dramaturgiailag valóban indokolt. Hangvétele ugyanakkor lírai is, hiszen alapvetően mégis a szerelemről szól. Számomra a Tűzzel-vassal egy lengyel–ukrán Elfújta a szél-sztori, a háború tragikus színpalái előtt zajló történet az emberi sorsokról.”

Tűzzel-vassal, https://moviecops.blog.hu/2019/02/25/tuzzel-vassal_698 (2021-07-20).

II. János Kázmér időközben újabb háborúra készülődött, de az előkészületek lassan haladtak. Egy lengyel főnemes, Stefan Czarniecki (1664–1665-ben korona hetman) vette a kezébe az irányítást, aki 1653 márciusában 12 ezer fős serege élén bevonult Braclav tartományba, ahol több száz falut felgyújtott. Hmelnickijnek még egyszer sikerült maga mellé állítania a krími kánt, sőt, kisebb doni kozák csapatok támogatását is maga mellett tudhatta. Az egyesült kozák–tatár sereg 1653 szeptemberének végén megtámadta a lengyel tábor Zsvanec mellett, de újra megisméltődött a zborivi eset: a kozák csapatok a győzelem küszöbén álltak, ám a krími tatárok ismét tárgyalásra kényszerítették őket. A hetman, okulva a krími tatár kán újabb árulásából, határozottan Oroszország felé fordult, és úgy tűnt, hogy az 1648-tól kezdve a nagy nyomás alá kerülő kozák vezető diplomáciai, gazdasági és katonai segítséget kérő levelei a cári kormányzatnál végre meghallgatásra találnak.

A háború évei hatalmas tragédiába torkolltak az ukrán területek zsidó lakossága számára. A kozákok zsidókkal szembeni ellenszenvét a hivatalos diplomácia szintjén is kifejezték: az 1649-es zborivi egyez-

ményben szerepelt, hogy a kozákok területén nem élhettek zsidók. Az áldozatok számát nehéz megbecsülni. Natan Hannover osztrohi születésű rabbi „Yewen Mezulah” (Feneketlen mocsár) címmel 1653-ban Velencében megjelent zsidó krónikájában leírta, hogy az 1648–1657-es háború kezdetekor az ukrán területek zsidó lakossága több pogromot, kitelepítést, a pravoszláv vallásra való erőszakos térítést szenvedett el. A kozák mozgalom időszakában közel 300 zsidó közösség szűnt meg, e közösségek minden második tagját megölték. A meggyilkolt zsidó lakosság lélekszámát néhány tízezer és 100 ezer közé, némelyek ennél is magasabbra teszik.⁵¹⁹

3.3. A perejaszlavi szerződés

Bohdan Hmelnickij kezdettől fogva sajátos, többvektorú diplomáciát folytatott,⁵²⁰ amely külpolitika a korájukban azon gyengébb és kisebb államokra volt jellemző, amelyek nem tudták tartósan kivívni a függetlenségüket, ezért erősebb idegen uralkodók protektorátusát keresve igyekeztek nemzetközi legitimitációt szerezni.⁵²¹ A védnökök, illetve a hűbérurak váltogatása, vagyis a polivazallusi külpolitika hasonlít azokra a történelmi körülményekre, amelybe Kozák-Ukrajna került a zborivi egyezményt követően. Az 1651. évi bila cerkvai szerződés már jelentősen behatárolta a hetman diplomáciai mozgásterét azáltal, hogy a varsói kormányzat felszámolta Kozák-Ukrajna viszonylagos külpolitikai önállóságát. A hetman a csihirini rezidenciájából 1648–1654 között élénk és Varsótól gyakorlatilag teljesen független diplomáciai tevékenységet folytatott.

A történelmi szakirodalomban megjelent az ún. krími alternatíva kifejezés,⁵²² ami alatt Bohdan Hmelnickijnek a III. Iszlám Giráj kánnal kö-

⁵¹⁹ Еврейские погромы в истории Украины. *Всеукраїнська єврейська рада*, <https://bit.ly/3iuu8TY> (2021-07-20).

⁵²⁰ Kiss J. László: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In: Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet Euróópában* (Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003) 21.

⁵²¹ Csuhib Tarasz: Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismeretés a polivazallusi politika révén (XVII. század). In: Szmolij Valerij (szerk.): *Magyar–ukrán közös múlt és jelen* (Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Kijev, 2006) 157.

⁵²² Александр Виноградов: «Крымская альтернатива» Переяславской Рады. *История международных отношений и внешней политики России*. Вып. 2. (ИРИ РАН, Москва, 2006) 98.

tött katonai-politikai szövetsége értendő. Ez a kapcsolat a krími tatárok megbízhatatlansága ellenére kiemelkedő jelentőséggel bírt, mert a kán volt az egyetlen uralkodó, aki időszakonként nyíltan támogatta a kozák mozgalmat a Rzeczpospolita törvényes uralkodója ellen. A hetman azonban hamar felismerte, hogy a krími tatároknak a legkevésbé sem állt érdekében a felkelők megerősödése és az ukrán államiság kifermálódása, hanem jóval inkább a kozákok és a Rzeczpospolita egyidejű meggyengülése. A kozákok zsvaneci kudarcát (1653) követően a Krími Kánság békét kötött Lengyelországgal, de a kán – mintegy a mérleg nyelvének szerepében tetszelegve – garanciát kért Varsótól, hogy a felkelők amnesztiát kapnak, és a Zaporizzsjai Had megőrzi az addig kivívott jogait és privilégiumait a zborivi egyezmény (1649) alapján. Ily módon a krími kán szavatolhatott volna egy korlátozott ukrán autonómiát, azonban Hmelnickij III. Iszlám Giráj helyett Moszkvához fordult támogatásért.

Az oszmán szultán számára is kézenfekvőnek tűnt a kapcsolatfelvétel az ukrán mozgalom vezetőivel, ezért 1649 februárjában maga indította el követét Perejaszlavba, akinek tolmácsolnia kellett a Porta segítő szándékát a hetman felé.⁵²³ A kétoldalú tárgyalások eredményeképpen egy – elsősorban a felkelők számára kedvező – egyezmény megkötésére került sor, amelynek értelmében a szultán az ukrán kereskedőknek szabad hajózást és vámmentes kereskedelmet biztosított a Fekete-tenger térségében, míg a hetman kötelezettséget vállalt arra, hogy megakadályozza a doni és a zaporizzsjai kozákok török területek elleni támadását.⁵²⁴

A hetman a szultánnal kialakított diplomáciai kapcsolattal nyomást tudott gyakorolni a lengyel királyra és a krími kánra, másrészt felkeltette az európai államok figyelmét az a körülmény, hogy a Porta a hetmant, illetve a Zaporizzsjai Hadat szerződőképes partnernek tekintette. Hmelnickij valójában kettős politikát folytatott, feltehetőleg az ún. oszmán alternatívát mintegy erődemonstrációnak szánta Moszkva jóindulatának elnyerése érdekében. Végeredményben állandósuló tárgyalásai a szultánnal és a krími kánnal fontos stimuláló tényezőnek bizonyultak az orosz parlament (Zemszkij szobor) 1653. évi döntésében az ukrán területek „cári kézbe fogadásáról”. Emellett a szultán meg-

⁵²³ Новосельский (1948) i. m. 416–442.

⁵²⁴ Jan Rypka: Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki. In: Josef Dobiáš – Miloš Weingart – Milada Paulová (eds.): *Z dějin východní Evropy a Slovansta* (Sborník, Praha, 1928) 482.

nyerésével mindvégig maga mellett tudhatta a krími kán támogatását még akkor is, ha ebből a szövetséges viszonyból az ukránok mozgalmanak összességében több kára származott, mint haszna.

A hetman tudatosan törekedett diplomáciai mozgásterének kiszélesítésére, tekintettel arra, hogy a krími tatárokkal hosszú távon nem számolhatott, az orosz cár támogatását pedig még nem sikerült megnyernie. A diplomáciailag elszigetelt Zaporizzsjai Had vezetői számára így egyre kedvezőbbnek tűnhetett az Erdélyi Fejedelemséggel kialakítandó szövetséges kapcsolat, mint olyan, amely felválthatná a kozák–tatar kényszerű együttműködést. II. Rákóczi György (1648–1657) 1648 szeptemberében, hetekkel azelőtt, hogy erdélyi fejedelem lett, követeket küldött Csihirinbe, hogy a Rákócziak jóakarátú támogatásáról biztosítsák a kozák vezetőket, és katonai szövetséget ajánlottak Lengyelország ellen.⁵²⁵ Jóllehet konkrét megállapodásra nem került sor, de az esetleges szövetségkötés gondolata mindkét fél számára reálisnak tűnt a közeli jövőben. 1649 januárjában ismét a gyulafehérvári udvar kezdeményezett, az erdélyi fejedelem követséget indított a hetmanhoz, a megegyezésre azonban továbbra sem került sor.

II. Rákóczi György a szövetségesi viszony feltételül szabta, hogy a kozákok akadályozzák meg II. János Kázmér megkoronázását, eközben a maga részéről semmi biztosat nem ígért Hmelnickijnek.⁵²⁶ Mivel a Rákócziak nem vették komolyan a kozákok katonai potenciálját, és egyenlőtlen feltételek melletti koalíciót akartak ráerőszakolni a hetmanra, a Zaporizzsjai Hadnak pedig az lett volna az érdeke, hogy a Rzeczpospolita ellen közös hadjáratot indítsanak, a szövetségkötésre irányuló tárgyalások minden alkalommal kudarcba fulladtak.⁵²⁷ Nem tetszett továbbá az erdélyi fejedelemnek az sem, hogy Bohdan Hmelnickij beavatkozott az Erdély érdekeltségi köréhez tartozó – 1653-ban hűbéri fennhatósága alá kerülő – moldvai és havasalföldi fejedelemségek belső ügyeibe. A hetman pedig, miközben nem vetette el, hogy továbbra is elismerje maga felett a lengyel uralkodót mint legfőbb hűbérurát, készen állt arra is, hogy elfogadja a névleges függést az oszmán szultántól vagy az orosz cártól. Az 1653-as zsvaneci csatában már II.

⁵²⁵ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek*. X. k. (Akadémia Könyvkiadó-Hivatal, Budapest, 1884) 499–500.

⁵²⁶ Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica*. T. XXII. (Akadémia Könyvkiadó-Hivatal, Budapest, 1875) 4–5.

⁵²⁷ Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)* (EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1996) 52.

Rákóczi György csapatai is részt vettek a lengyelek oldalán a kozákokkal szemben.

A cár „jóindulatú semlegessége” az ukrán felkelőknek kedvezett.⁵²⁸ Az ukrán mozgalom számára Oroszország számított a legmegbízhatóbb szövetségese. I. Alekszej (1645–1676) cár 1653-ig nem tartotta alkalmasnak a helyzetet, hogy fegyveres erővel beavatkozzon az ukrán–lengyel viszályba. Egyrészt tartott attól, hogy az orosz seregek Lengyelország elleni fellépése kimozdíthatja várakozó helyzetéből az amúgy is ellenségesen viselkedő svéd uralkodót, másrészt az orosz állam belső helyzete – az 1648-as városi felkelések miatt – sem tett lehetővé egy külföldi hadviselést.

Oroszország és az ukrán területek egyesítésének eszméjét hivatalosan elsőként Jov Boreckij kijevei metropolita vetette fel 1624 augusztusában, aki a Romanov-dinasztiát megalapító I. Mihály (1613–1645) cárnál tett hivatalos audiencia során a közös vallásra hivatkozva Moszkva támogatását kérte a pravoszláv (ortodox) ukrajnai lakosság számára a katolikusokkal és az unitusokkal folytatott küzdelmükben. A metropolita felvetésével kapcsolatban érdemi tárgyalásokra ugyan nem került sor, de a cári kormányzat nem akadályozta az ukrán „menekültek” betelepülését Oroszország határ menti területeire.

Moszkva 1648-ban meglehetősen nyugtázta a kozák felkelés kitörésének hírért, mert régi ellenségének, a lengyel–litván államnak a meggyengítése egybeesett Oroszország érdekeivel. Ugyanakkor a cár a hetmant és kozákjait lázadóknak tekintette, akikkel nyíltan nem szándékozott felvenni a kapcsolatot. Hmelnickij Moszkva kezdeti elutasító magatartása ellenére is Oroszországot „természetes” potenciális szövetségeseinek tekintette, és ebben nem ingatták meg a cár nemleges válasza, kitartóan ragaszkodott az orosz támogatás elnyeréséhez. A Zaporizzsjai Had vezetője 1648. június 8-án intézte első „segítségkérő” levelét I. Alekszej cárhoz, amelyben értesítette IV. Ulászló haláláról, és egyben kifejezte reményét, hogy „az isten adná, hogy ő a lengyeleknek és az ukránoknak is közös pravoszláv uralkodójuk lehetne”.⁵²⁹ Ez egyértelmű utalás volt arra, hogy a Zaporizzsjai Had segítségével az orosz cár megszerezhetné a lengyel trónt.

⁵²⁸ Тарас Чухліб: Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утворення ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки. *Український історичний журнал*, 2003/1. 68–81.

⁵²⁹ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. II. (1953) і. м. 32–33.

1648 végén Oroszországba látogatott Paisziosz jeruzsálemi pátriárka (1645–1660). Útközben találkozott Hmelnickijel is, akinek a közös ortodox vallásra hivatkozva azt tanácsolta, hogy a Zaporizzsjai Had önként adja magát a cár fennhatósága alá.⁵³⁰ Ekkor azonban, a kezdeti sikereken felbuzdulva, a hetmani kormányzat még reális esélyt látott arra, hogy az újonnan megválasztott II. János Kázmér elismerje és kiterjessze a kozákok jogait és privilégiumait, és az ukrán területek ezen túl a lengyel király laza protektorátusi függésében álljanak. Hamarosan kiderült azonban, hogy a szejm hivatalosan nem ismeri el az ukrán felkelők által elért eredményeket, ezért a csihirini vezetés elfogadta Paisziosz ajánlatát, hogy közvetít a hetmani és a cári kormányzat között.

1649. február 4-én Paisziosz pátriárka jelenlétében I. Alekszej személyesen fogadta a hetman követét, Szilván Muzsilovszkijt. A találkozó nem vezetett eredményre, mert Paisziosz úgy látta, hogy Hmelnickij a Zaporizzsjai Haddal együtt a Romanovok fennhatósága alá akar kerülni,⁵³¹ míg a kozák küldött erről konkrétan nem tett említést.⁵³² Vagyis az álláspontok továbbra sem közeledtek egymáshoz, így 1649. március 16-án Muzsilovszkij dolgavégezetlenül távozott az orosz fővárosból.⁵³³ Moszkva továbbra is a semlegesség politikáját kívánta gyakorolni az ukrán területek kérdésében. 1652 januárja és márciusa között követcsere zajlott le a hetman és a cár között, a kozák vezetés által remélt katonai támogatásra azonban I. Alekszej továbbra sem tett ígéretet, csupán földet ajánlott az orosz állam területén letelepülőknek, amit néhány kisebb kozák csoport ki is használt.

Miután Moszkvában értesültek a kozák hadak zsvaneci kudarcáról, 1653. október 1-jén az orosz parlament (Zemszkij szobor) a cár javaslatára elfogadta Hmelnickij azon – többször is megfogalmazott – kérelmét, miszerint a „Zaporizzsjai Hadat minden földjével és lakosával együtt az orosz cár védnöksége alá fogadják”,⁵³⁴ majd az orosz uralkodó Vaszilij Buturlin bojár vezetésével küldöttséget indított a hetmanhoz a csatlakozási feltételek megtárgyalásáról. 1654. január 8-án Bohdan Hmelnickij Perejaszlavba összehívta az Általános Gyűlést, ahol arra a kérdésére, hogy kit válasszanak uralkodójuknak – az oszmán szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt –, a jelenlé-

⁵³⁰ Уо. 81–104.

⁵³¹ *Документи Богдана Хмельницького* (1961) i. m. 99.

⁵³² Уо. 127–131.

⁵³³ Уо. 127.

⁵³⁴ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. III. (1953) i. m. 406–414.

„Mindnyájatok előtt ismeretes hogyan szabadította meg népünket Isten az ellenség kezéből, azoktól, akik Isten templomait lerombolták és gyűlölettel voltak a mi keleti pravoszláv kereszténységünk iránt, tudjátok, hogy már hat éve élünk uralkodó nélkül állandó ellenségeskedésben, vérontásban [...] Ezért hívtunk össze most nyílt népi radát, hogy velünk együtt válasszatok uralkodót a négy közül, akit akartok. Első a török szultán, aki sokszor hívott bennünket uralma alá; a második a krími kán; a harmadik a lengyel király; negyedik a Nagy-Oroszország uralkodója, Alekszej Mihajlovics cár és nagyfejedelem [...] válasszátok azt, akit akartok. [Az orosz cár] akinek kegyes szívét állandó könyörgésünk most felénk hajlította [...] amit mi buzgón szívünkbe zárunk, mert a cári hatalmon kívül irgalmas menedékre nem találunk. De ha lesz olyan, aki velünk nem ért egyet, annak szabad az út, ahová akarja.”

Bohdan Hmelnickij beszéde a perejaszlavi tanácskozás napján, 1654. január 8-án. Idézi: Gebei Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok, 1985/1. 101.

vők az orosz cár mellett döntöttek.⁵³⁵ Ezután a kozák vezetők az orosz küldöttség kíséretében a székesegyházba vonultak, hogy felesküdjének új uralkodójukra, majd Hmelnickij arra kérte Buturlint, hogy a cár nevében esküdjön meg arra, hogy Moszkva nem hagyja cserben őket Lengyelországgal szemben. Buturlin azt válaszolta, hogy a cár sohasem tesz esküt az alattvalóinak, mert az ő szava szent és megkérdőjelezhetetlen.⁵³⁶ Hmelnickij erre reagálva a kozák vezetők kíséretében először elhagyta a székesegyházat, de rövid tanácskozás után végül azt a döntést hozták, hogy egyelőre megegyeznek az orosz delegációval, de a későbbiekben kérelmezni fogják jogaik és privilégiumaik közvetlen uralkodói elismerését.⁵³⁷

A perejaszlavi szerződés több dokumentummal, illetve eseménnyel is szorosan összefügg: az 1654. január eleji tárgyalásokkal az orosz küldöttség és a kozák vezetők között a 23 pontos kozák kérelem megfogalmazásával és átadásával Vaszilij Buturlin cári követnek Perejaszlavban, a hetmani küldöttek által Moszkvában átadott „Hetmani cik-

⁵³⁵ Uo. 460

⁵³⁶ Uo. 466.

⁵³⁷ Костомаров, Т. III. (1884) i. m. 132–134.

kelyek”-kel, és ez utóbbi petíció cári szentesítésével, azaz a „Márciusi cikkelyek”-kel.

Az eredeti ukrán források hiánya jelentősen megnehezítette a kutatók munkáját, hogy rekonstruálják az 1654 januárja és márciusa közötti orosz–ukrán tárgyalásokat. Azt mindenesetre tényként kezelhetjük, hogy az ún. „Hetmani cikkelyek”-nek több változata is elkészült. A feltehetőleg március 13-án megfogalmazott első változat 23 pontot tartalmazott, előtérbe állítva a Zaporizzsjai Had jogainak és privilégiumainak sérthetlenségét, a szabad hetmanválasztás jogának és az ukrán területek autonómiájának biztosítását a cár részéről.⁵³⁸ A „Hetmani cikkelyek” március 21-én összeállított – valószínűsíthetően utolsó – változata már mindössze 11 pontból állt, ami azt jelezte, hogy a tárgyalások során ukrán részről jelentős engedményekre kényszerültek.⁵³⁹

Az orosz kormányzat nem a kozákok által korábban megszerzett kiváltságok megőrzésére és megerősítésére helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy ezeket a jogokat a cár kegyesen adományozza oda a számukra. A Bohdan Hmelnickij és az egész Zaporizzsjai Had számára kiadott 1654. március 27-i adománylevél – az ún. „Márciusi cikkelyek” – legfontosabb pontja a következőképpen hangzik: „[...] és mi, a hatalmas uralkodó, Ő Cári Fensége, alattvalónkat Bohdan Hmelnickijt és az egész Zaporizzsjai Hadat megajándékoztuk azzal, hogy hatalmas uralkodói kezünk alá vesszük, és mindazokat a korábbi jogaikat és privilégiumaikat adományozzuk számukra, amelyeket a lengyel királyoktól és a litván nagyfejedelemektől kaptak [...]”⁵⁴⁰

Az adománylevél tartalmazta 60 ezer ukrán kozák állami szolgálatba állítását, a Zaporizzsjai Had önkormányzati jogának tiszteletben tartását, különös tekintettel a szabad hetmanválasztásra, amit azonban be kellett jelenteniük a cárnak, valamint az önálló kozák bíróságok működésének engedélyezését. Az adománylevél biztosította a hetmani kormányzat azon kiváltságát, hogy önállóan tárgyalhat a „baráti” országok követeivel, ám az Oroszországgal ellenséges viszonyban álló államokkal csak a cári udvar tudtával, illetve beleegyezésével érintkezhetett diplomáciai úton.⁵⁴¹

Nyitva maradt a zsoldfizetés és az oroszországi vajdák kérdése. A Romanovok kezdettől fogva úgy tekintettek Ukrajnára, mint az

⁵³⁸ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) 54.

⁵³⁹ *Воссоединение Украины с Россией*. Т. III. (1953) i. m. 564–565.

⁵⁴⁰ Уо. 268.

⁵⁴¹ Уо. 559.

orosz expanzióhoz nélkülözhetetlen hatalmas hivatásos hadsereg, jóllehet fenntartásának költségeit nem tudták, de nem is állt szándékukban fizetni. Így ezt a problémát úgy kívánták megoldani, hogy a létrejövő Hetmanátus által Oroszország számára fizetendő adókból fizették volna a kozákok járandóságát. Hmelnickij pedig az autonóm jogok sérelme miatt tárgyalni sem volt hajlandó a cári vajdáknak az ukrán területekre küldéséről.

A „Hetmani cikkelyek”-et és a cári „Márciusi cikkelyek”-et együttesen magában foglaló perejaszlavi szerződés Ukrajna számára azt jelentette, hogy a lengyel fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel, amiért cserébe Moszkva azt ígérte, megvédi az ukrán területeket a lengyel–litván államtól és más ellenségeitől. Ugyanakkor a perejaszlavi szerződés megkötése idején a moszkvai cár a Krími Kánság adófizető vazallusa volt.⁵⁴²

3.4. Az ukrán területek jogi státusának vitás kérdései

A perejaszlavi tanácskozás (Perejaszlavi Rada) jellegét tekintve éles viták tárgya lett az orosz és ukrán historiográfiában. Az orosz történetírás egybehangzó véleménye szerint a hetman egyáltalán nem törekedett a szuverén ukrán állam megteremtésére, hanem megelégedett egy idegen önkényuralkodó alatti fennhatóság státusával a Zaporizzsjai Had számára.⁵⁴³ Az „egyhitű és egyvérű” Oroszországgal végbement „újraegyesülés” a kozák vezető számára a végső cél lehetett személyes és politikai terveit tekintve. A közös történelmi múlt, a közös származás és vallás eleve predesztinálta Oroszország és Ukrajna „újraegyesülését”.

Az ukrán történetírók ugyanakkor Bohdan Hmelnickij, az általuk „ukrán államalapítónak” tartott hetman korának előtérbe állításával a 17. század közepét az „igazi Rubiconnak” nevezik, amikor az 1648 és 1654 közti „összukrán” mozgalommal az ukránok megtették a döntő lépést a szuverén államiséghez vezető úton.⁵⁴⁴ A perejaszlavi egyezs-

⁵⁴² Володимир Газін: Всеукраїнський круглий стіл «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату». *Український історичний журнал*, 2015/5. 228.

⁵⁴³ Геннадий Карпов: *В защиту Богдана Хмельницкого* (Университетская типография, Москва, 1890) 57.

⁵⁴⁴ Тарас Чухліб: *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* (В-во ім. Олени Теліги, Київ, 2009) 53.

gek tartalma körül nem csillapul a vita. Az ukrán történészek azt hangsúlyozzák, hogy 1654-ben egyenlő felek szerződtek egymással, illetve az egyezség pillanatnyi és ideiglenes döntés volt.⁵⁴⁵

Különösen izgalmas kérdés a bekebelezett területek jogi státusa. Az orosz–ukrán szerződés orosz interpretációja szerint az ukrán területek integrált, alávetett részei lettek Oroszországnak, és Moszkva számára ez a bekebelezés alkalmat kínált a déli irányú expanzióra, mintegy kárpótlásul a meg nem szerzett livóniai területekért. A cár terjeszkedése a Dnyeper bal partjáig ugyanakkor újabb lépésnek tekinthető a Kijevi Rusz egykori területeinek orosz kézben történő egyesítése felé. Oroszország már régóta szeretne volna visszaszerezni a tradicionálisan „orosznak” tekintett földeket, amihez az ukrán kozákok adhattak volna segítséget, de – orosz felfogás szerint – nem mint szövetségesek, hanem mint alávetettek.

Az orosz, majd a szovjet, valamint az ukrán történeti irodalomban a szerzők Oroszország és Ukrajna 1654-ben bekövetkezett egyesülését elsősorban történeti szempontból értékelik, és feltehetőleg szándékosan nem feszegetik azt a vitás kérdést, hogy az ukrán területek hivatalosan milyen jogi státusba kerültek az orosz kötelékben. Erre való tekintettel szükséges áttekinteni a jogtörténeti irodalomban megjelenő – meglehetősen eltérő – koncepciókat ebben a problémakörben.

Az egyik nézet szerint az 1654-es perejaszlavi egyezmény perszónaluniót alakított ki Moszkva és „Kis-Oroszország” (Malorosszija) – Oroszország délnyugati része, a cári közigazgatás idején ez Kijev, Harkiv, Csernyihiv és Poltava kormányzóságok gyűjtőneve – között: az ukrán területek partnerré váltak az unióban, melynek értelmében mindkét fél elfogadta ugyanazt az uralkodót, de külön intézményrendszerüket továbbra is megtartották.⁵⁴⁶

Jogtörténészek egy másik csoportja amellet érvel, hogy az 1654-es orosz–ukrán egyezmény egyértelműen reáluniót eredményezett, az ukránok ugyanis önként kötelezték el magukat arra, hogy „örökké” szolgálni fogják a cári családot, és ezzel egyben elfogadták az „örökké tartó alávetettséget”.⁵⁴⁷

⁵⁴⁵ Володимир Кравченко: Концепції Переяслава в українській історіографії. In: *Переяславська рада 1654 р. Історіографія та дослідження* (Смолоскип, Київ, 2003) 463–529.

⁵⁴⁶ Василий Сергеевич: *Лекции и исследования по древней истории русского права* (Тип. М. М. Стасюлевича, С.-Петербург, 1910) 116.

⁵⁴⁷ Дьяконов Михаил: *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси* (Тип. А. Г. Розена, Санкт-Петербург, 1908) 246–247.

Perejaszlav Kelet-Európa egyik legrégebb városa, mégis az 1654-es szerződésből a legismertebb, melyet Bohdan Hmelnickij kötött a moszkvai cárral. 1239-ben lerombolták a mongolok. Ismételt felemelkedése a 16. században kezdődik, amikor az erődje is épült. Az erőd felépítését a lengyel–litván állam uralkodójaként Báthory István engedélyezte 1580-ban. I. Péter orosz cár idejében a négy legnagyobb ukrajnai erődítmény egyike volt. A 18. század közepén visszabontották egyszerű őrtoronnyá. 1943-ban, miután a szovjet hadsereg felszabadította a német megszállás alól, a város a Perejaszlav-Hmelnickij nevet kapta. 2019 óta ismét Perejaszlav. A Dnyeper bal oldali mellékfolyója, a Trubisz partján fekszik.

Az 1654-es egyezmény jogi természetét megvizsgálva olyan elmélet is megfogalmazódott, hogy Ukrajna Oroszországhoz csatolása annexiónak, illetve teljes inkorporációnak tekinthető, hiszen a cár valójában bekebelezte Kis-Oroszországot, és önállóságától megfosztva a fennhatósága alá vonta.⁵⁴⁸ Mivel azonban ez az esemény békés formában ment végre, ezért ún. „önkéntes annexióról” írnak a szerzők, amely esemény valójában mindkét fél érdekeit szolgálta, és szervesen beleillett a felemelkedőben lévő moszkvai állam terjeszkedő politikájába.

Az orosz–ukrán kapcsolatrendszer vazallusi viszonyként értelmezése alapján az 1654-ben orosz kötelékbe került ukrán területek olyan kiterjedt autonómiával rendelkeztek, ami már egy állami képződményt eredményezett. Mivel az orosz fennhatóság alatt a Kozák-Ukrajna helyébe lépő Hetmanátus nem az orosz kormányzat által „felruházott”, illetve adományozott, hanem „saját jogából” fakadó jogokkal és privilégiumokkal rendelkezett, így ez a képződmény minden szempontból kimerítette egy vazallusi állam jellemző kritériumait. A perejaszlavi egyezmény a cár hatalmát a Hetmanátus területéről való adószedésre mint hűbérré, valamint a hetmani külpolitika bizonyos fokú ellenőrzésére korlátozta. Minden egyéb állami funkció pedig az ukránok kezében összpontosult: háborítatlan maradt az ukrán bíróságok hatásköre és a hetman végrehajtó hatalma, a kozákok maguk választhatták meg a

⁵⁴⁸ Александр Филиппов: *Учебник истории русского права* (Тип. К. Матиссена, Москва, 1907) 181.

legfőbb vezetőjüket, noha a hetmanválasztásról kötelesek voltak informálni az orosz kormányzatot.⁵⁴⁹

A jelenkori ukrán történeti szakirodalomban jelent meg az ún. polivazallusi függőség teóriája, amely abból indul ki, hogy a 15–16. században egyre gyakoribb jelenséggé vált Kelet-Európában a kettős, sőt, esetenként a hármas vazallusi alárendeltség, a gyengébb hűbérurakat pedig általában egy erősebb váltotta fel egy-egy állam esetében. Ez a polivazallusi függőség vonatkoztatható arra a kapcsolatrendszerre is, amelybe a Hetmanátus került a 17. század második felében.⁵⁵⁰

A fentebb bemutatott elméleteket is figyelembe véve megállapítható, hogy Bohdan Hmelnickij szerződésre lépett ugyan a cárral, de azt protektorátusi egyezménynek tekintette. A kozák vezetők értelmezésében 1654-ben patrónusi viszony jött létre a két fél között, a gyengébb és egzisztenciájában veszélyeztetett ukrán államalakulat belement abba, hogy az orosz uralkodó védnökségét elismerje, annak adót fizessen, cserébe a lengyel–litván állam elleni fegyveres segítségért. Ugyanakkor Moszkva a perejaszlavi egyezményt félreérthetetlenül kiváltságlevélként kezelte, az ukrán területek csatlakozását pedig azok behódolásának tekintette. Orosz részről tehát nem elfogadható az az álláspont, miszerint az 1654-ben kialakult orosz–ukrán kapcsolatrendszer protektorátus formáját nyerte volna, hiszen valójában nem is kétoldalú szerződést kötöttek egymással. A cári kormányzat felfogása szerint a hetman az orosz uralkodó elé terjesztette a kérvényét, aki azt kisebb módosításokkal, adománylevél formájában elfogadta.

Nem beszélhetünk azonban formális szerződésről. Az ukrán államkezdemény ugyanis, miután lerázta a lengyel uralmat, nem megadta magát a cárnak, hanem feltételekkel állt át az oldalára, amely feltételek kezdetben megkülönböztetett helyet biztosítottak a csatlakozott ukrán területeknek Oroszországon belül.

3.5. A Hmelnickij-mozgalom értékelése

Jóllehet a történelmi múlt ábrázolása az orosz–ukrán viszonyban el-
lentmondásosnak tekinthető, és Bohdan Hmelnickij megítélése fo-
lyamatosan változott az évszázadok során, mind az ukrán, mind az

⁵⁴⁹ Владимир Сокольскийкий: *Краткий учебник русского государственного права* (Одесса, 1890) 229.

⁵⁵⁰ Csuhlib (2006) i. m. 151–152.

orosz–szovjet historiográfiában – eltérő okokból – egységesen pozitív kép bontakozott ki róla. Az ukrán történeti művekben a 17. század közepétől napjainkig egyaránt pozitív jelzőkkel ruházták fel a hetman személyiségét – így lett belőle „ukrán Mózes”, „Isten küldötte”, „népi és nemzeti hős”, „kiemelkedő tehetségű, karizmatikus vezető” –, aki megteremtette a lehetőségét egy autonóm, illetve szuverén ukrán állam létrehozására. A szovjet történeti művekben kiemelkedő orosz történeti személyiségként tüntetik fel a kozák hetmant, tekintettel arra, hogy az ukrán történelmet az orosz történelem elválaszthatatlan részeként értelmezik. Az orosz historiográfia pedig abból a meggyőződésből kiindulva, hogy Ukrajna valójában kezdettől fogva predesztinálva volt az „orosz útra”, amit a kozák hetman is – kénytelen-kelletlen ugyan, de – felismert, szintén kiemelt helyen kezeli a hetman alakját.⁵⁵¹

Az ukrán államiság kérdéskörében már kevésbé egységes kép bontakozott ki. Máig is vitatott kérdés, hogy a Zaporizzsjai Had önálló államként csatlakozott-e a Romanovok államához, hogy alávetett tartományi helyzetbe került-e, vazallusi viszony vagy konföderáció jött létre Oroszország és Ukrajna között. Az orosz történetírásban azt emelik ki, hogy Ukrajna önként csatlakozott Oroszországhoz, és ezt az eseményt napjainkban is „újraegyesülésnek” nevezik, vagyis a szovjet séma metamorfózisának lehetünk tanúi. Ezzel szemben az ukrán történészek a rendelkezésre álló források és Bohdan Hmelnickij kormányzati módszerei ismeretében úgy érvelnek, hogy Ukrajna a 18. század végéig nem egyesült egy államban Moszkvával, hanem a hetmanok hatalma alatt sikerült megőriznie a függetlenségét. Az ukrán narratívában tehát a Hmelnickij által vezetett 1648–1654. évi „nemzeti-felszabadító háború” során nemcsak az államiság egyes elemei kezdtek kifermálódni, hanem maga az ukrán állam jött létre. Az ukrán álláspont tartalmilag már jóval korábban megjelent a nyugati történetírásban is, Hugh Seton-Watson például az 1648–1654. évi mozgalmat az első tiszta lehetőségként értékeli az önálló ukrán állam megteremtésére.⁵⁵²

Az 1648–1654. évi mozgalmat az orosz–szovjet historiográfiában „kozáklázadásnak”, illetve „felszabadító háborúnak”, míg az ukrán történetírásban „szabadságharcnak” „ukrán nemzeti forradalomnak”

⁵⁵¹ Varga Beáta: Bogdan Hmelnyickij történeti szerepének megítélése az ukrán historiográfiában a 17. század közepétől napjainkig. In: Szabó Tünde – Szili Sándor (szerk.): *Életutak, életrajzok. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában*. VI. (Szombathely, Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2016) 66–85.

⁵⁵² Hugh Seton-Watson: *The Russian Empire 1801–1917* (Oxford University Press, London, 1967) 7.

nevezik. Az újkori forradalmak problematikáját elemző Henry Kamen a Hmelnickij-mozgalmat – a „kelet-európai forradalmak” keretébe foglalva – Franciaország és Hollandia analóg eseményeinek sorába helyezte.⁵⁵³ Yves-Marie Berce a koraujkori felkeléseket és forradalmakat elemezve – jóllehet elutasít mindenfajta megkülönböztetést ezen mozgalmak között –, az eseményeket mintegy alulértékelve, a parasztfelkelésekről szóló fejezetben tárgyalja a kozákmozgalmat.⁵⁵⁴ Frank E. Sysyn abból indult ki, hogy a koraujkori megmozdulások jellegét kutató történeti munkák elsősorban olyan nemzeti háborúkat vetettek vizsgálat alá, amelyek az önállóság elérését tűzték ki célul, ugyanakkor szerinte a Hmelnickij-felkelést, amely tökéletesen beleillik ebbe a felsorolásba, „horizontális jellegű protonacionalista mozgalomként” tévesen kihagyták az elemzésekből.⁵⁵⁵ Állítását alátámasztandó Sigmund Neumann definíciójából indult ki, miszerint a forradalom olyan átfogó, fundamentális változásokat eredményez, amelyek a politikai szervezetre, a gazdasági helyzetre és a társadalmi struktúrára is döntő és tartós hatást gyakorolnak.⁵⁵⁶

A Hmelnickij-felkelés „horizontális jellegű protonacionalista megmozdulásnak” tekinthető ugyan, de mivel a mozgalom vezetői nem akarták tudatosan átalakítani a már meglévő társadalmi rendet, hanem elsősorban a kozákoknak kívántak magasabb társadalmi pozíciókat biztosítani, így az 1648–1654. évi mozgalom nem forradalom volt, hanem olyan típusú lázadás, amely a 16. századi Európában tipikus jelenségnek számított.⁵⁵⁷

A mozgalom alapjaiban rázta meg az ukrán nemesség privilégiumait, többségüknek ugyanis nem sikerült bekerülniük az új vezető elitbe. 1648 előtt az ukrán területek nemességét a lengyel hatás erőteljesen befolyásolta, többségük beházasodott az előkelő katolikus lengyel családokba, majd fokozatosan „ellengyelesedtek”. A Hmelnickij-mozgalom kitörését követően a lengyel és a lengyelbarát ukrán nemesség

⁵⁵³ Henry Kamen: *The Iron Century: Social Change in Europe 1550–1660* (Weidenfeld and Nicolson, London, 1971) 324–326.

⁵⁵⁴ Yves-Marie Berce: *Revolt and Revolution in Early Modern Europe* (Manchester University Press, 1987) 130–134.

⁵⁵⁵ Frank E. Sysyn: War der Chmel'nyckyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der „großen ukrainischen Revolte” und der Bildung des kosakischen Hetmanstaates. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Band 43. (1995) 5.

⁵⁵⁶ Sigmund Neumann: The International Civil War. *World Politics*, 1949/3. 333–350.

⁵⁵⁷ Sysyn (1995) i. m. 18.

A „kozák” szó türk eredetű kifejezés, jelentése „szabad ember”. A 15. századtól jelennek meg tömegesen a lengyel és az orosz földesurak elől a déli, akkoriban lakatlan területekre menekülő jobbágyok, akik szabad közösségekbe szerveződtek, elsősorban katonai rend szerint, hogy megvédjék magukat a külső ellenségektől, majd maguk is portyázó hadjáratokat vezettek. Eredetük és letelepedésük szerint így voltak doni orosz kozákok, dnyeperi ukrán kozákok stb. Egy idő után a lengyel–litván állam és az orosz állam természetes védőbástyáját jelentették a török–tatár támadásokkal szemben. A kozákok lakta területek fokozatosan az Orosz Birodalom belterületévé váltak, de a kozákok a Romanovok uralkodásának végéig megőrizhették viszonylagos függetlenségüket. Az 1917-es bolsevik forradalom idején és a polgárháború alatt egy részük kitartott a cári hatalom mellett, más részük, főleg a szegényebbek eleinte szimpatizáltak a bolsevikokkal. A szovjet időszakban kivégezték, aki kozáknak merte nevezni magát. A Szovjetunió felbomlása után Ukrajnában és Oroszországban is hagyományőrző módon újjáélesztették a kozák hagyományokat.

elmenekült Kozák-Ukrajna területéről, míg az ukrán identitása és ortodox vallása mellett kitartó kisenemesség csatlakozott a kozákokhoz, amiért cserébe megtarthatták földbirtokaikat és adómentességüket, de egy időre elvesztették azon jogukat, hogy ingyen dolgoztassák a jobbágyaikat.

A kozákok három típusa közül a regisztráltak a lengyel–litván korban a nemesség és a jobbágyság között helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán: személyükben szabadok voltak, az államnak katonai szolgálattal tartoztak, de nekik nem lehettek jobbágyaik. Helyzetük és társadalmi megbecsülésük gyakorlatilag az aktuálpolitikai helyzet függvényében változott. 1648-tól kezdve a kozákok döntő befolyáshoz jutottak az ukrán területek irányításában, már nem egy köztes társadalmi kategóriát, hanem különálló társadalmi réteget alkottak, az ún. kozák arisztokráciát, amely magához ragadta a kormányzást.

A kozákokhoz hasonlóan a parasztság számára is kedvezően alakultak a körülmények a Hmelnickij-mozgalomnak köszönhetően. A 16. század második felében a Rzeczpospolita területén élő parasztokat egységesen röghöz kötötték (ld. jobbágyság), de az 1648-ban kirobbant felkeléshez csatlakozó ukrán parasztok 1650-ig teljes személyi szabadságot élveztek és szabad költözési joggal rendelkeztek. A Ko-

zák-Ukrajna hatáskörébe tartozó vidéki települések elnyerték az ún. szabad katonai falvak státusát és kollektív földtulajdonjogot kaptak.

A legkisebb befolyással az 1648–1654. évi mozgalom az ukrainai városi lakosságra volt. 1569–1648 között a Dnyepertől nyugatra fekvő ukrán városokba nagy számba települtek be lengyelek és németek. A Dnyepertől keletre haladva már kevésbé érvényesült a lengyel hatás, így az itteni városok meg tudták őrizni tisztán ukrán jellegüket. A 16–17. században az ukrainai városok döntően mezőgazdasági jelleggel bírtak, az ipar és a kereskedelem még nem tudott döntő szerephez jutni a falaikon belül. A régebbi és nagyobb városok felett – főleg Ukrajna középső és északi területein – az ezred-közigazgatás kizárólag jogi ellenőrzést gyakorolhatott. A kisebb, magdeburgi joggal nem rendelkező városok, amelyek nem alakítottak ki letisztult jogi és társadalmi szerkezetet, fokozatosan az ezredek hatásköre alá kerültek, így itt megnőtt a kozákok befolyása. 1648-tól az ukrán polgárság is részt vett a lengyelelles mozgalomban, de nem kollektíven, hanem a jobbágyokhoz vagy a kozákokhoz csatlakoztak. Összességében az ukrán városok közigazgatása és lakosságának társadalmi-etnikai összetétele nem sokat változott a 17. század közepe után.

Az ukrainai ortodox egyház, illetve a papság helyzetében – hasonlóan a polgársághoz – kezdetben nem következtek be döntő változások. 1648-ban a kijevi metropolita áldását adta az összukrán jelleget öltő felkelésre, prédikált Ukrajna függetlenségének megteremtése mellett, és támogatta Bohdan Hmelnickijt a terveiben. Ezért a lelki támogatásért cserébe a hetmani kormányzat megerősítette az egyház földtulajdonjogát, jobbágyságait pedig továbbra is termény- és munkajáradék teljesítésére kötelezte, továbbá a kozák elittel és a nemességgel együtt részt vehettek a közigazgatásban. Vagyis amíg a magánföldesúri birtokokon ideiglenesen eltörölték a jobbágyságot, addig az egyház joga a jobbágyi robot igénybevételére megerősödött.

A 17. század közepétől az ukrainai ortodox egyház helyzetét nagymértékben befolyásolta a Moszkvai Patriarchátushoz fűződő kapcsolata. 1654-ben az ortodox egyházi vezetők maguk felett továbbra is kizárólag a konstantinápolyi pátriárkát ismerték el mint legfelsőbb egyházi joghatóságot. A kijevi metropolia felett a Moszkvai Patriarchátus mint legfelsőbb egyházi joghatóság legitimációjához így szükség volt a konstantinápolyi pátriárka beleegyezésére, amit 1686 májusában sikerült megszerezniük, amikor – a cári kormányzat nyomásának engedve – a kijevi metropolita hivatalosan elismerte a moszkvai pátriárka fennhatóságát.

V. A HETMANÁTUS (1654–1764)

1. BOHDAN HMELNICKIJ MINT „UKRAJNA RÉGENSE” (1654–1657)

1.1. A hetman belpolitikája

Az orosz fennhatóság alá került ukrán területekből kialakult Hetmanátus hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő Zaporizzsjai Had lett, amely egyszerre jelölte a cári szolgálatban álló kozák sereget és az adminisztratív szervezetet is.

Az 1654. évi „Márciusi cikkelyek” értelmében a Hetmanátus több tekintetben megőrizte az önállóságot: fennmaradt a kozák mintára felépülő, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszer; a legfelsőbb törvényhozó hatalom nem került ki az Általános Gyűlés jogköréből; önálló maradt az ukrán igazságszolgáltatás; a kozákok és a városlakók megőrizték korábban szerzett privilégiumaikat; a Zaporizzsjai Had nem olvadt össze a cári sereggel, hanem közvetlenül és kizárólag a hetmannak volt alárendelve. A Hetmanátust irányító hetman hatalmát belülről a kozákság korlátozta az Általános Gyűlésen keresztül, amelyen őt megválasztották, de szükség esetén meg is buktathatták.

A hetman hűséggel tartozott a Romanov cároknak, akikre felesküdt, valamint az ortodox egyház befolyása is meghatározó jelentőséggel bírt a hetman politikájára. Az 1654. évi „Márciusi cikkelyek” a cár hatalmát a Hetmanátus területén adószedésre, valamint a hetmani külkapcsolatok bizonyos fokú ellenőrzésére korlátozták, miközben a hetmani kormányzat a belső ügyek intézésében önálló jogkörrel rendelkezett.⁵⁵⁸

Az orosz kormányzat kezdettől fogva sürgette a hetmant a „Márciusi cikkelyek”-ben meghatározott 60 ezer fős kozák lajstrom mihamarabbi összeállításával, hogy ezáltal elkülönítsék a kozákokat más társadalmi rétegektől. Hmelnickij azonban nem tett eleget ennek a kötelezettségének azzal az indokkal,⁵⁵⁹ hogy még nem született meg-

⁵⁵⁸ *Воссоединение Украины с Россией* (1953) i. m. 560–570.

⁵⁵⁹ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) i. m. 84–85.

Bohdan Hmelnickijről várost neveztek el Ukrajnában. A történelmi Podólia területén, a Déli-Bug partján álló település eredeti neve Proszkurov, a Hmelnickij nevet 1954-ben, a perejaszlavi megállapodás 300. évfordulóján vette fel. A magdeburgi jogot 1566-ban nyerte el. A Hmelnickij-féle mozgalom idején, 1648–1654-ben a kozák–lengyel háborúság ütközőzónájában volt, a település többször gazdát cserélt, a csatározásokban szinte teljesen lerombolták. 1672-ben Podóliát, s benne a várost elfoglalta az Oszmán Birodalom, 1699-től ismét lengyel fennhatóság alá került, majd 1793-tól az Orosz Birodalomhoz tartozott. Ma jelentős ipari centrum. Csihirin, a hetman rezidenciaközpontja ma is létező város ugyanezen a néven Cserkasi megyében.

egyezés Moszkvával a zsoldfizetés módjának kérdésében. Hasonlóan nem valósult meg a gyakorlatban a cári kormányzat azon joga, hogy az ukrán lakosságra kivetett adókat az orosz államkincstárba beszedje, a hetman ugyanis a Rzeczpospolitával folytatott háborús helyzetre hivatkozva megtagadta az adószedési joggal felruházott cári vajdák Ukrajnába telepítését.⁵⁶⁰ A kozák vezető 1657-ben bekövetkezett haláláig csak Kijevbe engedte meg egy „cári ember” kiküldetését, akinek azonban a Hetmanátus belügyeibe nem volt beleszólása.⁵⁶¹

Ily módon az orosz uralkodó Bohdan Hmelnickij kormányzása idején a Hetmanátusban közvetlenül nem gyakorolta a hatalmat. 1654–1657 között a hetmani kormányzat átmenetileg egyesítette az ukrán területeket, látszatfüggetlenséggel rendelkezett.⁵⁶² A hetman az orosz cár vazallusának tekintette magát, azonban mindvégig szuverén kormányzást gyakorolt, ami mindenekelőtt az önálló külkapcsolatok fenntartásában érhető tetten. Az állandó háborús körülmények miatt ugyanakkor elkerülhetetlen volt a hetmani hatalom centralizációja, és ez a körülmény tekintélyelvűvé tette Hmelnickij kormányzását.

⁵⁶⁰ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* Т. III. (Тип. П. А. Кулиша, Санкт-Петербург, 1861) 567.

⁵⁶¹ Уо. 236.

⁵⁶² Шандор Геbei: Степень независимости Украинского гетманства (середина XVII века). In: Дюла Свак (ред.): *Московия: специфика развития / Muscovy: The Peculiarities of its Development* (Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2003) 194.

1.2. Hmelnickij polivazallusi külpolitikája

A hetmani külpolitika a teljes önállóságra törekvés egyik alapkövét képezte. Bohdan Hmelnickij diplomáciai jogköre az orosz fennhatóság alatt valójában másképp alakult, mint ahogyan azt a „Márciusi cikkek”-ben meghatározták, a hetman ugyanis kevésbé bízott a moszkvai vezetésben, és újabb lengyelelles szövetségeseket keresve több állammal is kapcsolatba lépett, sőt szövetségi szerződéseket is kötött.

I. Alekszej cár 1654 tavaszán orosz sereget küldött a szintén a lengyel–litván államhoz tartozó belarusz területekre, hogy megszerezze a stratégiai jelentőségű Szmolenszket. A hadjáratban egy 20 ezer fős kozák kontingens is részt vett, míg a cár által a kozákok megsegítésére küldött 40 ezer orosz katona Andrej Buturlin parancsnoksága alatt ukrán városokat védett a krími tatár betörések ellen a Vorszkla folyónál. A kozák főserg pedig Hmelnickij vezetésével a volhíniai határ felé vonult.

A lengyel–litván állam felkészületlenségének köszönhetően az egyesített orosz–ukrán hadak kezdetben kiemelkedő sikereket értek el, és egymás után foglalták el a belarusz városokat, amelyek fontos katonai bázisként szolgáltak a cár további hadműveleteihez. Ezeket a győzelmeket ugyanakkor beárnyékkolták a kozákok sorozatos vereségei Podóliában, valamint Braclav elvesztése. Az így kialakult helyzet elmentétekhez vezetett a cári és a hetmani kormányzat között: az oroszok északra koncentráltak, magukra hagyva az ukrainai területeket, amelyeket az egyesített lengyel–tatár hadak intenzíven támadtak abból a célból, hogy megbontsák az orosz–ukrán szövetséget. Mind az orosz, mind a kozák vezetők saját expanzív érdekeik érvényesítését tartották elsődlegesen szem előtt, ezért gyakorlatilag egymástól függetlenül önálló hadivállalkozásokat hajtottak végre.

Mivel Moszkva nem nyújtott hathatós segítséget a Zaporizzsjai Hadnak, Hmelnickij feljogosítva érezte magát, hogy új szövetségesek után nézzen. A hetman értelmezésében I. Alekszej megszegte a hűbéri kötelezettségét azáltal, hogy magára hagyta a kozákokat a lengyelekkel és a krími tatárokkal vívott harcukban.⁵⁶³ A hetmani kormányzat – felújítva az 1648–1654 közötti külkapcsolatait – kereste a szövetség lehetőségét a svéd királlyal, az oszmán szultánnal, a krími kánnal és az erdélyi fejedelemmel.

⁵⁶³ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. III. (1861) i. m. 569.

A legvalószínűbb támogatást Svédországtól várhatták a kozák vezetők. Mivel X. Károly Gusztáv (1654–1660) nem tudott lengyel–svéd szövetséget kialakítani Moszkva ellen, így egyelőre a Hetmanátus felé közeledett egyrészt lengyelelles célzattal, másrészt az orosz expanzió lefékezése érdekében. 1654 őszén a svéd uralkodó még úgy döntött, hogy tekintettel Lengyelország szorongatott helyzetére, kész megállapodni II. János Kázmérral az orosz expanzió közös kivédésére. A bekerítés veszélyétől tartva Varsó is hajlott a megegyezésre a svédekkel, ezért a lengyel kormányzat 1655 januárjában követeket küldött Stockholmba a szövetségkötés feltételeinek megtárgyalására. Azonban a cár korrekt viselkedése Stockholm irányába, valamint a svéd fővárosban tárgyaló lengyel követek elfogadhatatlan feltétele – a lengyel király svéd trónigényéről csak a svéd kormányzat számára elfogadhatatlanul magas anyagi kártérítés fejében lett volna hajlandó lemondani – arra ösztönözték a svéd vezetést, hogy támadást indítsanak a Rzeczpospolita ellen, amely sikerrel zárult. Az 1655. július 25-i kapituláció eredményeképpen Nagy-Lengyelország hűségesküt tett a svéd uralkodónak, akit uruknak és „patrónusuknak” ismertek el.

A svédek diadalmas előretörése a Rzeczpospolita területén arra ösztönözte Hmelnickijt, hogy 1655. augusztus közepén elfogadjja X. Károly Gusztáv által felajánlott kölcsönös együttműködési és barátsági szerződést. 1655 októberére a lengyel–litván állam gyakorlatilag be lett kerítve: a litván és belarusz területeken az orosz sereg tört előre, Nagy-Lengyelország svéd protektorátus, Lviv/Lemberg pedig a kozákok ostroma alatt állt. X. Károly Gusztáv ugyanakkor arra már nem tudta rávenni Hmelnickijt, hogy Lengyelország térdre kényszerítése után a cár ellen forduljon.

Látva a lengyel–litván állam végveszélybe kerülését, Hmelnickij a Lublini, a Volhíniai, a Belzi és Lvivi/Lembergi vajdaságot is a Hetmanátushoz akarta csatolni, ám ezek a területek október végén maguk kérték a svéd protektorátust. A svéd és az ukrán expanziós érdekek egyre inkább ellentétbe kerültek. X. Károly Gusztáv felszólította a Zaporizzsjai Hadat, hogy hagyjon fel Lviv/Lemberg ostromával, mert ez a térség immár svéd érdekeltségi körbe tartozik.

Az ukrán–svéd kapcsolat fiaskója elsősorban azzal magyarázható, hogy X. Károly Gusztáv egyrészt alárendelt félként kezelte a Zaporizzsjai Hadat, másrészt a lengyel lakosság többsége – főleg a nemeség és a városok – önként megadták magukat a svéd királynak, aki szavatolta a Rzeczpospolita egységének megőrzését. Az utóbbi a legkevésbé sem állt a hetmani kormányzat érdekében. X. Károly Gusztáv

nagy-lengyelországi „uralkodása” a vagyonek Kobzások, a svéd csapatok garázdálkodásai miatt egyre erősödő svédellenes hangulatot váltott ki a helyi lakosságból. Ebben a feszült helyzetben II. János Kázmér 1655. november 20-i opolei kiáltványa – melyben teljes amnesztiát ígért a hozzá „hűtlen” nemeseknek – meghallgatásra talált, és megalakult a tyszowcei konföderáció a nagy-lengyelországi svéd iga lerázása érdekében.

Miután I. Alekszej cár értesült arról, hogy a kozák vezetés lepaktált a svédekkel, Hmelnickij és Moszkva kapcsolata megromlott. Ellenlépésként az orosz udvar 1655-ben fegyverszüneti egyezményt kezdeményezett Lengyelországgal anélkül, hogy erről előzetesen egyeztetett volna a kozákokkal. Mind az orosz, mind a lengyel kormánynak érdekében állt az egymás közötti harcok beszüntetése, hogy ezáltal elkerüljék a kétfrontos háborút, és összefogjanak a mindkét államot veszélyeztető X. Károly Gusztáv ellen.

Hmelnickijt leginkább az aggasztotta, hogy nem lehetett előre látni az orosz–lengyel tárgyalások kimenetelét,⁵⁶⁴ nem tudhatta előre, Moszkva milyen árat hajlandó megfizetni a békéért: a Svédország elleni sikeres baltikumi expanzióért cserébe lemond-e a Hetmanátusról Lengyelország javára, vagy annak tudatában, hogy ő az erősebb tárgyaló fél, ragaszkodik a viszonylag könnyen megszerzett új birtokaihoz. Emellett kínákozott egy harmadik alternatíva is: a Hetmanátus felosztása Oroszország és Lengyelország között. Az mindenesetre biztosnak tűnt, hogy a két fél egyezkedése eredményeképpen a Zaporizzsjai Had semmiképp sem fog jól járni.

A magára maradt Hmelnickij úgy érezte, hogy a cár elárulta őt, mert jóllehet Moszkvától függetlenül diplomáciai tárgyalásokat folytatott Oroszország ellenségeivel, az orosz uralkodó iránti hűséget nem árulta el. Egy levelében a hetman a következő kijelentést tette: „a Cár Őfelsége a hetman és az egész Zaporizzsjai Had felé rosszakaratát bizonyította, amikor a lengyelekkel kibékült és minket az ő kezükre akart adni”.⁵⁶⁵ A kozák vezető azt is sérelmezte, hogy az orosz kormányzat a hetman többszöri kérése ellenére sem nyújtott újabb katonai segítséget a déli fronton harcoló kozákoknak, holott a cárnak mint hűbérúrnak kötelessége lett volna megvédenie a vazallusát, a Zaporizzsjai Hadat.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Gebei Sándor: *Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatszerének vizsgálata 1648–1660 között* (Kandidátusi értekezés, 1985) 180.

⁵⁶⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. III. (1861) i. m. 575.

⁵⁶⁶ Uo. 588.

Mivel Svédország baltikumi expanziója egyre komolyabban veszélyeztette az orosz kormányzat hasonló törekvéseit, Moszkvában határozott külpolitikai irányváltást készítettek elő. Miután az orosz uralkodó 1656. május 17-én hadat üzent X. Károly Gusztávnak, kiújtak a harcok a két állam között. Miközben a cári sereg Dünaburg (Daugavpils) sikeres ostroma után az orosz állam számára létfontosságú meleg tengeri kikötő, Riga felé nyomult előre, felgyorsultak az orosz–lengyel megegyezést előkészítő tárgyalások. A wilnói (vilnusi) konferencia 1656 augusztusa és novembere között ülésezett. Az utolsó ülést november 3-án tartották, amikor a két uralkodó kölcsönösen elismerte egymás titulását.⁵⁶⁷ A megegyezés értelmében I. Alekszej használhatta a „Fehér- és Kis-Oroszország cárja” (mai nyelven – Belarusz és Ukrajna cárja) címet, míg II. János Kázmér megtarthatta a „Litvánia nagyfejedelem” titulását. A tárgyaló felek azonban dolgvégezetlenül tértek haza a legfontosabb napirendi pontok tekintetében, melyek a soron következő lengyel országgyűlés összehívásáig függőben maradtak. Azonban megvalósult, ami mindkét állam számára létkérdés volt – a fegyverszűnet megkötése.

A cári kormányzatban csalódott Hmelnickij még inkább feljogosítva érezte magát, hogy önvédelmi okokból önálló külpolitikai irányvonalat vigyen, ellentétben az 1654. évi megállapodással. Az erdélyi–kozák diplomáciai kapcsolatok felújítására akkor került sor, amikor 1655-ben a lengyelelleses háborúba Svédország is belépett, megváltoztatva ezáltal az addig kialakult geopolitikai helyzetet a térségben. A Rzeczpospolitával 1653-ban kötött szövetségből való kiábrándulás II. Rákóczi Györgyöt is arra készítette, hogy megtegye a szükséges lépéseket a baráti viszony felújítására a hetmani kormányzattal. Az erdélyi udvar hintapolitikát folytatott Svédország és a Rzeczpospolita között, és nem döntött még új katonai szövetségkötések mellett, ugyanakkor nem mondott le véglegesen a lengyel trón megszerzéséről sem. A wilnói (vilnusi) tárgyalások kezdetéig mind az erdélyi fejedelem, mind a kozák hetman kénytelen volt szembesülni azzal a ténnyel, hogy X. Károly Gusztáv – főlénye tudatában – senkivel sem hajlandó osztozni az elfoglalt lengyel területeken. Ez felgyorsította a fejedelem és a hetman közeledését. 1656 márciusától intenzív követváltásra került sor Csihirin és Gyulafehérvár között, és ezek a tárgyalások az 1656. szeptember

⁵⁶⁷ Uo. 592.

7-i véd- és dacsövetség⁵⁶⁸ megkötését eredményezték, amelyben a jó szomszéd-sági viszonyban és a kölcsönös segítségben egyeztek meg.

II. Rákóczi György az ukrainai kozákságra olyan fegyveres katonákként tekintett, akiket lengyel királyként széleskörű privilégiumokkal ruházhatott volna fel, miközben nem vett tudomást a Zaporizzsjai Had jogainak és privilégiumainak a cár általi megerősítéséről. A kozák vezetők azonban egyenrangú uralkodónak tekintették az erdélyi fejedelmet és az ukrán hetmant, akik között szóba se jöhet a Rákóczi által tervezett alárendelt viszony, csakis „jóakaratból kívánnak barátságot, szövetséget tenni”.⁵⁶⁹

Az erdélyi fejedelmet kizárólag a lengyel trón megszerzésének célja vezérelte, amihez a Zaporizzsjai Hadat hűbéres hadseregként akarta felhasználni, vagyis a kozákokkal csak mint a lengyel korona megszerzésének lehetséges eszközeivel számolt. Az erdélyi fejedelem parancsára 1657 januárjában indult meg az erdélyi sereg Lengyelország ellen, amelyhez Hmelnickij 20 ezer fős kozák hadtestet rendelt Anton Zsdanovics vezetésével. Március 18-án az egyesült erdélyi–kozák hadak bevonultak Krakkóba, majd egy kisebb, hárromezer fős svéd sereggel kiegészülve június 7-én Varsót is kapitulációra kényszerítették.

A közép-kelet-európai nagyhatalmi egyensúly felborítását azonban sem a Habsburgok, sem a Porta nem nézhette jó szemmel, így végül a vazallusok – Erdély és a Zaporizzsjai Had – „autonóm” politizálása az osztrák császár és az oszmán szultán diplomáciai és katonai beavatkozását váltotta ki.⁵⁷⁰ Mindeközben egyre jobban kiéleződött az erdélyi–kozák viszony, mert az is nyilvánvalóvá vált, hogy lengyel királyként II. Rákóczi Györgynek nem állt volna érdekében Lengyelország felosztása. A hetman emiatt egyre gyakrabban hangot adott azon véleményének, hogy a kozákok valójában szívesebben látnák a Rzeczpospolita élén X. Károly Gusztávot, mint az elbizakodott erdélyi fejedelmet.

Ebben a helyzetben ismét előtérbe került az ún. krími alternatíva, a kánnal kötendő szövetség tervét pedig maga Hmelnickij vetette fel a cári kormánynak, és felajánlotta, hogy levélben tudósítja a kánt a perejaszlavi megállapodásról, és egyben indítványozza a korábbi szövetséges kapcsolatok felújítását. A szóban forgó 1654. január 16-i keltezésű levélben a hetman továbbá megpróbálta meggyőzni III. Iszlám

⁵⁶⁸ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. III. (1861) i. m. 546–547.

⁵⁶⁹ Gebei (1985) i. m. 235.

⁵⁷⁰ Uo. 208.

„A tatároknak ez idő szerint szövetsége volt a lengyelekkel, s a khán, azért, mert Rákóczy nem csatolta a megelőző év végén hadait az övéhez, neheztelt Rákóczyra. Híre járt, hogy a tatárok haddal készülnek Erdély ellen [...] Nem egyéb volt ez üres fenyegetésnél, melylyel a khán nem akart mást elérni, mint azt, hogy Rákóczyt elvonja a kozákoktól, kikkel az ismét élénkebb összeköttetést kezdett. Mert attól fogva, hogy Chmielnicki az orosz fennhatósága alá adta magát, a khán pedig kibékült a lengyellel, a két nép közt feszült viszony állott be. A hetmán fia, a Szucsavában elesett Timusz haláláért első sorban Rákóczyt vádolta, s ezt nem is tudta neki soha megbocsátni. De bármennyire gyűlölte is a fejedelmet, jobban ragaszkodott az eszméhez melyért fegyvert fogott, s ennek érdekében kész volt Rákóczyval is tárgyalásokba bocsátkozni. S ez sem volt idegen a régi barátság megújításától.”

Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború 2. Levelek és okiratok (Franklin-Társulat, Budapest, 1891) 6–7.

Girájt, hogy a kozák vezetőknek az orosz uralkodóra tett esküje egyáltalán nem mond ellent a kozák–tatár kapcsolatok jellegének.⁵⁷¹

III. Iszlám Giráj 1654 júliusában bekövetkezett halálát követően a káni címért folytatott hatalmi harcból IV. Mehmed Giráj (1654–1666) került ki győztesen, aki 1655 októberében közölte a kozák vezetőkkel, hogy akkor hajlandó egyezsége lépni a hetmannel, ha a kozák–tatár kapcsolatokban visszaáll az 1648–1654 közötti helyzet. A kérdéses időszakban a krími tatárok szabadon fosztogathatták a kozák területeket, és a kritikus helyzetekben mindig cserbenhagyták a szövetségeseiket. Az új krími tatár uralkodó arra is megpróbálta rávenni a kozákokat, hogy Moszkvától elszakadva ismét velük együtt harcoljanak a közös ellenségeik ellen. Mivel azonban diplomáciai úton nem tudták elszakítani a Hetmanátust Oroszországtól, a Krími Kánság a lengyelekkel szövetségben az ukrán területek elleni támadás mellett döntöttek.

A rajtaütésszerű krími tatár betöréseket megelőzendő, 1655 nyarán az orosz és a kozák hadak döntő csapást terveztek a Krími Kánság ellen. Ozerna mellett találkozott egymással a két sereg, ahol az 1655. október 8–10. közötti ütközetben a krími tatárok megsemmisítő vereséget szenvedtek. Ezt követően a krími tatár kán tárgyalásokat kezdeménye-

⁵⁷¹ *Документи Богдана Хмельницького* (1961) i. m. 338–340.

zett a hetmannál, és 1655. november 12-én megkötötték az ozernai egyezményt, amelynek értelmében a hetmani kormányzat részéről – a krími tatár követelés ellenére – kategorikusan elutasították az elszakadást Oroszországtól. A kán végül hajlandóságot mutatott, hogy baráti kapcsolatot alakít ki Moszkvával is. A krími tatár uralkodóval kötött egyezmény kétségtelenül a hetmani diplomácia sikerének tekinthető, hiszen biztosította a Krími Kánság semlegességét.

A „Márciusi cikkelyek”-ben Moszkva elrendelte ugyan, hogy a kozák vezetők a cár tudta nélkül nem tárgyalhatnak az ellenséges államokkal – így az oszmán szultánnal sem –, azt azonban nem tiltotta meg a cár, hogy a csihirini kormányzat értesítse a Portát a Zaporizzsjai Had Oroszországhoz csatlakozásáról. Bohdan Hmelnickij 1654 után is folytatott tárgyalásokat a szultánnal, Moszkva tudtával és általában a Romanovok érdekeivel megegyezően. Feltehetőleg a cár nemcsak hogy tudott ezekről a tárgyalásokról, hanem egyenesen utasította a hetmant a jó kapcsolatok fenntartására a szultánnal.⁵⁷²

Bohdan Hmelnickij 1654–1657 közötti szerteágazó – többvektorú – diplomáciai tevékenységét elemezve megállapíthatjuk, hogy gyakorlatilag önálló külpolitikát folytatott, nemegyszer átlépve a „Márciusi cikkelyek”-ben előírt kereteket. A polivazallusi politika eredményes alkalmazásának köszönhetően a hetmannak 1657-ig sikerült fenntartani azt a helyzetet, amikor a Hetmanátus csak névlegesen függött a térség egyes uralkodóitól.⁵⁷³ Nominális hűbéri függésben állt az orosz cártól és az oszmán szultántól, miközben kitartóan törekedett az erdélyi és a svéd vazallusi viszony kialakítására is.⁵⁷⁴

1.3. Hmelnickij politikai öröksége

Azt még sikerült elérnie az idős és betegeskedő hetmannak, hogy az 1657 áprilisában Csihirinbe összehívott Általános Gyűlés (Hadsereg Rada) elfogadja a fia, Jurij öröklési jogát a majdan megüresedő hetmani székben. 1657. április 19-én I. Alekszej a „kisorosz” ügyekben jártas Vaszilij Buturlint indította el a hetmani rezidenciába, hogy kiderítse, miként viszonyulnak a kozák vezetők Moszkvához és milyen jellegű

⁵⁷² Uo. 776.

⁵⁷³ Csuhib (2006) i. m. 164.

⁵⁷⁴ Varga Beáta: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. *Világtörténet*, 2011/3–4. 149–162.

A hetman (német „Hauptman”, lengyel „hetman” szóból, jelentése: parancsnok) hadseregparancsnoki tisztség volt, melyet a Litván Nagyfejedelemségben 1497-ben, a Lengyel Királyságban pedig 1503-ban vezettek be. Kezdetben ideiglenes titulus volt, melyet a hadseregparancsnok csak háborúk idején viselt. 1581-től a korona nagyhetmanja állandó titulussá vált, megfosztani tőle csak árulás miatt lehetett. A lublini unió (1569) után, a Rzeczpospolita időszakában három „nemzeti” hetmani titulus létezett: lengyel (korona hetman és korona nagyhetman), litván (hetman és nagyhetman), valamint rutén (ukrán). A lengyel és a litván hetmanok mindegyike megkapta a titulus szimbólumát, a hetmani bulavát. Hetmannak nevezték a regisztrált kozákok és a szicskozákok legfőbb katonai vezetőjét is, bulavát azonban csak Hmelnickij kapott (nem a regisztrált vagy a szabad kozákok, hanem „Ukrajna hetmanja” volt – a magyar történelemben ilyen a vezérlő fejedelem). Az ukrán kozákok hetmani titulussát az orosz fennhatóság alatti területeken is megőrizték a 18. század végéig. Ugyanebben az időszakban, a Rzeczpospolita harmadik felosztásával 1795-ben szűnt meg a lengyel és a litván hetmani titulus. Az ukrán történelemben azonban ismét felbukkant – 1918-ban a szerveződő ukrán állam egymást követő államfői elnökök voltak, kivéve Pavlo Szkoropadszkijt, aki hetman titulust viselt.

kapcsolatot tartanak fenn X. Károly Gusztávval, illetve II. Rákóczi Györggyel. Az orosz küldöttség kérdésére, hogy a kozák vezetőknek „mi dolga van” a svéd királlyal és az erdélyi fejedelemmel, a hetmani kormányzat azt a választ adta, hogy az ezen államokkal kötött szövetséggel is a cár dicsőségét akarják növelni. A cári követek ezután azt vetették a hetman szemére, hogy Moszkva tudta és jóváhagyása nélkül hetmanválasztást tartottak Csihirinben, és Jurij Hmelnickij hivatalosan is az apja helyére lépett. A hetman erre büszke szavakkal reagált: „[...] amíg élek, a hetmani címet szilárdan a kezemben tartom [...] Halálom esetén pedig a fiam, Jurij ugyanolyan hűséges szolgája lesz a cárnak, mint én voltam [...]”.⁵⁷⁵

⁵⁷⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. III. (1861) i. m. 579.

Ezeket a szavakat Hmelnickij hetmansága prológusaként is felfoghatjuk. Politikai pályafutását végigkövetve tényként kezelhetjük, hogy mindvégig hű maradt a Romanovokhoz, attól függetlenül, hogy 1657-ben bekövetkezett haláláig szuverén uralkodóként kormányozta a Hetmanátust. Az 1649. évi zborivi egyezményben kiformalódott Kozák-Ukrajna határait jelentősen kiterjesztette, és az 1648–1654. évi ukrán mozgalom vívmányait az orosz fennhatóság alatt is megtartotta. Az 1654-es „Márciusi cikkelyek”-ben megfogalmazott azon alapelveket, amelyek a kozákság privilégiumait szavatolták és erősítették meg a cár részéről, sikerült a gyakorlatba is átültetnie. A Zaporizzsjai Had számára kötelezettséget rová cikkelyek ugyanakkor lényegében papíron maradtak, így Hmelnickij ténylegesen is önálló államférfiként állt a hetmani kormányzat élén.

Már 1652-től megmutatkozott Bohdan Hmelnickijnek az örökletes Hetmanátus és a monarchikus államforma kialakítására irányuló törekvése. A hetmani tisztségre leginkább alkalmas Timofej fia korán meghalt, kisebbik fia, Jurij pedig túl fiatal volt a hetmani teendők ellátásához, így Bohdan Hmelnickij halálával ellehetetlenült a dinasztia- és monarchiaalapítási kísérlet.

2. UKRÁN FÜGGETLENEDÉSI KONTRA OROSZ CENTRALIZÁCIÓS TÖREKVÉSEK (1657–1667)

2.1. Iván Vihovszkij hetmansága

A Bohdan Hmelnickij halálát követő helyzetben a kozákoknak erőskezü vezetőre lett volna szükségük, de a Zaporizzsjai Had vezetői tiszteletben akarták tartani elhunyt hetmanjuk utolsó kívánságát. Az 1657. augusztus 26-i hetmanválasztó gyűlést követően azonban Jurij Hmelnickij hivatalosan lemondott arra az időre, amíg befejezi a tanulmányait Kijevben. Ezután az Általános Gyűlés Jurij nagykorúságáig Iván Vihovszkijt (1657–1659) választotta meg régens hetmannak.

Az a tény, hogy Vihovszkijnek sikerült a hetmani székbe kerülnie, holott korábban sem titkolta a Rzeczpospolita iránti szimpátiáját, annak bizonyítékeként szolgál, hogy 1654-ben az Oroszországgal történő egyesülés nem az egész ukrán nép egyöntetű kívánságát juttatta érvényre. Azonban ezúttal sem volt egyetértés. Kozák vezetők egy csoportja Martin Puskarral és Jakiv Barabassal az élen határozottan ellenezték a hetman egyre nyilvánvalóbbá váló lengyelbarát, illetve oroszellenes politikáját.

Vihovszkij feltehetően kezdettől fogva az a cél vezérelte, hogy – „bár-mibe is kerül”⁵⁷⁶ – elszakítja a Hetmanátust Oroszországtól. Közvetlenül a megválasztása után titokban levélben értesítette a korábban Csihirinben járt lengyel követet, Kazimierz Beniowskit, hogy „ő mindenféleképpen elhagyja a cárt és Lengyelországgal kíván egyesülni”.⁵⁷⁷ 1657. szeptember 10-én felvette a kapcsolatot a krími kánnal is, akivel tudatta, hogy szabad hetmanválasztás eredményeképpen szerezte meg a címét, és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötését kezdeményezte.⁵⁷⁸

Az Általános Gyűlés helyett, ahogy szokás lett volna, október végén a Katonai Vezetők Tanácsa (Sztársina Rada) ült össze, és a feszült légkörű gyűlésen, amelyet a Vihovszkij által megvesztegetett előkelőségek tartottak kézben, Jurij Hmelnickijt megfosztották hetmani címétől, és helyére az addig régenszi minőségben tevékenykedő Vihovszkijt állították. Az új kozák vezető a Katonai Vezetők Tanácsa előtt nyilvánosságra hozta politikai elképzeléseit. Első lépésként azt a célt jelölte meg, hogy nyílt szakítás nélkül fel kell rúgni a perejaszlavi egyezményt azzal az ürüggyel, hogy a cár a Zaporizzsjai Had jogai és privilégiumai ellen megszorító intézkedéseket tervez. Az Oroszországtól történő „legitim” elszakadás után pedig a kiegyezést sürgette Lengyelországgal és baráti kapcsolatok ápolását a svéd kormánnyal.

A hetman által felvázolt politikai tervek szakadást idéztek elő a kozákságon belül. A Zaporizzsjai Szics atamánja, Barabas és a poltavai ezredes, Puskar nyíltan fellépett Vihovszkij ellen. A hetmani kormányzat által a lázadók ellen kivezényelt kozák ezredek azonban nem voltak hajlandók testvérharcba bocsátkozni és megtagadták a hetman parancsát. Ebben a helyzetben Vihovszkij felújította a tárgyalásokat a krími kánnal, amiről az orosz kormányzatot is értesítette. Azzal indokolta meg ezt a lépését, hogy a kánnal kötött szövetséggel elsősorban a cárnak tesz jószolgálatot, mert egyrészt leválasztja a krími tatárokat Lengyelországról, másrészt elejét veszi azok esetleges Oroszország elleni támadásának. I. Alekszej hitelt adott a hetman szavainak, olyannyira, hogy köszönőlevelet intézett hozzá, amelyben megdicsérte az orosz uralkodónak tett jószolgálataiért.⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ Александр Ригелман: *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще*. Т. II. (Университетская типография, Москва, 1847) 3.

⁵⁷⁷ Уо. 1.

⁵⁷⁸ Дмитрий Бантыш-Каменский: *История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства* (Тип. И. И. Чоколова, Киев, 1903) 222.

⁵⁷⁹ Уо. 108.

1658 augusztusában lengyel küldöttség érkezett Csihirinbe, amelyet Vihovszkij arról a határozott szándékáról biztosított, hogy a Zaporizzsjai Haddal együtt kész a lengyel főség alá visszatérni, amennyiben a kozák vezetőket kiengesztelik bizonyos engedményekkel. A lengyel–ukrán egyezmény megkötésére 1658. szeptember 6-án került sor Hagyacsbán.⁵⁸⁰

A megegyezés értelmében a kéttagú lengyel–litván nemzetközösséghez, azaz a Lengyel Királysághoz és a Litván Nagyfejedelemséghez csatlakozik a velük egyenrangú, a Kijevi, a Braclavi és a Csernyihivi vajdaságokat magában foglaló „Rusz Nagyfejedelemség” a kozák vezető kormányzása alatt. Iván Vihovszkij megkapja a „Rusz hetmanja” címet, a három ukrán tartomány vajdája pedig szenátor lesz. A trialista alapon működő új államalakulaton belül az ukrán területek külön hadsereggel, bírósággal, adminisztratív szervezettel és kincstárral rendelkezhetnek, vagyis megőrizhetik az „ösi” tradíciókon alapuló hagyományos kozák önszerveződési formákat. A lengyel–litván–rusz államközösségen belül a római katolikus és az ortodox egyház egyenlő jogokat élvez. Azonban a trialista állam szolgálatában álló Zaporizzsjai Had kiadásait a hetmani kormánzatnak kellett volna fizetnie a saját pénzverdésében veretett pénzzel, a lajstromozott kozákok létszámáról pedig egyelőre nem született megegyezés. A lengyel–ukrán egyezmény fontos részét képezte az a cikkely, amelynek alapján a Katonai Vezetők Tanácsának tagjai a lengyel nemességgel azonos jogokat kaptak volna.⁵⁸¹

Vihovszkij számára a lengyel–litván–rusz unió komoly előrelépést jelentett volna az önálló ukrán állam megteremtéséhez vezető úton. Egy trialista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák vezetők jóval kiterjedtebb előjogokat élvezhettek volna, mint az orosz fennhatóság alatt. Az egyezmény végül rövid életűnek bizonyult: a lengyel nemesség túlzónak és elhamarkodottnak tekintette a Zaporizzsjai Hadnak nyújtandó kedvezményeket, és a szejm nem ratifikálta a szerződést. A hetman, bár megkötötte a hagycsi uniót (1658), a cárhoz intézett leveleiben

⁵⁸⁰ *Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących*. Vol. IV. (Drukarnia Pijarów, Warszawa, 1737) 637–644.

⁵⁸¹ Andrzej Kamiński: *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union*. *Harvard Ukrainian Studies*, 1977/2. 178–197.

A Dnyeper Európa negyedik leghosszabb folyója a Volga, a Duna és az Urál után. A mai Oroszországban ered, Belaruszon keresztül, Ukrajnát átszelve a Fekete-tengerbe torkollik (a Krím-félszigettől nyugatra). A görögöknél Borysztenesz, a rómaiaknál Danapris („mély víz”) volt a neve (ebből ered a Dnyeper szó), a tatárok Ag-szu-nak („öreg víz”), az ósláv feljegyzések Szlavuticsnak nevezték. Iordanes itáliai történétíró munkájában Danaber, „amelyet a hunnok saját nyelvükön Varnak neveznek”. Mellékfolyói a Deszna, a Pripjaty, a Szamara, a Vorszkla stb. Dnyeper-parti város többek között Kijev, Zaporizzsja, Herszon. Fontos szerepet játszott az ukrán történelemben: elválasztotta egymástól a Jobb parti Ukrajnát és a Bal parti Ukrajnát. A Jobb parti Ukrajna a mai Voliny, Rivne, Vinnica, Zsitomir és Kirovohrad megyék, valamint Kijev megye Dnyepertől nyugatra eső része. A Bal parti Ukrajna a Dnyeper bal partján (a Dnyepertől keletre) elterülő rész történelmi elnevezése.

mindannyiszor a hűségéről biztosította az orosz uralkodót,⁵⁸² ami alapján az is feltételezhető, hogy Vihovszkij egyáltalán nem akart elszakadni Oroszországtól, csak több kedvezményt akart kicsikarni I. Alekszej cártól a Zaporizzsjai Had számára.

1658 októberében Poltavában felkelés tört ki a „gyűlölt ljahokkal” (lengyelekkel) paktáló hetman ellen, majd a Dnyeper bal partján elterülő ukrán városok is sorra csatlakoztak a felkeléshez, decemberben pedig a Zaporizzsjai Szics hivatalosan is visszavonta Vihovszkij elismerését hetmanként. 1659 januárjában a hetman 30 ezer kozák, 30 ezer lengyel és 30 ezer krími tatár katonával a lázadók tüzfészeki, Poltava és Mirhorod ellen vonult, majd azokat elfoglalva, Zaporizzsja felé fordult. Sikersorozata azonban itt megszakadt, ezért a bal parti városokat feladva kénytelen volt visszavonulni Csihirinbe.

Az új cél a Moszkva elleni nyílt fellépés volt az ukrán egység megteremtése érdekében. A szembenálló felek közötti döntő összecsapásra 1659. június 28-án került sor Konotopnál, ahol a Vihovszkij és a krími tatárok által támogatott lengyel hadakkal szemben az Alekszej Trubeckoj és Grigorij Romodanovszkij által vezetett orosz sereg súlyos

⁵⁸² *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. IV. (Тип. П. А. Кулиша, Санкт-Петербург, 1863) 179–180, 183–185.*

vereséget szenvedett. A Konotopnál csapdába került orosz katonák lemeszárlása és a krími tatárok kegyetlenkedései tovább fokozták a kozákoknak a hetmannal szembeni ellenszenvét. A Zaporizzsjai Hadon belüli szakadás elkerülhetetlenné vált. A kozák vezetők jelentős része a lengyel nemesi köztársaságot élte, az alsóbb néprétegek, illetve a bal parti ukrán városok pedig inkább kitartottak Oroszország mellett, a Zaporizzsjai Szics atamánja, Iván Szirko pedig kozákjai élén visszaüzte a hetman krími tatár segédcsapatait a Krímbe.

1659. szeptember 22-én I. Alekszej kiáltványt intézett a Moszkva mellett mindvégig kitartó poltavai kozák ezredhez, hogy „válasszanak maguk közül másik hetmant saját belátásuk szerint, és továbbra is maradjanak Ő Cári Fensége hatalmas uralkodói keze alatt örök alattvalói helyzetben, ahogyan azt korábban is tették”.⁵⁸³

Az 1659 októberében összeült a második perejaszlavi tanácskozás, amelyik miután megvonta a bizalmát a lengyelekkel és a krími tatárokkal paktáló, „pravoszlávok vérét ontó” hetmantól, az új kozák vezetőnek Jurij Hmelnickijt választotta meg. Ezzel Iván Vihovszkij orosz köteléken belüli politikai pályafutása véget ért. Vihovszkij bukását az idézte elő, hogy figyelmen kívül hagyta az ukrán kozák társadalom túlnyomó többségének lengyelelles beállítottságát, lengyel orientációjú politikájához nem törekedett széles tömegbázis megteremtésére, továbbá szuverén és korlátlan uralkodó módjára próbálta ráerőltetni a Zaporizzsjai Hadra az akaratát.

2.2. Jurij Hmelnickij első és második hetmansága

Ahogy említettük, Jurij Hmelnickijt 1657-ben az apja kívánságára megtették hetmannak, de Bohdan Hmelnickij még abban az évben bekövetkezett halála után visszament tanulni, s feladta a hetmanságot. Iván Vihovszkij átállását követően, 1659-ben „a hetmanválasztó gyűlés, tiszteletben tartva [...] apjának a mérhetetlen érdemeit, egyhangúlag újra hetmanná választotta Jurij Hmelnickijt”.⁵⁸⁴ Megválasztását a szicskozákok is támogatták annak reményében, hogy helyreállhat a jó kapcsolat a Hetmanátus és a Zaporizzsjai Szics között.

Az árulónak titulált Vihovszkij helyére Moszkvának egy olyan hetmant kellett ültetnie, aki hatással bírt a Zaporizzsjai Hadra, és képes le-

⁵⁸³ Уо. 223–224.

⁵⁸⁴ *История русов или Малой России* (1846) i. m. 151.

A legjellegzetesebb hetmani jelkép a bulava (buzogány) volt. A bulava nem öröklődött, hanem minden hetmannak sajátja volt, némelyeknek több is. A bulava nyele általában diófából vagy egyéb keményfából készült, néha faragással díszítve. A fejrész gömb, ovális vagy hatszög alakú volt, arannyal vagy ezüsstel vonták be, drágakövekkel díszítették. Többnyire feliratot is tartalmazott – a tulajdonos vagy az adományozó nevét, bibliai idézetet. Bohdan Hmelnickij a lengyel királytól és az oszmán szultántól is teljes egészében fémből készült, drágakövekkel és gyöngyökkel díszített bulavát kapott. Ehhez hasonló buzogánya volt Petro Dorosenkónak a krími kántól. Iván Mazepa bulaváját saját címere díszítette. A hetmannál alacsonyabb rangú kozák katonai vezetőknek is volt bulavája – kisebb méretű, kevesebb dísszel, mint a hetmané. A hetman csak alkalmakkor vette elő a bulavát és a kezében tartotta, az alacsonyabb rangú katonai vezetők a derékszíjukra akasztva mindig maguknál tartották. A buzogány, jogar, kormánypálca az ókor óta ismert uralkodói jelkép.

hetett a jobb parti ukrán területeket a cár hűségére visszatéríteni. A cári kormányzat megítélésében elérkezett annak az ideje, hogy érvényt szerezzen az 1654. évi orosz–ukrán szerződésben foglaltaknak, amit nem sikerült maradéktalanul megvalósítani a két korábbi hetman – Bohdan Hmelnickij és Iván Vihovszkij – kormányzása idején. Vagyis Moszkva egyértelműen eszközként kívánta felhasználni az irányíthatónak és befolyásolhatónak tartott Jurijt az Ukrajnában tervezett centralizációs politika bevezetéséhez.

Az ifjú Hmelnickij beiktatására érkezett orosz küldöttség magával hozta az 1654-es egyezmény általuk eredetinek mondott példányát, és azt felolvasták a jelenlévő kozákoknak. A „Perejaszlavi cikkelyek” 1659. évi változata megerősítette ugyan a Zaporizzsjai Had jogait és privilégiumait, valamint a szabad hetmanválasztás jogát, de a továbbiakban a hetmannak nem állt jogában külföldi követeket fogadnia és küldötteket indítania a szomszédos államokba.⁵⁸⁵ Ezt úgy is lehet értelmezni, mint Moszkva kísérletét a revansra, amely Vihovszkij árulása ürügyén a Hetmanátus névleges függetlenségének korlátozására irányult.

⁵⁸⁵ Николай Маркевич: *История Малороссии*. Т. V. (Тип. Августа Семена, Москва, 1843) 184–197.

1660 májusában az oliwai békével lezárult a Svédország és a Rzeczpospolita között 1655-ben kirobbant háború, így II. János Kázmér nagyszabású támadó hadjáratot indíthatott Litvániába. 1660 szeptemberében Kotelnya (Sztara Kotelnya) közelében a lengyel csapatok megtámadták az orosz sereget, és szeptember 5–6-án véres ütközetben nagy károkat okoztak a kozák segédcsapatokkal kiegészült cári hadaknak. Vaszilij Seremetyev tábornoknak szeptember 17-én sikerült kitörnnie a gyűrűből, és Csudnyiv térsége felé indult, azonban az egyesített lengyel–tatar hadak hamarosan utolérték őket. A hetman megkísérelt kitörnni az ellenség szorításából, de súlyos vereséget szenvedett. Jurij Hmelnickijnek két lehetősége maradt: kiegyezés a lengyel hadvezetéssel vagy a megsemmisülés.

Jurij Hmelnickij 1660. október 27-én aláírta a Rzeczpospolitával a csudnyivi megállapodást, amely kimondta a szakítást Moszkvával, semmissé nyilvánította a „Perejaszlavi cikkelyek”-et, a kozákok kötelezték magukat, hogy a Rzeczpospolita oldalán harcolni fognak Moszkva ellen, a lengyel király pedig garantálta a kozákok autonómiáját. A kozák Általános Gyűlés Korszunyban megerősítette a megállapodást, azonban Moszkva biztatására a bal parti ezredek fellázadtak ellene. Jurij Hmelnickij fegyveres erővel indult a bal parti részekre, hogy egyesítse a két Ukrajnát, ám Grigorij Romadanovszkij cári csapataitól vereséget szenvedett. Ettől kezdve a bal parti kozák területeket a Moszkva által kinevezett hetmanok irányították.

Az ifjú hetman 1660–1663 között továbbra is birtokolta a „Zaporizzjai Had hetmanja” címet, de a tényleges hatalma már csak a Jobb parti Ukrajna területére terjedt ki. Ő volt az utolsó hetman, akinek ezt megelőzően a kezében összpontosult az összes kozák terület feletti hatalom. Jurij Hmelnickij 1663-ban letette a hetmani bulavát, és bevonult a trahtemirivi (zarubi) kolostorba, szerzetesnek állt.

Jurij Hmelnickij tapasztalatlan volt ugyan, de egyben értelmes és intelligens is, kiemelkedő szintű oktatást kapott a kijevi Mohila Akadémián, több nyelven beszélt (latin, görög, lengyel), apja gondoskodott a megfelelő katonai kiképzéséről is.⁵⁸⁶ Ennek ellenére a historiográfiában következetesen tehetségtelen, alkalmatlan és akarategyenge emberként írták le, aki képtelennek bizonyult a vezetői feladatok ellátására.⁵⁸⁷

⁵⁸⁶ Varga Beáta: A „nemzeti hős” apa árnyékában – Jurij Hmelnyickij hetmansága. In: Szvák Gyula (szerk.): *Orosz hősök és antihősök* (Russica Pannonica, Budapest, 2020) 121–142.

⁵⁸⁷ *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки* (Университетская типография, Киев, 1853) 62; *История русов или Малой России* (1846) i. m. 143; Бантыш-Каменский (1903) i. m. 221.

2.3. Petro Dorosenko kontra Iván Brjuhoveckij

A Hetmanátus területe tehát két részre szakadt: a Dnyeper bal parti területei megmaradtak a cár hűségében, míg a Jobb parti Ukrajna visszacsatlakozott a Rzeczpospolitához. Az 1654-es állapothoz képest az 1660-as évek elejére Moszkva ténylegesen már csak Ukrajna keleti területeit birtokolta, ez a változás az orosz expanzió megtorpanását jelezte. 1662 nyarára az Ukrajnában dúló „belháború” a Dnyeper mindkét partján jelentősen kiszélesedett. Az ukrán történelemben Bohdan Hmelnickij halálától (1657) Iván Mazepa hetman hatalomra kerüléséig (1687) „zavaros idők”⁵⁸⁸ következtek, amikor gyakorlatilag belháború zajlott a bal parti és a jobb parti részek között.

Jurij Hmelnickij második hetmansága után immár mindkét résznek külön hetmanja volt. A jobb parton 1663-tól Jurij utódja egy rövid ideig Pavlo Teterja lett, majd 1665-ben a Csihirinbe összehívott lengyelparti ezredek Petro Dorosenkót (1665–1676) választották meg hetmannak. Az orosz fennhatóság alatti bal parti részen pedig 1663-tól Iván Brjuhoveckij (1663–1668) került a hetmani székbe. A cár küldöttjének jelenlétében Nyizsinben megtartott választás „fekete tanácsként”⁵⁸⁹ került be a történelembe. Nevét onnan kapta, hogy azon nemcsak a kozákok, hanem az egyszerű nép is részt vett szavazati joggal. „Feketéknek” (orosz/ukrán „cserny” – fekete népség, csöcselék) a 15–17. században a földesúri függőségben nem álló parasztokat, illetve általában az egyszerű népet nevezték.

A moszkvai kormányzat központosító törekvéseihez kedvező helyzetet teremtett az ukrán területeket sújtó és a Hetmanátus egységét látványosan gyengítő polgárháborús időszak. Moszkvában úgy ítélték meg, hogy a Hetmanátus kellőképpen meggyengült ahhoz, hogy a cári kormányzat érdekeit hatékonyabban érvényesítsék Ukrajnában. Iván Brjuhoveckij hetmansága ennek a folyamatnak a jegyében zajlott, aki 1665-ös moszkvai látogatásával a Zaporizzsjai Had jogait és privilégiumait jelképesen a cár lába elé helyezte.⁵⁹⁰ A cári megerősítésért el kellett fogadnia az 1665. évi „Moszkvai cikkelyek”-et,⁵⁹¹ ami alapján ezentúl a hetmanválasztási procedúrát az orosz uralkodó előzetes

⁵⁸⁸ Az ukrán történelemben: ruina (a XVII. század második fele).

⁵⁸⁹ A „cserny” – fekete népség, csöcselék – szóból származik a „fekete tanács” elnevezés.

⁵⁹⁰ Віктор Горобець: Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. *Український історичний журнал*, 2003/6. 39–51.

⁵⁹¹ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) i. m. 5–7.

„– Talán nem ugyanolyan kozákok vagyunk mi is? – fújta a tömeg, és megvetően csípőre tették a kezüket. – Aki úgy élt velünk, mint a testvéreivel, most megveti a kenyerünket meg a sónkat?

Sram nemegyszer próbált közbeszólni, de mindhiába! A zsidolygás elnyomta szavait.

– De várjatok csak, várjatok csak, karmazsin urak! – kiáltotta egy kerek képű kékkaftános. – Hamarosan a sarkatokra lépünk! Nem sokáig fogtok megvetni bennünket! Ide szállnak a kakukkok, akik nem feledkeztek meg rólunk... A derék fickók nem hagyják, hogy elpusztuljunk. Megcsináljuk nektek a fekete tanácsot: akkor majd meglátjuk, kinek milyen jogai vannak!

– Ahá – mondta Sram –, hát idáig jutottunk!

– Miért is ne? – hetvenkedtek a peckesen álldogáló polgárok. – Ne csak mindig a kozákok irányítsanak a tanácsokban. Eszükbe jutottunk mi is a szicsbeli testvéreknek.”

Pantelejmon Kulis: A fekete tanács (regény) (ford. Bojtár Anna) (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978).

jóváhagyásához kötötték, az új hetmannak pedig személyesen kellett Moszkvába mennie a cári megerősítésért.⁵⁹² A „Moszkvai cikkelyek” rendelkezései azt az érzést kelthették Kelet-Ukrajna lakosságában, hogy a kozák vezető megadta magát a cárnak.

Ahogy Brjuhoveckij ereje és presztízse csökkent, a jobb parti hetman, Petro Dorosenko pozíciója egyre jobban megerősödött. 1666. február 22-én radát hívott össze Csihirinbe, ahol meghirdette a céljait: a lengyelek kiűzése szövetségben a krími tatár kánnal, illetve az oszmán protektorátus elismerése.⁵⁹³ Ezt a két részre szakadt Ukrajna egyesítése követte volna. Dorosenko azt követelte a lengyel kormányzattól, hogy vonuljanak ki Nyugat-Ukrajna területéről. Dorosenko ultimátuma nem talált meghallgatásra, különösen, hogy lengyel részről küszöbönállt a békés megegyezés a cári kormányzattal.

A jobb parti hetman számára az sem tűnt kivitelezhetetlennek, hogy a maga oldalára állítsa a bal parti kozák ezredeket és az ukrán lakosságot. Dorosenko kezére játszottak a kelet-ukrajnai oroszellenes meg-

⁵⁹² Уо. 7.

⁵⁹³ Микола Крикун: *Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття* (Критика, Київ, 2006) 252.

mozdulások is. 1666 júliusában a perejaszlavi ezred kozákjai fellázadtak, és Dorosenkót ismerték el törvényes hetmanjuknak. Perejaszlav példájára több bal parti városban is kisebb-nagyobb összetűzésekre került sor a helyi lakosok és az orosz hivatalnokok, illetve helyőrségek között. A kozákok többsége nyíltan kiállt valamelyik hatalom mellett: mind a lengyel, mind az orosz, mind pedig Dorosenko oszmán orientációjának nagy számban akadtak hívei.

3. A BAL PARTI ÉS A JOBB PARTI UKRAJNA (1667–1687)

3.1. Az 1667. évi andruszovói egyezmény

1666-ban tetőzött a bal partiak elégedetlensége Brjuhoveckij nyílt oroszbarát politikájával szemben, a Jobb parti Ukrajna pedig a legjobb úton haladt ahhoz, hogy oszmán vazallus állammá váljon. Már csak egy szikra hiányzott ahhoz, hogy egész Ukrajnát további felkelések sorozata árássa el. Ilyen eseménynek bizonyult az andruszovói egyezmény megkötése és nyilvánosságra hozatala.⁵⁹⁴ 1667. január 13-án tizenhárom és fél évre szóló fegyverszünetet kötött a lengyel és az orosz kormányzat, és a megegyezés értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, a Zaporizzsjai Had területét pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották: a bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg a nyugati régiók visszakerültek a lengyel–litván államhoz. A szerződés alapján Kijev átmenetileg orosz fennhatóság alá került, de két év múlva át kellett adniuk a lengyel kormányzatnak.

A Zaporizzsjai Szics felett mindkét állam rendelkezési jogot kapott, de a szicskozákok továbbra sem ismerték el maguk felett egyetlen nagyhatalom fennhatóságát sem. A Zaporizzsjai Had megosztottsága ellenére az orosz kormányzat attól tartott, hogy a cár fennhatósága alatt egyesítendő Ukrajna kellőképpen megerősödhetne ahhoz, hogy Oroszországtól elszakadva megvalósítsa függetlenedési terveit. Ezzel is magyarázható, hogy az 1667. évi andruszovói egyezményt I. Alekszej komoly eredményként értékelte még azon az áron is, hogy az ukránok területein – egyelőre – meg kellett osztoznia a Rzeczpospolitával.

⁵⁹⁴ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* Т. VI. (Тип. П. А. Кулиша, Санкт-Петербург, 1869) 173–176.

Petro Dorosenko számára az andruszovói egyezmény komoly kudarcnak bizonyult, hiszen addig éppen arra törekedett, hogy az oroszokat és a lengyeleket szembeállítsa egymással. A cári kormányzat elleni kelet-ukrajnai mozgalmat kihasználva a jobb parti hetman felvette a kapcsolatot a krími kánnal, akit azzal buzdított, hogy elérkezett az alkalmas időpont végső csapást mérni Moszkvára, és egyben rábírni a bal parti kozák ezredeket az Oroszországtól való elszakadásra, majd ezt követően az oszmán szultán fennhatóságának elismertetésére. Adil Giráj kán (1566–1671) a Porta engedélyével 30 ezer fős krími tatár sereget bocsátott a hetman rendelkezésére, mivel a szultán Nyugat-Ukrajnát már reménytelenül újszerzeményének tekintette.⁵⁹⁵

A jobb parti hetmant elsősorban az a törekvés készítette a külpolitikai irányváltásra, hogy krími tatár és török támogatással a saját kormányzása alatt egyesítse a kettészakadt Ukrajnát. Petro Dorosenko meg volt győződve arról, hogy az ukrán függetlenség kivívásához a legkedvezőbb kilátások az oszmán védnökség alatt nyílnak meg. Többször is felajánlotta ugyanakkor, hogy Brjuhoveckij javára lemond a hetmani címről, amennyiben közös erővel helyreállítják a Zaporizzsjai Had egységét.⁵⁹⁶

1668. január 1-jén a Hetmanátusban összeült az Általános Gyűlés, ahol Brjuhoveckij javaslatára azt a döntést hozták, hogy a továbbiakban nem fogadják el uruknak sem a moszkvai cárt, sem a lengyel királyt, hanem Dorosenko javaslatára a szultán fennhatósága alá adják magukat.⁵⁹⁷ A bal parti hetman az új külpolitikai irányvonal okai között első helyen az andruszovói fegyverszünet megkötését emelte ki, amelyet orosz részről az ukránok elárulásának nevezett. Emellett azzal érvelt, hogy a Moszkvától tervezett elszakadás önvédelmi céllal, az ukrán nép megmentése érdekében vált elkerülhetetlenné.⁵⁹⁸ A gyűlést követően Brjuhoveckij küldöttséget indított a Portához azzal a megbízással, hogy a Zaporizzsjai Hadat a szultán védnökségébe ajánlják.⁵⁹⁹ Miután Brjuhoveckij Hagyacsból elkergette a vajdát és a cári katoná-

⁵⁹⁵ Уо. 58.

⁵⁹⁶ *Летопись самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года* (Университетская типография, Москва, 1846) 51.

⁵⁹⁷ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Т. VII. (Тип. В. В. Прагц, Санкт-Петербург, 1872) 88.

⁵⁹⁸ Уо. 39–41.

⁵⁹⁹ Ригелман, Т. II. (1847) i. м. 49–50.

A középkori keresztény egyház 1054-ben szakadt véglegesen ketté – ez volt a nagy egyházszakadás (skizma) – nyugati és keleti egyházra. A keleti keresztény egyházak egyik fő irányzatának háromféle elnevezése is ismeretes: ortodox, pravoszláv, görögkeleti. Az „ortodoxia” görög szó, jelentése „igaz hit”. Ennek szláv tükörfordítása a „pravoszláv” szó. Magyar sajátosság a „görögkeleti” műszó, amelyet azonban az ortodoxok egy része elutasít. Eltérően a nyugati (katolikus) egyháztól, az ortodoxoknak nincs központi irányítása, az egymástól adminisztratív értelemben független (autokefál) ortodox egyházak vezetői között a tiszteletbeli elsőség a konstantinápolyi pátriárkáé.

kat, ezzel mintegy jelet adott az egész Ukrajnát elárasztó oroszellenes lázadásokhoz.

Ezzel egyidőben Dorosenko is összehívta a jobb parti Általános Gyűlést, ahol kelet-ukrajnai küldöttek is megjelentek. Brjuhoveckij gyengeségét látva a jobb parti hetman ekkor már nem ajánlotta fel, hogy hajlandó átengedni riválisának az egész Ukrajna feletti hetmani címet. A csihirini radán a jobb parti ezredek oszmán fennhatóság alá adták magukat annak reményében, hogy a szultán kiterjedt jogkörrel rendelkező vazallusi fejedelemségként fogja elismerni Nyugat-Ukrajnát.

Dorosenko 1668. február 20-án a kijevi vajdához intézett levele ugyanakkor a cárt is reménnyel töltötte el. A nyugat-ukrajnai ezredek vezetője baráti szándékát fejezte ki, és arról biztosította a moszkvai udvart, hogy nem akarja pravoszláv hittestvérei vérént ontani, kizárólag a Zaporizzsjai Had egységének érdekeit tartja szem előtt.⁶⁰⁰ Arról nem tett említést, hogy elfogadná maga fölött az orosz uralkodót, de ébren tartotta Moszkva reményeit.

A hetmanjuk kormányzásával elégedetlen bal parti kozák vezetők titokban küldöttséget menesztettek Dorosenkóhoz és arra kérték, hogy ő legyen a Dnyeper mindkét partjának hetmanja.⁶⁰¹ Iván Brjuhoveckij a cári centralizációs törekvések iránti engedékenységevel maga ellen hangolta a kelet-ukrajnai lakosságot, megkönnyítve ezáltal Dorosenko

⁶⁰⁰ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. VII. (1782) i. m. 45–46.

⁶⁰¹ *Летопись самовидца о войнах Богдана Хмельницкого* (1846) i. m. 51; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. VII. (1782) i. m. 92.

egységesítő és önállósodási törekvéseit Nyugat-Ukrajnából kiindulva. Így a Hetmanátuson belüli orosz- és Brjuhoveckij-ellenes közhangulatot kihasználva, a bal parti kozák ezredek támogatásával 1668 nyarán Dorosenko átkelt a Dnyeperen, félreállította a hatalomból riválisát és egyesítette az ukrán területeket. Az egész Ukrajnára kiterjedő hetmansága nem bizonyult hosszú életűnek, mert 1669 márciusában a Nyugat-Ukrajna ellen indított koncentrált lengyel támadás miatt kénytelen volt kivonulni Kelet-Ukrajnából, ahol a hatalmat ideiglenesen Demjan Mnohohrisnijre bízta. Visszatérésre azonban már nem nyílt lehetősége, mert a cári kormányzat támogatását élvezve a bal parti kozák ezredek hetmanjukká választották Mnohohrisnijt, így a két Ukrajna történeti fejlődése ismét külön úton haladt tovább.

3.2. Petro Dorosenko kontra Demjan Mnohohrisnij

Demjan Mnohohrisnij kezdetben megpróbált kitartani Nyugat-Ukrajna külpolitikai orientációja mellett, de miután Dorosenko többször is elutasította a segítségnyújtást, a cári kormánnyal való megbékélés mellett döntött. Mnohohrisnij behódolásáról értesülve Petro Dorosenko is ébren tartotta a reményeket Moszkva számára, hogy a nyugat-ukrajnai ezredek is hajlanak a visszatérésre a cár hűségébe. Valójában mind I. Alekszej, mind a jobb parti hetman kevés reményt látott a meggyezésre, nyílt szakításra azonban nem került sor.

1669. március 12-ére Petro Dorosenko összehívta a radát, melyen felolvasták a szultán ajánlatát a „kis-oroszországi földek” török védnökség alá fogadásáról. 1669 májusában készítette el Dorosenko kormányszava a 17 pontból álló szerződéstervezetet, amelyben ukrán részről kihangsúlyozták, hogy „nem akarnak sem rabok, sem alávetettek lenni”, mindenféle adófizetési kötelezettség alól mentesek akarnak maradni, és a kozák vezetők nem engednek bebeszólást a szultánnak a hetmanválasztás folyamatába.⁶⁰² A jobb parti kozák vezetők által remélt névleges vazallusi függőség lényegesen kiterjedtebb mozgásteret biztosított volna számukra, mint amit a lengyel vagy akár az orosz köteléken belül remélhettek. A csihirini vezetés feltételei kedvező fogadtatásra találtak a Portánál, ugyanis 1669 júliusában megérkezett a

⁶⁰² *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* Т. IX. (Тип. М. Этингера, Санкт-Петербург, 1877) 218–220.

Szibéria politikai értelemben Oroszország Urálon túli része, földrajzi értelemben az Urál hegységtől a Csendes-óceánig húzódó terület. Szibéria meghódítását és az Orosz Birodalomba való betagozását IV. (Rettegett) Iván cár (1547–1584) alatt kezdte meg Jermak Tyimofejevics kozák atamán (származása bizonytalan, de valószínűleg doni kozák volt). A 17. századra került orosz befolyás alatt. Ásványkincsekben gazdag, ritkán lakott, északi felében szélsőségesen hideg időjárású vidék, amely századokon keresztül elsősorban arról volt nevezetes, hogy az aktuális hatalom a politikai foglyokat és a köz-törvényes bűnözőket is jórészt ide küldte.

szultán követe, aki ura nevében átadta a hetmani jelvényeket Dorosenkónak, amely procedúrával szimbolikusan megtörtént Nyugat-Ukrajna török védnökség alá fogadása.⁶⁰³

Dorosenko biztosította a Portát hűségéről, közben kitartóan küldöztette az átállási szándékát bizonygató leveleit Moszkvába, és látszólag hajlott a megbékélésre a lengyel kormányzattal is.⁶⁰⁴ Megpróbálta Demjan Mnohohrisnijt meggyőzni arról, hogy a Zaporizzsjai Had egységének helyreállítására nincsen reális esély lengyel vagy orosz fennhatóság alatt, kizárólag oszmán kötelékben érdemes gondolkodni.⁶⁰⁵ A bal parti hetman nem hajlott Dorosenko egyesítő terveinek közös kivitelezésére, de nem volt elégedett az orosz kormányzat Hetmanátuson belüli politikájával sem, hetmani hatásköre ugyanis egyre szűkült.

Nem maradt ugyanakkor megtorlatlanul Varsó részéről Dorosenko hintapolitikája, mert 1670 decemberében a lengyel kormányzat arról informálta I. Alekszejt, hogy a jobb parti hetman a maga oldalára állította Mnohohrisnijt, és a török sereggel kiegészülve Oroszország ellen készülnek támadni.⁶⁰⁶ Moszkvában eleinte nem adtak hitelt ennek a hírnek, de miután a Zaporizzsjai Szics atamánja is hasonló veszélyre hívta fel a cár figyelmét,⁶⁰⁷ érlelődni kezdett a gyanú a két hetmannal szemben. 1672. március 7-én egy Baturinba, a bal parti rész hetmani

⁶⁰³ Uo. 174.

⁶⁰⁴ Varga Beáta: Petro Dorosenko hetman „háromfelé” politizálása a megosztott Ukrajnában. *Hungaro-Ruthenica*, 2011/5. 201–218.

⁶⁰⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. IX. (1877) i. m. 153, 188.

⁶⁰⁶ Uo. 311–312.

⁶⁰⁷ Uo. 313–314.

központjába delegált cári követ tanúja volt az elkeseredett Mnohohrisnij indulatos beszédének: „[...] Ő Cári Felsege titokban átadja a hazánkat a lengyel királynak [...] másik uralkodót keresünk magunknak, de semmiféleképpen sem a lengyel királyt [...]”⁶⁰⁸

Mnohohrisnij a későbbiekben tagadta az árulás vádját: állítása szerint a cárt mindvégig hűen szolgálta és Dorosenkóval csak azért folytatott tárgyalásokat, hogy őt is Moszkva oldalára állítsa, azonban erre nem volt semmiféle bizonyítéka.⁶⁰⁹ I. Alekszej kimondta a halálos ítéletet az „áruló és hitszegő” hetmanra, de nem sokkal a kivégzés előtt megkegyelmezett neki és száműzte Szibériába. Ezt követően a cár engedélyével Konotop mellett, azaz akkoriban orosz területen, az Általános Gyűlés helyett a Katonai Vezetők Tanácsa megválasztotta az új hetmant Iván Szamojlovics (1672–1687) személyében.

3.3. Petro Dorosenko kontra Iván Szamojlovics

Miután Moszkva helyreállította a rendet a Hetmanátusban, elérkezettnek látta az időt Dorosenko orosz oldalra csábításához. A moszkvai kormányzat azonban nem akarta megszegni az andruszovói egyezményben foglaltakat, és egyelőre elismerte a lengyel uralkodó birtokjogát Nyugat-Ukrajna felett. Azonban megváltozott a helyzet, miután 1669-ben Dorosenko megkapta az ukrán szandzsákbég titulust IV. Mehmed szultántól (1648–1687). 1671-ben megindította a hadjáratot a Rzeczospolita ellen, amely az 1672–1676-os lengyel–török háborúba torkollott, melyben a törökök oldalán részt vett Dorosenko és a krími kán is.

Az 1672-es bucsacsi békével a Rzeczospolita lemondott a Jobb parti Ukrajnáról, amit Moszkva úgy értékelt, hogy az andruszovói béke megsértése nélkül megszállhatja a jobb partot. Az elzavart Mnohohrisnij helyett Iván Szamojlovicsot tették meg hetmannak, akit 1674. szeptember 17-én az egész Zaporizzsjai Had hetmanjává nyilvánítottak, ám az oszmán beavatkozás miatt valójában nem ellenőrizte a jobb partot. A cári csapatok Grigorij Romodanovszkij, a bal parti kozákok pedig Szamojlovics vezetésével megtámadták a jobb parti ukrán területeket, ostrom alá vették a hetmani fővárost, Csihirint. Dorosenkót a szorult

⁶⁰⁸ Уо. 665–666.

⁶⁰⁹ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) i. m. 232–234.

Petro Dorosenko hetman élete utolsó éveit a Moszkva melletti Jaropolec községben élte le, itt is temették el. Sírja fölé kápolnát emeltek. Unokája, Natalja Goncsarova a nagy orosz költőhöz, Alekszandr Puskinhoz (1799–1837) ment feleségül. Puskin közbenjárására, de csak a költő halála után újjáépítették a kápolnát. A szovjet időszakban a kápolnát lerombolták, majd az új Oroszországban ismét visszaépítették.

helyzetéből a török–tatár egyesített sereg mentette ki, a támadók kénytelenek voltak visszavonulni.

A jobb parton ismét Dorosenko lett az úr. 1675 nyarán élénk „írásbeli polémia” zajlott a két hetman között, amelyben mindkét fél a másikat tette felelőssé a Zaporizzsjai Had két részre szakadásáért. Dorosenko a riválisa által ellene felhozott vádra, miszerint lepaktált a „hitetlen” krími kánnal és az oszmán szultánnal, amivel veszélybe sodorta saját népét, a jobb parti kozák vezető a következőképpen válaszolt: „Miért engem vádolsz a muzulmánokkal kötött szövetség miatt, hiszen már Bohdan Hmelnickij is barátkozott velük, hogy megvédje a Zaporizzsjai Hadat az ellenséges lengyelektől [...] a lengyel király nem fogadott minket a kegyébe, az orosz cár pedig az andruszovói béke megkötésével megosztott minket, ezért kénytelenek voltunk a török szultán védelmét igénybe venni.”⁶¹⁰

Azonban a háborúskodás okozta pusztulás, az oszmánoknak való adófizetés és a békés lakosság oszmánok általi fogságba hajtása miatt egyre többen szöktek át a bal partra. Dorosenko elvesztette a nép bizalmát és maga is kiábrándult az oszmán szövetségből. 1675-ben a Csihirinbe összehívott tanácson Dorosenko letette a hetmani bulavát és hűséget esküdött a cárnak. A moszkvai kormányzat azonban azt követelte, hogy az esküt a bal parton Szamojlovics és Romodanovszkij jelenlétében tegye le, amit Dorosenko határozottan elutasított. 1676-ban ismét ostrom alá került Csihirin, s azután Dorosenko végleg távozott a hatalomból. Felszólításra előbb Moszkvába költözött, majd a fővárostól csaknem ezer kilométerre fekvő Vjatka (Kirov) vajdája lett.

⁶¹⁰ Николай Костомаров: *Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей*. Т. III. (Мысль, Москва, 1992) 261.

Így ért véget Petro Dorosenko politikai pályafutása, aki három irányba politizálásával a bal parti riválisaihoz képest jóval hosszabb kormányzási periódust tudhatott magáénak, hiszen túlélte mind Iván Brjuhoveckij, mind Demjan Mnohohrisnij hetmanságát, és hosszú ideig komoly veszélyt jelentett Iván Szamojlovicsra is. Úgyesen alkalmazott hintapolitikájának köszönhetően viszonylag hosszú ideig meg tudta tartani a pozícióját és kiterjedt mozgásteret biztosítani Nyugat-Ukrajna számára.

3.4. Jurij Hmelnickij harmadik és negyedik hetmansága

1664-ben Stefan Czarniecki vezényletével a lengyel sereg Szubotyivban feldúlta Bohdan Hmelnickij és fia, Timofej sírboltját, Jurij Hmelnickijt pedig a marienburgi (malborki) várba záratta. Majd kiszabadulása után, 1665-ben Varsóban letette az esküt a Rzeczpospolitára és Dorosenko hetman támogatói közé állt. 1669-ben fogságba ejtették a krími tatárok, majd Dorosenko döntésére Konstantinápolyba került, ahol a héttorony erőd foglya lett. 1677-ben IV. Mehmed szultán szabadon engedte, megtette hetmannak, és az oszmán sereg élén Csihirinbe küldte Grigorij Romodanovszkij orosz hadvezér ellen. Jurij fővárosnak Nemirovot tette meg, igyekezett pacifikálni a bal parti területeket. A hetman felhívást intézett a hatásköre alá tartozó ukrán lakossághoz, hogy éljenek békében és fogadják el uruknak az oszmán szultánt, ne tekintsenek ellenségként a térségben állomásozó török és krími tatár csapatokra.⁶¹¹

Ukrajna birtoklásáért elkerülhetetlenül kitört az orosz–török háború (1678–1681), amelynek során a központi hadmozdulatok Csihirin térségében folytak.⁶¹² A bal parti hetman, Iván Szamojlovics felhívta a cári hadvezetés figyelmét arra, hogy minden erejükkel a jobb parti hetmani rezidencia – Csihirin – védelmére kell összpontosítani, mert aki ezt a várost birtokolja, az tudhatja magáénak a Dnyeper mindkét partját. Az ún. csihirini háborúban 1678 augusztusában az egyesített orosz–kozák hadak kisebb csatákban győzelmet arattak ugyan, de Moszkva megítélésében a város birtoklása nem ért meg annyi anyagi

⁶¹¹ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)* (НТШ, Київ–Львів, 2004) 186.

⁶¹² *Дневник генерала Патрика Гордона*. Ч. 2. (Университетская типография, Москва, 1892) 149.

Ilja Repin (1844–1936) festőművész leghíresebb alkotása „A zaporizsjai kozákok levelet írnak a török szultánnak” (1880–1891), amely egy történelmi mondát örökít meg. A szultán levelére, miszerint a kozákok Petro Dorosenko hetmanhoz hasonlóan hódoljanak be a Fényes Portának, a zaporizsjai kozákok egyszerre goromba és pajzán hangú válaszlevelet küldtek valamikor a ruina idején. A kitalált levél több változatban is fennmaradt. A festményen szerepel Tarasz Bulba, a legendás kozák atamán is. Az atamánt Nyikolaj Gogol (1809–1852) „Tarasz Bulba” című kisregénye (1835) tette közzismertté. A kisregénynek több filmes feldolgozása van.

és emberáldozatot, amennyit a továbbiakban bele kellett volna fektetni. Ilyen megfontolásból Szamojlovics azt a cári utasítást kapta, hogy adja fel Csihirin védelmét még akkor is, ha ezzel kiteszi a várost az ellenfél pusztításainak.

A bal parti kozák vezető „megfutamodása” a csihirini háborúban aláásta a tekintélyét a nyugat-ukrajnai lakosság körében, ezért könnyen hajlottak Jurij Hmelnickij felhívására, aki a hozzá csatlakozó városoknak a lengyel függés alóli felszabadulást és oszmán fennhatóság alatt jobb életkörülményeket ígért. 1679 januárjában Jurij Hmelnickij, krími tatár csapatok által támogatva, átkelt a Dnyeperen, hogy a bal parton is folytassa agitációs tevékenységét, de itt jóval kevesebb sikerrel járt, és hamarosan visszaszorult a jobb parti területekre. Szamojlovics ismét egy számára kényelmetlen utasítást kapott a cártól: a Hmelnickijnek behódoló jobb parti városokat pusztítsa el és az ottani lakosságot telepítse át Kelet-Ukrajnába.

A jobb parti részeken súlyos pusztításokkal járó orosz–török háború az 1681. november 3-án megkötött bahcsiszaraji békével zárult le. Az ukrán kozák területeken immár három ország osztozott. A béke megerősítette a status quo-t, úgy, hogy a mindenkori határ az ukrán területek között a Dnyeper folyó maradt, valamint a Dnyeper és a Déli-Bug folyó közét „senkiföldjének” nyilvánították, így az Oszmán Birodalmat és Oroszországot több száz kilométeres lakatlan zóna választotta el egymástól. Az oszmán-törökök megszerezték ugyan Csihirint, de olyan súlyos veszteségeket szenvedtek, ami egyszer s mindenkorra megállította a további északi irányú terjeszkedést, Moszkva pedig megtarthatta a bal partot és Kijevet is. A jobb parti ukrán területek egy része az oszmán vazallus Moldvai Fejedelemség fennhatósága alá ke-

rült.⁶¹³ A békekötést követően Jurij Hmelnickij fölöslegessé vált a szultán számára, megfosztotta a hetmani címétől. 1681–1684-ben III. Duca György moldvai fejedelem volt a hetman. 1685-ben, ismeretlen körülmények között bekövetkezett halálának évében Hmelnickij rövid időre ismét visszakerült a hetmani székbe, ismét csak mint török báb.

1686-ban az orosz kormányzat külpolitikai tervei között hangsúlyossá vált a régóta húzódó kérdés, az orosz–lengyel örökbéke megkötésének ügye és a Rzeczpospolita bevonása az oszmánellenes koalícióba. Az 1656. évi vilnai (vilniusi) fegyverszünet óta a Lengyelországgal kialakítandó kapcsolat kérdésében azonban nem alakult ki egységes álláspont a Hetmanátus és Oroszország között. 1686. január 28-án Hrihorij Szamojlovics – a hetman fia – és Iván Mazepa vezetésével kozák küldöttség terjesztette be Moszkvában a baturini kormányzat feltételeit a lengyelekkel megkötendő békével kapcsolatban, aminek lényege az örökbéke megakadályozása volt.⁶¹⁴ A kozák követtség minden igyekezete ellenére 1686. május 6-án Moszkvában aláírták az örökbékét, lezárva a „kelet-európai harmincéves háborút”. A béke jelezte az elköteleződést is az összeurópai tatár- és oszmánellenes összefogás mellett.⁶¹⁵

Ekkorra a cári kormányzatnak megrendült a bizalma Iván Szamojlovics hűségében, és hinni kezdtek a kozák sztársina által felvetett gyanúban, miszerint Szamojlovics a krími tatárokkal készül kiegyezni. 1687. július 7-én a Sztársina Rada kérvényt nyújtott be Moszkvába, és Iván Szamojlovics hetmani hivatalától történő megfosztását, valamint a helyére új hetman megválasztására feljogosító engedélyt kértek a cári kormányzattól.⁶¹⁶ A lépés indokolása az volt, hogy a kozák vezető az elszakadást tervezi Moszkvától, és az oszmán–tatár orientációt fontolgatja megrendült hatalma megerősítése érdekében.

Szamojlovics bár az orosz cárt szolgálta, ő is az ukrán területek egyesítésére törekedett, s megkísérelte örökletessé tenni a hetmani hatalmat. Az utókor rosszsallással tekint arra, hogy az ő idejében kezdődött meg az ukrán pravoszláv egyház kivonása a konstantinápolyi pátriárka főhatósága alól és a moszkvai patriarchátusnak való alárendelése. Ez a folyamat Iván Mazepa hetmansága alatt zárult le véglegesen. A Krím elleni 1687-es sikertelen orosz–ukrán hadjárat után Moszkva eláru-

⁶¹³ Gebei Sándor: A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között. *Világtörténet*, 2001/tavaszi-nyári. 23.

⁶¹⁴ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) i. m. 289–296.

⁶¹⁵ Уо. 296–297.

⁶¹⁶ *Источники Малороссийской истории*. Ч. 1. i. m. 297–304.

lásával vádolták meg, és őt is Szibériába száműzték.⁶¹⁷ Szamojlovcis esetében megisméltódott Demjan Mnohohrisnij megbuktatásának forgatókönyve: mind Moszkva, mind a kozák vezetők számára a hetman nem kívánatosná vált. Az erőskezü és hatékony kormányzást folytató hetmanok az egyesítési és függetlenedési törekvések megvalósításában valójában nemcsak Moszkvával kerültek szembe, hanem szélmalom-harcot folytattak a kozák elittel is.

4. IVÁN MAZEPA HETMANSÁGA (1687–1709)

4.1. A bizalmi időszak

1687. július 25-én a moszkvai kormányzat engedélyével a bal parti hetmanná Iván Mazepát választották, aki Iván Szamojlovcis környezetéből került ki. Nem tudni biztosan arról, volt-e része Szamojlovcis megbuktatásában, mindenesetre a legfőbb haszonélvezője volt ennek a bukásnak.⁶¹⁸ Az új kozák vezetőknek a cári megerősítésért el kellett fogadnia az ún. „Kolomaki cikkelyek”-et, amelyek tovább korlátozták a Hetmanátus autonómiáját.⁶¹⁹ Mazepának szigorúan tartania kellett magát az orosz külpolitika irányvonalához, ismét megerősítést nyert az önálló diplomáciai jogkör gyakorlásának tilalma, továbbá az az elv, hogy hetmant csak a cár engedélyével lehet választani, illetve leváltani.⁶²⁰ A Romanovok szolgálatában álló Zaporizzsjai Had létszámát 30 ezer főben határozták meg, a sereg zsoldját a baturini kormányzatnak kellett finanszíroznia a Moszkvának fizetendő adókból. A cári udvar részéről némi engedménynek tekinthető az utóbbi rendelkezés, mert így pont kerülhetett a Bohdan Hmelnickij kormányzása óta állandósult vita végére: Moszkva közvetlenül nem fizetett zsoldot, és a Hetmanátus sem továbbította a cárnak beszedett adókat. A hetman ellenőrzésére rezidenciáján orosz lövészeszredet helyeztek el.⁶²¹

A cár támogatását élvezve Mazepa viszonylag zökkenőmentesen meg tudta valósítani politikai programját: megteremtette a gazdasági

⁶¹⁷ Леонід Мельник: Гетьман Іван Самойлович. *Київська старовина*, 1996/1. 77–84.

⁶¹⁸ Clarence A. Manning: *Hetman of Ukraine: Ivan Mazepa* (Bookman Associates, New York, 1957) 70.

⁶¹⁹ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) i. m. 308–319.

⁶²⁰ Уо. 314.

⁶²¹ Уо. 312.

és társadalmi feltételeket egy erős hetmani kormányzat kialakításához, jelentősen javított a kultúra és az oktatás színvonalán, valamint az egyház presztízsén.⁶²² Mazepa mintegy húsz éven keresztül nem szolgáltattott okot arra, hogy cár iránta való bizalma meginogjon. A Zaporizzsjai Haddal részt vett I. (Nagy) Péter (1682–1721) cár – 1682 és 1696 között társuralkodó V. Iván mellett – azovi hadjárataiban. Az ukrán területek egyesítésének kérdése is újra napirendre került, amihez a 17–18. század fordulóján a varsói kormányzat nyugat-ukrajnai kozákellenes politikája és az északi háború (1700–1721) kitörése ismét kedvező alkalmat teremtett.

Az Oszmán Birodalom és a Szent Liga államai (Német-római Birodalom, Rzeczpospolita, Oroszország, Velencei Köztársaság) által 1699-ben megkötött karlócai békét követően enyhült a török veszély. 1700-ban azonban kitört az északi háború a svéd és az orosz koalíció között. Szemen Palij, a bila cerkvai ezred parancsnoka kozákjaival támogatta II. (Erős) Ágost (1694–1733) lengyel királyt a litván fővárosért, Rigáért folytatott harcokban. Azonban az uralkodó az 1702. január 25-én és május 4-én kiadott rendeleteivel feloszlatta a jobb parti ezredeket. Palij a márciusban összehívott Általános Gyűlésen a Jobb parti Ukrajnát „szabad kozák területté” nyilvánította. Kitört a kozák felkelés – „az új Hmelnickij-korszak” – a Rzeczpospolita ellen, amelyhez csatlakoztak bal parti kozákok is. A felkelők eleinte jelentős hadi sikereket értek el. Adam Mikołaj Sieniawski korona hetman 1703 márciusában bejelentette, hogy sikerült lecsillapítani a kozákokat, valójában az ellenállás folytatódott a lengyel sereg kegyetlen megtorlásai ellenére is.

Miután 1704 júliusában a szejm döntése alapján a svéd orientációt képviselő I. (Leszczyński) Szaniszló (1704–1709) került a lengyel trónra, a cár felszólította a hetmant, hogy kozákjaival vonuljon be a Rzeczpospolita területére, és segítse vissza a hatalomba az Oroszországgal szövetségben álló II. Ágostot. Mazepa hetman a lengyel hadjárat során elfoglalta a Jobb parti Ukrajnát. Ennek lehetőségét korábban a hetman többször felvetette a cár előtt, aki azonban indok nélkül nem akarta megsérteni az 1686-os örökbékét. I. Péter levélben szólította fel Palijt, hogy adja fel az elfoglalt városokat. A parancs nem teljesítése és a svédekkel való kapcsolatai miatt a hetman elfogatta és a baturini

⁶²² Boris Krupnyckij: *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687 bis 1709)* (Otto Harasowitz, Leipzig, 1942) 59–60.

Iván Mazepa (1639–1709) ukrán nemesi család sarjaként született a Kijev melletti Mazepinciben. Kiváló nevelésben részesült, a kijevi Mohila Akadémia elvégzése után a varsói jezsuita kollégiumban folytatta a tanulmányait, majd három évet külföldön – Franciaországban, Itáliában, a Német Birodalomban, Hollandiában – töltött. Hazatérve a lengyel királyi udvarban szolgált. 1663-ban váratlanul elhagyta az udvart, és visszatért Ukrajnába. A legenda szerint az ok egy szerelmi botrány volt, amelyet valójában nem ő okozott, hanem feltehetően „csak” közvetített pártfogója, Dymitr Wiśniowiecki és egy férjes asszony között. 1669-ben a jobb parti hetman, Petro Dorosenko mellé szegődött. 1674-ben a Krímen járt követségben. Útközben elfogták a zaporizzsjai kozákok, akik meg akarták ölni, de Iván Szirko atamán felismerte és megmentette az életét. Iván Szamojlovics tudomást szerzett róla és követelte a kiadatását. Szirko húzódozott, végül engedett a moszkvai udvar nyomásának. Mazepa hamarosan Szamojlovics bizalmasa lett, megbízásából diplomáciai feladatokat látott el. 1687-ben a megbuktatott Szamojlovics örökébe lépett bal parti hetmanként. Élete számos író, költő, zeneszerzőt ihletett meg (George Byron, Victor Hugo, Verne Gyula, Daniel Boulanger, Alekszandr Puskin, Tarasz Sevcsenko, Bertold Brecht, Volodimir Szoszjura, Liszt Ferenc, Pjotr Csajkovszkij és mások). Az Iván Mazepa kereszt 2009 óta Ukrajna elnöke által adományozható állami kitüntetés a nemzeti kultúra fejlesztése, a katonai-történelmi örökség megőrzése, a kiemelkedő építészeti, diplomáciai, tudományos, jótékonyági tevékenység elismeréseként.

börtönbe záratta Palijt. A következő évben a cár Szibériába száműzte, ahonnan 1708-ban térhetett vissza.⁶²³

Mazepa maga mellé állította a jobb parti kozák ezredeket és felvette a „Dnyeper mindkét partjának hetmanja” címet, de Nyugat-Ukrajna további sorsa I. Péter kezében volt. A cár nem akart konfliktust a szövetséges lengyelekkel, és nem állt érdekében egy erős hetman sem, ezért felszólította Mazepát, hogy Nyugat-Ukrajnát adja át a tényleges hatalmától ugyan megfosztott, de a királyi címet hivatalosan még min-

⁶²³ Manning (1957) i. m. 121–122.

dig birtokló II. Ágostnak.⁶²⁴ XII. Károly (1697–1718) svéd király 1706 szeptemberében az altranstädti egyezmény aláírására kényszerítette II. Ágostot, amelynek értelmében a szász választófejedelem lemondott I. Szaniszló javára a lengyel trónról, egyben kötelezte magát az I. Péterrel kötött szövetség felbontására. A megváltozott hadi helyzet következtében Mazepa a cár ismételt utasítására kénytelen volt kivonulni Nyugat-Ukrajnából, hogy a svéd támadás közeledő veszélye miatt a Hetmanátus védelméről gondoskodjon.⁶²⁵

Jóllehet 1707-ig Mazepa – ha vonakodva is, de – teljesítette a cár minden parancsát, közvetlen környezetéből mégis több alkalommal árulással gyanúsították meg. 1699-ben a Katonai Vezetők Tanácsának egyik tagja, Danyilo Zabela azzal vádolta meg, hogy titokban tárgyalásokat folytat a krími kánnal egy közösen indítandó oroszellenes hadjárat megszervezéséről.⁶²⁶ Moszkvában nem hittek Zabelának, akit átadtak a baturini kormánynak. A kínvallatás hatására Zabela azt mondta, hogy részegségében csak félrebeszél. 1707-ben újabb vádló jelentkezett Vaszilij Kocsubej, a Zaporizzsjai Had főbírája személyében, aki egy korábbi családi viszály miatt várt a kedvező alkalomra, hogy leszámoljon a hetmannal. 1708 márciusában összeállított egy 25 pontból álló vádiratot Mazepa áruló terveiről.⁶²⁷ A kínvallatás Kocsubejt is meggyőzte a tévedéséről, I. Péter bizalma a hetman iránt töretlen volt.

4.2. A hetman kiugrási kísérlete

Az északi háború (1700–1721) messze esett az ukrán érdekektől. Annak ellenére, hogy a cári és a hetmani kormányzat között fennálló szerződések értelmében a Zaporizzsjai Had csak saját határainak fenyegetettsége esetén volt segítségnyújtásra kötelezhető, a kozákoknak határaiikon túlra, a Balti-tengerhez kellett vonulniuk és harcolni a svédek ellen, ráadásul nem a cári sereget támogatva, ahogy korábban, hanem annak integráns részeként. Az északi háborúban I. Péter a modern hadviseléshez szokott orosz és német katonatiszteket nevezett ki

⁶²⁴ Varga Beáta: Péter ukrán politikája: Mazepa „árulásának” kérdése. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 2003. 27.

⁶²⁵ Theodore Mackiw: *Iván Mazepa – Hetman der Ukraine und Reichfürst des heiligen Römischen Reiches (1639–1709)* (Ukrainische Freie Universität, München, 1984) 40.

⁶²⁶ Костомаров, III. (1992) i. m. 110.

⁶²⁷ Бантыш-Каменский (1903) i. m. 378–381.

a kozák ezredek élére. A hosszú és kimerítő háború arra készítette a cári kormányzatot, hogy a rendelkezésére álló készleteket, így Ukrajna katonai és gazdasági erőforrásait is a végletekig kihasználja, ami erőteljes centralizációval járt együtt. Ami leginkább aggodalommal töltötte el a kozákokat, az a híresztelés volt, hogy a cár fel akarja oszlatni a Zaporizzsjai Hadat, a Hetmanátust pedig alávettett tartománnyá tervezni átalakítani. A hetman és a kozákok szemében a kozák tradíciók megsértése számított a legnagyobb bűnnek, amit uralkodó elkövethetett.

1707-ben a svéd csapatok elindították sikeres támadásukat északon. XII. Károly győzelmének lehetősége, valamint a svédek lengyel szövetségesei diadalmos visszatérésének veszélye Ukrajnába ijesztő perspektívának tűnt a kozák vezetés számára. A XII. Károly által lengyel trónra ültetett I. Szaniszló már 1705-ben felvette a kapcsolatot Mazepával, akinek a hetman svéd oldalra csábítására tett kísérletei kudarcot vallottak. 1708 szeptemberében XII. Károly a seregével megjelent a Hetmanátus határainál. A király utasítást adott Adam Ludwig Lewenhaupt tábornoknak, hogy katonai- és lőszerutánpótlást hozzon a főszereg után, de a svéd generális 1708. október 10-én Lesznaja mellett vereséget szenvedett egy orosz hadtesttől.⁶²⁸ Ez a kudarc nyilvánvalóvá tette a svéd hadvezetés számára, hogy egy ideig nem remélhetnek erősítést Svédországból.

1708-ban titkos svéd–kozák tárgyalásokra került sor, de az eredeti dokumentumok nem maradtak fenn, amelyek annak eredményét tartalmazták. Pilip Orliknak, Mazepa főírnokának és személyes bizalmijának Stefan Jaworski pravoszláv metropolitához írt levele nyújtja a legteljesebb betekintést a szövetséges viszony kialakulásába. Eszerint a Mazepa és XII. Károly közötti megállapodásban a Zaporizzsjai Had a svéd király teljes jogú, egyenlő partnereként jelenik meg. A hetman a svéd királytól garanciát kapott arra, hogy a Hetmanátus felett önálló kormányzati joggal rendelkezhet, és ezt az előjogot utódai is örökölni fogják.⁶²⁹ Mazepa arra számított, hogy a svédek Oroszország belsejébe nyomulnak majd, ám a svéd sereg Moszkva helyett a kozák területek felé fordult, azokat téve meg főhadszínterré.

Mazepának a svéd és az orosz uralkodó között egyensúlyozva meg kellett őriznie a hűség látszatát, ugyanakkor elő kellett készítenie az egyesülést a cár ellenségeivel. A hetman az ukránok érdekeit szem előtt

⁶²⁸ Magocsi (2010) i. m. 260.

⁶²⁹ Лист Пилипа Орлика до київського митрополита Стефана Яворського (1721). *Основа: Южно-руський літературно-учений вестник*, 1862/10. 1–28.

tartva mérte fel a kialakult helyzetet: a svédek győzelme esetén egész Ukrajna felszabadulhatna a lengyel és orosz függés alól, és XII. Károly támogatásával reális esélye lenne az önálló ukrán állam kialakulásának. Abban az esetben viszont, ha a svéd uralkodó a kozák támogatás hiányában vereséget szenvedne, eldőlné hazája sorsa és végleg le kellene mondania a függetlenedési törekvésekről. Mazepa úgy ítélte meg, hogy Oroszország nem kínál megfelelő perspektívát Ukrajna felemelkedése számára.

A kozákok helyzetét tovább súlyosbította, hogy I. Péter megtagadta a kozákoktól a svéd invázió elleni katonai segítségnyújtást, és azt üzenté a hetmannak, hogy „védjék magukat, ahogyan tudják”.⁶³⁰ Mazepa ezt az 1654-es perejaszlavi egyezmény felmondásaként értékelte. 1708. október 24-én a hetman javaslatára a Katonai Vezetők Tanácsa döntött a svéd szövetség mellett, majd két nappal később mintegy 15 ezer kozákja élén Mazepa elindult XII. Károly táborába. A hetman október 30-i univerzáléjában – hetmani rendeletben – a következőképpen fogalmazott: „[...] a moszkvai kormányzat már régóta rossz szándékkal közeledik felénk, ránk akarja erőltetni zsarnoki hatalmát, megsemmisíteni a Zaporizzsjai Hadat és a kisorosz népet örök szolgaságba hajtani [...] abban a reményben adtuk magunkat svéd védnökség alá, hogy megvédjük magunkat a moszkvai zsarnoki iga alól, és nemcsak a korábbi jogainkat szerezzük vissza, hanem még növeljük is azokat [...]”.⁶³¹

I. Péter ezt úgy értékelte, hogy a hetman elárulta Oroszországot. Úgy vélte, a kozákok kiváltságai nem a perejaszlavi egyezményből, hanem a cár bőkezűségéből fakadnak, azokat az orosz uralkodó bármikor korlátozhatja, sőt, vissza is vonhatja.⁶³² A cár a lépés miatt kegyetlen bosszút állt. Parancsára Alekszandr Mensikov herceg összevont cári csapatokkal lerohanta a kozák településeket, a hetmani rezidenciát, Baturint porig égették. Az orosz hadak szörnyű pusztításáról értesülve a kozákok többsége elbizonytalanodott és inkább visszapártolt a cárhoz. 1708. október 28-án I. Péter kiáltványban tudatta a „kisorosz” lakossággal, hogy a hetman elárulta uralkodójukat, és megegyezett I. Szaniszlóval a Bal parti Ukrajna lengyel kötelékbe, az ortodox templo-

⁶³⁰ Уо.

⁶³¹ Дмитрий Бантыш-Каменский: *Источники Малороссийской истории*. Ч. 2. (Университетская типография, Москва, 1859) 173–175.

⁶³² Orest Subtelny: Mazepa, Peter I. and the Question of Treason. *Harvard Ukrainian Studies*, 1978/2. 179.

1648 és 1767 között az egységes Hetmanátus, majd a Jobb parti Ukrajna fővárosa Csihirin, a Bal parti Ukrajna hetmanjainak rezidenciája 1669–1708 és 1750–1764 között Baturinban volt. 1708-ban, Mazepának a svéddekhez való átállása után az Alekszandr Mensikov fejedelem vezette cári sereg földig rombolta Baturint, lakosainak zömét legyilkolta. I. Péter cár parancsára a rezidenciát áthelyezték, amelynek 1708 és 1734 között Hluhiv adott otthont. 1734 és 1749 között nem választottak hetmant, így Hluhiv elvesztette politikai jelentőségét.

moknak pedig az unitus egyháznak való átadásáról.⁶³³ November 1-jén cári rendeletben (a rendelet korabeli orosz neve: ukáz) büntetlenséget, jogaik és privilégiumaik megtartását ígérte azoknak a kozákoknak, akik újra hűséget fogadnak Oroszországnak.⁶³⁴ Mazepát az orosz pravoszláv egyház kiátkozta (anathema). 2018-ban az addig a Moszkvai Patriarchátusnak alárendelt ukrán pravoszláv egyház elnyerte az autokefáliát,⁶³⁵ és kinyilvánította, hogy sohasem ismerte el a hetman kiátkozását, mivel annak módja nem felelt meg az egyházi kánonoknak.

Az orosz kormányzat Mazepa majdnem minden elődjét – Bohdan Hmelnickij kivételével – árulónak tartotta, az orosz történelemben mégis Mazepa lett az „áruló” szimbolikus alakja. A mai ukrán történetírás ezzel szemben nemzeti hősnek tartja.⁶³⁶ A történet mélyére nézve Mazepa ugyanazt tette, mint a hetmanok többsége – a tradicionálisnak tartott kozák érdekeket az uralkodó iránti lojalitás elé helyezte. A hetman mindvégig makacsul állította, hogy ő a helyes utat választotta, hazája érdekében kötelessége volt így cselekedni.

⁶³³ *Письма и бумаги Императора Петра Великого*. Т. VIII. (Государственная типография, Москва, 1948) 241–242.

⁶³⁴ Уо. 266–268.

⁶³⁵ Az autikefália az ortodox egyházban az a státus, amikor egy egyházi közösség püspöke nem tartozik hierarchikusan egy másik autoritás alá.

⁶³⁶ Тетяна Таїрова-Яковлева: *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»* (Кліо, Київ, 2012); Тарас Чухліб: *Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* (Арїстей, Київ, 2005) 357–369; Ганна Красильникова: *Гетьман Іван Мазепа – зрадник чи народний герой? Історія України*, 2008/39. 16–21.

4.3. A poltavai csata

A hetman kiátkozása, a baturini mészárlás és a cár rendeletei megfélemlítették a Hetmanátus lakosságát, Mazepától még a kiugrási kísérletet eredetileg támogató kozák főtisztek egy része is elpártolt. 1708 végén a svéd király kénytelen volt mélyen Ukrajna belső, mocsaras területei felé vonulni és ott téli szállásra berendezkedni. A kemény tél után korán köszöntött be a tavasz, és az áradások komoly károkat okozva lehetetlenné tették a svéd–kozák szövetséges csapatok Oroszország felé vonulását. A további haditervek egyeztetésénél előtérbe került Poltava kérdése, ezt az erődöt annak fontos stratégiai fekvése miatt I. Péter még 1708 végén elfoglalta. A szövetségesek szempontjából Poltava egy átfogó, Oroszország elleni hadjárat megszervezésének ideális bázisa lehetett volna, ahol biztonságban várhatták volna be I. Szaniszló seregét, vagy sikeres szövetségkötés esetén a krími és az oszmán hadakat is. A svéd hadvezetés ezért úgy döntött, hogy I. Pétert Poltavánál döntő ütközetre kényszerítik. A gondosan kidolgozott haditerv megvalósításába azonban hiba csúszott, a svéd csapatok ugyanis jelentős késéssel, 1709. április elején érkeztek Poltavához, és csak május 1-én indulhatott meg az erőd módszeres ostroma.⁶³⁷

1709. május 14-én I. Péter két cári ezredet küldött a Zaporizzsjai Szics megsemmisítésére, amiért Mazepa oldalára álltak. Hamarosan két további lesújtó hír érkezett XII. Károly táborába: I. Szaniszló az arra való hivatkozással, hogy a hadierejét leköti a II. Ágosttal vívott küzdelem, nem küldött segédhadakat Poltava alá, a szultán pedig az orosz hadiflotta tengeri támadásától tartva, vonakodott szövetségre lépni a svéd uralkodóval. Így lőszer- és élelemutánpótlás nélkül, a lengyel és az oszmán támogatás reményében csalatkozva, az egyre nagyobb létszámfölnybe kerülő orosz sereggel szemben a szövetséges haderők sorsának megpecsételődése elkerülhetetlennek tűnt.⁶³⁸

A döntő ütközetre 1709. június 27-én került sor. Az erőviszonyok eleve kiegyenlítetlenek voltak, ugyanis XII. Károly mindössze 25 ezer fős sereget tudott harcba szólítani I. Péter 56 ezer katonája ellen, ráadásul az ostromló sereg mindössze négy ágyúval rendelkezett, szemben

⁶³⁷ Varga Beáta: A poltavai csata jelentősége az ukrán történelemben. In: Miszler Tamás – Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége az orosz és a svéd történelemben* (PTE BTK, Pécs 2010) 101–123.

⁶³⁸ Mackiw (1984) i. m. 198–208.

Krmann Dániel szuperintendenst az evangélikus egyház 1708-ban diplomáciai útra küldte XII. Károly svéd királyhoz. A másfél évig tartó kiküldetése során írt naplójában beszámolt a kozákokkal kapcsolatos tapasztalatairól is: „[Iván Mazepa] Hetvenévesnél idősebb férfi, arcát a kozákoknál eltöltött évek durva barázdákkal szántották fel, másfelől finom szellem, jártas a latin, a lengyel és az orosz nyelvben, nagy vagyon tulajdonosa, melyet ő a cár őfelsége és a lengyel király őfelsége évenkénti juttatásából, valamint jelentékeny bevételeiből és alattvalói évi adójából szed össze. A kozákok földjének valamennyi lakója élete utolsó napjáig engedelmességgel tartozik ugyanis vezérének. A hetman pedig azokat az alattvalóit, akiket alkalmasnak ítél rá, udvari emberré teszi, s birtokokat és falvakat adományoz nekik, hogy saját belátása szerint húzzon hasznot belőlük [...]”

Krmann Dániel: Küldetésem története. Itinerarium (1708–1709) (ford. Szabó Zsuzsanna) (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984).

az oroszok 72 ágyújával.⁶³⁹ A csata kimeneteléhez az is rossz előjelként szolgált, hogy néhány nappal korábban egy személyesen vezetett éjszakai felderítés során a svéd uralkodónak ellenséges lövedék sebesítette meg a lábát, majd sebláz lépett fel nála, így nem tudta irányítani az ütközetet. A hadsereg vezetésével megbízott két főtiszt – Carl Gustaf Rehnskiöld tábornagy és Adam Ludwig Lewenhaupt tábornok – személyes ellentétei is hozzájárultak ahhoz, hogy a svéd csapatok vereséget szenvedtek. A vereséggel a Svédország megszűnt nagyhatalom lenni.

Jóllehet a svédek elveszítették a csatát, de a sereg nem semmisült meg teljesen, XII. Károly időben engedélyt adott Lewenhaupt tábornoknak a visszavonulásra, így rendezetten tudtak elmenni a Dnyeperig. A források tanúsága szerint a döntő ütközetet vívó svéd főszeregben nem vettek részt kozák csapatok. A kozákok a Vorszkla folyó menti területeket védelmezték a Dnyeperig, illetve Poltava környékén táboroztak és a segédc csapatok funkcióját látták el.⁶⁴⁰ XII. Károly feltehetőleg tudatosan tartotta távol a kozákokat a fő ütközet közvetlen helyszínétől, mert nem volt teljesen meggyőződve a hetman átállásának őszinteségéről és csapdát sejtett. A csata után a kozákok egy része orosz fogságba került, másik része Magyarország felé menekült, ahol

⁶³⁹ Oleksander Ohloblyn: The Year 1709. *The Ukrainian Review*, 1959. 19–30.

⁶⁴⁰ Krupnyckyj (1942) i. m. 242–243.

II. Rákóczi Ferenc (1704–1711) vezérlő fejedelem szolgálatában részt vettek a szabadságharc utolsó jelentős csatájában, a vesztes romhányi ütközetben (1710).⁶⁴¹

A svéd király és a hetman a Jobb parti Ukrajna délkeleti részén keresztül menekült oszmán területre, a moldovai Benderbe. A cár Pjotr Tolsztoj gróf személyében követet küldött a szultánhoz, de az nem adta ki Mazepát az oroszoknak. Az akkor már idős hetman 1709. október 2-án meghalt Benderben.

A cár által kinevezett új hetman, Iván Szkoropadszkij ugyan parancsba adta, hogy senki ne merje sértegetni a „kisorozokat” a volt hetman árulásáért. Just Juel dán követ beszámolója szerint a cár bizalmatlan volt a kozákokkal szemben, utóbbiak pedig elégedetlenek voltak azzal, hogy a kozák erődökbe orosz helyőrségeket helyeztek.⁶⁴²

5. A HETMANÁTUS UTOLSÓ IDŐSZAKA (1708–1764)

5.1. Iván Szkoropadszkij hetmansága

Mazepa „árulását” követően az 1708. november 6-án Hluhivban összeülő Általános Gyűlés I. Péter nyomására megerősítette az Oroszországhoz tartozást, és Iván Szkoropadszkijt (1708–1722) választotta meg az új hetmannak.⁶⁴³ Szkoropadszkijnek el kellett fogadnia a „Resetilivkai cikkelyek”-et (1709), a hetmani hatalom további korlátozását és a kozák szabadságjogok további szűkítését. A fő tételek, hogy Moszkva ellenőrzése alá vonta az adók beszedését és a cári kincstárba való befizetését, a Bal parti Ukrajna területén jelentősen megnövelte az adók mértéket, a hetman főlé állami hivatalnokot nevezett ki, aki ellenőrizte a hetman tevékenységét és folyamatosan jelentést tett róla. A hetman külföldi követet, különösen a Krímből, az Oszmán Birodalomból, a Rzeczpospolitából és Svédországból csak a cár képviselője jelenlétében fogadhatott.

⁶⁴¹ Egyes munkákban svédeként szerepelnek, az író Illés Béla pedig elindította azt a legendát, hogy I. Péter katonái voltak. Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda* (MTA BTK TTI, Budapest, 2014) 33.

⁶⁴² Юст Юль: *Записки датского посланника в России при Петре Великом* (Фонд Сергея Дубова, Москва, 2001) 285.

⁶⁴³ Николай Маркевич: *История Малороссии*. Т. II. (Тип. Августа Семена, Москва, 1843) 325.

A 13. században alapított Moszkvai Nagyfejedelemség (1263–1547) uralkodói a Kijevi Ruszt is uraló Rurik-dinasztia képviselői voltak. 1547-ben IV. (Rettegett) Iván nevezte el Oroszországnak és vette fel a cári titulust (1533–1547 között moszkvai nagyfejedelem, utána 1587-ig Oroszország cárja). Fia és utódja, I. Fjodor (1584–1598) volt az utolsó Rurik-uralkodó. Ezután „zavaros idők” (az orosz történelemben: szmuta) következtek 1613-ig, amikortól a Romanov-dinasztia tagjai uralkodtak 1917-ig.

A Bal parti Ukrajna letörése után 1709 áprilisában a cár két ezredet küldött a Zaporizzsjai Szics megbüntetésére és felosztatására. A szicskozások egy része beolvadt a cári seregbe, míg többségük áttelepült a Krími Kánság területéhez tartozó Oleskibe, amely 1733-ig volt az új központjuk.⁶⁴⁴

Az orosz kormányzat folytatta a kozák területek eladományozását orosz főnemesek és német főtisztek számára, akik helyi gyökerek nélkül, hű cári alattvalóként kevésbé voltak érdekelték az ukrán különállás megőrzésében. Az állandó orosz garnizonokon kívül a jelentősebb ukrainai erődökbe is cári ezredek helyeztek.

Szkoropadszkij tiltakozás nélkül tudomásul vette I. Péter megszorító intézkedéseit. Azt is tétlenül nézte végig, hogy a cár kizárólagos joga lett a kozák ezredek kinevezése, akiknek körében egyre nagyobb számban jelentek meg idegen – orosz, szerb – származásúak is. Ezenkívül a cár minden lehetőséget megragadott, hogy a Hetmanátus anyagi és emberi erőforrásait maradéktalanul az Orosz Birodalom szolgálatába állítsa. Az 1721-es nystadi béke, az északi háború befejezése után Oroszország már nem szorult rá a kozákok fegyveres erejére, és I. Péter egyre gyakrabban alkalmazta őket állami közmunkavégzésre: Szkoropadszkijnek tízezer kozákot kellett küldenie a Ladoga-csatorna építéséhez – a zord északi klíma és a nehéz munkakörülmények miatt többségük ott pusztult –, majd erődök és várak építésére is befogta a kozákokat.

1721. szeptember 10-én Svédország és Oroszország aláírta a nystadi békét, amivel véget ért az északi háború. I. Péter megkapta Észtorzsgot, Livóniát, Inkerit, Karéliát, Viborg várát, felvette az „imperátor” címet és Oroszország nevét Orosz Birodalomra változtatta. 1722-ben

⁶⁴⁴ Скальковський (1994) i. m. 236–250.

Szkoropadszkij Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a nystadi béke méltatásán. Több hónapos ott-tartózkodása idején állította fel a cár az Első Kis-oroszországi Kollégiumot, amellyel fölöslegessé tette a hetmani hivatalt. Szkoropadszkij fölött addig csak egy cári hivatalnok állt, az új helyzetben pedig egy egész állami intézmény. Szkoropadszkij hazatért Hluhivba, s röviddel azután meghalt.

5.2. Az önállóságtól megfosztott hetmanok kora

Az 1722-ben elhunyt Szkoropadszkij utódjául az Általános Gyűlés Pavlo Polubotokot (1722–1724) választotta meg, azonban a cár ezúttal nem hagyta jóvá a választás eredményét, hanem Hluhivban a cári jóváhagyás nélküli hetman mellé állította az újonnan megszervezett Első Kis-oroszországi Kollégiumot a Hetmanátus irányítására. 1723. június 23-án a cár rendeletet adott ki, mely a következőképpen fogalmazott: „Mindenki előtt ismeretes, hogy Bohdan Hmelnickijtől Szkoropadszkijig minden hetman áruló volt, amitől sokat szenvedett az Orosz állam, különösen pedig Kis-Oroszország, éppen ezért hetmannak hűséges és megbízható embert kell keresni, s amíg meg nem találjuk, kormányt állítunk fel, amelynek engedelmeskedni kell, és el kell felejteni a hetmanválasztást.”⁶⁴⁵

Polubotok azonban maga állt azok élére, akik hetmanválasztást követeltek. 1723 augusztusában a hetman vezetésével kozák küldöttség érkezett Szentpétervárra, hogy kérvényt nyújtsanak be a cári kormánynak az Első Kis-oroszországi Kollégium megszüntetéséről. Polubotok útja az orosz fővárosba sikertelenül zárult, I. Péter a kozák vezetőket a Péter-Pál erődbe⁶⁴⁶ záratta – ők voltak az első politikai foglyok az új orosz fővárosban, Szentpéterváron.⁶⁴⁷ Polubotok itt halt meg 1724 decemberében.

I. Péter a Zaporizzsjai Hadat az orosz hadsereg főparancsnoka, Vaszilij Golicin herceg közvetlen irányítása alá rendelte. Az 1720-as években reguláris határvédő lánc épült ki a krími tatár betörések ellen, ami tovább csökkentette a Zaporizzsjai Had jelentőségét. A modern

⁶⁴⁵ Николай Костомаров: *Исторические произведения* (Киевский государственный университет, Киев, 1989) 410.

⁶⁴⁶ A poltavai győzelem után kezdték el építeni, a hatszögű erődítmény 1740-ig maga volt „a város”, Szentpétervár. Védelmi feladatokat sosem töltött be, hanem hírhedt börtön volt végig a cárok alatt.

⁶⁴⁷ Микола Аркас: *Історія України* (Вища школа, Київ, 1993) 308.

Svédország zászlaja a 16. századtól a kék alapon sárga fektetett kereszt lett. A mai Ukrajna zászlaja kék–sárga vízszintes sávós. A kék és a sárga a Kijevi Ruszban uralkodó, skandináv származású Rurik-dinasztia színei. Ezeket a színeket használta a Zaporizzsjai Had is a 16. századtól. A mai formájú zászlót először 1848-ban tűzték ki Galíciában a Lvivi/lembergi városházára. Ez volt a zászlaja az első világháború után a cári birodalom romjain kialakuló ukrán államnak, az ukrán orientációt választó 1938–1939-es kárpátaljai autonóm területnek is.

tüzérséghez és gyalogsághoz képest elavultnak számító kozák lovas hadszervezettől az orosz kormányzat már nem tartott, de még szüksége lehetett rájuk, ezért az állami szolgálatban álló regisztrált kozák ezredek még fennmaradtak, bár létszámukat az 1654-es „Márciusi cikkelyek”-ben meghatározott 60 ezerről 20 ezer főre szorították vissza.

1725-ben meghalt I. Péter is, az örökébe lépő özvegye, I. Katalin (1725–1727) szabadon engedte a még életben lévő foglyokat, azonban megtiltotta, hogy elhagyják Szentpétervárt. A cárnő birtokai révén Ukrajnában is érdekelt tanácsadója – valójában a de facto uralkodó – Alekszandr Menysikov közbenjárására 1727-ben felszámolta az Első Kis-oroszországi Kollégiumot, és a Hetmanátust érintő ügyek visszerültek a Külügyi Kollégium hatáskörébe.⁶⁴⁸

Az I. Katalint követő II. Péter cár (1727–1730) ismét engedélyezte a kozákok számára, hogy hetmant válasszanak Danilo Aposztol (1727–1734) személyében. A hetman beiktatását követően újabb „Hetmani cikkelyek”-et fogalmaztak meg, amelyek alapján végleg megszűnt az önálló hetmani külpolitika, és a cár kizárólagos jogává vált a földbirtokadományozás a Bal parti Ukrajna területén. A péteri korszakhoz képest mégis előrelépésnek számított, hogy a Hetmanátusban felállítottak egy Általános Törvényszéket, kivonva ezáltal az ukrainai bírósági rendszert az orosz igazságszolgáltatás hatásköre alól.

Aposztol hetmansága idején viszonylag békés viszonyok uralkodtak a Bal parti Ukrajnában,⁶⁴⁹ ami lehetővé tette a kozák katonai elit megerősödését, és felgyorsította azon törekvésüket, hogy az orosz nemességgel azonos jogállásba kerüljenek. Jóllehet a Zaporizzsjai Hadon

⁶⁴⁸ Magocsi (2010) i. m. 287.

⁶⁴⁹ Неля Герасименко: Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.). *Український історичний журнал*, 1992. 92–102.

belüli társadalmi és jogi fölényük megkérdőjelezhetetlennek számított, a cári kormányzat továbbra sem ismerte el nemesi státusukat. A cári kormányzat ugyanakkor egyre inkább hajlott egy új törvénykönyv kiadására, amelyen keresztül lehetőséget láttak az ukrán jogrendszer normáinak a közelítésére az „összorosz” törvénykezéshez, vagyis a teljes jogegyesítésre.

II. Péter 1728-ban engedélyt adott a hetmani kormányzat számára egy Törvényelőkészítő Bizottság felállítására, de ez a testület azonban több nehézségbe is ütközött munkája során. Ukrajna területén ugyanis mozaikos jogrendszer alakult ki az évszázadok folyamán: még mindig fontos szerepet játszott az 1588. évi Litván Statútum,⁶⁵⁰ amely itt is a törvénykezés alapja lett; a városokban a magdeburgi jog terjedt el; nagy jelentőséggel bírt a kozák szokásjog; fokozatosan beszűremkedett az orosz jogrendszer is, amely az 1649. évi (1832-ig érvényben levő) orosz törvénykönyvön (Szobornoje Ulozsenyije) alapult. A Kodifikációs Bizottság 1743-ban fejezte be a munkáját, összeállítva a törvénykönyv tervezetét „Jogok, amelyek alapján a kisorosz nép felett ítéleznek” címmel, amely a fent említett Litván Statútumot vette alapul, mint olyan jogforrást, amely a leginkább megfelelt a kozák katonai elit elképzeléseinek az Orosz Birodalmon belüli státusáról. A tervezetet azonban a Szenátus 1744-ben elutasította.⁶⁵¹

Aposztol legfőbb sikere az volt, hogy többszöri közbenjárására a cári kormányzat 1734-ben engedélyt adott a zaporizsjai kozákoknak, hogy visszatelepedjenek Oroszországba, akik a hajdani Sziectől mintegy 6 km-re megalapították új központjukat, az Új Zaporizsjai Sziectet.⁶⁵²

Aposztol hetman halála után Anna cárnő (1730–1740) ismét megtiltotta a hetmanválasztást. 1734 és 1750 között névlegesen sem töltötte be senki a hetmani posztot. A cárnő 1734. évi rendelete a kozákokat hivatalosan két csoportra osztotta: ezentúl a katonai szolgálatot kizárólag az ún. kiválasztott kozákok látták el, míg az ún. segítő kozákok harcoló társaik megélhetését biztosították termelőmunkájukkal. Utóbbiak, elveszítve privilégiumaik nagy részét, fokozatosan lesüllyedtek a jobbágyosság soraiba.

⁶⁵⁰ A Rzeczpospolitában Litvánia ennek értelmében önálló jogrendszerrel rendelkezett.

⁶⁵¹ Юрій Дмитришин: Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 2012. 103–110.

⁶⁵² Скальковський (1994) i. m. 258.

5.3. Kirill Razumovszkij hetmansága

Kihasználva Erzsébet cárnő (1741–1762) 1744. évi ukrainai látogatását, a kozák vezetők kérvényt nyújtottak át az uralkodónak a hetmani tisztség visszaállításáról.⁶⁵³ A szentpétervári kormányzat hajlott arra, hogy Ukrajnában ismét hetmant válasszanak, de Erzsébet olyan kozák vezetőt akart a Zaporizzsjai Had élére állítani, aki támogatja a Hetmanátus közigazgatási és katonai szervezete különállásának fokozatos felszámolását. A választás végül a cárnő kegyencének fivérére, Kirill Razumovszkijra (1750–1764) esett, akit Erzsébet utasítására 1750 márciusában Hluhivban hetmanná választottak, majd októberben a Zaporizzsjai Szics irányítása is az ő hatásköre alá került. A hetman több mint fél évszázadon keresztül az Orosz Tudományos Akadémia elnöke is volt (1746-tól 1798-ig).

A cárnő engedékenysége azzal is magyarázható, hogy a 18. század közepén az Orosz Birodalom nehéz külpolitikai helyzetbe került: nyugaton a poroszokkal, délen pedig a törökökkel került összeütközésbe. Az ukrainai kozákság feltétlen katonai segítsége érdekében a cári kormányzat hajlandónak mutatkozott engedni a kozák katonai elit (sztársina) egyes politikai követeléseinek. Gyakorlatilag kölcsönös egymásrautaltság alakult ki a Romanovok és a kozák elit között, amely utóbbi réteg a monarchiában látta azt a reális erőt, amely biztosíthatja számára az alávett rétegek – a közkozákok és a jobbágyság – feletti privilegizált helyzetét.

Razumovszkij kormányzása alatt a Hetmanátus ideiglenes újjáélesztésével jelentős változások következtek be a Bal parti Ukrajna intézményrendszerében. Az új hetmani rezidencia ismét Baturin lett, amely újjáépítésének Razumovszkij nagy figyelmet szentelt, és a kortársak véleménye szerint a szentpétervári udvar kicsinyített mását hozta létre ebben a városban. Az új hetmannak erős befolyása ellenére is nehezen sikerült fenntartania a Zaporizzsjai Had megkülönböztetett helyzetét, a cárnő ugyanis nem nézte jó szemmel, hogy Razumovszkij a beleegyezése nélkül nevezett ki hivatalnokokat, és részt vett az adók befizetésének késleltetésében.

1762-től a Bal parti Ukrajna további sorsa immár II. Katalin (1762–1796) jóindulatától függött, aki a birodalma eloroszosítására töreked-

⁶⁵³ Zenon E. Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Harvard Ukrainian Research Institute, 1989) 73.

ve, kezdettől fogva nehezen tolerálta a Hetmanátus privilegizált státusát Oroszországban belül. Eleinte Razumovszkij pozícióját erősítette, hogy fontos szerepet játszott abban az összeesküvésben, amelynek eredményeként Katalin megszerezte a trónt. A hetman 1748-tól kezdve parancsnoka volt az Izmajlovszkij cári elitezrednek, amely a katonai erőt biztosította a sikeres hatalomátvételhez. Hálája jeléül a cárnő hatalmas földbirtokokat adományozott neki a Hetmanátus területén. 1763-tól tartósan Ukrajnában élt.

1763 szeptemberében a hetman Hluhivba összehívta az Általános Gyűlést, hogy megvitassák a Hetmanátus helyzetének megerősítésére és modernizálására irányuló reformok bevezetésének kérdését. A jelenlévők arra az egységes álláspontra jutottak, hogy a Zaporizzsjai Had hanyatlását oly módon lehetne visszafordítani, ha visszaállítják a teljes körű autonómiát, és visszaszerzik a nemesség, a papság és a kozákság megnyirbált kiváltságait. Az Általános Gyűlés kérelemmel fordult II. Katalinhoz, melyben indítványozta, hogy a cárnő újítsa fel azt a korábbi szokást, miszerint a Romanovok minden új hetman választásakor megerősítik az 1654-es perejaszlavi egyezményt, és egyben biztosítékot kértek az azonnali hetmanválasztás engedélyezésére Razumovszkij halála esetén.⁶⁵⁴ A cárnőhöz intézett kérvényben a kozák katonai elit azt is kérelmezte, hogy a „kis-oroszországi” katonai és állami rangokat egyenjogúsítsák a „nagyorossal”. A cári kormányzat azonban csak azon kevés előkelőt ismerte el nemesnek a Hetmanátus területén, akik a nemesi címükhöz cári adományozás útján jutottak, vagy a cári állandó hadseregben szolgáltak, vagy örökletes nemesi címmel járó hivatalokban teljesítettek állami szolgálatot.

A hluhivi gyűlésen Razumovszkij felvetette az örökletes Hetmanátus bevezetésének ötletét is, de több mint száz évvel Bohdan Hmelnickij első sikertelen kísérlete után a kozák katonai elit továbbra sem támogatta a hetmani cím örökletessé tételét, a cári kormányzat pedig továbbra is mindent megtett annak érdekében, hogy meggátolja az ukrán hetmanok dinasztiaalapítási kísérleteit.

Miután a cárnő kézhez kapta a hluhivi gyűlésen megfogalmazott kérvényt, annak tartalma annyira felbosszantotta, hogy hirtelen felindulásában felségsértéssel akarta megvádolni Razumovszkijt. A hozzá közel álló hivatalnokok azonban felhívták az uralkodónó figyelmét

⁶⁵⁴ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине 2-й в 1764 г. *Український історичний журнал*, 1993/7–8. 85–101.

Kirill Razumovszkij (1728–1803) elődeivel ellentétben nem előkelő, hanem közközák családból származott. Felemelkedését a pletykák szerint annak köszönhette, hogy fivére, Alekszej Erzsébet cárnő kegyence, sőt talán titkos férje is volt. Kirill fiatal éveit Szentpétervárott és Nyugat-Európában töltötte, majd II. Katalin kegyéből ő lett az első kozák vezető, aki egyidejűleg viselt udvari hivatali méltóságot és hetmani címet. Ezzel párhuzamosan ő volt az Orosz Tudományos Akadémia elnöke, az Izmajlovszkij cári elitezred parancsnoka. Szoros kötődése a cári családhoz lehetővé tette, hogy feleségül vegye az uralkodónó unokatestvérét, Jekatyerina Nariskinát, megalapítva a Razumovszkij grófi és fejedelmi dinasztiát.

arra, hogy a hetmannak valójában soha nem voltak áruló szándékai, így büntetésként elegendő lenne rábírní őt arra, hogy önként mondjon le a hivataláról. II. Katalin 1764 januárjában magához kérette a hetmant a cári udvarba, ahol a személyes audiencia során Razumovszkij maga döntött a visszavonulás mellett, lemondott hetmani címéről, de megtarthatta az összes ukrainai birtokát, amelyeket még Erzsébettől kapott szolgálataiért cserébe.⁶⁵⁵

Kirill Razumovszkij bukásához valójában események sorozata vezetett el, melyek közül elsőként azt kell kiemelnünk, hogy miközben a hluhivi Általános Gyűlés az ukrán autonómia kiszélesítésére törekedett, az orosz kormányzat éppen a Hetmanátus szorosabb ellenőrzésének lehetőségeit fontolgatta. 1763 nyarán Grigorij Tyeplov cári hivatalnok egy memorandumot fogalmazott meg II. Katalin megbízásából, amelyben úgy tekintett a bal parti ukrán területekre, mint a cárnő különleges szerződésen alapuló hűbérbirtokára, és megerősítette I. Péter azon korábbi állítását, miszerint minden hetman áruló, vagy legalábbis hajlamos az esküszegésre. Tyeplov megvádolta az ukrán vezető köröket a kozák földek törvénytelen kisajátításával és a népszámlálás meghamisításával, továbbá kihangsúlyozta, hogy a kozák jogrendszer valóságos káosz, amely a zavaros litván törvényeken és a szokásjogon

⁶⁵⁵ Олексій Путро: Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета). *Український історичний журнал*, 2002/5. 105–118.

alapul, hiányzik belőle az észszerűség.⁶⁵⁶ Összességében a Tyeplov-féle jegyzék, a hluhivi kérvény és az örökletes Hetmanátus terve vezetett el Razumovszkij kegyvesztettségéhez, és jó ürügyet szolgáltatott a Hetmanátus autonómiájának teljes felszámolásához.

1764. november 10-én a cárnő több dekrétumot adott ki.⁶⁵⁷ Az előben elrendelte a hetman megfosztását a hivatalától, de egyben megerősítette őt az Erzsébet cárnőtől kapott birtokai tulajdonjogában, és elvesztett jövedelmeiért évi 10 ezer rubellel kárpótolta. A második dekrétum kimondta a Hetmanátus megszüntetését, és a Bal parti Ukrajna ügyeinek intézésére felállította a Második Kis-oroszországi Kongresszusi Ügybizottságot (1764–1786). II. Katalin az orosz fennhatóság alatt álló ukrán területek élére kormányzót nevezett ki Pjotr Rumjancev személyében, akinek elsődleges feladata volt Ukrajnának az Orosz Birodalomba történő fokozatos ütemű beolvasztása.

6. A HETMANÁTUS SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE ÉS MŰKÖDÉSE (1654–1764)

6.1. A kozák hagyományok

Az autonóm Ukrajna hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő Zaporizzsjai Had lett, vagyis a fogalom egyszerre jelölte a kozák sereget és az államszervezetet is. A korábbi lengyel közigazgatási rendszer helyébe a kozákezredek léptek mint adminisztratív egységek, amelyek a hetman főparancsnoksága alatt az új államapparátus létrehozásához az alapvető területi egységet szolgáltatták. A hetman kormányzását hármas kötöttség is jellemezte: korlátozta a hatalmát a kozák Általános Gyűlés (Hadsereg Rada), amelyik a hetmant megválasztotta, de szükség esetén meg is buktathatta; hűséggel tartozott a Romanov cároknak, akikre felesküdt; valamint az ortodox egyház befolyása is meghatározó jelentőséggel bírt a hetman politikájában. 1722-ig a legfőbb kozák vezetőt minden esetben az Általános Gyűlés választotta, akinek a személyét a cári kormánynak is jóvá kellett hagynia. A het-

⁶⁵⁶ Записка члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова, составленная в царствование Императрицы Елисаветы Петровны: «О беспорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии». In: *Записки о Южной Руси*. Т. 2. (Издан П. Кулиш, Санкт-Петербург, 1857) 183.

⁶⁵⁷ Kohut (1989) i. m. 102.

man feladatai közül a hadsereg és a külkapcsolatok irányítása emelkedett ki, de ezenkívül széleskörű közigazgatási, törvényhozói és bírói hatáskörrel is felruházták. Összehívta az Általános Gyűlést (Hadsereg Rada) és a Katonai Vezetők Tanácsát (Sztársina Rada), kinevezte a kozák tisztkart. Nem utolsósorban a hetman rendelkezett a fölbirtokok adományozásának, illetve elosztásának jogkörével is.

Az orosz cár, miután „hatalmas uralkodói keze” alá fogadta az ukrán területeket, gyakorlatilag egyáltalán nem szólt bele azok szervezeti felépítésébe. A Hetmanátus meghatározó szerveként funkcionált az Általános Gyűlés, és ennek az intézménynek a hatásköre a Hetmanátust érintő valamennyi ügyre kiterjedt. Kezdetben ezek a gyűlések évente összeültek, az Oroszországhoz történő csatlakozás után azonban a hetmanok egyre ritkábban hívták össze. Az 1654. január 8-i perejaszlavi tanácskozást követő három évben Bohdan Hmelnickij sem hívta össze, csak akkor, amikor fiának, Jurijnak a hetmanná választását akarta elfogadtatni a kozákokkal. Az őt követő kozák vezetők tisztelték az intézményt, de megpróbálták leszűkíteni a résztvevők létszámát. 1667-ben az ezredesi rangban szolgáló Demjan Mnohohrisnij – a későbbi hetman – így szólt a kozákokhoz az Általános Gyűlésen: „Itt az ideje, hogy megszüntessük ezeket a gyűléseket, az állam ügyeit intézze a hetman és a kozák tisztek tanácsa.”⁶⁵⁸ Két évvel később a hetman Mnohohrisnij átmenetileg felfüggesztette az Általános Gyűlés működését. A 18. században pedig csak három alkalommal, a hetmanválasztások idejére hívták össze, de ekkorra a gyűlés szerepe már ez alkalmakkor is csak formális volt, a hetman személye de facto a cáron múlt.

Az Általános Gyűlés tagjainak döntő többségét a kozákok tették ki, a parasztság 1663-ig nem képviseltette magát, de a „Fekete Tanácsnak” nevezett nyizsini gyűléstől kezdve néhány évig bevett szokássá vált a részvételük. A nemesség számbelileg a közkozákok tizedét tette ki a tanácsban. A papság általában nem képviseltette magát, de a magasabb rangú egyházfőket gyakran meghívták az új hetman megválasztásakor, mert ők szervezték az eskütételt. A városi polgárság is delegálhatott képviselőket, legtöbbször a magdeburgi jog szerinti polgármesterek személyében. A zaporizzsjai kozákok képviselőjének kérdése állandóan konfliktushelyzeteket eredményezett, 1648 után nem is vehettek részt az Általános Gyűlésen egészen az 1663-as „Fekete Tanács” idejéig.

⁶⁵⁸ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. VI. (1869) i. m. 176.

A hetmanok hatalmát a Katonai Vezetők Tanácsa korlátozta leginkább, amely a 17. század közepéig a kozákok középső katonai vezető rétegének testülete volt, majd Iván Mazepa hetmansága (1687–1708) idején lett az ukrán elit osztályképviseleti szervévé. Maga az intézmény fennmaradt ugyan a 18. században is, de teljesen az orosz kormányzat bábjává vált. A Tanács „kétkamarás” testületként működött: a Tisztviselők Tanácsa képviselte a „felsőházat”, amely hetente többször ülésezett, és a gyűlésén a hetman mellett annak közvetlen tanácsadói is részt vettek; a Kozák Tisztek Kibővített Tanácsa mint „alsóház” funkcionált, és üléseit karácsonykor, vízkereszt alkalmával, valamint húsvétkor hívta össze a hetman. A gyűléseket maga a hetman vezette és zárta be, innen vitték a kész határozatokat az Általános Gyűlés elé, ahol azokat megszavaztatták, de a döntéseket csak ritkán rögzítették írásban. Ez a hatalmi szerv tömörítette magába a legmagasabb rangú katonai vezetőket, akiknek a hetmani szék megüresedése esetén jogukban állt kollektívan kormányozni az ukrán területeket.

A magas rangú katonai tisztségek a következők voltak: A jeszaul (hadfelügyelő) a hetman helyettesi teendőit látta el, felettese távollétében elnökölt a Katonai Vezetők Tanácsa ülésein, irányította a Zaporizzsjai Had tüzérségét, a Hetmanátus követeként tárgyalt a szomszédos államok vezetőivel, kivizsgálta a helyi kormányzati szervek elleni panaszokat. Minden hadseregszinten (Zaporizzsjai Had, ezred, század) két jeszault neveztek ki, akiknek a feladatköre nem volt megosztva vagy behatárolva egymás között. A hadsereg-oboznij (kvártélymester) fogta össze a katonai tábor, meghatározta, hogy az egyes ezredek a tábor melyik részén helyezkedjenek el, valamint ő irányította a sáncépítési munkálatokat is. A legmagasabb rangú katonatisztek közé tartozott a főbíró (szugya), amely posztra 1690-ig egy főt, majd kettőt neveztek ki, illetve választottak. A hadseregírnokok fogadták az idegen követeket, és előzetes tárgyalásokat folytattak velük. A 17. század közepétől az ő birtokukban volt a Hetmanátus pecsétje, amellyel a központi kincstár által kiadott dokumentumokat hitelesítették.

A Hetmanátus területét ezredekre osztották fel, amelyek katonai és közigazgatási területi egységként funkcionáltak a 17. század második felétől. A hadi szükségleteknek megfelelően, az ezredek további századokra lettek felosztva, a legkisebb katonai közigazgatási egység pedig a „kureny” volt. Az ezredeseket az Általános Gyűlés választotta meg, vagy a hetman közvetlenül nevezte ki őket, akiknek az elsődleges feladata a katonai irányításra terjedt ki, de egyben ők voltak az ezredek mint közigazgatási és területi egységek kormányzói is. A Hetmanátus

Az orosz fennhatóság alá került ukrán területekből kialakult Hetmanátus az 1667-es andruszovói békéig nem rendelkezett szilárd politikai határokkal. Az 1649. évi zborivi egyezmény értelmében az autonóm jogokkal felruházott ún. Kozák-Ukrajna területe 312 ezer km² területet foglalt magában. Az 1667. évi andruszovói béke után az orosz fennhatóság alá került Kelet-Ukrajna (a Bal parti Ukrajna) területe 208 ezer km²-re csökkent.

további katonai, területi és közigazgatási egységei a századok voltak a századparancsnokkal az élen. A századosi rang betöltésének kivétel nélkül választás útján kellett megvalósulnia, vagyis az önkormányzati jogra épülő kozák tradíciók teljes mértékben csak a századok szintjén őrződhettek meg.

A Hetmanátus adminisztratív felépítését több koncentrikus körként kell elképzelnünk, amelyek középpontjában a századok álltak. A Hetmanátushoz tartozó városok és falvak saját önkormányzattal rendelkeztek, a kozák adminisztratív szervezet hatásköre elméletileg nem terjedt ki ezekre a területekre. A kozák vezetők azonban hatáskörüket túllépve gyakran érezték feljogosítva magukat arra, hogy beleszóljanak a polgári igazgatásba is.

6.2. A cári vajdák intézménye

A cári vajdák Ukrajnába helyezésének kérdése először az 1654. évi perejaszlavi tanácskozást követő orosz–ukrán tárgyalásokon merült fel. A kezdetben csak Kijevbe kinevezett vajdák megbízatása arra irányult, hogy Ukrajnában a cári kormányzat érdekeit képviseljék, és nem legálisan, de lehetőség szerint kontrollt gyakoroljanak a hetmani kormányzat tevékenysége felett. Az adószedési kötelezettség mellett felügyelték az erődök építését, visszaküldték Oroszországba az Ukrajnába szökött orosz lakosokat. Így 1654-től Kijev lett a cári hatalom bázisa a Hetmanátus területén, ahonnan a vajdák révén Moszkvában értesülhettek minden fontosabb ukrajnai eseményről.

A későbbiekben Moszkva törekedett a cári vajdák létszámának kibővítésére a Hetmanátusban. Ebben a kérdésben Bohdan Hmelnicik hajthatatlannak bizonyult, de az 1659. évi „Perejaszlavi cikkek”-ben a cári kormányzat elrendelte, hogy Kijeven kívül öt további

A Hetmanátus vagy Zaporizzsjai Had a 17–18. századi ukrán kozák állam megnevezése, élén választott hetmannel. 1654-től a Moszkvai Állam protektorátusa alatt állt, az 1667. évi andruszovói békével két részre szakadt a Dnyeper vonala mentén – a bal part Moszkva fennhatósága alatt maradt, a jobb part pedig visszakerült a Rzecpospolitához. A jobb part önállóságát 1699-ben, a bal partét 1764-ben számolták fel.

Zaporizzsjai Szicsnek nevezték a Dnyeper alsó folyása mentén elterülő nem vagy csak laza állami függőségben álló, szicseknek nevezett településformába szerveződött szabad kozák területeket. Véglegesen az Orosz Birodalom számolta fel 1775-ben.

városba is vajdákat rendeljenek ki.⁶⁵⁹ Az 1659–1663 közötti anarchikus időszak lehetővé tette, hogy orosz részről újravizsgálják az ukrainai vajdák hatáskörének kérdését. Az első jelentősebb változás abban nyilvánult meg, hogy a vajdákat közvetlenül alárendelték az 1663-ban alapított Kis-oroszországi Hivatalnak (a Kis-oroszországi Prikáznak), és legfőbb feladatuk arra irányult, hogy megerősítsék Oroszország és Ukrajna összetartozását, valamint megszervezzék a Zaporizzsjai Had védelmét a „közös” ellenségtől.

Kibővített hatáskörüknek eleget téve a vajdák állandó kapcsolatot tartottak fenn a hetmani kormányzattal, az ezred- és a század-közigazgatással, valamint a városi vezetéssel. Majd pedig az 1665. évi „Moszkvai cikkelyek” 5. pontja értelmében valamennyi nagyobb ukrainai városba telepítettek „cári embereket”, akik jelenlétének tényét az sem enyhítette, hogy kompetenciájuk a kozák közigazgatásra hivatalosan továbbra sem terjedt ki.⁶⁶⁰ Így 1665-re a Hetmanátus egész területét elárasztó vajdák tevékenységének köszönhetően az orosz kormányzat mindenhol éreztetni tudta a hatalmát. Az „áruló” hetmanok különutas politikájából okulva Moszkva számára egyre nagyobb jelentőséggel bírt az újonnan megválasztandó hetmanok személye, ezért 1668-tól kezdve a vajdák feladatköréhez az is hozzátartozott, hogy kö-

⁶⁵⁹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. III. (1861) i. m. 236.

⁶⁶⁰ Бантыш-Каменский, Ч. 1. (1858) i. m. 5–8.

telező jelleggel részt vegyenek a hetmanválasztó gyűléseken, és előzetesen informálódjanak a jelöltek politikai beállítottságáról.

A Kis-oroszországi Hivatal 1663. évi megalapításáig kizárólag a vajdák ukrainai jelenléte és ténykedése szimbolizálta a cár legfelsőbb hatalmát a Hetmanátus felett. Jóllehet a vajdák hivatalosan nem avatkozhattak bele a Zaporizzsjai Had belügyeibe, tevékenységükkel megerősítették a cári kormányzat pozícióit Ukrajnában, és jelenlétükkel eleinte burkolt, majd egyre nyíltabb fenyegetést jelentettek az autonóm jogaihoz következetesen ragaszkodó és önállósodási törekvésekkel felépő Zaporizzsjai Had számára.

6.3. A Hetmanátust ellenőrző orosz állami hivatalok

1654-től a „kis-oroszországi” ügyek a moszkvai Külügyi Hivatal (Külügyi Prikáz⁶⁶¹) hatáskörébe kerültek, és ennek az intézménynek a közvetítésével küldte a moszkvai udvar Ukrajnába a küldötteit és a cári rendeleteket, ukrán részről pedig ezen a hivatalon keresztül tartották fenn a kapcsolatot Moszkvával.

A „zavaros idők” (ruina) 1659–1663 közötti periódusa azzal a tanulsággal szolgált Moszkva számára, hogy elodázhatatlan a Romanovok pozícióinak megerősítése a Hetmanátuson belül, ha annak területét meg akarják tartani. A cári kormányzatnak szüksége volt egy olyan állami intézményre, amely közvetlenül fenntartja az állandó kapcsolatot a moszkvai és a csihirini kormányzat között. Az 1663-ban létrejött Kis-oroszországi Hivatal, amely 1722-ig – az Első Kis-oroszországi Kollégium felállításáig – a Külügyi Hivatalnak volt alárendelve.⁶⁶² Az új hivatal feladatköréhez tartozott a cári és a hetmani kormányzat közötti levélváltás lebonyolítása, valamint a Hetmanátus területére kiküldött vajdák és a cári helyőrségek tevékenységének ellenőrzése, illetve koordinálása. A hivatalon keresztül, bár nem hivatalosan, de tulajdonképpen Moszkva a hetmani kormányzat feletti fokozott ellenőrzést valósította meg. A hetman és a kozák katonai elit kizárólag ezen a hivatalon keresztül fordulhatott a cári udvarhoz; a hivatal adta ki a cár nevében a hetmanválasztásra feljogosító rendeletet; az új hetman megválasztása kizárólag a Kis-oroszországi Hivatal tudtával és jóvá-

⁶⁶¹ A különböző hivatalok – prikázok – a cári minisztériumok szerepét töltötték be.

⁶⁶² Сергей Богоявленский: *Приказные судьи века* (Издательство Академии наук, Москва–Ленинград, 1946) 48.

1648 után a fokozatosan orosz fennhatóság alá kerülő kozák Hetmanátus orosz megnevezése a „Kis-Oroszország” (Malorosszija), amely kifejezést a 17–18. században földrajzi és nem etnikai értelemben használták. A 19. században folynak az etnikai komponensről szóló viták, amikor megjelenik és megerősödik az ukrán nemzeteszmé, melynek hívei a kisorosz megnevezést elutasítják, tekintettel arra, hogy önálló népnek tekintik magukat, szemben a magába olvasztó orosz törekvésekkel. 1764-ben a Hetmanátus 10 ezredéből (sztarodubi, kijevi, perejaszlavi, hluhivi, nyizsini, csernyihivi, priluki, lubnii, mirhorodi és hagyacsi) létrejött az első Kis-oroszországi Kormányzóság (gubernium) Hluhiv, Kozelec, végül Kijev központtal. A kormányzóságot 1781-ben felszámolták, területét megosztották három szomszédos közigazgatási egység között. A területeket 1796-ban ismét egyesítették a második Kis-oroszországi Kormányzóságban. 1802-től kisebb területi változásokkal – a Kis-oroszországi Főkormányzóság (Poltava, majd Harkiv központtal) 1856-ig állt fenn. A mai Ukrajna délkeleti-déli részét foglalta el az Új-oroszországi Kormányzóság (Novorosszija), melynek központja 1764–1783 között Kremencuk, utána 1796-ig Novorosszijszk, végül 1802-ig Jekatyerinoszlav (ukránul: Katerinoszlav) volt (a város neve 1926-tól Dnyepropetrovszk, 2016 óta Dnyipro).

hagyásával mehetett végbe. A hetmant megválasztó Általános Gyűlésen a Kis-oroszországi Hivatal megbízottja nyújtotta át – mintegy az orosz uralkodó nevében – az újonnan megválasztott kozák vezetőnek a hetmani jelvényeket.⁶⁶³

1722-ben I. Péter a Hetmanátust érintő ügyeket a Külügyi Hivataltól áthelyezte az általa 1711-ben létrehozott – és 1917-ig fennálló – legfelsőbb kormányzati szerv, a Szenátus irányítása alá, azzal az indokkal, hogy a Zaporizzsjai Had csupán egy alávetett tartománya Oroszországnak, nem pedig egy megkülönböztetett jogokkal rendelkező terület. Majd ugyanebben az évben az orosz uralkodó elrendelte az Első Kis-oroszországi Kollégium (1722–1727) felállítását, ami teljes körű

⁶⁶³ Ксения Софроненко: *Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII века и начала XVIII века* (Издательство Академии наук, Москва, 1957) 177.

ellenőrzési jogot kapott a hetmani kormányzat tevékenysége felett.⁶⁶⁴ I. Péter ismételten megkísérelte, hogy az ukrán autonómia maradványait is felszámolja.⁶⁶⁵ A lépésre az oroszországi közigazgatási reform után került sor, amikor a hivatalok (prikázok) helyét 1717–1718-tól átvették a kollégiumok. Az Első Kis-oroszországi Kollégium Hluhivban székelt, elnöke egy hivatalnok, Szyeapan Veljaminov, a tagjai azonban katonák voltak – kozák katonai vezetők, illetve orosz tisztek a Bal parti Ukrajna területén állomásozó cári csapatokból.⁶⁶⁶ A Kollégium a hetman fölött állt. Megszüntetésével a Hetmanátus ügyei ismét a Külügyi Kollégium (egykori Külügyi Hivatal) alá kerültek.

⁶⁶⁴ *Законодательные акты Петра Великого* (Издательство АН СССР, Москва–Ленинград, 1945) 251.

⁶⁶⁵ Serhii Plokyh: *Ukraine and Russia: Representations of the Past* (University of Toronto Press, 2008) 66.

⁶⁶⁶ Ігор Бойко: *Держава і право Гетьманщини* (Світ, Львів, 2000) 14.

VI. GALÍCIA (1772–1918)

1. LENGYELORSZÁG FELOSZTÁSA

1.1. Ó- és Új-Galícia

A cári kormányzat centralizációs törekvései ellenére a Hetmanátus 1764-ig még meg tudta őrizni az autonóm jogkörrel rendelkező, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszerét, amelynek léte valójában „szabálytalanság” volt az orosz önkényuralmi rendszeren belül. Mindeközben a (jobb parti) Nyugat-Ukrajnát birtokló Rzeczpospolita a 18. század közepére válságba került, a nemesi köztársaságon belül állandósult az anarchia, nemesi konföderációk szerveződtek a lengyel uralkodó ellen.

Az egyre inkább bomló lengyel–litván államrendszer képtelen volt rendet teremteni délkeleti végein. Az Orosz Birodalom, a Rzeczpospolita és az Oszmán Birodalom között őrlődő Jobb parti Ukrajna gyakorta vált háborús színtérre, a parasztok helyzete az óriásbirtokokon a haszonbérleti birtokszervezés következtében egyre kritikusabbá vált. A növekvő jobbágyi terhekkel szemben megjelenő elégedetlenségi mozgalmak egyre inkább az ún. szociális banditizmus formáit öltötték. A jobb parti területeken ezt a fajta jelenséget az „oprisk” és „hajdamák” fogalmakkal írták le. Az oprisk kifejezés a latin „opressor” – elnyomó – szóból ered, a hajdamák a „megtámadni”, „rángatni”, „kergetni”, „űzni” kifejezésekhez köthető.

Az opriskok jellemzően a Kárpátok erdőségeiben fosztogattak, raboltak. A hajdamákok között voltak szökött parasztok, elűzött szicsozások, krími és nogaji tatárok, akik csapatokba verődve sztyeppei rablókká váltak a jobb parton, és a nemesség (szlachta) ellen szervezkedtek. Az ukrán történetírásban a hajdamákokat az ukrán nemzeti-felszabadító háború résztvevőiként említik. Míg a lengyel–litván hatóságok komoly erőrafordítással igyekeztek megszabadulni a szempontjukból erőszakos felbujtóktól, addig az ukrán paraszti lakosság

igazságtevőként tekintett úgy az opriskokra, mind a hajdamákokra, vezető alakjaik a paraszti folklór részévé váltak.⁶⁶⁷

A hajdamák mozgalom, a társadalmi és vallási feszültségek, az Orosz Birodalom 1768-as beavatkozása a lengyel–litván állam belügyeibe együttesen vezettek ahhoz a népfelkeléshez, amely „kolijivcsina” (az ukrán „koloti” – szürni szóból) néven került be az ukrán történelembe. A főleg parasztokból, részben kozákokból álló felkelő csapatok legismertebb vezetője Makszim Zaliznyak volt, a Motroninszkij kolostor novíciusa, aki korábban éveket töltött a Zaporizzsajai Szicsben. A felkelés különösen kegyetlen erőszakcselekményekbe torkollott. A résztvevők haragja nem csupán a földbirtokos nemesség, de a lengyel városlakók, zsidók, sőt, az unitus hitű ukránok ellen is fordult. Különös kegyetlenséggel jártak el a hajdamák felkelők Umány ostrománál. A város védelmével megbízott Iván Honta kozák százados átállt a felkelők oldalára, és az Umányt így elfoglaló csapatok megdöböntő kegyetlenséggel számoltak le a város főként lengyel és zsidó lakosaival. A felkelők egy része, látva társaik tetteit, elpártolt a mozgalomtól. A történetírásban „umanyi mézszárlásként” is emlegetett események áldozatainak száma pontosan nem ismert, a szakirodalom legkevesebb 12 ezer főre teszi.⁶⁶⁸

A lengyel–litván állam meggyengülését kihasználva a szomszédos nagyhatalmak – Oroszország, Poroszország és Ausztria – 1732-ben megkötötték az ún. Loewenwold-egyezményt. Erre a megállapodásra hivatkozva, 1768-ban II. Szaniszló Ágost (1764–1795) trónra juttatása érdekében, beavatkoztak a lengyel királyválasztásba, sőt, már ekkor felmerült Lengyelország felosztásának a gondolata is. II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) porosz király meggyőződése szerint a lengyel–litván államon belüli béke megteremtését csak az ország felosztásával lehetett volna elérni,⁶⁶⁹ ezért Oroszországgal 1772. február 19-én meg egyezett a lengyel területek feldarabolásáról.

A Habsburg Birodalom uralkodója, Mária Terézia (1740–1780) kezdetben lelkiismereti okokból elzárkózott egy katolikus állam felosztásától, még akkor is, ha valójában ő tette meg az első lépést azzal, hogy a Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) által 1412-ben II. Ulász-

⁶⁶⁷ Наталія Яковенко: *Напис історії середньовічної та ранньомодерної України* (Київ, Критика, 2005) 482–483.

⁶⁶⁸ Uo. 488–489.

⁶⁶⁹ Gebei Sándor: *Halics-Lodoméria Királyság, a Habsburgok újszerzeménye*. In: Gebei Sándor (szerk.): *Hagyomány és történelem* (Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2000) 222.

ló (1386–1434) lengyel királynak elzálogosított 13 szepesi várost újra birtokba vette 1769-ben (ekkor vette át a területet a Habsburg-hadse-
reg). Wenzel Kaunitz kancellár az Oszmán Birodalomból való része-
sedés helyett a Lengyelország rovására irányuló terjeszkedést ajánlotta
a feszült nemzetközi helyzetben.⁶⁷⁰ Mária Terézia – mintegy a magyar
koronával járó történelmi jogot formálva Halics-Volhíniára – „Galí-
cia-Lodoméria Királyságra” (Königreich Galizien und Lodomerien)
– bejelentette az igényét az osztozkodásban való részvételre. A bécsi
udvar hivatalos állásfoglalása alapján Lengyelország felosztását az eu-
rópai hatalmi egyensúly helyreállítása érdekében tartották elsősorban
szükségesnek, ami meggyőződésük szerint kibillenni látszott Porosz-
ország javára.⁶⁷¹ Lengyelország háromszori felosztása – végső soron
a Rzeczpospolita megszüntetése – mindannyiszor érintette Galícia
területét.

Galícia történelmi régiója a mai Lengyelország és Ukrajna (Lviv/
Lemberg, Ivano-Frankivszk megyék, valamint Ternopil megye na-
gyobb része) között oszlik meg. Keleti felének történelmi neve Galí-
cia-Lodoméria Királyság vagy „Vörös Oroszország”.⁶⁷² Lengyelország
első felosztására 1772-ben került sor: az augusztus 5-i szentpétervári
szerződés határozta meg Ausztria új határvonalát,⁶⁷³ amelynek értelmében a Habsburgok megkapták „Vörös Oroszország”-ot, azaz a Galí-
cia-Lodoméria Királyságot, Auschwitzot és Zator hercegséget (Ó-Galí-
cia), és ezeknek az újszerzeményeknek a területe mintegy 81 900
négyzetkilométert tett ki 2 650 000 lakossal.⁶⁷⁴ 1775-ben Moldvától
hozzácsatolták Bukovina egy részét (a mai Csernyivcit). A Habsbur-
gok arra hivatkoztak, hogy Lengyelország felosztásakor Galíciával

⁶⁷⁰ Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében* (Hungarvox Kiadó, Budapest, 2008) 58–59.

⁶⁷¹ Anton Johann Gross-Hoffinger: *Die Teilung Polens und die Geschichte der Österreichischen Herrschaft in Galizien Leipzig* (Wien, 1848) 51.

⁶⁷² A középkortól az első világháborúig „Vörös Oroszország”-nak (Ruthenia Rubra) nevezték Galiciának a Dnyeszter és a Nyugati-Bug felső folyása közé eső területét. A név eredete pontosan nem ismert, de a környéken több település nevében benne van a „vörös” szó. Schmitt Rüdiger: Considerations on the Name of the Black Sea: What can the Historian learn it? In: Leschhorn Wolfgang (Hrsg.): *Hellas und der griechische Osten* (Saarbrücken, 1996) 219–244.

⁶⁷³ Мартенс Фридрих-Фромгольд: *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами*. Т. II. (Типография Министерства Путьей Сообщения, Санкт-Петербург, 1875) 26–29.

⁶⁷⁴ Ring Éva: *Lengyelországot az anarchia tartja fenn?* (ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001) 244.

Galícia történelmi régió, neve latin, lengyel, ukrán, német, román, jiddis nyelven – Galícia; cseh, szlovák nyelven – Halics; magyarul – Galícia, Halics vagy Gácsország. Nevét a középkori Halics városáról kapta. A települést ma ugyanígy hívják, Ivano-Frankivszk megyében található. Galícia területe ma Ukrajna és Lengyelország között oszlik meg.

Volhínia történelmi régió latin neve – Lodoméria; lengyelül, oroszul, ukránul – Voliny; németül – Volhínia vagy Lodoméria; magyarul – Lodomiria, Volhínia, Voliny. A Pripjaty és a Nyugati-Bug folyó medencéjében terül el. Nevét szintén egy városról – Volinyról – kapta (ma a Voliny megyei Volodimir-Volinszkij). A történelmi Volhínia területe ma Ukrajna és Lengyelország között oszlik meg.

Podólia – történelmi régió (ukránul: Pogyilja) Volhíniától délre, Galíciától keletre. Történelmi központja Kamjanec-Pogyilszkij. Területe ma Ukrajnához tartozik, kisebb része benyúlik Moldovába.

Bukovina – történelmi régió Galíciától délre, a Prut és a Szeret medencéjében, a Dnyeszter középső folyása és a Kárpátok között. Szláv eredetű nevét a bükkös erdőről kapta. Hagyományos lakossága északon zömmel ukrán, délen zömmel román. Ma Ukrajna és Románia osztozik rajta. Az ukrainai rész központja Csernyivci (Czernowitz).

együtt az elfeledett Pokutyje is az övék lett. Ennek történelmi előzménye, hogy a Prut és a Cseremos folyók közötti terület az egykori Galícia-Lodoméria része volt, majd 1349-ben Lengyelország birtokába került, 1531-ben pedig Moldovához. A Habsburg Birodalmon belül 1849-ben leválasztották Galíciáról, és 1918-ig önálló közigazgatási egység volt Bukovinai Hercegség néven.

Lengyelország 1793-as második felosztásában a Habsburg Birodalom nem vett részt. A konvenciót 1793. január 23-án Poroszország és Oroszország írta alá. Oroszország ekkor szerezte meg Belarusz többi részét, valamint Volhíniát és Podóliát.

Az 1795-ös harmadik felosztással Lengyelország (Rzeczpospolita) megszűnt létezni. Az egyezséget a Habsburg Birodalom, Oroszország és Poroszország kötötte meg, de ezzel párhuzamosan Szentpéterváron Bécs és Szentpétervár titkos megállapodást is aláírt arról, hogy egy

esetleges porosz támadás esetén egymás segítségére lesznek. Oroszország immár a magáénak mondhatta a Bug folyótól keletre fekvő összes területet. A Habsburgokhoz került Krakkó, Sandomierz, valamint a Radomi és a Lublini vajdaság (Új-Galícia).

Habsburg Galícia határai a későbbiek folyamán többször is megváltoztak. 1776-ban Mária Terézia Ausztriához csatolta Zamosce tartományt, majd 1786-ban a török uralom alól 1775-ben felszabadult Bukovinát is integrálták a Habsburgok, e terület megszerzése stratégiai jelentőséggel bírt, mert összekötötte Erdélyt Galíciával. II. József nem vett részt a második felosztásban, Krakkót azonban mindhárom nagyhatalom szerette volna megszerezni, ám a város végül – újabb hat körzettel, a Pilica, Visztula és a Bug folyók által határolt vajdaságokkal együtt⁶⁷⁵ – a Habsburgokhoz került az 1797. január 26-i újabb szentpétervári szerződés értelmében. Jóllehet a történelmi Galícianak soha nem alkotta részét Kis-Lengyelország, ez azonban nem gátolta meg a bécsi kormányzatot abban, hogy ezt a területet – Nyugat-Galíciát – ne olvassák be az újonnan szerzett tartományok közé, amelyeket 1803-ban a galíciai kormányzósághoz csatoltak, megkülönböztetve a már korábban is osztrák birtokban lévő Kelet-Galíciától.⁶⁷⁶

A Romanovok is szerették volna egyezségek útján megszerezni Galíciát, 1805-ben Bécsben el is fogadtak egy erre vonatkozó tervet, de az austerlitz-i vereség (1805) miatt – I. Napóleon (1804–1814) legyőzte a Mihail Kutuzov vezette orosz–osztrák hadsereget – ez nem valósult meg.⁶⁷⁷ 1807-ben Napóleon főleg porosz és osztrák területekből létrehozta a Varsói Nagyhercegséget. Az Ausztria vereségét jelentő 1809. évi bécsi (vagy más néven schönbrunni) békével a Varsói Nagyhercegség nyugat-galíciai, Oroszország pedig, amelyik az osztrák–francia háborúban Napóleont támogatta, kelet-galíciai területeket kapott meg. Ekkor került a formálisan önálló Varsói Nagyhercegséghez Krakkó is. I. Sándor orosz cár (1801–1825) területszerzése azonban ideiglenesnek bizonyult, mert a Napóleon 1815-ös bukása után összeülő bécsi kongresszus visszautasította a cár Galíciára vonatkozó minden területi követelését – a cár uralma alatt álló lengyel kongresszusi királyságnak ekkor átadott Lublin és környéke nem galíciai terület volt –, és arra

⁶⁷⁵ Krakkó, Kielce, Lublin, Białá, Radom, Siedlce.

⁶⁷⁶ Kurdi Krisztina: *Galícia és a galíciai zsidóság, különös tekintettel Bredeczky Sámuel „Reisebemerkungen über Ungern und Galizien” című művére*. PhD-értekezés (ELTE, Budapest, 2008) 41.

⁶⁷⁷ Yurij Studynsky: *The idea of Independence and Unity of Ukraine in History*. *The Ukrainian Review*, 1959/6. 14.

kötelezték Oroszországot, hogy az 1809-ben megszerzett ternopili régiót és Dél-Podóliát adja vissza a Habsburgoknak. Ausztria nem kapta vissza Krakkót, az formálisan szabad város lett – Krakkói Köztársaság (Rzeczpospolita Krakowska) néven 1846-ig.

Lengyelország 1772–1795 közötti felosztását követően az első világháború végéig terjedő időszakban Galícia a Habsburg Birodalomhoz (az 1867-es kiegyezéstől az Osztrák–Magyar Monarchián belül az Osztrák Császársághoz), a mai Ukrajna többi területéből Kárpátalja a mindenkori Magyar Királysághoz, az egyéb régiók pedig Oroszországhoz tartoztak.

1.2. A lengyel közigazgatás felszámolása

Habsburg Galícia magában foglalta a San folyó nyugati és a Visztula déli területeit Krakkó városáig. Így az egykori történelmi Galiciához csatoltak színlengyel területeket is. Az uralkodó visszaadta a tartománynak a történelmi nevét – „Galícia-Lodoméria Királyság” (Königreich Galizien und Lodomerien) –, amelyet 1849-ig Bécsből irányítottak. Központjaként szóba jött Jarosław, Przemysł, de végül a legnagyobb városra, Lvivre/Lemberg-re esett a választás. Az osztrák közigazgatási rendszer bevezetése az új tartományban hosszú időt vett igénybe, összefüggésben azzal is, hogy az 1815-ös bécsi kongresszusig nem alakultak ki a határok.

Mária Terézia 1772. október 16-i rendeletével felszámolta a korábbi lengyel intézményrendszert, és a Cseh Királyság és a Morva Őrgrófság mintájára szervezte át Galiciát.⁶⁷⁸ Galícia központi igazgatását a cseh és osztrák örökös tartományok központi kormánysszerve, a Cseh és Osztrák Udvari Kancellária (Böhmisch-Österreichische Hofkanzlei) intézte, önálló Galíciai Udvari Kancellária (Galizische Hofkanzlei) csak rövidebb ideig (1774–1776, valamint 1792–1802 között) működött.⁶⁷⁹

A bécsi kormányzat fontosnak tartotta a galíciai lengyel és ruszin nemesség kiváltságainak korlátozását, ezért Mária Terézia alatt a nemességet főnemesekre és köznemesekre osztották fel, és csak azok a

⁶⁷⁸ Ірина Настасяк: *Організація управління Галичиною і Буковиною у складі Австрії (1772–1848)* (Атіка, Київ, 2006) 82.

⁶⁷⁹ Szántay Antal: *A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században. Századok*, 2018/5. 1106.

Lemberg – latinul: Leopoldis, régi magyar neve: Ilyvó, lengyelül: Lwów, orosz neve: Lvov, mai ukrán neve: Lviv. Nevét Danilo, Galícia-Lodoméria Királyság uralkodója fiáról, Lev hercegről kapta, aki IV. Béla Konstancia nevű lányát vette feleségül. Ugyanakkor van egy legendákba nyúló eredete is a névnek – eszerint oroszlánról („lev” – oroszlán) nevezték el, amivel összefüggésben az oroszlánok városa lett: oroszlán van a címerében és számos építményt díszít oroszlános ábrázolás. A középkorban alapított városnak szokatlan módon mintha nem lenne folyója, pedig eredetileg a Poltva folyó partján épült, amelynek medrét a 19. században beépítették, és a város alatt egy csatornán vezették keresztül. Kelet-Galíciában sokkal erősebb volt az osztrák hatás, mint Nyugat-Galíciában. Mindennek még ma is láthatók építészeti nyomai Lembergben. 2001-ben az UNESCO az óvárost a világörökség részévé nyilvánította.

tarthatták meg nemesi státusukat, akik legalább 150 évre visszamenőleg bizonyítani tudták nemesi címüket. Ezenkívül felszámolták a lengyel nemesi felkelés intézményét, illetve a nemesi bandériumokat is.

A 18. század közepétől a Habsburg-uralkodók környezetében a magyar gárdák mellett más testőrgárdák is tevékenykedtek. Ez annak volt köszönhető, hogy az általános testőri feladatokon kívül politikai szempontok is befolyásolták a létezésüket. A gárdákat az uralkodói korona tartozékának tekintették, a hatalmi legitimáció kifejezésére használták fel. Így az állandó testőrségek mellett rövid ideig volt egy lombard-velencei és egy galíciai testőrség is.⁶⁸⁰

Galíciát helyben 1826-ig kormányzó, utána 1866-ig főkormányzó, majd 1918-ig helytartó irányította. A székhely a közigazgatási egység központja, Lviv/Lemberg volt. Az új tartomány első kormányzójává Johann Anton von Pergent (1772–1774) nevezte ki az uralkodó. 1774-ben a Pergent tevékenységével elégedetlen bécsi udvar Hadik Andrást (1774) tette meg galíciai kormányzónak és egyben a tartomány katonai parancsnokának is, majd öt rövid idő múlva Heinrich Auersperg (1774–1780) váltotta fel, akiknek a legfontosabb feladata az új közigazgatási rendszer bevezetése és működtetése volt. Az új galíciai adminisztratív

⁶⁸⁰ Ságvári György: Gárdák, díszbandériumok Budavárban. In: F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *A budavári királyi palota évszázadai* (Budapesti Történeti Múzeum, 2001) 185.

szervezet stabilizálódásának első jelei azonban csak Joseph Karl Brigidio (1780–1794) kormányzósága idején mutatkoztak meg. A második galíciai közigazgatási reform, azaz II. József (1780–1790) 1782. évi pátense értelmében az időközben bekövetkezett határmódosulások után az 1777-ben 19-re bővített körzetek számát 18-ra csökkentették a tartományon belül.

2. A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS KORÁTÓL A „NÉPEK TAVASZÁIG”

2.1. Népeesség

A galíciai társadalom egyik jellegzetes sajátossága az etnikai és kulturális sokszínűség.⁶⁸¹ A helyi lakosság három meghatározó etnikuma a lengyel, a ruszin és a zsidó, s meg kell még említeni a németeket és az örményeket is. Mária Teréziát és II. Józsefet, akik azt hitték, hogy Galíciát elsősorban lengyelek lakják, meglepetés érte. Pergen kormányzó már 1772-ben azt tanácsolta a bécsi udvarnak, hogy a galíciai körzeteket úgy alakítsák ki, hogy a tartományban élő ruszin lakosságot egy körzetbe koncentrálják. Hamarosan kiderült azonban, hogy jóval több ruszin él Galíciában, mint azt feltételezték az osztrák hatóságok, ti. ekkor a lakosságnak mintegy háromnegyede. A bécsi udvarban azonban ezt nem is tekintették problémának, mert úgy gondolták, hogy a lengyel és a ruszin nép között igazából nincs is különbség.⁶⁸²

1846-ban még Habsburg-Galícia össznépeességének 50,1%-a tartozott a ruszin népeességhez, utána azonban csak Kelet-Galíciában alkottak többséget. A lengyelek és a ruszinok folyamatosan küzdöttek a többségért, miközben voltak olyan kisvárosok és falvak, ahol a zsidók alkottak többséget.

A Rzeczpospolita lakosságának 6–7%-a volt zsidó. A nyugat-európaiától a helyzetük több szempontból különbözött: ez az arány jóval magasabb volt az ottani átlagnál, nemcsak városokban laktak, hanem kisvárosokban és falvakban is, születtek velük szemben jogkorláto-

⁶⁸¹ Jerzy Motylewicz: *Ethnic Communities in the Towns of the Polish-Ukrainian Borderland in the Sixteenth, Seventeenth, and Eighteenth Centuries*. In: Christopher Hann – Paul Robert Magocsi (eds.): *Galicia: A Multicultural Land* (University of Toronto Press, 2005) 48.

⁶⁸² Horst Glassl: *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien* (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1975) 64.

zó intézkedések, de ezeket maga a hatalom nem tartotta be. A Habsburg-uralom kezdetekor a galíciai zsidóság háromnegyede faluhelyen élt. Az osztrák megszállás után számos, a zsidóságot korlátozó rendelkezést hoztak, amelyek hatására megindult a kivándorlás Galíciából, de ez nem öltött tömeges méreteket. Ugyanakkor a megszállás utáni években a gyenge határőrizet miatt nagy számban érkeztek az orosz területekről nincstelen zsidók. Mária Terézia 1776-os rendelete megtiltotta az illegális bevándorlást, viszont megengedte a letelepedést a vagyonos zsidóknak.

Míg Mária Terézia megőrizte a zsidó közösségek autonómiáját, II. József megszüntette azt, a zsidóság integrálására törekedett. A legfontosabb intézkedéseit az 1789-es pátens (Toleranzpatent) tartalmazta, amely kisebb módosításokkal 1848-ig érvényben maradt. A pátens a zsidóság teljes jogi emancipációját tűzte célul, de a hatását mégsem érte el, maguk a zsidók durva támadásként élték meg. A galíciai kormányzóság pedig, amelyik mindig is zsidóellenes volt, a császár halála után a pátentet a maga érdekei és ízlése szerint értelmezte.⁶⁸³

1770 és 1801 között Galícia lakossága szinte megduplázódott, népesedési dinamikája megelőzte a birodalom összes egyéb részét, népsűrűsége is meghaladta a birodalmi átlagot. Ez főleg a német ajkú telepések érkezésének volt köszönhető, akik több mint száz kolóniát hoztak létre. A latin helyett a német hivatalossá tétele a birodalomban erősítette a pozícióikat. A zsidók az 1789-es pátensben bevezetett állami iskoláztatás eredményeképpen előbb német, majd magyar és egyéb nyelvű asszimiláns zsidó polgárságot adtak nemcsak a régió, hanem a birodalom többi részének is.⁶⁸⁴ Az 1900-ban lezajlott népszámlálás szerint a tartomány 7 315 939 főnyi lakosából 3 350 512 római katolikus, 3 104 103 görög katolikus és 811 371 zsidó vallású volt, utóbbiak 35%-a faluhelyen élt.⁶⁸⁵

Galíciából az 1880-as években indult meg a nagy kivándorlás. A legjobban érintett népcsoportok közül a lengyelek az Egyesült Államokba és Brazíliába, a ruszinok az Egyesült Államokba, Kanadába és Brazíliába, a zsidók pedig vagy közvetlenül, vagy a Monarchia egyéb területeit érintve vándoroltak ki az újvilágba. Egy nagy gazda-

⁶⁸³ Kurdi Krisztina: Galícia és a galíciai zsidóság a 18. század végén. *Múlt és Jövő*, 2005/4. 57–85.

⁶⁸⁴ Deák Ernő: Galizien bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts in statistisch-topographischer Sicht. *Österreichische Osthefte*, 1999/3–4. 445–479.

⁶⁸⁵ Unowsky Daniel: Helyi erőszak, regionális politika és állami válság. Az 1898-as zsidóellenes lázadások a Habsburg Galíciában (ford. Deák Ágnes) *Aetas*, 2019/3. 144.

„Galícia lakosai szerették a hazai tájakat és városokat a nyugatiakhoz hasonlítani, mintha ezzel egy darabka nagyvilágot is elhozhatnának a Habsburg Birodalom határvidékére. Ha a kőolajforrásairól híressé vált Drohobycz környéke a galíciai Pennsylvania, a Trembowla városkát övező festői táj a podóliai Svájc, a még oly nyomorúságos fészek, Busk a galíciai Velence becenévvel büszkélkedett, akkor Lemberg aztán joggal és méltán kapta a kis Bécs nevet.”

Pollack Martin: Galícia. Utazás egy eltűnt világban (Palatinus, 2002) 212.

sági migrációs hullám még az első világháború előtt mozgatta meg a népességet. A háború azonban ezt lecsillapította, s utána már nem volt olyan jelentős, mint az előző két szakaszban. Ugyanakkor a Galíciából – vagy Galicián keresztül Oroszországból – érkező zsidók bevándorlása Kárpátaljára az 1860-as évekig volt számottevő, a dualizmus korában a kivándorlás mértéke már jócskán meghaladta a bevándorlást.⁶⁸⁶

A hazájukból a szeldzsuk-törökök által elűzött örmények a 12. században vándoroltak a Krím-félszigeten át többek között a történeti Galíciába. Jogi és gazdasági kiváltságokat szerezve kézbe vették a nemzetközi kereskedelmi útvonalakat. Az apostoli örmény kereszténységet követték, majd 1630-ban Lvivben/Lembergben kimondták a katolikus egyházzal való uniót.⁶⁸⁷ Az örmény püspök Lvivben/Lembergben székelt. Valószínűleg Galíciából vándoroltak be az örmények többek között Moldovába és Erdélybe.⁶⁸⁸

2.2. Gazdaság, társadalom

A 17. század második és a 18. század első fele Galíciában a gazdasági és kulturális hanyatlás időszaka volt. A Habsburg Birodalomra kiterjedő reformoknak jelentős hatásuk volt egész Galíciában, az újonnan szerzett tartomány szorult rá leginkább a modernizációra.

Kelet-Galícia rutén lakossága esetében – a korábbi lengyel korszakhoz hasonlóan – csonka társadalomról beszélhetünk. A Habsbur-

⁶⁸⁶ Konrád Miklós: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok*, 2018/1. 31.

⁶⁸⁷ Kovács Bálint: A galíciai örmények hagyatéka Varsóban. *Látó*, 2008/4. 53–55.

⁶⁸⁸ Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum*, 1997/1–2. 104.

gok soknemzetiségű birodalmában a rutének az olyan etnikumok közé tartoztak, amelyeknek – a szlovénekhez, a szlovákokhoz, a szerbekhez és a románokhoz hasonlóan – nem volt feudális nemességük.⁶⁸⁹ A nagyjából polonizálódott nemesség kevés vagyonnal rendelkezett, ruszin városi polgárságról pedig alig beszélhetünk. Így a galíciai ruszinoknak kevés esélyük volt részt venni a politikai életben, kiszorultak a kereskedelemről és az iparból is. „Emitt parasztok! Amott az urak! Ez Galícia politikai életének első, legfontosabb és mindent elfedő ellentéte, minden olyan rejtély megértésének kulcsa, amely egyébként örök talány maradna” – fogalmazott Iván Franko a „Parasztmozgalom Galíciában” című írásában.⁶⁹⁰

1774-ben még Mária Terézia társuralkodójaként II. József először látogatott Galíciába, majd 1783-ban immár császárként. Az utazás az uralkodói tapasztalatszerzésnek egy új, addig ismeretlen formája volt. A császár szándékosan került a kastélyokat, udvarházakat, és fogadókban, plébániákon szállt meg. Kísérete is szerény volt. Országjárásai hónapokig tartottak, s alapos vizsgálatokkal kapcsolódtak össze, melyek során mellőzött minden formaságot, s nem zárkózott el a legegyszerűbb alattvalók közeledésétől sem.⁶⁹¹

II. József (1780–1790) reformjai közül a legfontosabbak a jobbágy-ságot érintették. Az 1781. évi jobbágyrendelet célja a szinte rabszolgai szintű munkaterhek enyhítése volt, legalább az osztrák tartományokban található „mérsékelt jobbágyosság” szintjére emelése. Ezért érvénye először Csehországon, Morvaországon és Szilézián kívül csak Galíciára terjedt ki (a magyarországi jobbágyrendelet csak 1785-ben jelent meg).⁶⁹² A rendelet heti három napban vagy évi 156 napban maximálta a földesúri robotot; szigorúan korlátozta a földesúrnak juttatott járulékos szolgáltatások mértékét; a jobbágyok jogot kaptak a szabad házasodásra és költözésre a földesúr engedélye nélkül, továbbá panaszt emelhettek földesuraik ellen az állami hatóságoknál. 1786-ban örökíthetővé tette a jobbágyi telkeket, megtiltotta a jobbágyi birtokok beolvasztását a majorsági földek közé, megszüntette a robotot és feloldotta a jobbágyokat a hadba vonulás kötelezettsége alól, de kárpótlásul adó-

⁶⁸⁹ Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*, 1958/1–2. 77.

⁶⁹⁰ Idézi: Poliak Martin: Galícia. *Európai Utas*, 1991/4. 98.

⁶⁹¹ Ifj. Barta János: *A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország* (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012) 41.

⁶⁹² Uo. 86.

A mai Ukrajna földje bővelkedik ásványkincsekben, azonban térbeli eloszlásuk az országon belül egyenlőtlen. A Donec-medence szene és kősója, Krivij Rih és Kerics vasércé, Nikopol mangánércé, azaz minden olyan ásványkincs, amelyre számottevő ipari bázis települhet, a keleti országrészben található. Nyugaton csupán a Kárpátok vidékén a kősó, kálisó és szénhidrogéntelepek, illetve a volhíniai barnaszénmező említhető, ez azonban a keleti országrészhez képest nem jelentős. Az ásványvagyon kiaknázása a 19. század második felében indult meg, s a 20. században érte el a tetőpontját. Ezzel szemben Nyugat-Ukrajnát nem érintette nagymértékben az iparosítás, ugyanakkor a galíciai vásárvonal piachelyeiből kinőtt kisebb-nagyobb városok az ukrán polgárosodás bölcsői lettek.

Karácsonyi Dávid: A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. Földrajzi Értesítő, 2006/3–4. 379–380.

juk 50%-kal emelkedett.⁶⁹³ Az örökös tartományokban elvégzett földmérés befejezését követően 1789-ben sor kerülhetett az általános földadó kihirdetésére. A tartományok közül egyedül Galícia kapott volna kedvezményt, azonban a rendelet megvalósítására sosem került sor.⁶⁹⁴

II. József a halálos ágyán visszavonta rendeletei többségét, de amelyek továbbra is érvényben maradtak, azok sem értek el komolyabb hatást, mert a végrehajtó hatalom túl gyengének bizonyult Galíciában. II. József úgy gondolta, hogy a jobbgáyság helyzetének javítása maga után vonhatja a gazdaság hatékonyabbá válását, de hamarosan kiderült, hogy a tartomány gazdasági problémái messze túlmutatnak a jobbgáyság helyzetén. Valójában Galícia – elsősorban annak keleti régiói – mintegy belső gyarmatként szolgáltak a birodalom fejlettebb tartományai számára,⁶⁹⁵ a központtól legtávolabb eső és legelmaradottabb birodalomrész volt.⁶⁹⁶ Mindezek ellenére II. József uralkodását a történelmi emlékezet virágzóbb periódusként őrizte meg. A felvilágosult abszolutizmus szellemében született reformok korlátozottak vol-

⁶⁹³ Василь Верига: *Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XIX ст.)* (Світ, Львів, 1996) 142.

⁶⁹⁴ Ifj. Barta (2012) i. m. 84.

⁶⁹⁵ Subtelny (2000) i. m. 218.

⁶⁹⁶ Patrice M. Dabrowski: A Kárpátok „felfedezése”. Síkvidékiek és hegylakók találkozásai a 19. században. *Történelmi Szemle*, 2016/4. 560.

tak ugyan és csak részlegesen hajtották végre azokat, az életfeltételek mégis jelentősen javultak.

Mária Terézia és II. József még tudatosan a galíciai jobbágyság megnyerésére törekedett a Rzeczpospolita felosztásába belenyugodni nem akaró lengyel nemességgel szemben. A francia forradalom kitörése azonban megrettentette a Habsburg uralkodókat, akik attól tartottak, hogy a jobbágyfelszabadítás a francia forradalomhoz hasonló radikális politikai változásokat idézhet elő. A bécsi kormányzat ettől kezdve a jobbágyrendszer fenntartásában látta a fennálló feudális társadalmi rendszer megerősítésének garanciáját, miközben továbbra is a jobbágyok érdekvédőjének tüntette fel magát. A galíciai hivatalnokok legfőbb feladata a lengyel nemesség féken tartása és a lakosság körében a „jó császár” mítoszának megteremtése volt.⁶⁹⁷ Galíciában 1848-ig érvényben maradt a jobbágyság intézménye, annak ellenére, hogy a bécsi kormányzat enyhítéseket ígért a rendszerben.

2.3. Egyház, oktatásügy

Mária Terézia (1740–1780) a felvilágosult abszolútizmus jegyében elrendelte, hogy Galíciában a római katolikus és a görögkatolikus egyház békés egyetértésben működjön egymás mellett, és a ruszin nemesek vagyonukhoz mértén támogassák egyházukat.⁶⁹⁸ A kormányzó, Auersperg gróf feladata volt biztosítani a két felekezet közötti egyenlőséget. Mária Terézia az 1777. március 20-án a pápához intézett levelében kérte VI. Püüst, hogy ne tegyen semmi különbséget az egyesült görög és latin püspökök között, megelőzve a hivatalos római egyházi gondolkodást. Mária Terézia és az udvar pártfogásával a görögkatolikusok egyenjogúságot kaptak, s valójában ezzel szilárdult meg a görögkatolikus egyház helyzete.⁶⁹⁹

Míg tehát a több évszázados lengyel uralom alatt a görögkatolikus egyház alárendelt szerepet játszott Galíciában, addig a Habsburgok egyenjogúsították azt a római katolikus egyházzal. 1808-ban a pápa

⁶⁹⁷ Kovács István: Kazimiers Bielanski emlékirata az 1848–49-es magyarországi élményekről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2015/2. 551.

⁶⁹⁸ Magocsi (2010) i. m. 424–425.

⁶⁹⁹ Janka György: A Szentszék és a bécsi udvar szempontjai a nagyváradi és a körösi görög katolikus egyházmegyék felállításában (1775–1777). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1998/1–2. 112–114.

visszaállította a galíciai görögkatolikus metropóliát, melynek székhelye Lviv/Lemberg volt (egészen 2005-ig).⁷⁰⁰

Még Mária Terézia alatt felvetődött a galíciai és a magyarországi görögkatolikusok egy érsekségben való összevonása. Az udvar elképzelését azonban ellenezték a magyar hatóságok és a római katolikus papság, és az egyesüléssel szemben foglalt állást Galícia kormányzója is. A galíciai metropólia visszaállításakor (1808) a császár külön rendeletben erősítette meg az esztergomi érsek főhatóságát a munkácsi püspökség felett.

A galíciai és a magyarországi görögkatolikus egyházmegyék egyesítésének kérdése 1843-ban került újból előtérbe. A kezdeményező ezúttal XVI. Gergely pápa (1831–1846) volt, ám a magyar római katolikus főpapság nem fogadta el, így a királyságban élő unitus hívek továbbra is Esztergom kötelékében maradtak.⁷⁰¹

Mária Terézia ezzel együtt a ruszin nép „szellemi felszabadítása” érdekében elsősorban a görögkatolikus klérus soraiból kikerülő elit műveltségi szintjét próbálta felemelni. Az uralkodónő 1774-ben Bécsben megalapította a Szent Borbáláról Barbareumnak nevezett görögkatolikus főszemináriumot, amely nem csupán teológiai képzést nyújtott a hallgatói számára, hanem megismertette őket a nyugat-európai kultúra értékeivel is. Az 1784-ig működő főszemináriumban együtt tanultak többek között a galíciai, a bukovinai ukrán hallgatók a munkácsi püspökség szeminaristáival, lehetőség nyílt az egymással való megismerkedésre, s olyan nagy hatású szláv tudósok előadásait hallgathatták, mint például a cseh Josef Dobrovský (1753–1829) vagy a szlovén Bartoloméj Kopitar (1780–1844). A Barbareum bezárását követően Bacsinszky András munkácsi püspök kieszközölte, hogy egyházmegyéje papnövendékei Lvivben/Lembergben folytathassák tanulmányaikat. A magyarországi és galíciai görögkatolikusok kapcsolatában hangsúlyos közeledés volt tapasztalható.⁷⁰²

II. József továbbfejlesztette az oktatásügyet, 1783-ban szemináriumot hozott létre Lvivben/Lembergben, amelyet egy évvel később egyetemmé avattak annak érdekében, hogy magasan képzett hivatalnokai, tanárai, papjai legyenek a helyi közigazgatási rendszernek.

⁷⁰⁰ John-Paul Himka: Confessional Relations in Galicia. In: Christopher Hann – Paul Robert Magocsi (eds.): *Galicia: A Multicultural Land* (University of Toronto Press, 2005) 27–28.

⁷⁰¹ Molnár Ferenc: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye története 1848–1849-ben. PhD-értekezés* (ELTE BTK, Budapest, 2018) 150–151.

⁷⁰² Molnár (2018) i. m. 58.

A professzorok többségükben németek voltak, és németül, valamint latin nyelven tartották az előadásait, ami nehézséget okozott a ruszin növendékek számára. Utóbbiaknak megnyitották a Studium Ruthenorum nevű intézményt, ahol a szláv egyházi és a helyi nyelv keverékén oktattak.⁷⁰³ Galíciában a felsőoktatás valójában a teológiaképzés szinonimája volt: az 1840-es évekig a Lembergi Egyetem diákjainak 70–80%-a teológiát hallgatott, a többiek pedig filozófiát. A felsőoktatásban alapvetően a lengyel nyelvet használták, esetleg egyes stúdiókban a ruszint, kiegészítve egyházi szláv, latin, lengyel és német szavakkal.

A Habsburg Birodalom első központi görögkatolikus szemináriuma 1803 és 1848 között működött a bécsi egyetem bázisán. A Stadtkonvikt kezdetben csak Galícia területéről fogadta a jelentkezőket. 1811-től azonban már a magyarországi egyesült szertartásúak is felvételt nyerhettek. Az intézmény markáns szerepet játszott a magyarországi és a galíciai ruszin-ukrán kapcsolatok kiépítésében.⁷⁰⁴

Az elemi tanintézetek három típusa terjedt el Galíciában: az alapszintet az egy osztályos iskolák jelentették, ahol az anyanyelvükön oktatták a diákokat; a három osztályos tanintézetekben lengyelül és németül is folyt az oktatás; a négy osztályos iskolák pedig a középfokú tanulmányokra, majd az egyetemre készítettek fel. A tanintézetekbe származásra és vagyoni helyzetre való tekintet nélkül bárki beiratkozhatott és járhatott. 1787. március 22-i rendeletében II. József elismerte a ruszinok nyelvét mint Galícia egyik különálló nyelvét. Ugyanakkor 1782-ben bezáratta azokat a kolostorokat, felekezeti megkülönböztetés nélkül, amelyek nem foglalkoztak oktatással.⁷⁰⁵

II. Lipót (1790–1792) elsősorban a lengyel nemesség megnyerése érdekében az 1780-as évek előtti állapotok visszaállítására törekedett a tartományban. 1791-ben a császár Oroszországgal koalícióban hadjáratot indított a bebörtönzött XVI. Lajos (1774–1792) francia király kiszabadítására. Az elhúzódó háborúban az orosz propaganda galíciai megerősödésétől tartva a görögkatolikus klérust igyekezett visszaszorítani, aminek első lépéseként a népiskolákban betiltotta a vallásoktatást. Tényleges törvény nem született ezzel kapcsolatban, de a ruszin nyelv egyértelműen hátrányt szenvedett. Elbukott az urbáriumrendszer is, a paraszti birtokok kisajátítása újra mindennapossá vált. A jobbá-

⁷⁰³ Magocsi (2010) i. m. 425.

⁷⁰⁴ Molnár (2018) i. m. 159.

⁷⁰⁵ Верига (1996) i. m. 145.

Az 1784-ben alapított, hivatalosan 1794-ben megnyitott – a város korábbi jezsuita kollégiumával jogfolytonosságot tartó – lembergi egyetem 1817-től I. Ferenc német-római császár (Mária Terézia férje), 1919-től II. János Kázmér lengyel király, 1939-től Iván Franko ukrán költő, író nevét viseli. 1894-ben nyílt meg a kelet-európai történelem, 1900-ban az ukrán nyelv és irodalom, valamint egyházi szláv nyelv tanszéke. Egyik leghíresebb tanára a történész-politikus Mihajlo Hruszevszkij. Az egyik leghíresebb végzőse Raphael Lemkin, a zsidó származású lengyel jogász, a genocídium kifejezés megalkotója, amely alapján a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék ítélezett a náci vezetőkkel szemben.

gyokat megfosztották a földjeiktől és az elemi oktatás lehetőségétől, továbbá súlyos robotmunkára kényszerítették őket.

I. Ferenc (1792–1835) trónra lépésével a ruszin törekvésekkel szemben továbbra is a lengyel nemesség akarata érvényesült, támogatva a Habsburgok központosító törekvéseit.⁷⁰⁶ A lengyelek és az osztrákok viszonyának javulásával egyenes arányban romlott a ruszinok helyzete Galíciában. 1792-ben a bécsi udvar eltörölte a ruszin nyelv oktatását és használatának jogát a közéletben, majd 1810-ben az egyetemen is.

A napóleoni háborúkbán a ruszinok hűek maradtak Ausztriához, míg a lengyelek az államiságuk helyreállításával biztató Napóleon szövetségesei lettek. Ezen események hatására az 1812–13-as császári rendeletek Galíciában a falusi ifjak anyanyelvi, valamint a városiak anyanyelvi és német nyelvű oktatását írták elő, ám a gyakorlatban ez nem valósult meg, elsősorban a lengyel klérus ellenállása miatt.

Franz von Hauer (1815–1822) galíciai kormányzó 1816-ban elutasította Mihail Levickij (1816–1858) görögkatolikus metropolita azon kérelmét, hogy a rutén közösségektől gyűjtött pénzadomány felhasználásával új iskolákat alapítsanak Kelet-Galíciában. A császári hivatalnok arra hivatkozott, hogy a ruszin nyelv még nagyon fejletlen dialektus a hitoktatás tanításához. Emellett az sem segítette a püspök kérésének pozitív elbírálását, hogy a tartományi szeparatizmus ellen is fel akartak lépni az osztrák hatóságok. A metropolita ezután I. Ferenc császárhoz fordult az indítványával, aki felszólította a kormányzót az ügy részletesebb kivizsgálására. Az ismételt elutasító válaszban

⁷⁰⁶ Subtelny (2000) i. m. 218.

a galíciai ruszinok erősödő orosz barátságára hivatkoztak, a ruszint a lengyel egy nyelvjárásának minősítették. Ennek ellenére egy 1817. október 16-i császári rendelet széleskörű jogokat biztosított a ruszin nyelvnek az oktatásban, és a ruszin iskolák feletti felügyeletet a görögkatolikus konzisztóriumra bízta. A lengyel nemesség nyomásának engedve azonban a kormányzó végül mégis a lengyel katolikus klérus kezébe adta az iskolák felügyeletét.

2.4. A nemzeti ébredés

Galíciában az ukrán–lengyel konfliktus több évszázados ellentétekre vezethető vissza, amelynek okai elsődlegesen az eltérő vallási felekezethez – római katolikus, illetve görögkatolikus – tartozással magyarázhatók. A politikai kulcspozícióban lévő lengyelek igyekeztek a ruszin nemzeti törekvéseket társadalmi problémának bemutatni Bécs számára, azt bizonygatva, hogy a ruszin nyelv valójában csak egy nyelvjárása a lengyelnek,⁷⁰⁷ egyes képviselőik Oroszországhoz húznak és ragaszkodnak ortodox vallásukhoz.

A galíciai hivatalnokréteget elsősorban németek és elnémetesedett csehek alkották. Galíciaiak is részt vettek a cár fennhatósága alatt álló Kongresszusi Lengyelországban az orosz megszállás elleni 1830–31-es felkelésben. Amikor az átterjedt a Habsburg Galíciára is a lengyel menekültek által, nem utolsósorban a galíciai szegény réteg támogatásával tudták az osztrákok elfojtani a szeparatista mozgalmat. Többek között ez a lojalitás is hozzájárult ahhoz, hogy 1846-ban Krakót Galíciához csatolták, így adminisztratív értelemben Lvivnek/Lembergnek lett alárendelve.

A nemzeti kultúra iránti megnőtt érdeklődés első jelei Przemysl városában, a görögkatolikus egyházmegye székhelyén jelentkeztek. Itt indult el egy kezdeményezés a ruszin értelmiség – főleg a papság – részéről, amely a ruszin/ukrán nyelv fejlesztésére és az irodalmi nyelv megalkotására irányult, amely alkalmas filozófiai és teológiai kérdések kifejtésére is.

Iván Mohilnickij (1778–1831) görögkatolikus kanonok, a galíciai szejm küldöttje kiemelten foglalkozott az egyházi iskolák ügyével és a nyelvműveléssel. A galíciai görögkatolikusok között elsőként misézett

⁷⁰⁷ Ann Sirka: *The Nationality Question in Austrian Education: The Case of Ukrainians in Galicia 1867–1917* (Peter Lang, Frankfurt am Main, 1980) 1–33.

„élő népnyelven”, amelynek irodalmi változatát már ukrán nyelvként emlegették. Budán az Egyetemi Nyomda jelentette meg katekéziséét 1815-ben, majd „szláv-ruszin” ábécéskönyvét 1816-ban. A katekézis nagy hatást gyakorolt többek között a szlovák nyelvész és történész Pavel Jozef Šafárikra (1795–1861), akivel ennek kapcsán levelezett is. A galíciai kormányzóság tiltotta, hogy ukrán nyelven publikáljon, ezért a császári udvarhoz intézett memorandumot, amelyben azt bizonygatta, hogy az ukrán nyelv nem a lengyel vagy az orosz keveréknyelve, hanem önálló szláv nyelv. Ennek alátámasztására egy nyelvtankönyvet is írt az 1820-as évek elején, amely bár kéziratban maradt (csak részletek jelentek meg belőle, teljes terjedelmében először 1910-ben adták ki), mégis ez volt az első olyan mű, amely komoly hatást gyakorolt a későbbi nyelv művelőkre. Mohilnickij 1815-ben többekkel együtt megalapította az első görögkatolikus papok testvériségét (Societatis Presbyterorum Ritus graeco-catholici Galiciensium).⁷⁰⁸

Hozzá hasonlóan jelentős hatása volt Mihail Levickij przemysli kanonoknak, 1816 és 1858 között a galíciai görögkatolikus egyház⁷⁰⁹ metropolitájának, 1856-tól első kardinálisának. Számos egyházi iskolát nyitott, egyik alapítója volt a görögkatolikus testvériségnek, támogatta Mohilnickij tevékenységét, az ukrán nyelv iskolai oktatását, később azonban azok között volt, akik miatt a „Dnyeszteri sellő”-t, az első ukrán nyelvű irodalmi almanachot betiltották. 1848-ban ismét a progresszív ukrán mozgalmat támogatta.⁷¹⁰

A Lembergi Egyetemen tanult az ukrán nemzeti ébredés három kiemelkedő alakja, Markian Saskevics (1811–1843) görögkatolikus pap, Iván Vahilevics (1811–1866) történész és néprajzkutató, valamint Jakiv Holovackij (1814–1888), az egyetem ukrán nyelvet és irodalmat tanító professzora. Az általuk alapított ún. Ruszin Triász (1833–1843) néven ismert irodalmi csoport célul tűzte ki, hogy az élő népnyelvet az egyház szláv és egyéb idegen nyelvi elemek nélkül emeljék az irodalmi nyelv szintjére.⁷¹¹ Úgy gondolták, hogy ez a törekvésük úgy is megvalósítható, ha a parasztokat taníttatni kezdik, hogy igényesebbé váljon a nyelvhasz-

⁷⁰⁸ Богдан-Мар’ян Білий: Іван Могилянський. In: *Енциклопедія історії України*, <https://bit.ly/3f1Si59> (2021-07-20).

⁷⁰⁹ Püspökségei a przemysli és a lvivi/lemergi.

⁷¹⁰ Феодосій Стеблій: Михайл (Михайло) Левицький. In: *Енциклопедія історії України*, <https://bit.ly/33odTiP> (2021-07-20).

⁷¹¹ Włodzimierz Mokry: *Ruska Trójca: Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku* (Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1997) 11.

nálatuk. Egy gyűjteményt publikáltak, amely a helyi ruszin nyelvjárásban megírt népdalokat, költeményeket és mondákat tartalmazta.

A Triász tevékenysége nem tetszett sem a görögkatolikus klérusnak, sem az osztrák rendőrségnek. Mivel a helyi cenzúra megakadályozta a nézeteiket összefoglaló munka publikálását Lvivben/Lembergben, Saskevics és társai Budán adták ki a „Dnyeszteri sellő” című irodalmi almanachot 1837-ben. A hazavitt ezer példánynak azonban csak töredékét tudták eladni vagy odaajándékozni, a többit elkobozták a hatóságok.⁷¹² Ennek ellenére az ukrán nyelv itt is elindult a lassú, de visszafordíthatatlan fejlődés útján, hogy egy irodalmi és tudományos használatra alkalmas nyelvvé váljon. Ebben a kötetben a szerzők a Habsburg és az Orosz Birodalom területén élő „rutén/ruszin” és „kis-orosz” nép nemzeti egységének eszméjét hirdették, és itt alkalmazták először a módosított ábécét, azaz a galíciai irodalom először mutatkozott be ukrán nyelven.

A Ruszin Triász előtérbe helyezte a folklór gyűjtését, lejegyzését és elemzését, a hagyományos, anyagi és szellemi kultúra megőrzését – a nép nyelvének, történelmének és mindennapi életének megismerésével összhangban. A távolabbi célokat tekintve abban eltérés mutatkozott meg, milyen keretek között valósítható meg az ukrán nép egyesítése. Holovackij az orosz orientációt és az ortodox vallás terjesztését támogatta Galíciában, Vahilevics inkább a lengyelek támogatásában bízott és szorgalmazta a görögkatolikus egyház közeledését a római katolikus egyházhoz, míg Saskevics az ukránok összefogását sürgette. Az ukrán nép jövőjét tekintve a galíciai ukránokon belüli megosztottság a későbbiekben is fennmaradt, ami az 1840-es évektől kibontakozó ukrán nemzeti mozgalom eltérő irányzataiban is megmutatkozott.⁷¹³

A nyugati modernizáció ideológiai hatásait átvevő Oroszországban és Lengyelországban is, a homogenizáció és az asszimiláció hatásainak kivédésére a 18–19. század fordulóján a magát ukránnak tartó értelmiség döntő elhatározásra jutott az ukrán irodalmi nyelvről. A régi ukrán elit számára az irodalmi nyelv az egyházi ószlávval volt azonos, amely alapon az orosz nyelv is fejlődött. Az új értelmiség viszont az oroszról való különbözőség megerősítésére az ukrán nyelv megújítását a népnyelvre, a „falusiak által beszélt nyelvre” építette. Hrihorij Szko-

⁷¹² Jarosław Hrycak: *Historia Ukrainy 1772–1999: narodziny nowoczesnego narodu* (Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, 2000) 61.

⁷¹³ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* (Napvilág Kiadó, Budapest, 1998) 80.

„Amikor Galíciáról beszélünk, mindenekelőtt ajánlatos tisztáznunk, mit is értünk ezen a néven. Kelet- vagy Nyugat-Galíciára gondolunk-e, vagy mind a kettőre? Mert a különbségek jelentősek voltak. Mind kulturális, mind etnikai szempontból. A krakkói központú Galicja krakowska (Krakkói Galícia), amely csupán 1846-ban került a Habsburg Birodalomhoz, annak a lengyel kultúrának volt az erőssége, amely néhány évtizeden át itt szabadabban és akadálytalanabban fejlődhetett, mint Lengyelország másik két megszállt részében, az orosz, illetve porosz uralom alatt. [...] Kelet-Galícia volt a keleti zsidóságnak és a chasszidizmusnak, ennek a talán legfontosabb vallási-kulturális irányzatnak a központja is. Ahogy az orosz birodalomban kíméletlenül elnyomott ukrán nemzeti mozgalom szülőföldjének is Kelet-Galíciát tekintjük.”

Poliak Martin: Galícia. Európai Utas, 1991/4. 97–98.

voroda, Iván Kotljarevszkij és köreik ezáltal olyan nyelvváltozatot alapoztak meg, amelynek elsajátítói, azaz a mai ukrán nyelv hordozói sokkal nehezebben értik meg a régi ukrán nyelvemlékeket, mint amennyit például a mai angolt beszélőknek William Shakespeare szövegeivel kell küzdeniük. Az orosz gondolkodók között is voltak olyanok – mint például Alekszandr Gercen (1812–1870), Nyikolaj Csernyisevszkij (1828–1889) –, akik szembehelyezkedve a nagyorosz nemzeti ideológiával, az erőteljes oroszosítással, támogatták a nemzeti önrendelkezés elvét.⁷¹⁴ Ezt a nyelvi alapon meginduló nemzeti ébredést helyezik politikai alapokra a 19. század második felének gondolkodói.⁷¹⁵

3. A FORRADALOM ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS KORA

3.1. A Ruszin Főtanács (1848–1851)

Az 1846-os krakkói és galíciai felkelések beharangozói voltak a „népek tavaszaként” ismert forradalmi hullámnak, amely két évvel később egész Európát elárasztotta. Az 1848-as forradalmak Ausztriában is drá-

⁷¹⁴ Уо. 221.

⁷¹⁵ Ярослав Грицак: *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* (Генеца, Київ, 1996) 44.

mai változásokat idéztek elő. A Habsburgok soknemzetiségű birodalmának alávetett népei már nemcsak gazdasági és társadalmi reformokat követeltek, hanem önrendelkezési jogot és nemzeti függetlenséget is.

I. Ferdinánd (1835–1848) császár 1848. március 19-én aláírta a lengyelek politikai liberalizációról és szociális reformokról beterjesztett követeléseit, de ebben a dokumentumban a ruszinokról szót sem ejtettek. Április 13-án Lembergben megalakult a Lengyel Nemzeti Tanács, ahová a ruszinokat is meghívták, de – az őket önálló etnikumnak el nem ismerő lengyelek nagy meglepetésére és csalódására – visszautasították a felhívást és nem csatlakoztak.

Galícia fő kormányzója, Franz Stadion (1847–1848) kellően élelmesnek bizonyult ahhoz, hogy kijátssza egymás ellen a ruszinokat és a lengyeleket, fenntartva ezáltal a Habsburg-fennhatóságot a tartományban.⁷¹⁶ A kormányzó azt javasolta a császárnak, hogy szabadítsák fel a jobbágyokat a földesúri kötelezettségeik alól. Stadion azzal érvelt, hogy ezáltal nemcsak a lengyel nemesek függetlenedési terveit hiúsítanák meg, hanem elnyernék a parasztok háláját a Monarchia iránt ezekben a kritikus időkben.

A bécsi udvart meggyőzték ezek az érvek és 1848. április 23-i rendeletében I. Ferdinánd megszüntette a robotot Galíciában. A parasztok lelkesen fogadták a felszabadító pátenst. A kormányzat kárpótlást ígért a földesuraknak, ám a kártalanítási költség mintegy kétharmadát a későbbiekben a parasztokra ruházták át. Az egykori jobbágyok megkapták az általuk korábban művelt földek 70%-át, míg azok 30%-a a földesurak tulajdonában maradt. Összességében a parasztok átlagosan 14 katasztrális hold⁷¹⁷ fölhöz jutottak csak, ami alig volt elegendő egy átlagos család megélhetéséhez. Azáltal viszont, hogy a galíciai parasztok saját sorsuk urává válhattak, felébredt bennük az érdeklődés a politikai, kulturális és oktatási kérdések iránt. Megfelelő oktatásban részesülve és akár az értelmiség soraiba kerülve immár olyan politikai tényezővé válhattak, amit nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A galíciai ruszin értelmiség és a görögkatolikus egyházi vezetők egyre határozottabban léptek fel azzal az igényükkel, hogy népüket a Habsburg Birodalmon belül önálló etnikumként különböztessék meg.⁷¹⁸ 1848. május 2-án megalakult a Hrihorij Jahimovics (1849–

⁷¹⁶ Uo. 51.

⁷¹⁷ 1 katasztrális hold körülbelül 0,5 hektár.

⁷¹⁸ Jekelcsik Szerhij: *Ukrajna története. Egy modern nemzet születése* (Kairosz Kiadó, Budapest, 2014) 69.

„Mi, a galíciái ruszinok, a 15 millióból 1,5 millióan az egy nyelvet beszélő nagy rusz nép részei vagyunk. Ez a nép valamikor önálló volt, dicsőségben felvette a versenyt Európa legnagyobb népeivel. Volt saját írott nyelve, voltak saját alkotmányaik, saját fejedelmeik, egyszóval ez a nép jólétben és biztonságban élt. A kedvezőtlen sors és más politikai szerencsétlenségek következtében azonban dicső népünk széthullott és elvesztette az önállóságát, fejedelmeit és idegen uralom alá került [...] Keljetek fel testvéreink évszázados álmotokból, mert eljött a mi időnk. Legyünk végre azok, akiké válójában válhatunk. Legyünk végre ismét egy nép, más népekkel megértésben és szeretetben [...]”

Részlet a galíciái Ruszin Főtanács 1848. május 10-i manifestumából.

Idézi: Костянтин Левицький: Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 (Львів, 1926) 21–24.

1860) przemysli püspök⁷¹⁹ által vezetett, görögkatolikus papokból és világi értelmiségiekből álló Ruszin Főtanács (Holovna Ruszka Rada), a galíciái ruszinok első politikai szervezete.⁷²⁰ Az egyes településeken is tanácsok alakultak, népi önvédelmi csapatok szerveződtek. A Főtanács adta ki az első galíciái ukrán nyelvű újságot „Zorja Galicka” (1848–1857) címmel, népházat nyitott Lvivben/Lembergben, összehívta az ukrán értelmiségiek első kongresszusát, megszervezte az első Galíciái Ruszin Maticát.⁷²¹

A Főtanács „a rutén nép nevében, amely egy nyelvet beszél és 15 millió főt számlál” május 10-én kiáltványban követelte a közigazgatási autonómiát és Galícia két tartományra osztását.⁷²² Ez a manifestum tekinthető az első olyan hivatalos dokumentumnak, amelyben megfogalmazásra került a Habsburg Birodalom és az Orosz Birodalom területén élő ukrán nép egységének eszméje. Bemutatják benne a galíciái ukránok nemzeti sajátosságait, kiemelik a középkori Halicsi fejedelemség dicsőségét, amelynek az örökségét átvették. Kérelmezik, hogy az ukrán nyelvet vezessék be a kelet-galíciái iskolákban és az adminisztrációban, a tartományi kormányzati pozíciókat ruszinok töltsék be, és egyenjogúsítsák a görögkatolikus klerust a római katolikussal.

⁷¹⁹ 1860–1863 között galíciái metropolita.

⁷²⁰ Верига (1996) i. m. 166–177.

⁷²¹ A maticák az egész közép-európai térségben a szláv nemzeti ébredés intézményei voltak.

⁷²² Левицький (1926) i. m. 21–24.

A Habsburg Birodalom cseh területein évek óta fellendülőben volt az ausztrószláv mozgalom a szlávok beolvasztásának megakadályozására. Emiatt utasították vissza a frankfurti össznémet nemzetgyűlésre szóló meghívást, s helyette Prágában 1848. június 2–12. között megtartották a maguk fórumát, a szláv kongresszust, az egyik kezdeményező, a szlovák Ľudovít Štúr szavaival „önvédelmünk érdekében”. A kongresszusnak, amely először gyűjtötte egybe a birodalom szlávjait, három bizottsága volt: a cseh és a szlovák, a délszláv, valamint a lengyel–ruszin.

A lengyel–ruszin bizottságot František Palacký, a cseh nemzeti ébredés legbefolyásosabb személyisége és Mihail Bakunyin, az orosz anarchista mozgalom alapítója, a forradalom csehországi eseményeinek résztvevője kezdeményezték. A résztvevők a Ruszin Főtanács és a lengyelpárti Ruszin Kongresszus (Ruthenian sobor) képviselői voltak. A ruszinok és a lengyelek vitájában cseh ajánlatra született kompromisszumos javaslat: a ruszinok mondjanak le területi igényeikről Galíciában, a lengyelek pedig ismerjék el őket különálló etnikumnak, engedjék, hogy hivatalokat töltsenek be és használhassák nyelvüket.⁷²³ A kongresszus megegyezés nélkül félbeszakadt, miután a császári helyőrség belelőtt a prágai tüntetőkbe.

1848 októberében a Ruszin Főtanács Lvivben/Lembergben a helyi elit számára gyűlést hívott össze, hogy megvitassák a kultúra és az oktatás terén felmerülő igényeket. A tartományban e téren meglehetősen siralmas állapotok álltak fenn, az iskolázott ruszinok kétharmada ellengyelesedett, a jobbágság zöme pedig analfabéta volt. Azonban még így is elmondható, hogy az oktatásügy helyzete Kelet-Galíciában mind intenzitásában, mind számarányában jóval felülmúlta a nyugati területekét.

Az 1860-as években vette kezdetét a Magyar Északkeleti Vasút megépítése. Ennek során 1884-re megvalósult a Kárpátokon átnyúló vasúti összeköttetés a magyarországi és a galíciai ruszin területek között.

3.2. Politikai irányzatok

A Galíciával szomszédos északkelet-magyarországi ruszinok zömmel kitartottak a magyar forradalom és szabadságharc mellett. A magyarországi Máramarosban 1848 őszen a román, 1849 elején a galíciai határszélen élő ruszin falvak lakosságának egy része viseltetett ellenségesen a magyar hatalom iránt. Mindkét nemzetiségi mozgólódás közös pont-

⁷²³ Magocsi (2010) i. m. 438.

A mai szláv népeket három nagy csoportba soroljuk: nyugati szlávok (pl. lengyelek, szlovákok, csehek), déli szlávok (pl. szerbek, horvátok, szlovének, bolgárok) és keleti szlávok. A keleti szlávok az oroszok, a belaruszok (fehéroroszok), az ukránok és az önálló állammal nem rendelkező ruszinok, akiknek az ukránok a legközelebbi rokonaik, azonban megkülönböztetik magukat tőlük, míg az ukránok nem ismerik el a különállást, az ukránok egyik etnikai csoportjának tartják őket, nyelvüket pedig az ukrán egyik nyelvjárásának. A világ számos országa elismeri a ruszinokat, egységes kodifikált nyelvük azonban nincs.

ja volt, hogy a szomszédos területek elégedetlensége terjedt át. A hatalom által ide küldött magyar katonai erősítés a görögkatolikus papság segítségével tudta pacifikálni a helyi nemzetiségeket.⁷²⁴ A régiók egymásra hatása nem volt kivételes jelenség. Ez ismétlődött meg például az első világháború végén is, amikor a magyarországi ruszinlakta területeken a magyar tanácsok a budapesti ösztírozás forradalom hatására jöttek létre, az ukrán irányzatú tanácsokat pedig a szomszédos Galícia eseményei befolyásolták.⁷²⁵

A magyarországi ruszinok túlnyomó többségét tömörítő Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye területén nem került sor ellenforradalmi szervezkedésre, a jóval kisebb eperjesi püspökségben azonban más volt a helyzet. 1848 decemberében Eperjes (Prešov) osztrák megszállás alá került. 1849. január 29-én a városban a Habsburg-barát ruszinok szűk körét vezető Adolf Dobránszky, Alexander Duchnovics kanonok és Gaganez József eperjesi görögkatolikus püspök határozatot fogadtak el a magyarországi ruszin területek Galíciához csatolásáról. 1849 tavaszán a közvetlenül Bécsből irányított ruszin/ukrán koronataromány ügye mellé Dobránszky a galíciai ukrán vezetők egy részét is megnyerte. Az osztrák kormány azonban elutasította a magyarországi ruszinság körében széles társadalmi bázissal egyáltalán nem rendelkező ausztrószláv Dobránszky-kör elképzeléseit, bár nem lépett fel ellenségesen azok megfogalmazóival szemben.⁷²⁶

⁷²⁴ Molnár (2018) i. m. 167.

⁷²⁵ Jan Rychlík: Kárpátalja és Csehszlovákia 1918–1919-ben (ford. Bencsik Péter) *Aetas*, 2018/2. 133.

⁷²⁶ Molnár (2018) i. m. 113.

Galíciában az ausztrofil irányzat a galíciai ukránok felemelkedésének lehetőségét elsősorban a Habsburgok iránti rendíthetetlen hűségben látta biztosítottnak, és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig meghatározó erőt képviselt a galíciai politikai életben.

A polonofil irányzat, amely nem ismerte el a ruszinokat külön etnikumnak, a lengyelek egyik népcsoportjának tartotta őket, ezért rendkívül csekély volt a támogatottsága, a ruszinok körében pedig a 20. század elejére teljesen háttérbe szorult. A galíciai lengyelek számára a ruszinok az alsóbb néprétegeket jelentették, meggyőződésük szerint a művelt ruszinok nem kerülhetik el, hogy előbb-utóbb lengyellé váljanak.

A ruszofil irányzat azok körében vált népszerűvé, akik szerint a Habsburgok elárulták őket azzal, hogy a tartományt teljesen a lengyelek kezébe adták. Képviselőit vonzotta az Orosz Birodalom és az orosz kultúra tekintélye.⁷²⁷ A ruszofilok az orosz cár fennhatósága alatti egységben gondolkodtak, ami értelmezésükben a „Kárpátoktól az Urálig élő” oroszokkal való asszimilációban nyilvánult volna meg. A ruszofil mozgalom azonban az első világháború elejéig nem rendelkezett átfogó politikai programmal, a kohézió hiánya és a szinte kizárólag irodalmi kérdésekre való összpontosítás miatt nem jelentett veszélyt a Habsburg Birodalom területi egységére.⁷²⁸

Kezdetben közeledés volt megfigyelhető a galíciai ruszinok nemzeti mozgalmán belül kialakuló irányzatok között, de az 1880-as évektől kezdve azok egyre inkább eltávolodtak, illetve elhatárolódtak egymástól. A 19–20. század fordulójára a galíciai értelmiség és a papság körében az ukranofil nézetek népszerűsége növekedett meg, ami abban is megmutatkozott, hogy a ruszin mellett egyre gyakrabban használták identitásuk azonosítására és társadalmi-politikai szervezeteik elnevezésére az ukrán jelzőt. A galíciai ukranofil mozgalom egyre határozottabb ideológiai formát öltött, középpontba állítva a független ukrán állam megteremtésének igényét. Az oroszországihoz képest viszonylag liberális osztrák uralom alatti Galíciában erősebb nemzeti mozgalom fejlődhetett ki a ruszinok körében, így ez a tartomány vált az önálló ukrán identitás bölcsőjévé.⁷²⁹

⁷²⁷ Jekelcsik (2014) i. m. 72.

⁷²⁸ Алексей Топильский: *Формирование украинского национального самосознания на территории Галиции во второй половине XIX – начале XX в. Диссертация канд. ист. наук* (Тамбов, 2017) 27.

⁷²⁹ Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna: államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek* (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram Kiadó, Budapest, 2016) 11.

4. AZ AUTONÓM GALÍCIA

4.1. A közigazgatás működése

1849-ben a lengyel származású (idősebb) Agenor Gołuchowskit nevezték ki Galícia fő kormányzójává, akinek a hivatali ideje alatt (1849–1859) fokozatosan megváltozott a galíciai kormányzati rendszer. Gołuchowski volt az első politikus, akinek sikerült a császári politikát a lengyel nemzeti törekvésekkel összeegyeztetni. A galíciai kormányzó kiegyezett a lengyel nemességnek azzal a részével, amelyik egyre kevésbé bízott az önálló lengyel állam visszaállításának realitásában.⁷³⁰ Bécsnek mindvégig azt hangoztatta, hogy a lengyel–ruszin konfliktus csupán jelentéktelen helyi ügynek tekinthető, és Galícia felosztását semmi sem indokolja. Gołuchowski elítélte továbbá a ruszinok fokozódó oroszbarátságát és ezáltal a bécsi udvar iránti hűtlenségüket, így bizonygatva az osztrák kormányzatnak, hogy Galiciában szükség van a lengyel hegemoniára az erősödő ruszin nemzeti törekvések megfékezése érdekében.

Ugyancsak Gołuchowski javaslatára – aki a kormányzóságot letéve 1859–1860 között belügyminiszter volt – jelent meg 1860-ban az októberi diploma a birodalom államjogi rendezéséről, amely egyfajta föderalizálást jelentett volna, ami azonban csak részben valósult meg. 1861-ben a februári pátensben és az októberi diplomában meghatározott Birodalmi Tanács felállítására nem került sor, Galícia viszont engedélyt kapott egy törvényhozó gyűlés (szejm) összehívására, Gołuchowski pedig később a tartomány első helytartója lett (1866–1867 és 1871–1875 között).⁷³¹ 1864–1865-ben a hatóságok rendkívüli állapotot vezettek be annak hatására, hogy a szomszédban, az Oroszország fennhatósága alatt álló lengyel területeken 1863-ban kitört a legerőteljesebb oroszellenes lengyel–litván felkelés (powstanie styczniowe).

Adolf Dobránszky az ausztriai és magyarországi nem magyar nemzetiségek jogainak védelmében is tett javaslatot Ausztria és Magyarország föderalizálására. 1871-es politikai programjában⁷³² sorra vette,

⁷³⁰ Jekelcsik (2014) i. m. 71.

⁷³¹ Мар'ян Мудрий: Голуховський Агенор. In Андрій Козицький – Ігор Підкова (ред.): *Енциклопедія Львова*. Т. 1. (Літопис, Львів, 2007) 629–631.

⁷³² Adolf Dobriansky: *Проект политической программы для Руси австрийской* (Ставропигийській институт, Lvov, 1871) 4–6.

hol élnek a ruszinok képviselői. A részletes felsorolásban szerepelnek „a Kárpátok túloldalán, a Magyar Királyságban” élő ruszinok is.⁷³³

A föderalizálási kísérletek meghiúsultak, az osztrák–magyar kiegyezés (1867) után a birodalom duális állammá alakult át, ám I. Ferenc József császár (1848–1916) lassú liberalizációs politikát indított el a nemzetiségek irányában. Így Galícia 1873-tól de facto autonóm koronatartomány lett, papíron lengyel és ruszin hivatalos nyelvvel. A galíciai szejm és a tartományi hatóságok széleskörű előjogokat kaptak különösen az oktatás, a kultúra és a helyi ügyek terén. Többek között a cenzúra is sokkal enyhébb volt, mint a porosz és az orosz uralom alatt álló területeken.

A magyar és a galíciai lengyel sajtó is foglalkozott azzal az elképzeléssel, hogy Galícia a Habsburg Monarchia dualista átalakulásának zárásaként a magyar korona jogán csatlakozzon a Szent István-i államhoz a horvát kiegyezéshez hasonló szubdualista autonóm státus keretében. Ezzel kapcsolatban Andrássy Gyula magyar miniszterelnök (1867–1871) nem tett tényleges politikai lépéseket, de külügyminiszterként (1870–1879) többször is közbenjárt a galíciai autonómia ügyében.⁷³⁴

II. József korától a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nyelve a német volt, ami Galíciában 1861-ig alapvetően nem változott. 1861-től a tartományban hivatali nyelv lett a lengyel és a ruszin, Bukovinában a román és a ruszin. 1866-tól Galíciában az országos törvényeket a német mellett lengyelül és ruszinul is kiadták. Az Osztrák–Magyar Monarchiában az Osztrák Császárság államberendezkedését meghatározó 1867-es decemberi alkotmány nem teremtett új nyelvi helyzetet, hanem a kialakult többnyelvű közigazgatási gyakorlatot rögzítette. Galíciában 1869-től a németet felváltotta a lengyel, de a hivatalok az ügyfelekkel való érintkezésben használhatták minden, a tartományban „szokásosan használt nyelvet” (landesübliche Sprache). Galícia keleti felében ilyennek minősült a ruszin, azonban a gyakorlatban szinte csak a lengyelt használták.⁷³⁵

A bécsi kormányzat galíciai politikája csak időszakonként és a lengyelek nyomásának függvényében kedvezett a ruszin nemzeti törekvéseknek, de a cári udvarhoz képest jóval szabadabb kereteket biztosított

⁷³³ Fedinec – Cserniczkó (2020) i. m. 30.

⁷³⁴ Röss Imre: Andrássy Gyula, a „birodalmi miniszterelnök”? *Történelmi Szemle*, 2007/4. 535.

⁷³⁵ Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvpolitika és nyelvi jog Európa történetében* (Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019) 144–146.

A túlnyomórészt egyházi szláv nyelvű emlékek mellett a Kijevi Rusz időszakából fennmaradtak nem irodalmi igényű, a népnyelvhez közeli nyelvemlékek is. A lengyel és litván fennhatóság alatt a kancelláriai nyelv alapján a 16. századra közös óukrán-ófehérorosz világi irodalmi nyelv is kialakult. Az újabb területi széttagolódás nyomán a 18. századra ennek a nyelvnek a helyét Oroszországban az orosz, Lengyelországban a lengyel vette át, az ukrán lakosság végülis a saját anyanyelvéhez közel álló irodalmi nyelv nélkül maradt. Az ukrán népnyelv csak a szereplők nyelvi jellemzésének eszközeként jut nyilvánossághoz az iskoladramák közjátékaiban. Erre a komikus hagyományra épült a modern ukrán irodalmi nyelv megteremtője, Iván Kotljarevszkij (1769–1838) humoros „Aeneis”-travesztációja, amely 1794-től kéziratos másolatokban terjedt, s csak 1842-ben jelent meg először nyomtatásban. Az ukrán irodalmi nyelv szempontjából fontos műve a „Natalka Poltavka” című színmű (1838), amely az ukrán színpadok ma is játszott darabja. Kotljarevszkij hagyományteremtő alkotónak bizonyult: az új ukrán irodalmi nyelv klasszikus formáját Tarasz Sevcsenko (1814–1861) költészetében érte el, aki az ukrán lírát világszínvonalra emelte.

Zoltán András: Ukrajna nyelvi helyzete. Kisebbségkutatás, 2010/4.

számukra. Bécs ugyan inkább a lengyeleket favorizálta, de kifelé, és Oroszország gyengítése érdekében kész volt a ruszinok ügyét is támogatni. Csak az intette óvatosságra a bécsi kormányzatot, hogy a Monarchia keretei nem bírták volna el a 30 milliós Ukrajna bekebelezését, egy önálló Ukrajna pedig magához vonzotta volna a galíciai, a bukoviinai és a kárpátaljai ukrán érzelműeket is.

4.2. Az ukrán nemzeti mozgalom

Az 1848-as forradalmakat követően a galíciai ruszin nemzeti mozgalom a kulturális fázis szakaszába lépett.⁷³⁶ Ezek a sikerek azonban elsősorban a Habsburg Birodalom megrendülésének és a bécsi udvar engedékenységének voltak köszönhetőek. 1848-ban előtérbe került a vezetés problémája is Kelet-Galíciában: hagyományosan továbbra is

⁷³⁶ Jekelcsik (2014) i. m. 70.

a görögkatolikus klérus töltötte be az irányító szerepet, amelyik a bécsi udvar támogatását is élvezte.

A 18. századi emberek az etnikai különbségeknek nem tulajdonítottak nagy szerepet, sokkal inkább ahhoz a vidékhez és annak nyelvéhez, szokásaihoz, tradícióihoz ragaszkodtak, ahonnan származtak. A gazdasági egyenlőtlenségek is meggátolták, hogy az azonos származású jobbágy és földesúr valamennyire is „egy töről fakadónak” érezze magát. Más szóval, egy ukrán és lengyel nemes úgy gondolta, hogy sokkal több közös szál fűzi őt más ország nemeseihez, mint saját népének parasztjaihoz és polgáraihoz. A 19. század elején megjelenő új eszmrendszer azonban a közös nyelv és az azonos kultúra köré szervezte a közösséget. A francia forradalom alakította ki ezt az új nemzetérzést, amely az egyéni jogokat és függetlenséget nemcsak az uralkodónak, hanem minden egyes embernek megkövetelte. A közös nyelvet, szokásokat és hagyományokat hirtelen felismerték, megismertették és ápolni kezdték.

A nemzeti öntudat kifermálódásának kelet-európai folyamatában három általános fázist emelhetünk ki. A kezdeti szakaszban egy nosztalgizáló hajlamot vehetünk észre, ami általában abból állt, hogy egy-egy képzett és intellektuálisan érdeklődő emberekből álló csoport történelmi dokumentumokat, néphagyományokkal kapcsolatos tárgyakat gyűjtött össze abban bízva, hogy ez a birodalmi kultúrával szemben mindenkiben ellenérzést kelt. A második vagy kulturális fázis rendszerint a hazai nyelvnek a váratlan újjászületésében és az irodalmi, oktatási tevékenységekben való elterjedtebb használatában testesül meg. A harmadik vagy politikai periódus a nemzeti önkormányzaton (autonómián) alapuló intézmények megnövekedésének és a nemzeti törekvések kiszélesedésének igényét veti fel. Mint látni fogjuk, az ukrán nemzeti öntudat fejlődésének menete is a fentiek szerint alakult.

Az ukrán identitástudat kialakításában az ukrán értelmiség elsősorban népének olyan egységes jellemzőire összpontosított, mint a történelem, a folklór, a nyelv és az irodalom. Egyértelműen megállapítható, hogy az út a nemzeti identitástudat megteremtéséhez könyvekkel volt kikövezve.

Az ukrán nemzeti öntudat kialakulását vizsgálva fontos kiemelni, hogy az ukrán népnév viszonylag késői, 19. századi eredetű. A galíciai keleti szláv népesség sokáig nem használta önmaga azonosítására az ukrán kifejezést. Helyette a Rusz szóból származó, több jelentéssel bíró (latin) „rutén” és a (szláv) „ruszin” terminus terjedt el a körükben, ami egyrészt utalást jelentett a terület legkorábban

feljegyzett történelmi nevére (Vörös Rusz), másrészt a korábbi lengyel–litván nemzetközösség (Rzeczpospolita) egyik közigazgatási területére (Rusz Fejedelemség Lviv/Lemberg központtal).⁷³⁷ Az 1830-as évektől válik nyilvánvalóvá a felismerés, hogy Orosz Birodalom és a Habsburg Birodalom területén élő ukránok valójában egy néphez tartoznak, és mind a lengyelektől, mind az oroszoktól különböznek.

Galícia képezte a keleti szláv területek nyugati határát, ahol az évszázadok során állandósuló kulturális, vallási és politikai konfliktusok alakultak ki a lengyel–litván, majd az osztrák kormányzattal szemben, ami ellen a galíciai ruszinok csak egy saját, önálló identitással tudtak védekezni.⁷³⁸ Az 1772-ben megszerzett Galíciára a bécsi udvar kezdetől fogva mint alapvetően lengyel etnikumú provinciára tekintett, ezért a tartomány keleti szláv népsége körében eleinte csak lokális, nyelvi és vallási felekezeti identitás formálódása vette kezdetét. Galíciában különösen nagy jelentőséggel bírt a művelt elit megjelenése, mivel a rutén nemesség nagy része asszimilálódott és gyakorlatilag eltűnt, így az értelmiségnek és a görögkatolikus klérusnak kellett felvállalnia a ruszinok kulturális és politikai vezető szerepét. Talán egyetlen nemzetépítő folyamatban sem játszott olyan nagy szerepet az egyház, mint Galíciában. Mivel azonban a galíciai görögkatolikus klérus a Habsburg-kormányzattal kialakított jó kapcsolatainak megtartása érdekében a 19. század közepéig elzárkózott a nemzeti törekvések támogatásától, emiatt a ruszinok nemzeti mozgalma lassan vált önálló tényezővé a Galícian belüli társadalmi-politikai szinten.

A nemzeti identitástudat növelésében nagy szerepet játszott a nyelv, de az ukrán nyelv – amit az osztrák közigazgatás csak „rutén”-ként jelölt meg – mindig másodlagos szerepet játszott Galíciában. Az osztrák hatalomátvétel után Galíciában a latin lett a hivatalos nyelv, majd II. József a németet tette kötelezővé. 1869-ben a tartományban a lengyel a belső hivatali ügyintézés nyelvéné vált, így az ukrán ismét háttérbe szorult. A Lembergi Egyetemen 1784–1810 között tartottak ukrán

⁷³⁷ Yaroslav Hrytsak: *Historical Memory and Regional Identity among Galicia's Ukrainians*. In: Christopher Hann – Paul Robert Magocsi (eds.): *Galicia: A Multicultural Land* (University of Toronto Press, 2005) 186–187.

⁷³⁸ Paul Robert Magocsi: *Galicia: A European Land*. In: Christopher Hann – Paul Robert Magocsi (eds.): *Galicia: A Multicultural Land* (University of Toronto Press, 2005) 17.

nyelvű előadásokat, de azután egészen 1849-ig ismét csak német és lengyel nyelven engedélyezték az oktatást.⁷³⁹

A 19. század elején kezdődött el a galíciai ruszinok nemzeti öntudatra ébredése, amiben nagy szerepet játszottak Mária Terézia és II. József reformjainak beérő hatásai. Az identitástudatuk kialakításához az iskoláztatáson keresztül vezetett az út, tudatosítani kellett az emberekben, hogy közös sorson osztoznak, ki kellett nevelni a nemzeti büszkeség érzését és azt, hogy bátran vállalják a nemzetükkel való azonosulást. A ruszin értelmiség ehhez az eszközt a dicső múlt fellelevenítésében látta, így nem meglepő, hogy a nemzetépítők élvonalában a történészek álltak. Fontos szerepet játszott a nemzeti történelem kutatása és oktatása. Az pedig meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a régmúlt dicsőnek számítsen, és legyen kontinuitása. Ennek köszönhetően megnőtt az igény a képzett és kutatási tapasztalatokkal rendelkező történetírók iránt.

A legkorábbi, Galícia történelmét magában foglaló mű Johann Christian von Engel osztrák hivatalnok 1792-ben megjelent történeti munkája.⁷⁴⁰ Keletkeztek művek ruszin szerzők tollából is, de azok elsősorban az egyháztörténetre vonatkoztak.⁷⁴¹ 1847 végén maga a kormányzó, Stadion gróf rendelt magához néhány ruszin értelmiségit, hogy arról tájékozódjon, rendelkeznek-e feljegyzésekkel saját történelmükre vonatkozólag. Az első galíciai ruszin történeti művek szerzői az 1840–60-as években Denis Zubrickij (1777–1862) és Bohdan Dedickij (1827–1909) voltak, akik arra törekedtek, hogy a ruszinokat történelmi nemzetként mutassák be, amelynek hagyományai a Kijevi Rusz és a Halics-vollíniai fejedelemség koráig nyúlnak vissza.⁷⁴²

Az 1848-as forradalmakig a galíciai ruszin nemzeti mozgalmat még nem lehet önálló társadalmi-politikai faktornak tekinteni. A Galicián belüli lengyel kultúra egyre meghatározóbb fölénye motiválta a rutén nemzeti újjászületésért kibontakozó mozgalom megjelenésének szükségességét. Ennek kezdete a már bemutatott Ruszin Triász tevékeny-

⁷³⁹ Wolfdieter Bihl: Aufgegangen in Grossreichen: Die Ukraine als österreichische und russische Provinz. In: Golchewski Frank (Hrsg.): *Geschichte der Ukraine* (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993) 186–187.

⁷⁴⁰ Johann Christian Engel: *Geschichte von Halitsch und Vladimir bis 1772* (Franz Jakob Kaiserer, Wien, 1792).

⁷⁴¹ Michaele Harasiewicz: *Annales ecclesiae ruthenae* (Typis instituti Rutheni Staurupiginai, Leopoli, 1862).

⁷⁴² Anna Veronika Wendland: *Die Russophylen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 2001) 72–78.

ségéhez köthető. Az 1848-as forradalmi események tették lehetővé a nemzeti mozgalom résztvevői számára, hogy kulturális harcukat politikai platformon folytathassák tovább. Ebben a változásban az is fontos szerepet játszott, hogy a lengyel nemzeti törekvések meggátolásában a bécsi kormányzat felkarolta a ruszin nemzeti újjászületés ügyét. A „népek tavasza” hozzájárult ahhoz, hogy a galíciai rutén értelmiség kulturális-felvilágosító tevékenysége átalakuljon nemzeti-politikai jellegű mozgalommá.⁷⁴³

A galíciai nemzeti mozgalmak közül az ukranofil irányzat vált a legerőteljesebbé, amelynek végső célkitűzése az önálló, szabad Ukrajna megteremtése volt, amelyben együtt él az egész ukrán nép. A galíciai ruszinokra és az oroszországi kisoroszokra olyan egységes népként tekintettek, amely nyelvében és a kultúrájában is különbözik az oroszoktól. Az önállósodási és az államisági törekvésekben a galíciaiak játszották a legfontosabb szerepet, amiben közrejátszott nemcsak a Habsburg Birodalom toleránsabb hozzáállása, az Orosz Birodalom egyre fokozódó represszív politikája, hanem az is, hogy nemzeti öntudatuk modernebb jegyeket hordozott, mint az oroszországi kisoroszoké, és közelebb állt a közép-európai nemzetek identitásfelfogásához.⁷⁴⁴

Az orosz Nyikolaj Kosztomarov (1817–1885), valamint az ukrán Tarasz Sevcsenko (1804–1861) munkássága teremtette meg az ideológiai alapot az ukrán nemzeti mozgalom első közösségi formái, a több nagyvárosban működők ún. hromadák (közösségek) számára. Az első hromada Szentpéterváron jött létre. Kosztomarovot az első olyan kelet-európai történésznek tartják, aki nem csupán eseménytörténetet, hanem társadalomtörténetet írt. Mihajlo Hrusevskij szerint kettős, ukrán–orosz identitással bírt, a mozgalmon belül mérsékelt, liberális nézeteket vallott.⁷⁴⁵

A belső megosztottság és a tartományi lengyel dominancia ellenére a galíciai ukrán nemzeti mozgalom a 19. század utolsó harmadában jelentős fejlődést mutatott. 1868-ban az Proszvita (Felvilágosodás) nevű társaság, 1873-ban a Tarasz Sevcsenko Irodalmi Társaság

⁷⁴³ Ігор Бойко: Національне відродження у Галичині в ХІХ ст. та його значення для проголошення Західно-Української Народної Республіки. In: *Становлення та трансформація державно-правової думки в Галичині (ХVІІІ–ХХ ст.)* (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 2017) 22–23.

⁷⁴⁴ Fedinec – Halász – Tóth (2017) i. m. 29.

⁷⁴⁵ Vö. Олексій Ясь – Юрій Пінчук – Валерій Смолій: *Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник* (Вища Школа, Київ, 2005).

töltött be jelentős szerepet. A Proszvita idővel számos településen, illetve a két világháború között a történeti Kárpátalja településein is létrejött. A proszvítások olvasóköroket és nyilvános előadásokat szerveztek. Ezek keretében Kelet-Galíciában a görögkatolikus egyetemi hallgatók nyári szünidejüket a parasztközött töltötték, népdalokat és mondákat gyűjtöttek, ezáltal gazdagítva az ukrán nemzet szellemi örökségét.⁷⁴⁶ 1862-ben Prágában megalakult az első Szokol egyesület, amelyet hálózattá fejlődött a szláv területeken (lengyelek, ukránok, bolgárok, horvátok, szerbek, szlovének között), 1900-ban a galíciai Zavalljában az első Szics szervezet (nevét a kozák településtípusról, majd a kozák államiságot jelképező Szicsről kapta, s a kozák szicsek mintájára szerveződött), amely Galíciában és Bukovinában terjedt el. Ezek a hazafias testnevelő egyesületek mozgalommá terebélyesedtek, és jelentős szerepet töltöttek be Galíciában az ukrán nemzeti eszme elterjesztésében. A szicsekből nőttek ki az első világháborúban a szics lövész ezredek, illetve 1939-ben Kárpátalján a paramilitáris Kárpáti Szics.

A galíciai ukránok nemzeti szuverenitásának és „a Szan folyótól a Kaukázusig terjedő szabad, nagy és politikailag önálló Ukrajna” megteremtésének kívánalmát először a századfordulón Julian Bacinszkij (1870–1940) fogalmazta meg 1895-ben íródott brosrájában,⁷⁴⁷ melynek tételmondata: „A politikailag független Ukrajna – a gazdasági és kulturális fejlődés conditio sine qua nonja,⁷⁴⁸ és általában a lehetőség arra, hogy ez fennálljon.” 1900-ban Lembergben adták ki Mikola Mihnovszkij brosráját,⁷⁴⁹ amelyik szintén a „szabad, nagy és politikailag önálló Ukrajna a Kárpátoktól a Kaukázusig” jelszavával került a galíciai ukrán nemzeti mozgalom figyelmének központjába.

Galíciában vette kezdetét Mihajlo Hruszevszkij tudományos és politikai karrierje. Az ukrán nemzeti történetírást megalapozó Hruszevszkij az ukrán nemzetvé válásig megtett utat szakadatlan fejlődésként, evolúcióként értelmezte, amihez nem volt szükség forradalomra.⁷⁵⁰ Az első világháború előtti munkáiban a föderális állami berendezkedés és

⁷⁴⁶ Romsics (1998) i. m. 81.

⁷⁴⁷ Юліян Бачинський: *Україна irredenta* (Вид-во укр. молоді, Берлін, 1924). (Harmadik kiadás.)

⁷⁴⁸ Elengedhetetlen feltétele.

⁷⁴⁹ Микола Міхновський: *Самостійна Україна* (Друк. Уділова, Львів, 1900) 7–9.

⁷⁵⁰ Serhii Plokhy: *Unmaking Imperial Russia – Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (University of Toronto Press, 2005) 284.

„Galícia tehát ex definitione az ország leginkább európai része [...]. A hit, a vallás volt a menedék a kommunista ateizmus, azaz a Szovjetunió anticivilizációja ellen folytatott harcban. Vallásosságának köszönhetően éppen Galícia állt ellen a legnagyobb mértékben az ateizációnak és a kommunizációnak, és ezért nem sikerült lerombolni európai identitását. Sem a katolikus identitást, sőt valamilyen értelemben a poszt-monarchiás identitást sem. A Monarchiával ellentétben sem a militarizált Poroszország, még kevésbé a barbár Oroszország nem aspirálhatott arra, hogy valóban európai országnak nevezzeék. Ezt az örökséget szokták az idegen hatalom 19. századi lengyelföldi uralkodása értékes hozadéknak tartani.”

Zarycki Tomasz: *Region jako kontekst zachowań politycznych* (2002).

Idézi: Kubicki Paweł: *Galícia, mint szimbolikus régió* (ford. Keresztes Gábor) *Limes*, 2007/1. 82.

az autonóm tartományok előnyeit sorolta fel,⁷⁵¹ továbbá tartózkodott az „ukrán kérdés” radikális megoldásától, és az ukrán szuverenitásnak nem tulajdonított kizárólagos jelentőséget. Oroszország olyan jellegű decentralizációjában gondolkodott, amelyen belül az egyes tartományokban a többségben élő etnikumok közigazgatási önkormányzati joggal lennének felruházva.⁷⁵² Az első világháború ugyanakkor szerrinte megteremtette a lehetőségét az Orosz Birodalmon belül a gyökeres társadalmi és politikai változásoknak, kiéleződtek a „centrum” és a „peremtartományok” közötti ellentétek, ami elősegítette a birodalmon belüli „államiság nélküli népek” számára, hogy „nemzeti terveiket”, azaz a nemzeti önrendelkezési jogot megvalósítsák. A cári Oroszország széthullása megteremtette a lehetőségét az ukrán önállóság létrehozásához, és hogy az ukrán területek „egységes nemzettestté” váljanak.⁷⁵³

⁷⁵¹ Михайло Грушевський: *Твори у 50 т.* Т. 1. (Світ, Львів, 2002) 66; Михаил Грушевский: *Единство или распадение России.* *Украинский вестник*, 1906/3. 139–151.

⁷⁵² Грушевський, Т. 1. (2002) i. m. 9.

⁷⁵³ Светлана Иваницкая: Публицистика М. С. Грушевского периода ссылки (февраль 1915 – март 1917 гг.) как исторический источник. In: *Источник и его роль в историческом познании* (Нижний Новгород, 2012) 114.

A történész több művében is megfogalmazta azon meggyőződését, hogy az 1890-es évektől kezdve Galícia vált az ukrán társadalmi és politikai gondolkodás olvasztótégelyévé egész Ukrajna számára.⁷⁵⁴ Az „Ukrán Piemont” című 1907-es tanulmányában pedig „Ukrán Galíciát” nevezi meg az „ukrán újjászületés” kiindulópontjának, mert e tartomány a 19. század végére mintegy kulturális arzenállá vált az ukránok számára, ahol megteremtődtek az alapok a nemzeti kulturális és társadalmi-politikai mozgalom kiindulásához.⁷⁵⁵

Az ukrán történelmet tíz kötetben összefoglaló műve első könyve bevezető részében Hrusevszkij munkája tárgyaként annak a népnek a történetét jelöli ki, melyre „ma ukrán nép néven gondolunk”, s melyet más néven „kisorosznak”, „dél-orosznak”, „egyszerűen oroszoknak vagy ruszinnak” neveznek. A szerző szerint az „ukrán” népnév a 19. században kezdett elterjedni, s a 20. század elejére fokozatosan szorította ki az egyéb megnevezéseket, ám a nyugati részeken (Galíciában, Bukovinában és a Magyarországhoz tartozó területeken) még széles körben használatos a „ruszin” etnonima. Hrusevszkij amellett foglal állást, hogy az ukrán nyelvet három államban (Oroszországban, Ausztriában és Magyarországon) beszélik.⁷⁵⁶

Hrusevszkij úgy vélte, hogy az Északkelet-Magyarországon élő szlávok is az ukrán nép részei, és nyelvük is ukrán. Többen mások is hasonlóan vélekedtek, közte a galíciai Jakiv Holovackij vagy a bukovinai Hrihorij Kupcsanko. Mihajlo Drahomanov szerint ez a régió olyannyira izoláltan él a szomszédos szlávoktól, mint Ausztrália Európától, s körükben a moszkvofilizmus dominál.⁷⁵⁷ Iván Franko pedig, az ukrán nemzeti mozgalom egyik emblematikus alakja a millennium időszakában arról értekezett, „nem vagyunk az ellen, hogy a mi magyar–orosz testvéreink jó magyar patrióták legyenek. Lakóhelyükkel, gazdasági és kulturális érdekeikkel szervesen kapcsolódnak Magyarországhoz, és jól értjük, hogy nem tudjuk eltépni ezt a kapcsot, mert az természetes, a földrajzi helyzetből következik. Ellenben úgy véljük, hogy nekik öntudatos ruszinoknak kell lenniük, élő és tevékeny részei

⁷⁵⁴ Михаил Грушевский: *Освобождение России и украинский вопрос: статьи и заметки* (Санкт-Петербург, 1907) 51.

⁷⁵⁵ Uo. 116.

⁷⁵⁶ Fedinec – Csernicško (2020) i. m. 28.

⁷⁵⁷ Михайло Драгоманов: *Галицько-руське письменство* (З друкарні Товариства имени Шевченка, Львів, 1876) 23.

kell legyenek annak a nemzetnek, amelyhez eredetük szerint, történelmi és lelki tradícióik szerint tartoznak.”⁷⁵⁸

A századforduló után az ukrán mozgalom két erős áramlata – az ukrán nemzeti és az oroszbarát – egyaránt a Monarchia felbomlására törekedett. Ebbe a folyamatba belefért a nemzeti radikalizálódás is.⁷⁵⁹

⁷⁵⁸ Fedinec Csilla – Szakál Imre – Csernicskó István: *A magyarországi ruszinok és ukránok* (Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020) 37.

⁷⁵⁹ Tefner Zoltán: Az ausztrópolonizmus utolsó békeévei. *Valóság*, 2006/5. 16–47.

VII. AZ OROSZ BIRODALOMBAN (1764–1917)

1. A KRÍMI KÁNSÁG

1.1. A Krími Kánság a kücsük-kajnardzsi békéig

A Romanov-dinasztia uralkodásának háromezred alatt (1613–1917) az Orosz Birodalom területe félelmetes tempóban – naponta 140 km²-rel – növekedett. A 18. század végén II. Katalin hódításai meghaladták I. Péterét, 1762 és 1796 között a birodalom területe megduplázódott.⁷⁶⁰ Stratégiai szempontból megkülönböztetett jelentősége volt az 1768–1774-es orosz–török háborúnak,⁷⁶¹ amelynek eredményeként Oroszország nemcsak jelentős területgyarapodást könyvelhetett el, hanem megszerezte a rég óhajtott kijáratot a Fekete-tengerre, és megnyílt a lehetőség az Oszmán Birodalom által függetlennek kimondott, valójában vazallusi állapotban lévő Krími Kánság bekebelezésére.⁷⁶²

Az 1760–1770-es években a Krími Kánság lakossága sokszínű volt. A letelepedett életmódot folytató krími tatárok nomád jediszáni, budzsáki, dzsambujluki (perekopi) tatárokkal osztoztak a félszigeten. Ezeket a nem krími tatár törzseket összefoglaló néven általában nogaj tatároknak⁷⁶³ nevezi a szakirodalom, akik a félsziget lakosságának nagyjából 40%-át tették ki, és gyakorta nem csupán a Krím-félszigeten, hanem annak határain túlra is vándoroltak. A különböző törzsek közötti konfliktusok jelentősen megnövekedtek a centrális hatalom kiépítését,⁷⁶⁴ a nogajok északabbra költözésével pedig a Fekete-tenger

⁷⁶⁰ Mihail Heller: *Az Orosz Birodalom története* (Osiris Kiadó, Budapest, 2003) 414.

⁷⁶¹ „Orosz–török háború”-nak nevezik az Orosz Birodalom és az Oszmán Birodalom háborúit a 16–20. század folyamán, melyekből több mint tízet jegyzett fel a történelem.

⁷⁶² Heller (2003) i. m. 415.

⁷⁶³ A Nogaj mongol kán által alapított, róla elnevezett állam a mai Kazahsztán északnyugati részét foglalta el, az Arany Horda hűbérese volt, majd annak felbomlása után a Krími Kánság részfejedelemsége lett (Jediszánnal, Budzsákkal, Dobrudzsával együtt).

⁷⁶⁴ Тетяна Бикова: Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 2003/6. 13–17.

partvidékén keletkezett demográfiai úr is elősegítette az oroszok ké-sőbbi hódításait.⁷⁶⁵

Ezek a feszültségek Moszkva figyelmét is felkeltették. Ismerve a kánságon belüli ellentéteket, II. Katalin a Krími Kánság lakóinak szabadságvágyára apellálva tervezte meg első orosz–török háborúja alatt az Oszmán Birodalom és a tatár állam szétválasztását. 1769-ben a következő utasítást adta diplomatáinak: „Úgy véljük: jelen körülmények között a Krím és annak összes tatár népét az Oszmán Birodalom iránti hűségükben azzal lehet megrendíteni, ha elültetjük gondolataikban az önállósodás lehetőségét valamennyi kormányzattól, azzal az ígérettel, hogy ebben a törekvésükben tőlünk valódi segítséget kaphatnak.”⁷⁶⁶ Az orosz politika lényege az volt, hogy a feszültségeket kihasználva fokozatosan hozzanak létre szövetségeket a különböző törzsekkel.

A Fekete-tenger a 18. századi orosz terjeszkedés harmadik nagy iránya volt a Balti-tenger és a Lengyelország fennhatósága alatt lévő nyugati Rusz (Ukrajna) után.⁷⁶⁷ Ezek a célok természetesen összekapcsolódtak. Mint a korábbi fejezetekben láthattuk, az Orosz Birodalom déli expanziója már a 17. században megkezdődött. Az 1667 és 1681 közötti orosz–török háborút lezáró bahcsiszaraji békét követően a Krími Kánság az maradt, ami volt: az Oszmán Birodalom felvonulási területe, amely a békék ellenére is gyakran volt katonai betörések színhelye.⁷⁶⁸ Az 1680-as években a kozákok aktív részvételével több orosz kísérlet történt a kánság elfoglalására. Az oszmán–krími tatár pozíciók gyengítése céljából indította I. Péter azovi hadjáratait 1695-ben, többek között Iván Mazepa vezetésével. Ennek eredménye lett Azov erődjének elfoglalása és a Dnyeper alsó folyásánál épült török–tatár erődítmények lerombolása.⁷⁶⁹

Az orosz sikerek még a 18. század elején is csak ideiglenesek voltak, hiába foglalta el és égette fel orosz csapatok élén Christoph von Münnich a káni fővárost, Bahcsiszarajt, az orosz fennhatóság megszi-lárdulására az 1770-es évekig kellett várni. Az Orosz Birodalom lengyelországi beavatkozása váltotta ki Konstantinápoly (a mai Isztam-

⁷⁶⁵ Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994) 45–46.

⁷⁶⁶ Uo. 14.

⁷⁶⁷ Heller (2003) i. m. 416.

⁷⁶⁸ Наталія Яковенко: *Нарис з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* (Генеца, Київ, 1997) 264.

⁷⁶⁹ Олександр Гуржій – Тарас Чухліб: *Україна крізь віки*. Т. 8. *Гетьманська Україна* (Видавничий Дім Альтернативи, Київ, 1999) 159.

bul) ellenszenvét, ami 1768-ban a háború kitöréséhez vezetett. A két fronton zajló háború felőrölte a két hanyatló szövetséges, az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita erejét. Hamarosan a Fekete-tengert a fél világot keresztülhajózva odaérő orosz flotta ellenőrizte. Az orosz szárazföldi csapatok pedig sikeresen nyomultak be a Krím-félszigetre, Havasalföldre és Moldvába.

Bár az Oroszországban 1770-ben kezdődő pestisjárvány óriási károkat okozott, valamint a cárnőt a Pugacsov-felkelés és a gazdasági nehézségek is szorították, a Lengyelország felosztása fölötti első alku biztosította az Oszmán Birodalommal szembeni sikert is.⁷⁷⁰ Azt nem szabad elfelejteni, hogy a Krím irányába történő terjeszkedés egy nagyobb léptékű orosz külpolitikai elképzelés részét képezte, amelynek végső célja a Fekete-tenger fölötti ellenőrzés megszerzése, az Oszmán Birodalom európai pozícióinak gyengítése, sőt megszüntetése volt. Ennek részét képezték a Kaukázuson túli területek irányába való törekvések is, vagy az olyan tervek, mint Moldova, Havasalföld és Beszszarabia egyesítése egy független államba Dákia néven, amire végül nem került sor.⁷⁷¹

II. Katalin egy „Görög Birodalom” létrehozásáról álmódzott, mely cél elérésében csupán az egyik – bár fontos – lépés volt a Fekete-tenger északi partvidékének és a Krím-félszigetnek a megszerzése. Ezzel együtt a birodalmi terjeszkedést nyugati kapcsolataiban II. Katalin a kereszténység védelmében tett erőfeszítésként tüntette fel. II. József osztrák császár segítségét a cárnő már egyenesen Konstantinápoly felzabarádításához és a görög monarchia megújításához kérte, megjegyezve, hogy a trónra legfiatalabb fiú unokáját ültetné, és hogy a „két korona [értsd a bizánci és az orosz] soha nem egyesülhetne egy főn”.⁷⁷²

Az 1768-ban indult orosz–török háborúban, kihasználva a fentebb említett feszültségeket, Moszkvának sikerült maga mellé állítania a no-gaj tatárokat, aminek végeredményeként a kán is hűséget esküdött az orosz uralkodónak. Az orosz csapatok 1771-ben megszállták a Krímet, és 1772-ben a Karasu Bazaarban (Bilohirszk) kötött béke értelmében a Krímet egy új hatalom, az Orosz Birodalom nyilvánította függetlenné, saját fennhatósága alatt.⁷⁷³ Ezt az állapotot Konstantinápoly is kényte-

⁷⁷⁰ Heller (2003) i. m. 418–427.

⁷⁷¹ Бикова (2003) i. m. 15.

⁷⁷² Уо.

⁷⁷³ David R. Marples – David F. Duke: Ukraine, Russia and the question of Crimea. *Nationalities Papers*, 1995/2. 263.

1775 nyarán a szerb származású orosz tábornok, Pjotr Tekeli (Petar Tekelija) (1720–1792) vezetésével a török háborúból hazatérő orosz hadak a Zaporizzsjai Szics irányába vették útjukat. A Szicsset őrző nagyjából 3000 főt kitevő kozák őrség Petro Kalinisevszkij parancsára nem állt ellen. Június 15-én az oroszok lerombolták a Zaporizzsjai Szicsset, az ott található értékeket és iratokat Szentpétervárra vitték. A sztársina több tagját Szibériába száműzték, Petro Kalinisevszkijt, a Szics akkor 85 éves utolsó hetmanját egy monostorba zárták, ahol 1803-ban 113 éves korában halt meg.

len volt elismerni a kücsük-kajnardzsi békében. Az 1774. július 10-én aláírt békeszerződéssel Oroszország megkapta Azovot, Kercset, Kinbrunt, a Don, a Dnyeper és a Bug torkolatát, valamint a Kercsi-öblöt. A szultántól függetlennek nyilvánították a Fekete-tenger partvidékét, az orosz flotta pedig akadálytalanul hajózhatott a Fekete-tengeren. A Girájok⁷⁷⁴ vezette Krím kikerült az oszmán fennhatóság alól, ezzel együtt elkerülhetetlenül az Orosz Birodalom felé sodródott.

A kánság ily módon bekövetkezett kiszolgáltatottsága az Orosz Birodalom felé a zaporizzsjai kozákokra is jelentős hatással volt. II. Katalinnak 1774 után már nem volt szüksége a Szicsre a tatárok elleni harcban, sőt, a cárnő úgy vélte, csupán a központi hatalom felállításának gátját képezik a kozákok. 1775-ben manifesztumban közölte: „Ezúton kívánjuk Birodalmunk hű alattvalóival tudatni, hogy a Zaporizzsjai Szics végérvényesen feloszlott, a jövőben még a zaporizzsjai kozák név használata is tilos, mivel ezek a legmagasabb parancsunkat megszegő kozákok kihívóan pimasz cselekedeteikkel megsértették Uralkodó Felségünket.”⁷⁷⁵

⁷⁷⁴ A dinasztia 1441 és 1783 között uralkodott a Krím-félszigeten. A bahcsiszaraji palota elsősorban a Girájok dinasztikus központja volt. A Krími Kánságban a kánt választották, de csak Dzsingiszidák, pontosabban a Giráj család (Dzsingisz legidősebb fia, Dzsocsi leszármazottai) közül választhattak. Miután az Orosz Birodalom elfoglalta a Krími Kánságot, a Girájok az Oszmán Birodalomba költöztek, majd szétszéledtek a világban. Ma is élnek a család egyenesági leszármazottai.

⁷⁷⁵ Heller (2003) i. m. 429.

1.2. A Krími Kánság integrálása az Orosz Birodalomba

Azt, hogy miért nem kebelezte be II. Katalin rögtön a Krímet az 1774-es kücsük-kajnardzsi béke után, leggyakrabban azzal magyarázzák, hogy az orosz terjeszkedést rosszállóan szemlélték az európai országok. A két birodalom közötti kücsük-kajnardzsi békét egyetlen európai hatalom sem ismerte el. A teljes közigazgatási inkorporáció nem volt sürgős, mivel a Fekete-tenger északi partvidéke és a félsziget fölötti stratégiailag roppant előnyös kontroll így is a cárnő kezében összpontosult. A Krím továbbra is az egyik legfontosabb stratégiai hídfőállást képezte Ázsia irányában, de az Oszmán Birodalom gyengülését jelezve, immár orosz fennhatóság alatt.⁷⁷⁶

A kánság 1783-as teljes bekebelezését inkább a félsziget belső állapota indokolta, mintsem a nemzetközi hangulat. A független Krím, ahogyan II. Katalin fogalmazott, „nem hozott megnyugvást Oroszországnak”, sőt, újabb feszültségek jelentek meg, amelyek újabb költségekkel jártak a birodalom számára. A cárnő úgy döntött, hogy egyesíti a Krími Kánságot a birodalommal, hogy a félsziget ne legyen „haramiák és lázadók fészke”.⁷⁷⁷ Közvetlenül a sorsdöntő béke után II. Katalin megpróbálta egy hozzá hű kán hatalomra juttatásával a félsziget centralizációját erősíteni. Sahin Giráj (1777–1782, 1782–1783) kán megválasztását 1777-ben orosz katonai alakulatok segítették elő. Míg az új kán központosításra törekedett, addig ezt a tatár klánok igazán rosszul fogadták, a folyamatos lázongások közrejátszottak abban, hogy az uralkodó a bekebelezés mellett döntött.⁷⁷⁸ Az inkorporációt támogatta Grigorij Patyomkin is, az uralkodónő kegyence, aki a frissen szerzett déli területeken széleskörű felhatalmazást kapott.

Az 1783-ban kiadott, a „Krím-félsziget, Tamany és az egész Kubán-part Oroszországnak való alárendeltségéről szóló” okirat aláírását követően egy évig katonai közigazgatás működött a kánságban az úgynevezett Muzulmán Tanács nevű irányító testület létrehozásával. 1784. február 2-án a kánság korábbi területe a Tavrijai Kormányzóság⁷⁷⁹ területévé vált, amelyhez hozzátartozott a Tamany-félsziget és a Pere-

⁷⁷⁶ Бикова (2003) i. m. 13.

⁷⁷⁷ Уо.

⁷⁷⁸ Павло-Роберт Марочій: *Україна. Історія її земель та народів* (Видавництво В. Падяка, Ужгород, 2012) 265–266.

⁷⁷⁹ Tavrija (Tavrida, Tavrika) – a Krím-félsziget neve az ókorban. Az Orosz Birodalom a bizánci hellenizmussal való „kontinuitás” alátámasztására vette elő. Олексій Ясь: Таврида. In: *Енциклопедія історії України*, <https://bit.ly/3xNKYCg> (2021-07-20).

Kercs városát, mint a Krím-félsziget több városát is, görög telepések alapították. Az i. e. 6. században a két tengert elválasztó félsziget csücskén Milétosz görög metropolis Pantikapaion néven hozott létre gyarmatot. A város a középkortól kezdve több fennhatóságot is megélt, jelentősége különösen fontos volt az Azovi- és a Fekete-tenger medencéje közötti kereskedelemben betöltött szerepe miatt. Birtoklása komoly stratégiai előnyt jelentett, s jelent napjainkig.

koptól északra, egészen a Jekatyerinoszlavi Kormányzóságig elterülő földek is. A terület első kormányzója Grigorij Patyomkin lett.

A félszigeten hamarosan megkezdődött Szevasztopol építése – amely azóta is mind a mai napig az orosz Fekete-tengeri hadi flotta bázisa – és a Fekete-tengeri orosz flotta felszerelése. A patyomkini tervek megvalósulásához természetesen idő kellett. II. Katalin 1787-es látogatásának idejére csupán a díszletekre tellett. A Krím bekebelezése és az uralkodónő déli útja újabb háborút provokált az Oszmán Birodalommal. Bár egyes tanácsadói inkább a Krímről való lemondásra biztatták II. Katalint, aki 1790-ben elesett a Habsburgok támogatásától. A háború azonban orosz győzelemmel ért véget, és az 1792-ben aláírt iasi béke megerősítette az 1774-es határozatokat, Törökország végleg lemondott a Krímről, elfogadta az orosz jelenlétet a Fekete-tenger medencéjében. II. Katalin Havasalföld és Moldva függetlenítésétől tekintett el, ezzel együtt további birtokokra tett szert az Azovi- és a Fekete-tenger partvidékén.⁷⁸⁰

A Krím közigazgatási státusza ezt követően többször is változott az Orosz Birodalmon belül. Az anyja, II. Katalin politikájával több helyen szembemenő I. Pál (1796–1801) 1796-ban három kormányzósági területén, beleértve a Tavrijait is, létrehozta az Új-oroszországi Kormányzóságot (Novorosszija). A gigantikus új közigazgatási egység nem sokkal élte túl a cárt. I. Sándor (1801–1825) 1802-ben rendeletileg visszaállította a Tavrijai Kormányzóságot, amely a 19. század első felében több belső közigazgatási változáson is átesett, amelyek következtében az Orosz Birodalom sajátos közigazgatási egysége lett. Tulajdonképpen két részből állt, a Fekete-tenger északi partvidékének kontinentális részéből, és a félszigetből, amelyen két különleges státuszú

⁷⁸⁰ Heller (2003) i. m. 430–432.

város volt, keleti végében Kercs és a délnyugati parton a fekete-tengeri flotta bázisa, Szevasztopol.⁷⁸¹

Az immáron Orosz Birodalomhoz tartozó Krím lakossága továbbra is igen sokszínű maradt, mindazonáltal az új állam hatalmának kiterjesztése ebben a tekintetben sem múlt el nyomtalanul. A félsziget lakosságának többségét a krími tatárok adták. A partvidékek városait főleg görögök, örmények és zsidók népesítették be, a Krími hegység lejtőin karaiták éltek,⁷⁸² a sztyeppei részen nomád nogajok. A folyamatos háborúzások, a hatalomváltások során lezajló népességmozgások következtében azonban jelentősen átalakult a félsziget lakosságának összetétele.

A 1760–70-es években a félsziget lakosságának száma csaknem a felére csökkent – 300 ezerről 151,7 ezerre.⁷⁸³ Más adatok szerint a Krím 400 ezres lakosságából 200 ezer az Oszmán Birodalom belső területeire telepedett át. Ezzel párhuzamosan Moszkva 1774 után gazdasági kedvezményekkel igyekezett serkenteni a betelepülést a Krímrre, beleértve külföldieket is. Patyomkin újonnan megszerzett területek átalakítására vonatkozó nagy tervének részét képezte a Krím népességösszetételének megváltoztatása is. Azonban a telepeseket a gazdasági kedvezmények sem vonzották a mindig forrongó hangulatú félszigetre. 1784 és 1787 között főként itáliai városokból és német területekről érkező telepések száma alig érte el a 160 főt.

Az oroszok ilyen irányú törekvéseivel párhuzamosan zajlott a Krím földtulajdonviszonyainak átalakítása is. 1796-ra több mint 280 ezer deszjatina⁷⁸⁴ föld került az orosz arisztokrácia tulajdonába, ahogyan az orosz jobbágyrendszert is kiterjesztették a krími parasztokra, akik addig nem éltek hasonló függőségi viszonyban. Később a birodalmi intézkedések részévé vált a görögök és a tatárok kitelepítése, helyükre pedig az orosz parasztok betelepítése. A 18. század közepétől a 19. század közepéig csaknem 200 ezer telepes érkezett a Krími Kánság területére, majd a Tavrijai Kormányzóságba, a legtöbben 1796 és 1815 között, összesen 90 ezer telepes.⁷⁸⁵

⁷⁸¹ Бикова (2003) i. m. 16–17.

⁷⁸² A krími karaiták a félsziget türk eredetű őshonos népcsoportja. A szintén türk eredetű és szunnita krími tatárokkal szemben a karaita judaizmus követői.

⁷⁸³ Бикова (2003) i. m. 17.

⁷⁸⁴ 1 deszjatina megközelítőleg 1,09 hektárnak felel meg.

⁷⁸⁵ Бикова (2003) i. m. 16–17, 21.

A jelentős kétirányú népességmozgás a 19. század közepére átalakította a Krím etnikai arculatát, a közel 600 ezer fő lakosságból ekkorra alig 400 ezer volt tatár, ezenkívül jelentős számú német, bolgár, zsidó, görög és örmény élt itt.⁷⁸⁶

2. A HETMANÁTUS MEGSZÜNTETÉSE ÉS INTEGRÁCIÓJA AZ OROSZ BIRODALOMBA

2.1. A Hetmanátus területeinek közigazgatási integrációja

A Hetmanátust megszüntető ominózus 1764-es dekrétumot követően megszűnt a hetmani poszt is. A Hetmanátus ügyeinek irányítását újra a Kis-oroszországi Kollégiumhoz rendelték. Az ún. Második Kis-oroszországi Kollégium (1764–1786) kilenc főből állt, tagjai között négy orosz tiszt volt, négyen pedig a kozák sztársinából kerültek ki, az elnöki megbízatást Pjotr Rumjancev kapta meg, aki egyúttal a főkormányzói tisztséget is birtokolta. Rumjancev feladata nem volt más, mint a sztársina lehető legtöbb tagját megnyerni a cárnő iránti hűségre, s tovább vinni a Hetmanátus integrációját a birodalomban.

Rumjancev kormányzói tevékenységének első nagyszabású intézkedése a Hetmanátus gazdaságának teljes átvilágítása volt. Ennek részét képezte egy népesség- és birtokösszeírás, amely napjainkig értékes forrásul szolgál a Hetmanátus történetének kutatói számára. A központi államhatalom kontrolljának kiteljesítésére szolgáló intézkedések fokozatosan felszámolták a volt hetmani kormányzat legkülönbözőbb szerveit, így azok hatáskörei egyre szűkültek, s már Rumjancev kormányzósága alatt gyakorlatilag megszűntek a Hetmanátus tradicionális igazgatási apparátusai. A sztársina tagjai közül a teljes birodalmi integráció felé haladó lépéseket esetleg elégedetlenül szemlélők kiengesztelésére is létezett mechanizmus. A kozák felsővezetők általános birodalmi rangokat szereztek, melyek hosszú távon vonzóvá és kifizetődővé tették számukra a „patriotizmust”.⁷⁸⁷

A hosszú 19. század elejére Kelet-Európában új rend alakult ki. A legfontosabb változás kétségtelenül a Rzeczpospolita megszűnése volt. Lengyelország hármass felosztásával, valamint az Oszmán Birodalom befolyási övezetének visszaszorulásával az ukrán etnikai területek

⁷⁸⁶ Уо.

⁷⁸⁷ Яковенко (2009) i. m. 514.

két birodalom fennhatósága alá kerültek. Lengyelország 1772-es felosztásával Habsburg birtok lett Galícia, Volhínia egy része és Podólia. 1775-ben Ausztria megához csatolta Bukovinát. 1793-ban, Lengyelország második felosztása során az Orosz Birodalom átlépett a Dnyeper jobb partjára Kijev és környékének, Volhínia és Podólia maradék részének bekebelezésével, majd 1795-ben a harmadik felosztással Beresztecsko és Holm vidékét is megszerezték.⁷⁸⁸ Az ukrán etnikumhoz tartozóknak így már csaknem 85%-át az Orosz Birodalom foglalta magában.⁷⁸⁹

Az orosz fennhatóság alá került területek adminisztratív átalakítása II. Katalin alatt kezdődött meg, aki 1775-ben rendelkezett a birodalom újjászervezéséről. Ennek értelmében az egész birodalom területén standardizált közigazgatási egységek jöttek létre – a kormányzóságok. Valamennyi kormányzóság legalább 700 ezer lakossal kellett, hogy bírjon, és területe povitokra (körzetekre) oszlott. Élükön a Szentpétervárból kinevezett kormányzó állt. Ebben a felosztásban csak 1797-ben következett be változás.⁷⁹⁰

A Hetmanátus igazgatását érintő legtöbb változás az 1780-as években következett be. 1781-ben megszüntették az ezredekre alapuló katonai közigazgatási rendszert. A Hetmanátust három kormányzóságra osztották: a Kijevire, a Csernyihivire és a Novhorod-szivverszkijire, amelyek a Kis-oroszországi Főkormányzóság fennhatósága alá tartoztak.⁷⁹¹ 1783-ban ezeken a területeken is bevezették a jobbágyságot. Ugyanebben az évben a kozák hadsereg a reguláris cári hadsereg részévé vált, az alsó kozákság, a „cserny” pedig az állami parasztok kategóriájába került. 1785-ben a kozák sztársina nemesi előjogokat kapott. Ez nagymértékben segítette a kozák elit felszívódását a cári adminisztrációba és integrációjukat az Orosz Birodalom politikai rendszerébe. 1786-ban pedig az egyházi földeket sajátították ki, ami jelentős csapást jelentett az ukrán vallási elitnek, valamint azoknak az intézményeknek, amelyek az előbbieket fenntartásában működtek.⁷⁹² A Hetmanátus jogi státuszának megszüntetése után csupán néhány évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a korábban jelentős önállósággal bíró régió utol-

⁷⁸⁸ Ярослав Грицак: *Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття* (Генеза, Київ, 2019) 35.

⁷⁸⁹ Магочій (2012) i. m. 295.

⁷⁹⁰ Уо.

⁷⁹¹ Наталія Полонська-Василенко: *Історія України. Т. 2. Від середини ХVІІ століття до 1923 року* (Либідь, Київ, 2002) 265.

⁷⁹² Грицак (2019) i. m. 36.

Az Alekszej Arakcsjev által tervezett katonai telepek gyakorlatilag azt a célt szolgálták, hogy a kilátástalanul hosszú, 25 éves szolgálati idő során az orosz hadsereg újoncai ne legyenek teljesen elvágva a külvilágtól. Az 1820-as évektől a katonai telepeken a katonák családtagjaikkal együtt élhettek, sőt bizonyos gazdálkodást is folytathattak, a telepekre ugyanis állami parasztokat is költöztettek. A rossz egészségügyi viszonyok, az időről időre fellángoló elégedetlenség végül arra ösztönözte a cári udvart, hogy a hadsereg ilyen jellegű létesítményeit felszámolja.

só megkülönböztető jegyeit is elveszítse. Utolsó lépésként 1835-ben eltörölték a tradicionálisan a litván törvénykönyvekre alapuló joghasználatot a Dnyeper menti területeken a magdeburgi joggal együtt.⁷⁹³

A 19. századi orosz irányítási forma egyértelműen központosított egyeduralom volt, amelyben kényesen ügyeltek a birodalom egyben tartására. Ilyen körülmények között az ukrán területek közigazgatási különállása teljesen elképzelhetetlen volt. A 18. század végétől kialakított, s időről időre változó közigazgatási rendszer elsődleges funkciója a birodalom egységének megőrzése és egységesülésének elősegítése volt. Különösen élénken nyilvánult ez meg I. Miklós cár (1825–1855) uralkodása alatt. Ahogyan Tarasz Sevcsenko megjegyezte: „Kérdezd az ukránt, moldvait, finnt: / hányféle nyelven hallgatnak mind?”⁷⁹⁴

A 19. század folyamán az oroszországi ukránok többsége kilenc kormányzóság kötelékében élt. A Hetmanátus valamikori területén hozták létre a Csernyihivi, a Poltavai Kormányzóságokat, a korábbi Szlobodai Ukrajnában ugyanilyen néven lett kormányzóság, amit 1835-ben neveztek át Harkivi Kormányzóságnak. A Zaporizzsjai területek 1775-ben Új-Oroszország (Novorosszija) részévé váltak, melyekből később a Jekatyerinoszlavi és a Herszoni Kormányzóságokat hozták létre. A valamikori Krími Kánság területén, mint már arról volt szó, a Tavrijai Kormányzóság jött létre. Az 1793-ban és 1795-ben Lengyelországtól megszerzett területeket a Kijevi, a Volinyi és a Podóliai Kormányzóságokba integrálták. Az említett kilenc kormányzóságon kívül ukránok éltek etnikailag kevertebb vidékeken is, mint a Doni és

⁷⁹³ Uo.

⁷⁹⁴ Tarasz Sevcsenko: Kaukázus (1845) (ford. Weöres Sándor) In: uő: *Kobzos* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1961) 138.

a Fekete-tengeri kozákság területein, valamint délnyugaton a Besszarábiai Kormányzóságban.⁷⁹⁵

Az új kormányzóságok irányítását az uralkodó által kinevezett kormányzón kívül egy hivatal, valamint különféle bizottságok és irodák is segítették. Valamennyi körzet irányításában részt vett az úgynevezett nemesi gyűlés, amely a körzet huszonötödik életévét betöltött, nemesi ranggal bíró férfijait tömörítette, és amely megválasztotta az adott körzet rendőri és nemesi előjáróját. Ezenkívül delegátusokat küldtek a kormányzóság nemesi gyűlésébe, amely 1831-től Kijev, 1835-től a korábban magdeburgi joggal rendelkező városok fölött is joghatósággal bírt. Ez alól csupán Odesza jelentett kivételt, amely központi fennhatóság alá tartozott.

A kormányzóságok felett bizonyos esetekben létrehoztak főkormányzóságokat is. Ilyenre nem került sor mindenhol az Orosz Birodalom területén, ez leginkább a határ menti területeken és különösképp az ukrán területeken volt megfigyelhető. 1832 és 1914 között létezett a Kijevi Főkormányzóság, amelynek fennhatósága kiterjedt a Dnyeper jobb partján elterülő földekre, a Kijevi, a Poltavai és a Volinyi Kormányzóságokra. A Kis-oroszországi Főkormányzóság, amely a Csernyihivi, a Poltavai, a Harkivi Kormányzóságokból jött létre 1835 és 1856 között, és az Újorosz-besszarábiai Főkormányzóság, amely a Krimre és Fekete-tenger északi partvidékére terjedt ki, nevezetesen a Herszoni, a Jekatyerinoszlavi és a Tavrijai Kormányzóságokra 1797 és 1874 között.⁷⁹⁶

A közigazgatási átalakítások mellett az új rend legnyilvánvalóbb jele az orosz hadsereg ukrainai jelenléte volt. Katonai erődök sora hirdette az orosz fennhatóságot, amit a lakosság leginkább a Hetmanátus volt területein 1797-ben bevezetett sorkatonai szolgálati kötelezettség révén érezhetett meg keservesen: a sorozóbiztosok ugyanis huszonöt éves katonai szolgálatra hívták be az embereket. Különösen áldatlan állapotok uralkodtak az Alekszej Arakcsejev volt hadügyminiszter, az Államtanácsban a hadügyi kollégium elnöke által 1810-ben létrehozott és 1857-ig működő katonai telepeken, melyekből húsz működött a Hetmanátus volt területein.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Магочій (2012) i. m. 295–297.

⁷⁹⁶ Петро Кралюк: *Історія України «без брону». Розвиток державності на українських землях* (Фоліо, Харків, 2020) 307; Магочій (2012) i. m. 300.

⁷⁹⁷ Владимир Томсинов: *Аракчеев* (Молодая гвардия, Москва, 2003) 322–337.

2.2. A Hetmanátus területeinek helyzete az Orosz Birodalomban

A hosszú 19. század kezdetén az ukrán területek legnagyobb részét bíró Orosz Birodalom hatalmas, ezzel együtt igen sok belső feszültséggel sújtott ország volt. A birodalom társadalmi, gazdasági, nemzetiségi töredezettségének kezelése mindig sajátos kapcsolatban állt a cárok épp aktuális külpolitikai törekvéseivel. Az időszak Orosz Birodalma politikai irányvonalának fő célkitűzése a minél szélesebb körű egységesítés volt, annak érdekében, hogy hatalmi státuszát fenntartsa, s lehetőleg azt növelje, ennek érdekében az elégedetlen hangokat elhalkítsa. A 19. század orosz uralkodói különféle módszerekkel igyekeztek ezt elérni, melyek a despotikus szigortól kezdve a társadalmi reformokig mozgó széles palettán át nagymértékben meghatározták az ukrán lakosság életét. Az ukrán historiográfiában az Orosz Birodalom ukrán területeit előszeretettel s nem kevés leegyszerősítéssel a Dnyeper menti Ukrajna elnevezéssel illetik. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy az ukrán területek az Orosz Birodalmon belül is mutattak eltéréseket.

Az Orosz Birodalom kötelékébe került ukrán területeket négy nagyobb régióra oszthatjuk, ezek pedig: Bal parti Ukrajna, Szlobodai Ukrajna, Jobb parti Ukrajna és Déli vagy Sztyeppei Ukrajna. A bal part jól elkülöníthető társadalmi és politikai jellegzetességekkel bírt. Ezek voltak a Hetmanátus korábbi területei, melyek folyamatosan veszítettek autonóm, majd félautonóm jogkörükből a 18. század folyamán. A Bal parti Ukrajna sajátosságát az adta, hogy itt volt a legmagasabb az ukrán etnikumúak száma.⁷⁹⁸ 1795-ben a „kisoroszkok” adták a helyi lakosság 98,1%-át. Fontos körülmény, hogy ez a lakosság legnagyobbbrészt a falvakban élt. Ezzel együtt a területek legjelentősebb kisebbségét a kereskedelemmel foglalkozó zsidók adták. Az orosz lakosok számának növekedése a 18. század végén indult meg. Ezenkívül éltek itt nem nagy számban görögök, vlahok, bolgárok is. A városi lakosság a 18. század végétől kezdve a 19. század közepéig fokozatosan többnemzetiségű, ám orosz nyelvű lett. A kozák sztársina nagybirtokos életmódja azonban hozzájárult az ukrán karakterük fokozatos elvesztéséhez. A nagybirtokos családok összes gyermekét nem volt képes ellátni a család, így a nemes ifjak számára a legkézenfekvőbb a hivatali vagy a tiszti karrier volt, amely általában magával vonta az eloroszosodást. Azonban a „kisoroszk” hazához való

⁷⁹⁸ Суббельний (1991) i. m. 187.

ragaszkodás sokak körében megmaradt. Többen lettek a népi kultúra művelésének támogatói.⁷⁹⁹

Az állami parasztokká vált kozákok a lakosság közel harmadát tették ki. 1832-ig kötelesek voltak jövedelmük negyedét adózni az államnak, és röghöz kötöttek lettek. Azonban nem kellett robotolniuk, és saját földterületüket eladhatták. A bal parti területeken, ahol a jobbágyságnak addig nem volt olyan múltja, mint a térség egyéb területein, még a jobbágyság megszüntetéséig is kisebbségben voltak a jobbágyi kötelezettséggel bírók. 1857-ben sem haladta meg a jobbágyok részaránya a Poltavai Kormányzóságban a 41%-ot, a Csernyihivi Kormányzóságban pedig a 45%-ot. Jaroszlav Hricak kortárs ukrán történész szerint a Bal parti Ukrajnában maradtak meg leginkább az ukrán különállásnak a jegyei az összes többi, orosz fennhatóság alá került terület közül.⁸⁰⁰

Szlobodai Ukrajna sok tekintetben hasonlított a bal parti területekre. A korábbi határterületen főleg a hűbéri követelések elől elmenekült kozákok és parasztok telepedtek meg, így a 18. század végén az ukrán lakosság aránya meghaladta a 85%-ot. Emellett itt jelentősebb volt az orosz etnikum jelenléte, főleg a terület központjában, Harkiv városában. A szabad élet után vágyó menekültek által kialakított, ezredekre alapuló, sok tekintetben informális közigazgatást 1765-ben cári rendelet szüntette meg, Szlobodai Ukrajna autonómiájával egyetemben. Az itt élő parasztok és kozákok fokozatosan elvesztették jogaikat, azonban a helyi földbirtokosok etnikai különbözőségüket viszonylag sokáig megőrizték, aminek jelentősége különösen akkor nyilvánult meg, amikor 1805-ben a harkivi egyetem megkezdte működését.

A 17–18. században sok viszontagságon átesett jobb parti területek jelentős lakosságvesztést szenvedtek el a lengyel–orosz–török csatározások közepette, ami telepítéseket vont maga után. A jelentős lengyel nemesi réteg jelenléte elegendő volt ahhoz, hogy a cári vezetés valamilyen különállóságot hagyjon ezeknek a területeknek, különösen ami a társadalmi és kulturális jellegzetességeket illeti. Az itt létrejött Kijevi, Podóliai és Volinyi Kormányzóságokat hivatalosan Délnyugati Területeknek nevezték, amelyek a Kijevi Főkormányzóság fennhatósága alá tartoztak. A terület sajátossága volt, hogy az arányaiban viszonylag kevés, csupán 5%-ot kitevő lengyel etnikum dominálta, amely az Orosz

⁷⁹⁹ Субтельний (1991) i. m. 187, 188; Грицак (2019) i. m. 36.

⁸⁰⁰ Грицак (2019) i. m. 36–38.

„Ha majd hallom: hogy özönöl / az ellenség vére, / ha majd ömlik
Ukrajnából / a tenger kékjébe – / akkor fel az égi szállok / s a kü-
szöbzig ott fent, / hálát adni. Hanem addig / nem ismerek Istent. /
Keljetek fel, zúzzátok szét / valamennyi láncot, / zsarnok-vérrel ön-
tözzétek / a szent szabadságot.”

*Tarasz Sevcsenko: Végrendelet (1845) (ford. Weöres Sándor).
<https://bit.ly/3kHkQW7> (2021-07-20).*

Birodalom nemességének $\frac{3}{8}$ -át adta.⁸⁰¹ A falvak lakossága a jobb parti kormányzóságokban 88%-ban ukrán volt. A régió sajátossága, hogy magas volt a jobbágyokban lévők részaránya: a Volinyi Kormányzóságban a parasztok 74%-a, a Kijevben 90%-a, Podóliában 91%-a állt jobbágyi függőségben. A Fekete-tenger közeli kikötői és az olcsó jobbágy munka nagyban segítette a lengyel nemesség (szlachta) gazdasági erejének megmaradását.

Azzal együtt, hogy egyik-másik ukránok lakta régióban sem volt olyan nehéz a parasztok sorsa, mint az említett kormányzóságokban, a paraszti ellenállás gondolata és gyakorlata is itt volt a legélebb. Különösen a „kolijivcsina” eseményei éltek élelken a falvak lakosainak emlékezetében, amit a költő Tarasz Sevcsenko az ukrán nemzeti mitológia, így a 19. századi ébredő ukrán nemzet kollektív emlékezetének részévé tett. A lengyel nemesség jelenlétének köszönhető különállás az 1830–31-es lengyel felkelést követően kezdett jelentősen visszaesni, amit a 19. század későbbi évtizedeiben jelentős ütemű orosz befolyásnövekedés követett. Különösen feltűnő volt Kijev eloroszosodása. A jobb part sajátossága volt továbbá a jelentős létszámú zsidó lakosság jelenléte, ami a népességszám 3,5%-át jelentette, több mint százezer főt. Az orosz hatóságok nem engedték a zsidók költözését a birodalom egyéb területeire, ez hozzájárult ahhoz, hogy a 19. század közepére a régió lakosságának már 10%-a zsidó volt.⁸⁰²

Az akkori Dél-Ukrajna sajátosnak tekinthető abban a tekintetben, hogy igazából nem képezte egységes közigazgatás részét, határvidék volt, főleg fegyverforgatók által lakott – még a 19. század közepén is minden hetedik lakos katonáskodásból élt. Figyelemre méltó, hogy valójában ezeknek a területeknek komoly mezőgazdasági értéke volt,

⁸⁰¹ Субтельний (1991) i. m. 188.

⁸⁰² Грицак (2019) i. m. 41.

amelynek kamatoztatására lehetőség nyílt, miután sikerült felszámolni a folyamatos háborúskodást. Igazi „lehetőségek régiójává” vált, ahová több mint 3 millió ember költözött át a 16–18. század folyamán, majd 1800–1863 között nagyjából 2,6 millióan. Új-Oroszország (Novoroszszija) II. Katalin cárnő nagy társadalmi kísérletének volt a terepe. Külföldiek letelepítése következtében etnikailag az egyik legszínesebb régiója jött létre az ukrán területeknek.⁸⁰³ A lakosság 71,5%-a 1782-ben ukrán volt. Ebben a mutatóban jelentős területi eltérések voltak: míg a Herszoni Kormányzóság népességének 90,6%-a volt ukrán, addig a Tavrijai Kormányzóságnak mindösszesen 24,4%-a.

A 19. század elejére kialakult európai rend segítette a központosított, erős birodalom felépítését. Az Oszmán Birodalom meggyengült és visszahúzódott, Lengyelország megszűnt, Franciaország a napóleoni háborúk utáni vereség traumáját igyekezett kiheverni. A Szent Szövetség kötelékében az Orosz Birodalom az osztrákok és a poroszok szövetségeseinek számított. Mindezek mellett a hosszú 19. század újabb területi gyarapodásokkal járt. 1809-ben megszerezték Finnországot, 1812-ben egész Besszarábiát, 1801–1828-ban a Kaukázuson túli területeket, valamint újabb és újabb területeket a Távols-Keleten.⁸⁰⁴ Ezeket a terjeszkedéseket a háborúk korlátozták. A terjeszkedés folyamatának megszakadása nem jelentette az orosz birodalmi gépezet belső struktúrájának meggyengülését. A birodalom irányítási modelljén a nemzetiségi mozgalmak elégedetlensége, a roppant kedvezőtlen szociális és gazdasági helyzet ellenére csak az első világháború tudott változásokat hozni. Nem véletlen, hogy ebben az óriási, mindent magába olvasztó gépezetben az ukrán történelem regionális jellege szinte tettenérhetetlenné vált.⁸⁰⁵

3. TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG

3.1. A Dnyeper menti ukrán területek társadalmi a hosszú 19. században

Az ukrán területek társadalmi rendszere a 19. század folyamán lassú átalakuláson esett át. A nemesség bár jogaiban egységes volt, az etnikai származást tekintve eltérő. Voltak köztük orosz nemesek, eloro-

⁸⁰³ Уо. 43.

⁸⁰⁴ Магочій (2012) i. m. 301–302.

⁸⁰⁵ Уо. 303.

szosodott lengyelek, vagy ellengyelesedett ukránok, az egykori kozák sztársina tagjainak utódai, sőt nemesi jogot szerzett krími tatárok is. A nemesi címek megszerzése bonyolult folyamat volt. A volt kozák sztársina családok tagjai gyakran hosszas bírósági eljárásokban vettek részt, hogy megszerezhessék az Orosz Birodalom nemesi címét. Az 1790-es években nagyjából 30 ezer nemes volt a Bal parti Ukrajnában, akik többsége kozák sztársinából került ki. 1790-ben a Kis-oroszországi kormányzó, Mihail Krecsetnyikov több mint 22 ezer fő esetében vonta kétségbe a jogszerű nemesi címszerzést. A kétségeket az orosz bürokrácia útvesztőiben kellett tisztázniuk az érintetteknek. 1803-ban 24 ezer nemesi jogát igénylő kérelmező ügye volt regisztrálva.⁸⁰⁶

A Jobb parti Ukrajnában némileg más volt a helyzet. A lengyel nemesség (szlachta) tagjai, csaknem 260 ezer fő, 1795-ben kapták meg a nemesi jogot. A volt kozák elit helyzete itt nehezebb volt. A 18. század zűrzavaros évtizedei, az uradalmak feldúlása, a jelentős iratpusztulás következtében nehezzé vált bizonyítani egyes kozák családok nemesi származását. Az illetékes orosz hivatalok 104 ezer kérelmezőből csupán 22 ezer esetében voltak hajlandók egyáltalán megvizsgálni a kérelmeket. Akik sikeresen megszerezték az orosz nemesi címet, azok rendelkeztek az összes privilégiummal, a személyi és a vagyonszabadságot, a jogot a nemesi bírósághoz, a birtokjogot és a jobbágybirtoklás jogát. Ez a gyakorlatban a birodalmi struktúrákba történő integrálódást jelentette. Az orosz nemesi jogot szerzők általában hivatalokat vállaltak a cári adminisztrációban, előfordult, hogy birodalmi jelentőségű posztokat is sikerült betölteniük. Az új címek egyre messzebb vitték őket a kozák múlttól és az ukrán parasztság hétköznapijaitól egyaránt.

1835-ben határozat született arról, hogy a volt kozák sztársina minden tagja – civilek és katonák egyaránt – jogot formálhattak a nemesi címre. Ez azt is jelentette, hogy a közközakság, a „cserny” ezt nem tehetette meg. Az ilyen kozákok egy része állami paraszttá vált, másik részük pedig a városokba költözött, ahol kereskedő vagy iparos vált belőlük. A kozákok egy jelentős része a Kubány – a Kaukázus északi hegy lábainak legjelentősebb folyója – vidékére telepedett át.⁸⁰⁷

Az ukrán területek minden kétséget kizáróan létszámát tekintve legjelentősebb társadalmi csoportja a parasztság volt. 1897-ben az ukrán etnikum 93%-a tartozott a parasztság körébe. Ez a hatalmas népréteg a jobbágyreformig két részre volt osztható: az állami parasztságra és

⁸⁰⁶ Uo. 304.

⁸⁰⁷ Uo. 306.

a jobbágyokra. Közülük az első csoport olyan személyekből tevődött össze, akik állami földbirtokokon vagy a korábbi lengyel királyi földeken éltek. Az állami parasztok közül sokan a kozák „cserny” tagjainak leszármazottai voltak. A földhasználatért cserébe adó- és robotkötelezettségük volt. A helyzetük jobb volt, mint a jobbágyoké, fokozatosan csökkentek a terheik, az 1830-as évektől megvásárolhatták földjeiket.

A jobbágyok nemesi vagy egyházi birtokokon éltek. 1783-tól fejadót voltak kötelesek fizetni, és megtiltották számukra a szabad költözködést, habár a jobbágyság mint intézmény az Új-oroszországi Kormányzóságban csak 1796-ban került bevezetésre. Az állami parasztok és a jobbágyok aránya területenként változott. Mint láthattuk, legnagyobb mértékben a Dnyepertől nyugatra voltak jelen a jobbágyok, ott 1858-ban a paraszti lakosság háromnegyedét tették ki. A sztyepei területeken ez csupán néhány százalék volt, 1858-ban mindössze 5,8%. A jobbágyoknak gyakorlatilag semmilyen joguk nem volt, azt leszámítva, hogy lehettek saját munkaeszközeik. Adhatták, vehették őket, a cári kormányzat helyzetüket azzal próbálta meg könnyíteni, hogy előbb 1808-ban megtiltották azt, hogy föld nélkül adhassák el őket, majd 1833-ban azt, hogy a legközelebbi rokonok nélkül adják el őket. Földesuruk felé robottal tartoztak, és a Dnyeper menti területek termékeny földjein a földesurak többsége meg is elégedett az ilyen jellegű kötelességteljesítéssel. Birtokostól függően heti 3–6 nap között változott a robot mennyisége. Egyes jobbágyok üzemekben, gyárakban is dolgoztak.

Az ukrán területek fontos társadalmi rétege volt a 19. században a városi polgárság. II. Katalin 1785-ben kiadott oklevele szerint a városi polgárságnak több csoportja volt. A magántulajdonosok, a kereskedők, a kézművesek, a külföldiek, a „köztiszteletben álló polgárok” – a bankárok, a korábbi tisztségviselők, az értelmiség. Az állami hivatalnokok fontos csoportját a közigazgatási tisztviselők és a papság alkotta. Az ortodox papok fokozatosan veszítettek privilegizált státuszukból az 1780-as évek végén a birodalom szekularizációs kísérletei következtében. Ennek legfontosabb eleme az egyházi földek szekularizációja volt, ami így kiszolgáltatta a papságot az államnak.⁸⁰⁸

A hivatalnoki kart és az értelmiséget főként oroszok képezték, a kereskedők között a zsidók voltak túlsúlyban. A kereskedelemből, kézművesiparból élő lakosok között az ukrán kormányzóságokban csupán 17,5% volt az ukránok aránya. A jogászoknak 17%-a, az íróknak és a

⁸⁰⁸ Uo. 309.

A Kubány folyó vidékén – a Fekete-tenger, a Volga deltája és a Kaukázus hegyvonulatai által körbevett területen – már az ukrán kozákok odaköltözése előtt is kozákok éltek, doniak és kaukázusiak. Az 1792-től folyamatos betelepülés után, az ukrán kozákokkal kiegészülve, a kubányi kozákság főként a 19. század első felében dúló kaukázusi háborúk során tett jó szolgálatot az Orosz Birodalomnak. Az 1917-es első – februári – orosz forradalmat követő zűrzavarban a kozákok kiáltották a Kubányi Népköztársaságot, amely a fehérgárdisták és a vörösök ellen is harcolva 1920-ig fenn tudott maradni.

színészeknek mindössze 10%-a került ki közülük. A társadalom felsőbb rétegeiben való részarányuk megnehezítette az ukrán nemzeti ébredés eszméinek terjedését.⁸⁰⁹

3.2. A gazdasági átalakulás és az ipari forradalom hatásai

A birodalom gazdasági és szociális sajátosságai meghatározták mind a parasztok, mind a rendkívül szűk városi értelmiség lehetőségeit. Az, hogy milyen mindennapi problémákkal kellett ukránok millióinak megküzdenie a cári fennhatóság alatt, kétségtelenül behatárolta az ukrán nemzeti ébredés eszméi terjesztésének lehetőségét.

A parasztokra nehezedő jobbágyterhek, az egyre bővülő korrump hivatalnoki rendszer sürgős reformokra szorult. Ezt sürgette egyrészt az Európa nyugatabbi területein tapasztalható gyors ütemű gazdasági haladás, másrészt a birodalmat terhelő felhalmozódott feszültségek, ami mindig magában hordozta a forradalom lehetőségét. A vízvázlatzó a krími háború volt, és az azzal összefüggésben kialakuló 1855-ös lázadássorozat. I. Miklós halála után így az új cár, II. Sándor (1855–1881) jelentős léptékű reformokra szánta el magát. 1861. február 19-én egy tollvonással eltörölte a jobbágyrendszert. A felülről szervezett reform leginkább a földbirtokosoknak kedvezett, hiszen a parasztok csekély birtokokat kaphattak csupán, amiért jóvátételt kellett fizetniük.⁸¹⁰ Ezzel együtt a reformnak bizonyos regionális különbségei voltak. Míg az orosz földbirtokosok uralta területeken inkább a korábbi tulajdo-

⁸⁰⁹ Jekelcsik (2014) i. m. 81.

⁸¹⁰ Грицак (2019) i. m. 112.

nosoknak kedveztek a reform során, addig a Dnyeper jobb partján a parasztok igényeit a lengyel földbirtokosokkal szemben segített érvényesíteni a cári kormányzat.⁸¹¹

Az agrárreform az 1860-as évek elején csak az egyik volt II. Sándor kísérletei közül. 1861 és 1866 között lezajlott a bírósági reform, aminek köszönhetően megjelentek az ügyvédek, az ügyészek és az esküdtek az orosz bíróságokon, létrehozták a kormányzóságok és a járások önkormányzati testületeit – a zemsztvókat, és meghirdették a cenzúra eltörlését. A reformok sora még az 1870-es években is tartott, 1874-ben hirdette meg az uralkodó a katonai reformot, ami az általános hadkötelezettség bevezetésével és a szolgálati idő jelentős csökkenésével járt.⁸¹²

Az 1860–1870-es évek társadalmi és közigazgatási reformjai megteremtették az új gazdasági folyamatok megjelenésének lehetőségét. A jobbágyfelszabadítással szabad munkaerő képződött, akik a reform súlyos kötöttségei miatt nem minden esetben voltak képesek megfelelő minőségű és mértékű földterületet megváltani maguknak. Ezzel együtt lehetőség nyílt mind a városfejlődésre, mind a korábbi mezőgazdasági munkások alkalmazására az iparosodás során. Az ukrán területeken elsőként a cukoripar, majd a folyamatosan megjelenő szén- és vasipar vette fel a legtöbb munkást. Így a Dnyeper menti területek az Orosz Birodalom legnagyobb cukorellátójává váltak.

A vasiparban 1872-ben történt meg az áttörés, amikor is az angol (walesi) mérnök, John Hughes megalapította az első kohászati üzemet a Jekatyerinoszlavi Kormányzóságban. Hughes 1870-ben indult nyolc hajóval, kohászati felszerelésekkel és csaknem száz bányással és kohással az Orosz Birodalomba. Ezzel az ukrán területek történetének egy új szakasza kezdődött meg.⁸¹³ A doneci szénmedence (Donbász) a birodalom elsősorú ilyen jellegű üzemévé vált, az Orosz Birodalom szénkitermelésének 43%-át adta. 1900-ra a medence ipari településein 82 ezer munkás élt.

1881-ben Krivij Rihben megnyitott vaskohó a donbászhoz hasonló mértékű átalakulás kezdetét jelentette a régióban.⁸¹⁴ A francia, belga, angol befektetések tovább növelték a fejlődés ütemét. Az ukrán területek ipari fejlődésében olyannyira nagy szerepet játszott a külföldi tőke,

⁸¹¹ Субтельний (1991) i. m. 227–228.

⁸¹² Грицак (2019) i. m. 113.

⁸¹³ Сергій Плохій: *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності* (Харків, 2019) 234.

⁸¹⁴ Грицак (2019) i. m. 114.

hogy a szénkitermelés 70%-a, az acélkitermelés 60%-a és a gépgyártás 100%-a volt külföldi befektetők kezében.⁸¹⁵

Ezek a folyamatok jelentősen átalakították az ukrán területek szerepét a birodalmon belül. Míg 1854-ben a birodalom ipari kapacitásának 9,4%-a esett Ukrajnára, addig 1900-ban már a 21%-a. Az ipari fejlődés üteme két másik folyamatra is hatással volt 1865-ben üzembe helyezték Dnyeper menti Ukrajna első vasúti szakaszát Odesza és Balta között. Ezt követte több, ipari szempontból jelentős települést összekötő vasútvonal megépítése Balta–Jeliszavetgrád (Kropivnickij), Kurszk–Harkiv–Azov, Kurszk–Kijev és Harkiv–Mikolajiv között. 1880-ban az Orosz Birodalomban megépített vasútvonalak 14 ezer mérföldet tettek ki, ebből 3,2 ezer Ukrajnában épült.⁸¹⁶ Magukkal hozták a gyorsabb mozgást, a gazdasági fejlődést, a politikai, gazdasági és kulturális határok átlépését. A vasúthálózat gyors ütemű fejlődése is főként külföldi, leginkább francia, belga és angol befektetéseknek köszönhetően valósulhatott meg. Ez viszont tőkekiáramlást is jelentett. Kutatók számításai szerint csak John Hughes általi kivitel elérte a 25 millió aranyrubelt.⁸¹⁷

Ezek a folyamatok az urbanizációra is kedvezően hatottak. Különösen a Fekete-tenger partvidékén és a doneci szénmedencében fejlődtek a leggyorsabb ütemben a városok. 1914-re a birodalom 10 legnagyobb városából négy Ukrajnában volt: Odesza, Kijev, Harkiv és Jekatyerinoszlav (ukránul: Katerinoszlav; ma: Dnyipro). Jelentőségüket jelzi, hogy a 19. század közepén az Orosz Birodalom exportjának 75%-át adták az ukrán területek. Az ukrán kormányzóságokon keresztül vezetett az út a stratégiaileg fontos Szevasztopol felé is. Logikus volt, hogy a nyersanyagban is gazdag területek ipari fejlődése induljon meg a legintenzívebb ütemben.

A mai ukrán történetírás szerint az Orosz Birodalom Ukrajna területén gyarmatosító politikát folytatott. Míg egyes ágazatokat fejlesztett, másokat, mint például a textilipart szándékosan visszaszorította. A vasútvonalak kialakítása is a birodalom gazdasági és stratégiai szükségleteit volt hivatott kielégíteni.⁸¹⁸ Főleg a nyersanyag-kitermelés fejlődött, a készáruipar alig vagy egyáltalán nem, ami a területeket készáruimportra kényszerítette. Emellett megfigyelhető volt az ukrán

⁸¹⁵ Плохий (2019) i. m. 240.

⁸¹⁶ Грицак (2019) i. m. 115.

⁸¹⁷ Jekelcsik (2014) i. m. 79.

⁸¹⁸ Грицак (2019) i. m. 115.

területek ipari fejlődésének nagyfokú aránytalansága. Míg a bal parti területek délkeleti része a gazdag nyersanyaglelőhelyei miatt gyors ütemben fejlődött, addig a jobb parti részeken szinte teljesen hiányzott az iparosítás szándéka.⁸¹⁹

Azt is fontos érzékeltetni, hogy a 19. század második felének ipari és városfejlődéséből milyen mértékig részesültek az ukránok. Még az 1897-es népszámlálási adatok is arról tanúskodnak, hogy az ukrán társadalom túlnyomó többsége, 72,6%-a paraszt volt, a bal parton ez az arány valamivel magasabb volt – 80,9%, a jobb parton pedig 76,9%. Az ukrán területek városaiban az ukrán etnikumúak aránya mindössze 16%-ot tett ki. Csupán két kormányzóságban érte el az ukránok aránya a városi lakosság körében az 50%-ot – a Harkiviban és a Poltavaiban.

A cukorüzemeket leszámítva az ukrán parasztok nem siettek a földművelést az ipari munkás létre váltani. Szívesebben kerestek szabad földeket Észak-Kaukázusban, Kazahsztánban, Közép-Ázsiában és Sziberióban, sőt messze az Amur medencéjében. Ehhez a jelenséghez több tényező is hozzájárult. Egyrészt az ukránok lakta területeken jelentősen nagyobb volt az aránya az örökíthető egyéni birtokoknak, mint az obscsináknak.⁸²⁰ Másrészt az ukrán parasztok kevésbé voltak fogékonnyak a modernizációra, szívesebben maradtak a földművelés mellett. Az is közrejátszhatott abban, hogy az ukrán parasztok nem kívántak intenzíven részt venni az urbanizációban és az iparosításban, hogy termékeny földterületeken termelhettek, így kisebb volt a kényszer az ipari munkára történő átállásra.⁸²¹

Mindazonáltal az új mezőgazdasági területekre való áttelepedés jelentősen hozzájárult az ukrán etnikum jelenlétének csökkenéséhez a délnyugati kormányzóságokban. Az 1795-ben nyilvántartott 98,14%-ról 1897-re 81,1%-ra csökkent az ukránok aránya.⁸²² Ennek több oka is lehetett, egyrészt az iparosítás során az orosz parasztokkal nem tudtak konkurálni az ukránok. Valamint az ukrán parasztság kevésbé tudta kivenni a részét az iparosítás nyújtotta esetleges pozitív változásokból, mivel, mint említettük, többen inkább az Orosz Birodalom keleti részein kerestek munkalehetőséget, főként mezőgazdasági területeken, mintsem az ukrán városokban.⁸²³ A javuló orvosi ellátás és a

⁸¹⁹ Jekelcsik (2014) i. m. 80.

⁸²⁰ Közösségi mezőgazdasági termelési forma.

⁸²¹ Плохий (2019) i. m. 242.

⁸²² Грицак (2019) i. m. 116.

⁸²³ Уо. 118.

Donec-medence vagy Donbász (a szláv megnevezés összevonásából, ld. ukrán: Doneckij baszejn, orosz: Donyeckij basszejn) – nevét a Don mellékfolyójáról, a Donecről kapta. A 19. század óta Ukrajna egyik legfontosabb ipari központja, különösen a szénlelőhelyeinek köszönhetően. Donbász különösen rohamos fejlődésen esett át a szovjet iparosítás nyomán, ezzel a Szovjetunió, majd a független ukrán állam egyik legfontosabb gazdasági régiója lett. 2014 után a kelet-ukrajnai konfliktus színtere, emiatt a terület kikerült Ukrajna gazdasági vérkeringéséből.

magas születésszám következtében kialakuló túlnépesedés ösztönözte az ukrán parasztek részvételét a birodalom hatalmas keleti területeit érintő gyarmatosításban való részvételre. 1896 és 1905 között több mint egymillió ukrán paraszt települt át ezekbe a régiókba.⁸²⁴ Az iparosítás folyamata, a jobbágyrendszer, az ezekkel a gazdasági folyamatokkal összefüggő népességmozgás egyéb jellegű etnikai változásokat is eredményezett. Nem csupán az iparba bekapcsolódni nem kívánó ukrán parasztek keleti irányú vándorlása volt megfigyelhető, de az ipari központokba érkező nagy létszámú orosz etnikumú munkásságé is.

Az 1861-es reform nagyszabású volta ellenére nem tudott áttörő javulást eredményezni a parasztek helyzetében. Hiába kaptak a parasztek viszonylag kis méretű földterületet, azt meg kellett váltaniuk. Az állam a földterület értékének 80%-át térítette meg a földbirtokos számára, 20%-ot kellett a parasztnak állnia. Emellett a parasztek megváltási díjjal tartoztak az állam felé, a kifizetett 80%-ért cserébe, amit 49 év alatt kellett törleszteniük. A földeket több helyütt így faluközösségek vették meg. Nyolc ukrán kormányzásban a kiosztott földterület 58%-a került egyéni tulajdonba, és 42%-a faluközösségek tulajdonába. Különösen magas volt a közösségi tulajdon részaránya a Harkivi, a Jekatyerinoszlavi és a Herszoni Kormányzóságokban.⁸²⁵

A kiugró születésszám, az örökösödés következtében fellépő aprózódás, a kereskedők földfelvásárlásai következtében általánosan vált a 19–20. század fordulójára a földhiány az Orosz Birodalom területén. Beszédes adat, hogy míg Angliában 79, Franciaországban 84, Németországban 107 paraszt jutott 100 hektár szántóföldre, addig hat ukrán

⁸²⁴ Jekelcsik (2014) i. m. 78.

⁸²⁵ Марочій (2012) i. m. 311.

kormányzóságban 150. 1863 és 1900 között Dnyeper menti Ukrajnában a paraszti birtokok mérete mind a 9 kormányzóságban csaknem a felére csökkent.⁸²⁶ Az 1905-ös forradalmat követően Pjotr Sztolipin cári agrárminiszter kísérelte meg rendezni a parasztok helyzetét, ezzel enyhíteni a vidék elégedetlenségét. A sztolipini agrárreform egyik célja a faluközösségi földbirtokrendszer megszüntetése, és az egyéni parasztbirtokok számának és méretének növelése volt.

4. AZ UKRÁN NEMZETI MOZGALOM

4.1. Az ukrán nemzeti mozgalom megjelenése az Orosz Birodalomban

Az ukrán történetírás a hosszú 19. századot az ukrán nemzeti újjászületés időszakának nevezi. Az elnevezés a 20. század eleji ukrán történetészklasszikusok tollából származott. Mihajlo Bahalij, Mihajlo Hruszevszkij, Dmitro Dorosenko, Ivan Kripjakevics határozták meg ukrán nemzeti újjászületésként az ukrán nemzeti ébredés, a nemzeti mozgalom, az ukrán politikai nemzet koncepciója kialakulásának 18. század végén kezdődő, és a 20. század elejéig tartó hosszas folyamatát.⁸²⁷

Kétségtelen, hogy Dnyeper menti Ukrajnában az ukrán nemzeti ébredést leginkább meghatározó tényező az ukránok társadalmi státusza volt. A rendkívül szűk intelligencia miatt a nemzeti ébredés egy hosszabb folyamat volt. Különösen érdekes, hogy megfigyelhető volt a többes identitás létezése, tehát nem volt ritka, hogy valaki egyszerre tekintette magát „kisorosznak” és orosznak, esetleg „kisorosznak” és lengyelnek. A nemzetépítés sikerre vitele tekintetében az erre vállalkozó elitnek volt fontosabb, hogy egy hierarchikus identitásfelfogás alakuljon ki, s döntésre bírják a potenciálisan ukrán lakosságot, hogy válasszanak a kínálkozó identitások közül. A Dnyeper menti Ukrajnában a nemzeti ébredésnek három szakasza volt: a történelmi örökség összegyűjtésének fázisa, a szervezeti szakasz és a politikai szakasz.⁸²⁸

Az Orosz Birodalom kötelékében az ukrán nemzeti mozgalom a bal parti területekről indult el. Könnyen gondolhatnánk azt, hogy a

⁸²⁶ Уо. 312.

⁸²⁷ Віталій Сарбей: *Україна крізь віки*. Т. 8. *Національне відродження України* (Видавничий дім Альтернативи, Київ, 1999) 18.

⁸²⁸ Магочій (2012) i. m. 343–344.

kozák szabadságjogok eszméjének talaján jelent meg a cári birodalomban az ukrán nemzeti gondolat. A korábbi sztársina tagok, azok leszármazottjai sokkal inkább a volt szabadságjogokat sírták vissza, mintsem hogy újfajta nemzeti alapú politikai programmal álltak volna elő. Jellemzőbb volt, hogy a korábbi kozák elitek ellengyelesedtek vagy eloroszosodtak. Szergej Uvarov orosz népoktatásügyi miniszter, az Orosz Tudományos Akadémia elnöke a következőket fogalmazta meg: „A kisoroszkok sehogyan sem tudják elfelejteni Hetmanátusukat, és kozák privilégiumaikat és jogaikat, amiket elvettek tőlük.”⁸²⁹ Az ukrán nemzeti gondolat megteremtésében és annak az ukrán néptömegek felé történő közvetítésében lényegesen nagyobb szerepe volt az ukrán tudatú értelmiségnek.⁸³⁰ Ennek az igen szűk rétegnek a kialakulása és szerény bővülése szorosan kötődött az egyetemek megjelenéséhez a Dnyeper menti ukrán területeken.

Az 1805-ös harkivi és az 1834-es kijevi egyetemalapítások az ukrán nemzeti ébredés folyamatának tudományos szakaszát jelentették. Az ukrán nemzeti ébredés első, irodalmi-kulturális szakaszának fő központja Harkiv volt. Az 1805-ben alakult egyetem az ukrán irodalmi nyelv formálódásának egyik legfontosabb terepévé vált. Az egyetemen működő tudósok nyelvi, irodalmi, néprajzi tevékenysége az ukrán nemzeti gondolat kialakulásának alapköveit jelentették.⁸³¹ A harkivi egyetem létrehozása elsősorban Vaszilij Karazinnak volt köszönhető. A „kisoroszk” származású földbirtokos célja a minél képzetesebb cári hivatalnokok utánpótlásának biztosítása volt. Az egyetemet nyugati mintára szervezték meg, működésének első éveiben sem az ukrán, sem az orosz nyelvet nem használták, ellenben latinul, franciául és németül oktattak. Ennek biztosításához külföldi szakemberekre volt szükség, akik magukkal hozták Európa modern eszméit, a romantikát és a nacionalizmust is. A harkivi egyetemen oktatók és tanulók ezeknek az eszméknek az ismeretében igyekeztek értelmezni saját környezetüket. Olyan tudósok, mint az orosz származású Izmail Szeznyevszkij, az ukrán Petro Hulak-Artemovszkij, Hrihorij Kvitka-Osznovjanenko, a kettős identitású Nyikolaj Kosztomarov élénk érdeklődést mutattak az ukrán népi irodalom és folklór iránt. Olyan ukrán tematikájú folyóira-

⁸²⁹ Idézi: Алексей Миллер: «Украинський вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) (Издательство Алетея, Санкт-Петербург, 2000) 58.

⁸³⁰ Jekelcsik (2014) i. m. 62.

⁸³¹ Олександр Салтовський: *Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття)* (Київ, 2002).

tokat adtak ki, mint az „Ukrajinszkij Visznik” (Ukrán hírnök) vagy az „Ukrajinszkij Zsurnal” (Ukrán újság). Igaz, ezek főként orosz nyelven jelentek meg, de már ukrán tematikával foglalkoztak. Különösen fontos volt, hogy tudatosan kezdték el használni az „ukrán” etnonimát a „kisorosz” helyett.

A kijevi egyetem létrehozása egészen más körülmények között történt, és elsősorban a sikertelen 1830–31-es lengyel felkelés „tanulmányai” ösztönözték I. Miklóst az egyetemalapításra. Célja az volt, hogy erősítse az orosz kultúra jelenlétét, különösen a komoly lengyel kulturális jelenléttel bíró Jobb parti Ukrajnában.⁸³² I. Miklós három évtizedes uralkodásának fő ideológusa, Szergej Uvarov gróf szerint az orosz államiságot az önállóságra, a pravoszláviára és a „népiségre” kell építeni. Az orosz nemzeti eszme erősítése magával hozta a birodalom nem oroszul beszélő lakosainak ruszifikációját.

A birodalom átalakításának voltak haszonélvezői is. Uvarov reformtörekvései közé tartozott a fiatal értelmiség legtehetségesebbjei nyugati képzésekben való részvételének támogatása, és minél hamarabb kulcspozícióba történő helyezése. Ezzel a lehetőséggel több ukrán származású fiatal tudós is élt. Így válhatott alig harminc éves korára Mihajlo Makszimovicsból a kijevi egyetem rektora, vagy a szintén ukrán származású Mihajlo Juzefovicsból a Kijevi oktatási körzet vezetője.⁸³³ A folyamatban jelentős szerepe volt a kijevi egyetem 1834-es létrejöttének. Bár a Kijevi Ruszt megkeresztelő Szent Vlagyimir (Vlodimir) fejedelemről elnevezett egyetem elsődleges feladata az volt, hogy a főként lengyelül beszélő nemesek körében erősítse az orosz kultúrát, az egyetem létrejötté és az ott folyó kutatások hozzájárultak az ukrán nemzeti gondolat erősödéséhez is. Az intézmény első rektora, Mihajlo Makszimovics maga is az ukrán népi kultúra elkötelezett kutatója volt. Fontos lépés volt 1843-ban a Kijevi Archeográfiai Bizottság létrehozása is, amely a történeti források széleskörű gyűjtésével és feldolgozásával foglalkozott. Az egyetem működése nem csupán tudományos muníciót biztosított az ukrán nemzeti gondolat megszilárdulásához, de az ott oktató tanárok, az ott tanuló egyetemisták, és a körük szerveződő, zömében fiatal aktivisták egy idő után nem érték be a tudományos eredményekkel, és társadalmi, gazdasági és politikai célokat is megfogalmaztak.

⁸³² Магочій (2012) i. m. 347.

⁸³³ Грицак (2019) i. m. 72.

A Kijevi Archeográfiai Bizottság az 1843-tól a Dnyeper menti ukrán területek egyik legfontosabb tudományos intézménye volt. Alapvető feladata a Kijevi, a Volinyi és a Podóliai Kormányzóságok államigazgatási szervei, a magán- és az egyházi levéltárak feltárása, iratainak összegyűjtése volt. A bizottság működésének köszönhetően jött létre 1852-ben Kijev első központi levéltára.

Az ukrán nemzeti mozgalom 19. század eleji, főleg az egyetemek köré szerveződő kezdeti megjelenési formáit leginkább az Orosz Birodalom egyéb, ilyen irányú törekvéseinek kontextusában lehet elhelyezni. A közös hit, a hasonló beszélt nyelv mellett az asszimiláció tekintetében az ukránok különösen az úgynevezett „közigazgatási ruszifikációnak” voltak kitéve, ami különösen erősen hatott a volt sztársina családok leszármazottjaira.

A kutatók a 19. századi Orosz Birodalom különböző csoportszervezési módjait különítették el, amelyek mind az orosz nemzeteszmé megnyilvánulásai voltak. Oroszoknak számított a birodalom összes alattvalója, de az orosz nemzeteszmé a premodern értelemben vett „natio” fogalmának is megfelelt, hisz egyesítette a privilegizált rétegeket. A soknemzetiségű birodalom növekedése magával hozta azokat az értelmezéseket is, amelyek a nemzeteszmét kiterjesztették az orosz-pravoszláv közösség tagjaira, sőt az összes keleti szlávra.⁸³⁴

Alexei Miller, az újkori orosz történelem egyik legismertebb szakértője szerint a cári birodalomban igazából nem érte egyéni diszkrimináció sem az ukránokat (kisoroszokat), sem a fehéroroszokat, bárki előtt nyitva álltak az Orosz Birodalom karrierútjai.⁸³⁵ Ebben az egyes embereket nem nemzeti hovatartozásuk, anyanyelvük, sokkal inkább társadalmi státuszuk hátráltathatta. Az orosz nemzeteszmé széles értelmezési dimenziói, valamint elsősorban a volt kozák sztársina tagokat csábító birodalmi karrierutak jelentősen hatottak az ukránok asszimilációjára, s egyben behatárolták az ukrán nemzeti ébredés lehetőségeit is.

Az ukrán nemzeti eszmé megjelenésével a cári igazgatásnak az elsődleges problémája tehát nem a „kisorosz” népnyelv felkarolásával, az önálló vagy elkülönülő kultúra ápolásával volt. Így a diszkrimináció, ami a közösségi jogokban, a nyelvhasználat során érte az ukráno-

⁸³⁴ Миллер (2000) i. m. 22.

⁸³⁵ Уо.

kat, az az ukrán nemzeti mozgalomnak mint a birodalmi összetartozást szimbolizáló orosz nemzeti gondolatot kikezdő jelenségnek a megfélemezésére irányult, s a 19. században hol hevesebb, hol enyhébb intenzitással sújtotta az egyre inkább politizálódó ukrán szerveződéseket.

4.2. Nyelv, hagyomány, történelem

A romantikának jelentős hatásai voltak az ukrán területeken. Johann Gottfried Herder német filozófus 1796-os útinaplójában kifejtette: „Ukrajna lesz az új Görögország: e nép szép ege, vidám lénye, muzikális természete, termékeny országa stb. nagyra nőnek majd egyszer: a sok vad népecskéből, amilyenek egykor a görögök is voltak, civilizált nemzet áll elő: határai a Fekete-tengerig nyúlnak el és onnan az egész világon át. [...] Mindezt magában hordozza a jövő és egyszer csak meg kell történnie [...]”.⁸³⁶ A Dnyeper menti Ukrajnában a nemzeti ébredés folyamatának első szakasza egy kulturális, tudományos szakasz volt, amely magában foglalta a népi kultúra leírását, s ezzel az ukrán lakosság kulturális jellegzetességeinek elkülönítését a lengyelektől vagy épp az oroszokétól, a népnyelv kodifikálását, és a politikai célkitűzéseknek is hajtóerőt biztosító történeti munkák megjelentetését.

1831-ben a Kis-oroszországi Kormányzóság katonai kormányzója arról tájékoztatta a miniszteri bizottságot, hogy a „kisoroszok” „bár nyelvükben, szokásaikban, öltözetükben különböznek, de hitükben nem, s a cár és a Rusz ugyanúgy szentté vált számukra, mint az oroszok számára”.⁸³⁷ A nyelvi helyzetet a Dnyeper menti ukrán kormányzóságokban leginkább az határozta meg, hogy az ukrán nyelv természetes beszélői a parasztok voltak. A nemesség a legjobb esetben is többnyelvű volt, akik a hivatali környezetben az oroszot, otthonaikban az ukrán nyelvet használták.⁸³⁸ Ezáltal a beszélt nyelv sokáig a társadalmi státuszról is árulkodott. Az alsóbb rétegek beszélték a „kisorosz”-t, a felsőbbek oroszul kommunikáltak.

Kosztomarov harkivi egyetemi élményeire emlékezve jól szemlélteti a nyelvi kérdés társadalmi vetületét: „nagyon sajnáltam, hogy

⁸³⁶ Idézi Vajda György Mihály: A német irodalom Kelet és Nyugat között (Tipológiai vázlat). *Helikon*, 1965/4. 495.

⁸³⁷ Геннадій Боряк (відп. ред.): *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів* (Інститут історії України НАН України, Київ, 2013) VII.

⁸³⁸ Уо. XV.

ilyen csodás nyelv [az ukrán] mindenféle irodalmi feldolgozás nélkül marad, s mindennek a tetejében, még érdemtelen tiszteletlenség is éri. Mindenfelé durva fecsegést és gúnyolódást hallok a hoholokról,⁸³⁹ és nemcsak a nagyoroszoktól, de még a magasabb osztályba tartozó kis-oroszoktól is, akik úgy érzik, megtehetik, hogy csúfolják a muzsikokat, s azt, ahogyan kifejezik magukat.”⁸⁴⁰ Az ukrán identitás kijelölésének, az orosz és a lengyel identitástól való elkülönítésének egyik legfontosabb és legeredményesebbnek ígérkező eszköze a nemzeti nyelv és kultúra volt.⁸⁴¹ Az ukrán népi kultúra vált el leginkább az orosz és a lengyel kultúrától, így annak felemelésére az ezt felismerő értelmiség küldetésként tekintett.

Ebbe a fontos irányba az első úttörő lépést Iván Kotljarevszkij tette meg, aki 1798-ban katonai szolgálata teljesítése közben kiadta Vergilius „Aeneis”-ének parodisztikus átdolgozását „Aeneis” (Eneida) címen. A főszereplők zaporizzsjai kozákok voltak, akik népnyelven, ukránul beszéltek. Kotljarevszkij révén először került kiadásra ukrán nyelvű szépirodalmi alkotás. Kotljarevszkij műveinek köszönhetően otthona, Poltava nyelvjárása vált az ukrán irodalmi nyelv alapjává a többféle ukrán nyelvjárás közül a Kárpátoktól a Donig. Erre a nyelvjárásra alapult az első grammatika, amelyet 1818-ban Olekszij Pavlovicszkij állított össze „A kisorosz nyelv grammatikája” címmel. 1819-ben pedig Mikola Ceretelj adta ki nyomtatásban ukrán népdalokat tartalmazó gyűjteményét.⁸⁴² A nyelvi törekvések a 19. század elején felgyorsultak, Pavlovicszkij grammatikája után nem sokkal, 1823-ban Iván Vojcehovics szerkesztésében megjelent „A kisorosz nyelvjárás szavainak gyűjteménye” című kötet. Fontos tisztázni, hogy sem az 1818-as grammatika, sem az 1823-as gyűjtemény alkotói még nem tartották különálló nyelvnek az ukránt, csupán az orosz egyik nyelvjárásának.⁸⁴³

Míg Kotljarevszkij sokakban azt a látszatot kelthette, mintha az ukrán nyelv csak komédia kifejezésére lett volna alkalmas, az őt követő írók – mint Petro Hulak-Artemovszkij, Hrihorij Kvitka-Osznovjanenko, Jevhen Hrebinka – szintén kerültk a komolyabb műfajok esetében az ukrán nyelvet. Ezeknél az oroszot használták, mint a korszak legjelentősebb ukrán származású írója, Nyikolaj Gogol is.

⁸³⁹ Az ukránok gúnyos elnevezése az orosz nyelvben.

⁸⁴⁰ Сербей (1999) i. m. 47.

⁸⁴¹ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії*, i. m. XV, XVIII.

⁸⁴² Плохій (2019) i. m. 203.

⁸⁴³ Магочій (2012) i. m. 346.

Az ukrán nyelvű próza megteremtőjének Hrihorij Kvitka-Osznovjanenkót tartják. Kotljarevszkij művéhez hasonló fontosságú volt az 1841-ben „Lasztyivka” (Fecske) címen megjelent almanach, amelybe klasszicista és romantikus szerzők kizárólag ukrán nyelvű írásai kerültek be.⁸⁴⁴ Az ukrán nyelv fejlődésében kiemelkedő szerepe volt mind Tarasz Sevcsenkónak, mind Pantelejmon Kulisnak. Utóbbi az első ukrán helyesírás kidolgozója, amit kulisivkának is neveztek. Ez azért is volt fontos, mert a Kulis-féle helyesírás szakított az uniformizált orosz helyesírással, s ezzel is nyilvánvalóvá igyekeztek tenni, hogy az ukrán és orosz nyelv különállása létezik. Mindemellett William Shakespeare több művét is ukránra fordította.⁸⁴⁵

Az első súlyos csapás az ukrán nyelv használatát 1863-ban érte, amikor Pjotr Valujev cári belügyminiszter titkos körlevélben megtiltotta az oktatási és vallási jellegű könyvek kiadását ukrán nyelven. A körlevél kiadását több minden is ösztönözhatta. Így a lengyel felkelés, a félelem attól, hogy az ukránofil mozgalom átcsap egy birodalom elleni mozgalomba, vagy az a tény, hogy a birodalmi központ tartott attól, hogy mi történik abban az esetben, ha a „kisorosz” parasztok népnyelven kaphatnak elemi oktatást a vasárnapi iskolákban.⁸⁴⁶

Az ukrán nyelv használatának korlátozása nem volt teljesen egyedi eset a birodalomban. 1860-ban a finn nyelvvel szemben vezettek be hasonló korlátozásokat, 1862-ben pedig a jiddis nyelvű publikációkat tiltották be, illetve a nyelv használatát az oktatásban.⁸⁴⁷ Bár a körlevél közvetlenül a lengyel felkelést követően komoly jelentőséggel bírt, s drasztikusan csökkentette az ukrán nyelvű publikációk számát, a statisztikai adatok azt mutatják, hogy 1874-re jelentőségét veszítette.

A nemzeti ébredés tekintetében a folklórgyűjtésnek és a történeti munkák sorozatos megjelenésének is kiemelkedő fontossága volt a Dnyeper menti ukrán területeken. A folklórgyűjtések első és meghatározó bázisa Harkiv volt. Az 1805-ben alapított egyetem professzorai komoly érdeklődést mutattak az ukrán területek történelme és néprajza iránt. 1816-ban az első irodalmi almanachban az „Ukrajinszkij Visznik” (Ukrán hírnök) hasábjain gyakran írtak az ukrán néprajz, történe-

⁸⁴⁴ Грицак (2019) i. m. 59.

⁸⁴⁵ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії*, i. m. XLIV.

⁸⁴⁶ Johannes Remy: The Valuev Circular and Censorship of Ukrainian Publications in the Russian Empire (1863–1876). *Canadian Slavonic Papers*, 2007/1–2. 40, 90.

⁸⁴⁷ Уо. 91.

Mihajlo Hruszevszkij (1866–1934) – ukrán történész, politikus. A 19. századi professzionalizálódó ukrán történetírás egyik legjelentősebb alakja, Volodimir Antonovics történész tanítványa. Legismertebb műve az „Isztorija Ukrajini-Ruszi” (Ukrajna-Rusz története). Az 1895 és 1933 között íródott tízkötetes mű a legrégebb időktől a 17. század második feléig dolgozta fel az ukrán etnikai területek történetét. Az elsődleges forrásokra alapuló mű napjainkig meghatározza az ukrán történetírás arculatát, megjelenítve Hruszevszkij azon gondolatát, miszerint az ukrán államiság története nyomon követhető a középkortól kezdve, s annak különállása történetileg is igazolható.

lem és kultúra kérdéseiről.⁸⁴⁸ A történeti munkák is rohamtempóban jelentek meg a 19. század elején az Orosz Birodalom délnyugati végein.

A történeti kutatásoknak elsősorban az adott lendületet, hogy a kozák sztársina családok leszármazottjai bizonyítani kívánták nemesi származásukat, ezzel elnyerve az orosz nemesi címet. Ennek következtében egy sor történeti kutatás indult el, családi levéltárakat hoztak létre, ami lehetőséget nyújtott nagyobb lélegzetvételű történeti munkák megalkotására. 1798-ban jelent meg Jakiv Markovics „Jegyzetek Kis-Oroszországról” című kötete, 1822-ben Dmitro Bantis-Kaminszkij „Kis-Oroszország története” című könyve, amit egy jelentősebb, öt kötetből álló szintézis követett Mikola Markevics tollából szintén „Kis-Oroszország története” címmel 1842 és 1843 között. Ezek közül a legnagyobb sikert Bantis-Kaminszkij jelentős levéltári korpuszra épülő munkája aratta, ami 1903-ig még három kiadást ért meg, és a 19. század végéig határozta meg az ukrán történelemmel kapcsolatos ismereteket.⁸⁴⁹

A Dnyeper menti ukrán területeken a 19. század folyamán sorra jelentek meg azok a történeti munkák, melyek az ukrán népességnek az oroszoktól való különállóságával, az ukrán kulturális és politikai örökséggel foglalkoztak. Az egyik első és legmeghatározóbb ilyen munka az „Isztorija Ruszivi” (Ruszok története) volt. A mű szerzőjének pontos kiléte napjainkig nem ismert. Egyesek feltételezése szerint egy 18. században élt pravoszláv érsek, Georgij Konisztkij írta meg a kozákok történetét, vélhetően a valódi szerző vagy szerzők a volt Hetmanátus

⁸⁴⁸ Плохий (2019) i. m. 203.

⁸⁴⁹ Магочій (2012) i. m. 345.

Sztarodubi ezredéből származhattak. Az „Isztorija Rusziv” más elképzelések szerint 1815 és 1835 között keletkezett Novhorod-Sziverszkijben. Az 1830–1840-es években másolatok formájában terjedt. Először 1846-ban publikálták Oszip Bogyanszkij ukrán történész szerkesztésében. Bár a cári rendszer egyes visszasságait, a kozák jogok elvesztését elítélte a könyv, addig a cári fennhatóság jogosságát nem kérdőjelezte meg.⁸⁵⁰

A mű jelentősége elsősorban abban állt, hogy a szerző kifejtette azt az elképzelését, miszerint a kozák sztársina és az orosz nemeség egyenlőtlensége nem természetes, magától értetődő állapot, így a Hetmanátus történetét az ukrán nemzetépítés egyik fő elemévé tette, nagyban hozzájárulva ezzel az ukrán különállóság gondolatának erősítéséhez. Ezt a feladatát a munka annál is inkább be tudta tölteni, mert éppen az egykori Hetmanátus területén volt rendkívül népszerű az 1830–1840-es években.⁸⁵¹ Az „Isztorija Rusziv” külön országgént kezelte Kis-Oroszországot, és azt igyekezett tudatosítani, hogy az orosz hatalom csak nemrég jelent meg az ukránok területein. A mű morális hűrokat is pengetett: az ukránokat és ügyüket jónak, Moszkvát és az oroszokat rossznak mutatta be. Az orosz állam hierarchiáját természetellenesnek, rossznak állította be, míg ezzel együtt romantizálta a kozák szabadságot. Egyenesen arra szólított fel, hogy az az uralom, amely a születéstől létező szabadságokat sérti, az megdönthető, s helyette új hatalmat kell létrehozni.⁸⁵² Az „Isztorija Rusziv” hatása későbbi történeti munkákon is érezhető volt. Mikola Markevics ötkötetes „Kis-Oroszország történeté”-ben például azt igyekezett bizonyítani, hogy a Kijevi Rusz valódi örökösei nem az oroszok, hanem az ukránok.⁸⁵³

A Dnyeper menti ukrán területekkel kapcsolatos kutatások a 19. század végén nyertek új lendületet. A kijevi egyetemen Volodimir Antonovics hozta létre azt az ukrán történetírói iskolát, amelynek Mihajlo Hrusevszkij lett a legjelentősebb alakja. A harkivi egyetemen Dmitro Balahij történész, Olekszandr Potebnya nyelvész és Mikola Szumcov folklorista tettek sokat az ukrán múlt megismeréséért. A fentebb nevezett tudósok a kor ukrán szempontból legjelentősebb tudományos folyóiratában, a „Harkivi Történeti-filológiai Társaság Gyűjteményé”-ben és a „Kijevi Régiségek”-ben publikálták eredményeiket.⁸⁵⁴

⁸⁵⁰ Грицак (2019) i. m. 55.

⁸⁵¹ Плохий (2019) i. m. 203.

⁸⁵² *Історія Русів*, <https://bit.ly/3k9h3QU> (2021-07-20).

⁸⁵³ Магочій (2012) i. m. 348–349.

⁸⁵⁴ Уо. 363.

4.3. A titkos társaságtól a politikai pártokig

A 19. század eleji ukrán nemzeti mozgalomban semmi olyan nem volt, ami veszélyt jelentett volna az Orosz Birodalom egységére. Sőt, az első „kisorosz” ukranofilek között voltak oroszok, lengyelek, grúzok is, nacionalistáknak kevésbé lehetett őket nevezni.⁸⁵⁵ A magukat ukránnak tekintő aktivisták pedig irodalmárok, tudósok voltak, néprajzi anyagot gyűjtöttek, történeti és nyelvtani munkákat szerkesztettek. Mint már volt szó róla, az ukrán nemzeti ébredés szempontjából kiemelkedő fontossággal bíró néprajzi gyűjtéseket szervező Mihajlo Makszimovics ukrán kultúra iránti érdeklődése, s az, hogy gyűjtései során még annak különállására is felhívta a figyelmet, nem bírt politikai töltettel, célkitűzésekkel, így az ő valószínűsíthetően összorosz identitásával sem volt ellentétben.⁸⁵⁶ Az első tudományos, kulturális kísérletekre Szentpétervár sem tekintett föltétlenül ellenségesen. Az ukrán kulturális mozgalom leginkább az 1830–1831-es lengyel felkelést követően kapta meg a nem áhított figyelmet a cári udvartól.

Az egyetemeken folyó élénk kultúrélet egyre több fiatalot aktivizált, s nyert meg az ukrán nemzeti gondolatnak. A század közepére a szaktudományos érdeklődés mellett immáron politikai elképzelések is megjelentek az ukránok különállásának kérdésével kapcsolatban. Az első olyan tömörülés a Dnyeper menti területeken, amely konkrét politikai programot fogalmazott meg, az 1845-ben fiatal ukrán értelmiségiek által alapított Cirill és Metód Társaság volt.⁸⁵⁷ Programjuk, melyet az „Ukrán nép létének könyvé”-ben fogalmaztak meg, a szláv népek szabad föderációjáról, a jobbágyrendszer eltörléséről szólt. A társaság fő ideológusa Nyikolaj Kosztomarov történész volt, aki meggyőződéssel hirdette, hogy a „kisoroszok” történelmileg önálló nemzet. A társaság radikálisabb tagja volt Tarasz Sevcsenko költő, aki már az ukrán függetlenség gondolatát is megfogalmazta.⁸⁵⁸

A Cirill és Metód Társaság tagjai nem a magasabb körökből származtak. Pantelejmon Kulis író szabad parasztok gyermeke volt, Kosztomarov orosz birtokos édesapja ukrán jobbágyot vett feleségül, Sevcsenko maga 24 éves koráig volt jobbágy. Mindhárman a közoktatásügyi minisztérium alatt dolgoztak az 1840-es években, Kosztomarov

⁸⁵⁵ Миллер (2000) i. m. 22, 54–55.

⁸⁵⁶ Уо.

⁸⁵⁷ Jekelcsik (2014) i. m. 62.

⁸⁵⁸ Уо.

és Kulis gimnáziumi és egyetemi tanárok voltak, Sevcsenko a Kijevi Archeográfiai Bizottságban dolgozott, majd 1847 elején ő is a kijevi egyetemen kapott állást. Elképzelésük szerint a társaság célja a szláv közösség gondolatának terjesztése lett volna. Jaroszlav Hricak ukrán történész szerint a társaságnak három mozgalom ideológiai alapjából formálódtak a nézetei: az ukrán autonomizmusból, a lengyel demokrata mozgalomból és az orosz dekabrista mozgalomból. Ezzel együtt a mozgalom programjában erősen jelen van a keresztény gondolatiság, a szociális igazságtalanságokkal szembeni kiállás és természetesen az ukrán nemzeti gondolat.⁸⁵⁹

A társaság programjából kiderül, hogy Ukrajnára mint egy, a karantánok⁸⁶⁰ területétől az Orosz Birodalom keleti határáig húzódó, leendő szláv föderatív szövetség önálló tagjára tekintettek, amelyben társadalmi egyenlőség uralkodik.⁸⁶¹ A társaság programjai heves viták mentén bontakoztak ki. A titkos szervezet három fő ideológusa közül mindegyikük más és más szempontot tartott fontosabbnak. Míg Kulis számára a nemzeti gondolat volt az elsődleges, addig Kosztomarov az általános emberi és a keresztény értékeket hangsúlyozta, Sevcsenko pedig a szociális igazságtételre vágyott.⁸⁶²

Napjainkig sem tisztázott több kérdés a Cirill és Metód Társasággal kapcsolatban. Máig nem tudjuk például, hogy pontosan hány tagja volt a szervezetnek. Egyes munkák arról írnak, hogy csupán három tagja volt, a leggyakrabban idézettek viszont száz fő körülire teszik a taglétszámot. Az ukrán történetírásnak fontos témája a társaság története, gyakran előfordul jelentőségének túlértékelése, tevékenységének misztifikálása. A cári hatóságok nyomozásaiból fennmaradt dokumentumok alapján arra lehet következtetni, hogy – ahogyan a cári hatóságok is megállapították – valós politikai veszélyt nem jelentett a társaság. Erről tanúskodik az is, hogy a kor viszonyaihoz képest viszonylag enyhe büntetést kaptak az elfogott tagok. A Cirill és Metód Társaság történeti jelentősége leginkább abban rejlett, hogy az orosz kultúrához képest egy alternatívát kínált a „kisoroszkok” számára, az alig egy év

⁸⁵⁹ Грицак (2019) i. m. 75–76.

⁸⁶⁰ Karantánia: a keleti Alpokban vegyes szláv lakosság – a mai karintiai szlovének őseinek – állami szervezete a 7–8. században, a mai Ausztria déli, Szlovénia északkeleti része.

⁸⁶¹ Списки «Книг буття українського народу», вилучені зі справ Кирило-Мефодіївського товариства, <https://bit.ly/3wxnaRz> (2021-07-20).

⁸⁶² Грицак (2019) i. m. 77.

alatt kifejtett tevékenységük az ukrán társadalmi-politikai szervezetek létrehozásának mintájául szolgált a Dnyeper menti Ukrajnában.⁸⁶³

Az ukrán szervezetek működésének újjáéledésére II. Sándor cár uralkodásáig, és az azzal együtt érkező társadalmi enyhülésig kellett várni. Az 1850-es évek végén Volodimir Antonovics, a kijevi egyetem történészének vezetésével indult útjának az úgynevezett hlopomán⁸⁶⁴ mozgalom, amely a paraszti kultúra mint az ukrán nemzeti kultúra legfőbb hordozója iránti lelkesedéséről volt ismert. A krími háborúban elszenvedett vereség nem csak a társadalmi és gazdasági életben vezetett reformokhoz – a Cirill és Metód Társaság tagjai amnesztiában részesültek, 1857-ben Tarasz Sevcsenko is visszatérhetett száműzetéséből. Újult erővel kezdtek bele az ukranofil értelmiség megszervezésébe, melynek első jelentős eredménye a Szentpéterváron 1859-ben létrehozott első ukrán hromada (közösség) kulturális, oktatási szervezet lett. Vasárnapi iskolákat, színi előadásokat szerveztek a parasztok számára, s kiadtak néhány ukrán nyelvű és ukrán tematikájú könyvet is. 1861-ben jött létre a kijevi hromada, amely közel 200 főt számlált.⁸⁶⁵ Ugyanebben az évben halt meg Sevcsenko, akinek temetése tömeges megmozdulásokra adott lehetőséget. Kanyivi sírhelye hamar az ukranofil ifjúság kultikus helyévé, majd az egész ukrán történelem fontos emlékezethelyévé vált.⁸⁶⁶

A mozgalom egyik jelentős eseménye volt az „Osznova” (Alap) című lap megjelentetése 1861-ben és 1862-ben Kosztomarov, Kulis és Sevcsenko közreműködésével.⁸⁶⁷ Ez volt az első ukrán társadalmi-politikai és kulturális-irodalmi folyóirat, amelyben nagyobb részben ukrán nyelven és kisebb részben orosz nyelven jelentek meg a publikációk.

A cári hatóságok bizalmatlanul viseltettek az ukrán értelmiség újabb szervezkedésével szemben. Az 1863. évi lengyel felkelés után az ukrán hromada mozgalmat a lengyelek szövetségeseinek, ügynökeinek tekintették. A megtorlás így az ukránokat sem kerülte el, ami elsősorban a Valujev-féle körlevélben fejeződött ki, emellett az ukrán aktivisták közül többeket száműztek, a vasárnapi iskolákat felszámol-

⁸⁶³ Уо. 81–82.

⁸⁶⁴ A mozgalom elnevezése a hlop (paraszt) szóból ered.

⁸⁶⁵ Грицак (2019) i. m. 124–125.

⁸⁶⁶ Serhiy Yekelchik: Creating a Sacred Place: The Ukrainophiles and Shevchenko's Tom in Kaniv (1861 – ca. 1900). *Journal of Ukrainian Studies*, 1995/1–2. 15–36.

⁸⁶⁷ Jekelcsik (2014) i. m. 65.

ták, a hromadákat feloszlatták.⁸⁶⁸ A cári hivatalnokok, cenzorok pedig különös lelkesedéssel éltek a titkos utasítás adta lehetőségekkel.⁸⁶⁹

A kijevi hromada tevékenységének felújítására majd egy évtizedet kellett várni, a korábbi vezető, Volodimir Antonovics mellett Mihajlo Drahomanov vált mértékadó személlyé, aki az ukrán nemzeti gondolatot és a szocializmus társadalomformáló eszméit igyekezett közös nevezőre hozni. A politikai tevékenységet nem kockáztathatták meg, így leginkább a tudományos kutatásban merült ki a tevékenységük. Fontos volt ebben a tekintetben a Cári Földrajzi Társaság kijevi részlegének működése, különösen annak népköltészeti és néprajzi kutatómunkája. Az orosz nyelvű „Kijevszkij Telegraf” nevű újság pedig ukrán tematikájú cikkeket is közölt.

Az Ausztria-Magyarországban élő ukránokkal való kapcsolattartás nyomán a cári hatalom a Habsburg-befolyás erősödését vélte felfedezni a hromadék mozgalmában. Azt, hogy a cári hatalom komoly figyelmet szentelt az ukrán mozgalomnak, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy 1876-ban a Bad Ems német fürdővárosban tartózkodó cár rendeletet adott ki az ukrán nyelvű kiadványok, az ukrán könyvek külföldről történő behozatalának és az ukrán nyelvű színdaraboknak a betiltásáról. Ezzel együtt megszüntették a Cári Földrajzi Társaság kijevi részlegét, és bezárták a „Kijevszkij Telegraf”-ot. Az aktivisták közül többen is emigrációba kényszerültek. A cári rendelkezések azonban a várttal pont ellentétes hatást váltottak ki, a birodalom területén maradt ukrán aktivisták radikalizálódását okozták. Különösen népszerű lett körükben a narodnyik mozgalom,⁸⁷⁰ a II. Sándor cár elleni merényletben is részt vettek ukránok.⁸⁷¹ Dnyeper menti Ukrajnában különösen aktívan tevékenykedtek a narodnyik mozgalomban a korábbi kozák sztársina tagjai.⁸⁷²

A 19. század végére indult meg az ukrán mozgalom politizálódása. Ez az ukrán értelmiség és a nemzeti aktivisták új generációjának megjelenéséhez volt köthető. Míg az 1860-as évek enyhülésének aktivistáit főleg az emsi rendeletben foglaltak eltörlése, a nyelv szabad használata izgatta, addig politikai elképzeléseik homályosak és gyakran ki-

⁸⁶⁸ Уо. 65.

⁸⁶⁹ Грицак (2019) i. m. 127.

⁸⁷⁰ A narodnyik mozgalom az orosz forradalmi mozgalom egyik irányzata, amely az 1860-as években alakult ki, egyesítette az anarchizmus és a liberalizmus eszméit. Ideológiai utódaik az eszerek, akik az egyéni terror módszerét is alkalmazták.

⁸⁷¹ Jekelcsik (2014) i. m. 67, 79.

⁸⁷² Грицак (2019) i. m. 127.

mondatlanok maradtak. Az 1880–1890-es évekre a hromadék többsége illegálisba vonult, tagságuk Ukrajna-szerte nem érte el az 500 főt. 1897-ben Kijevben egy illegális gyűlésen az ukrán hromadék képviselői létrehozták az Általános Ukrán Szervezetet Volodimir Antonovics és Olekszandr Koniszkiij vezetésével. A szervezet funkciója elsősorban az ukrán mozgalom szervezése volt, azonban ez a munka szinte kizárólag csak művelődési tevékenységekre terjedt ki.

Az ukrán intelligencia új generációját azonban ez a fajta irányvonal nem elégítette ki, konkrét politikai cél megfogalmazására vágytak. Az első titkos szervezet, amelynek már konkrét politikai célkitűzései voltak, az 1861-ben diákok egy csoportjából Tarasz Sevcsenko kanyivi sírjánál alakult Taraszisták Társasága volt. A Dnyeper menti Ukrajna nagyobb városaiban mindenhol voltak tagjaik. Iván Lipa, a harkivi egyetem orvostanhallgatója fogalmazta meg név nélkül 1893-ban megjelent programjukat „Profession de foi fiatal ukránok számára” címmel. Ebben szerepeltek az elképzeléseik a széleskörű autonómiával bíró Ukrajnáról, amiben biztosítva lettek volna az ukránok kulturális és szociális jogai. Ezzel együtt erősen bírálták az ukrán nemzeti mozgalom előző generációjának apolitikusságát.⁸⁷³

Bár a Taraszisták Társasága csupán 1898-ig működött, az ő politikai irányvonalukat követve jött létre 1897-ben Harkivban többek között Volodimir Antonovics fia, Dmitro Antonovics vezetésével egy diákokból álló csoport, amely 1900-ban létrehozta a Forradalmi Ukrán Pártot (FUP). A párt programját egy volt taraszista, Mikola Mihnovszkiij brosúrája képezte, ami a „Független Ukrajna” címet viselte. Az írást Lvivben/Lembergben adhatták ki, és az első olyan dokumentum volt, amelyben a Dnyeper menti ukrán nemzeti mozgalom kinyilvánította szándékát egy egységes, oszthatatlan, szabad, független Ukrajnára, amely a Kárpátoktól a Kaukázusig terjed.⁸⁷⁴

Miután a FUP végül nem fogadta el Mihnovszkiij elképzeléseit, és inkább egy föderatív Oroszországon belül képzelték el Ukrajna jövőjét, a szerző saját pártot alapított 1902-ben Ukrán Nemzeti Párt néven. A független Ukrajna elképzelésének ekkor azonban viszonylag kevés támogatója volt még az ukranofil mozgalom köreiben is. Ukrajna területén – az illegálisban működő párthoz mérten – viszonylag nagyobb támogatással a FUP rendelkezett, amely a szűk városi intelligencia mellett leginkább a parasztság körében keresett pártolókat. A FUP által

⁸⁷³ Uo. 158–159.

⁸⁷⁴ Uo. 159.

kijelölt irány az Általános Ukrán Szervezetet sem kerülte meg. A kijevei központú egyesülés fiatal tagjai egyértelműen a politikai párttá alakulás mellett foglaltak állást, aminek eredményeként 1904-ben létrehozták az Ukrán Demokrata Pártot (UDP).

Az ukrán pártok körében folyamatos volt az ideológiai vita, és ennek következtében lehetett megfigyelni a pártok aprózódását. A FUP-ból 1904-ben kivált csoport létrehozta az Ukrán Szociáldemokrata Szövetséget, amely hamarosan az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt részévé vált. Az UDP-ből pedig 1905-ben Borisz Hrincsenko, Szerhij Jefremov és mások vezetésével kivált csoport létrehozta az Ukrán Radikális Pártot – ezek még ugyanebben az évben újra egyesültek Ukrán Demokrata Radikális Párt néven.⁸⁷⁵

Az ukrán pártok számára a változás lehetőségét az 1905-ös oroszországi forradalmi hullám hozhatta volna meg. Alacsony támogatottságuk, szétaprózottságuk, a köreiken belül dúló viták – melyek sokszor magának az önálló ukrán politizálásnak a szükségességét is megkérdőjelezték – alkalmatlanná tették az ukrán politikai szereplőket arra, hogy haszonnal aknázzák ki a forradalom nyújtotta lehetőségeket. Ha 1905-ben nem is, az azt követő években történtek ukrán szempontból kedvező politikai változások. 1907-ben hivatalosan is hatályon kívül helyezték az emsi rendeletet, aminek következtében rohamtempóban kezdtek el megjelenni az ukrán nyelvű kiadványok.

A Dnyeper menti ukrán nemzeti mozgalom életében jelentős esemény volt 1905. október 30-ika, amikor a Galíciában már működő Proszvita első szervezete megnyílt Odeszában. Az egyesületek száma 1907-re már elérte a harmincötöt. Mind a Proszvita szervezetek, mind a hromadák elterjedése azt tanúsították, hogy az orosz és az osztrák fennhatóság alatt levő területek szoros kapcsolatban voltak egymással.

A választott törvényhozó szerv, az Orosz Duma első (1905) és második összehívását (1907) sem tudták kihasználni az ukrán pártok. A választások hivatalos kiírása előtt több letartóztatás is történt a soraikban, így ukrán képviselők csak orosz pártok listáján kerültek be a törvényhozásba. Ettől függetlenül az Orosz Duma 62 ukrán képviselőjéből 1905. május 1-jén létrejött az Ukrán Parlamenti Egyesülés. Az egyesülés a legszámosabb volt a hasonló nemzetiségi alapon szerveződő csoportok között. Deklarált céljuk az ukrán autonómia kivívása

⁸⁷⁵ Суббельний (1991) i. m. 261–262.

Tarasz Sevcsenko (1814–1861) – ukrán költő, prózaíró, festő. Jobbágycsaládban született, a művészetekben megmutatkozó tehetségét felismerő mecénásainak köszönhetően Szentpéterváron tanulhatott, s a jobbágysorból is felszabadították. Műveiben az Orosz Birodalom ukránjainak sorsát örökítette meg a birodalom társadalmi rendjével szemben. Az ukrán nemzeti gondolat melletti tevékenysége a cári hatóságok figyelmét is felkeltette, így tíz évig száműzetésben kellett élnie. Miután 1857-ben visszatérhetett, meggyengült egészségi állapota ellenére is aktívan kivette részét az ukrán társadalmi-politikai szervezetek működtetéséből. 1861-ben halt meg, néhány nappal azelőtt, hogy II. Sándor kiadta a jobbágyfelszabadításról szóló rendeletét.

volt. Hasonló ukrán tömörülés csak a második Dumában létezett, a harmadikban (1907–1912) és a negyedikben (1912–1917) már nem jött létre.⁸⁷⁶

5. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

5.1. Az ukrán területek stratégiai szerepe

Az ukrán területek geostratégiai jelentősége már a 19. század végén is nyilvánvaló volt. Paul Rohrbach német publicista 1897-ben ezt írta: „aki bírja Kijevet, annak van kulcsa Oroszországhoz”.⁸⁷⁷ A német hadvezetés a világháború elejétől úgy tekintett az ukrán területekre, mint amelyek Oroszország létezését biztosítják, s Ukrajna megszerzése, függetlenítése az Orosz Birodalomra nézve végzetes lehet. Ezt a megfontolást nem csupán a nyersanyagutánpótlás megvonása, de az oroszok Fekete-tengeri kapcsolatainak az elzárása is indokolta.⁸⁷⁸

Míg az Orosz Birodalom a nyugati terjeszkedéshez szükséges ugródeszkát látta a Habsburgok szláv, főként ukránok lakta területeiben, addig a központi hatalmak keleti irányú felvonulási területet, a gaz-

⁸⁷⁶ Грицак (2019) i. m. 167–168.

⁸⁷⁷ Vö. Paul Rohrbach: *Weltpolitiches Wanderbuch 1897–1915* (Karl Robert Langewiesche, 1906).

⁸⁷⁸ Грицак (2019) i. m. 194.

dag nyersanyag- és élelmiszerutánpótlást vélték felfedezni a Dnyeper menti ukrán területekben. A német haditervek sikere esetén megvalósítandó új világrend egy független ukrán állam létrehozásával is számolt volna.⁸⁷⁹ A Dnyeper menti ukrán területek ilyen jellegű szerepe különösen a háború végével, a harcoló felek nyersanyag- és élelmiszer-utánpótlásának rohamos fogyásával vált különösen fontossá, hisz a világ legjelentősebb kenyérgabonatermelő vidékei közé tartozott az orosz fennhatóság alatt lévő Ukrajna.⁸⁸⁰ Az ukrán területek komoly emberi erőforrást is biztosítottak a birodalmak hadseregei számára. Az első világháború (a Nagy Háború) idején az Orosz Birodalom hadseregében 3,5 millió ukrán etnikumú katona teljesített szolgálatot, az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében pedig 300 ezer ruszin-ukrán katona harcolt.

Az első világháború szomorú velejárója volt az ukrán területeken végbement pusztítás, amelyeken a háború teljes időszaka alatt frontvonal húzódott – különösen Galícia, Volhínia és Közép-Ukrajna szenvedett a Nagy Háború alatt. Ezzel együtt járt, hogy a frontvonal mögötti területek pedig folyamatos felvonulási zónát jelentettek.⁸⁸¹

A Nagy Háború Ukrajna területén a galíciai ütközettel vette kezdetét, amely 1914. augusztus 18. és 1914. szeptember 11. között zajlott. Az orosz csapatok megállították az osztrákok előrenyomulását és ellentámadásba lendültek, majd augusztus 21-én bevonultak Lvivbe/Lembergbe. Az elfoglalt területeken az oroszok létrehozták az ideiglenes katonai Galíciai–bukovinai Főkormányzóságot, amely 1914 augusztusa és 1915 júniusa között állt fenn. Lvivet/Lemberget 1915 nyaráig bírták az oroszok, majd hosszú ideig húzódott a front Ternopil és Lviv/Lemberg között.⁸⁸² A német és az osztrák–magyar hadvezetés az orosz hadsereg ellen 1915-ben jelentős erőket csoportosított át a Nyugati Frontról a Keleti Frontra, és a fő csapást Galíciára mérték. Az oroszok, miután 1915 júniusára elvesztették Lvivet/Lemberget és Galícia nagy részét, 1915 októberében kénytelenek voltak kivonulni Kelet-Galíciából is.

⁸⁷⁹ Peter Lieb – Wolfram Dornik: The Ukrainian Policy of the Central Powers during the First World War. In: *The Emergence of Ukraine. Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917–1922* (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto, 2015) 41.

⁸⁸⁰ Олександр Реснт – Олександр Сердюк: *Перша світова війна і Україна* (Генеза, Київ, 2004) 197.

⁸⁸¹ Грицак (2019) i. m. 36, 193.

⁸⁸² Jekelcsik (2014) i. m. 90.

„Mindenki számára, aki valóban ismeri és érti a földrajzi és gazdasági helyzetet, amiben Oroszország van, tudatában van annak a ténynek, hogy Nagy-Oroszország csak a gazdag Ukrajnára telepedve képes létezni. Ha képesek lennének Ukrajnát függetlenné tenni, és a függetlenséget éltetni, biztosan halálos csapást mérnének Nagy-Oroszországra.”

Részlet a német hadvezetés 1915. december 1-jén kelt titkos dokumentumából. Idézi: Ярослав Грицак: Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття (Генега, Київ, 2019) 194.

1916-ban a délnyugati fronton az orosz hadsereg főparancsnoka, Alekszej Bruszilov kidolgozott egy támadó hadműveletet, amely 1916. június 4. és 1916. szeptember 20. között zajlott. A Bruszilov-offenzíva során az orosz csapatok részben visszafoglalták Nyugat-Volhíniát, Kelet-Galíciát és Észak-Bukovinát, és e területeken kialakították az Osztrák–Magyar Monarchiától a háború jogán elhódított területek főkormányzóságát, amely 1916 júliusa és 1917 februárja között állt fenn.⁸⁸³ Miután a németek megállították az orosz sereg további előrenyomulását, 1916 végére kezdetét vette a lövészárokháború, mivel a harcoló feleknek nem volt elég fegyverük és élelmiszerük, és nagyon sok embert veszítettek, így nem tudták folytatni a támadó harcot. 1916 novemberében az osztrák kormány széleskörű autonómiát adott Galíciának, bár nem osztotta fel a tartományt külön lengyel és ukrán részre, hiába kérték tőle ezt az ukrán politikai szervezetek.

5.2. Az ukrán nemzeti mozgalom a háború éveiben

Az első világháborúban Kelet-Közép-Európa egyéb nemzeti projektjeihez hasonlóan az ukránok számára is lehetőség nyílt arra, hogy kifejezzék igényeiket. A kiváló brit történész, Arnold Toynbee 1915-ben, huszonhat évesen írt esszéjében a következőképpen fogalmazott: „Sok negligált kisebbség nevet szerzett magának a háború során, de mindezek között kétségtelenül az ukránok ügye a legfurcsább. Egy harminc milliós nemzet, és mi soha nem hallottuk a nevét!”⁸⁸⁴

⁸⁸³ Магочій (2012) i. m. 496.

⁸⁸⁴ Arnold Toynbee: The Ukraine – the problem in nationality. *Nationalities Papers*, 1976/2. 157.

Bár nem az ukrán kérdés volt a háború kitörésének fő oka, ahogyan az ukránok lakta területek az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom közötti harcterré váltak, úgy vált az ukrán nemzetiségi kérdés stratégiaiává a háború éveiben. Különösen az Orosz Birodalom mutatott feltűnő érdeklődést a Habsburg fennhatóság alatt élő szlávok iránt, és ismertek azok a tervek, melyekben ezeknek a területeknek az elszakításáról ábrándoztak már a század elejétől kezdve.⁸⁸⁵

Általánosan elmondható, hogy az első világháború a nemzetiségi mozgalmakra élénkítően hatott. A már politizálódott ukrán nemzeti mozgalmakat a világháború sajátos kihívásként érte, amely fokozott figyelmet és óvatosságot kívánt meg vezetőiktől. Mint láthattuk, a világháború ukrán szempontú sajátossága volt, hogy a keleti fronton mindkét harcoló fél soraiban harcoltak ukrán katonák. A háborúban való részvétel jelentősen megváltoztatta a paraszti lakosság életét. A mobilizáció következtében új eszmékkel ismerkedtek meg a frontokon, illetve minden addiginál intenzívebb módon kellett azzal szembeszűlniük, hogy egy birodalom alattvalói. Ezzel együtt immár a szó szoros értelmében megnyílt egymás irányába a két ukrán világ. A Galíciát 1914–1915-ben megszálló orosz csapatok ukrán katonái közül többen az ukrán nyelvet kezdték el használni kommunikációjukban, a Dnyeper mentén megnövekedett a kereslet az ukrán nyelvű könyvekre. 1916–1917-ben Volhínia elfoglalásakor a galíciaiak az ottani ukrán lakosság megszervezésébe kezdtek, ukrán iskolákat nyitottak.⁸⁸⁶ A frontoknak ez a tapasztalata és a birodalmak háborújának kilátástalansága nagy hatással volt az ukrán nemzeti mozgalomra.

Az ukrán elit irányválasztását a háború elején nagymértékben befolyásolta a két birodalom nemzetiségi politikájában meglévő különbségek tapasztalata. A galíciai ukrán politikum meg volt győződve arról, hogy Oroszország veresége, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia győzelme elősegítheti az ukrán ügyet. Nem véletlen, hogy az osztrák trónörökös, Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának hírére Lvivben/Lembergben az ukrán Szokil, Szics és Plaszt nevű sportegyletek tagjai ezres felvonulást tartottak, demonstrálva, hogy készek a Habsburg érdekek megvédésére Oroszországgal szemben.

A Habsburg Birodalom ukránjai még 1914-ben megalapították az Ukrán Főtanácsot, élén Koszty Levickijjel. A szervezet kinyilvánította a Habsburgok iránti lojalitását, és kérte egy ukrán katonai alakulat lét-

⁸⁸⁵ Jekelcsik (2014) i. m. 90.

⁸⁸⁶ Грицак (2019) i. m. 196.

rehozását. Ezzel együtt megalakulása után az Ukrán Főtanács manifesztumot adott ki, amelyben felszólította a galíciai ukránokat, hogy harcoljanak Ukrajna felszabadításáért, tehát az Orosz Birodalom ellen. A Bécsből kért katonai alakulat Ukrán Szics Lövészek ezrede néven létre is jött 1915-ben. Az ezredbe 30 ezer katona jelentkezett, azonban a Habsburg katonai vezetés előbb három, majd kétezer fő felfegyverzését engedélyezte, harci cselekménybe pedig nem siettek őket bevetni, nem bízva lojalitásukban. Alig egy évig vehettek részt éles bevetéseken, amikor bizalmatlanság következtében kiegészítő osztaggá alakították át őket. Az Ukrán Szics Lövészek ezredében többen elhanyagoltan érezték magukat. A visszaemlékezések szerint az volt az érzésük, hogy minden elszántságuk ellenére az osztrák hadvezetés árulóknak tartja őket. Nem véletlen, hogy az orosz fogolytáborokban előszeretettel szervezkedtek a Habsburgok ellen.⁸⁸⁷

A háború során több politikai aktivista menekült Galiciába orosz fennhatóság alá. Az ő körükben is megerősödött a szimpátia a központi hatalmak iránt, ezt kifejezendő hozták létre 1914. augusztus 4-én Ukrajna Felszabadításának Szövetségét. A szövetség felhívásban szólította fel a Dnyeper mentén élő ukránokat, hogy ne féljenek az osztrák–magyar hadsereghez csatlakozni. A szervezet Bécsbe helyezte át székhelyét Lviv/Lemberg elfoglalását követően, és mind Berlintől, mind Bécsből támogatást kapott. 1917-től a német és osztrák–magyar hadifogságba került ukrán katonák megszervezésére is ők kaptak engedélyt.

Az Ukrán Főtanács és Ukrajna Felszabadításának Szövetsége 1915 májusában Bécsben létrehozta az Általános Ukrán Tanácsot, ami az Osztrák–Magyar Monarchiában az ukrán ügy legfőbb képviselő szervezetévé vált. Galícia visszafoglalását és az új ukrán területek megszerzését követően azonnal kéréseket intéztek Bécshez, mely Galícia felosztásáról, az ukrán iskolahálózat megszervezéséről, Lvivben/Lembergben ukrán egyetem létrehozásáról szóltak. Ezek elmaradtak, s bár Bécs 1916-ban garantálta Galícia széleskörű autonómiáját, mint említettük, nem választotta azt keleti és nyugati, magyarán ukrán és lengyel részekre.

Az elégedetlenségük kifejezéséeként az Általános Ukrán Tanács befejezte működését, feladatait az Ukrán Parlamenti Képviselőlet vette át

⁸⁸⁷ Олена Бойко: Легіон Українських Січових Стрільців. In: *Енциклопедія історії України*, <https://bit.ly/3r2KYvq> (2021-07-20).

Julian Romancsuk vezetésével.⁸⁸⁸ A galíciai ukrán mozgalom ennek ellenére abban bízott, hogy egy esetleges orosz vereséggel út nyílna egy független ukrán állam számára. A duális monarchia vezetése kevesebb bizalommal fordult alattvalói felé. A Monarchia hadserege gyakran nem volt kíméletes a ruszin paraszttal, különösen akkor, ha az ellenséggel való együttműködés vádjára érte őket. Rendszeresek voltak a megtorló jellegű büntető akasztások, ahogyan hírhedtté vált a Thalerhof internálótábor, amelybe Oroszország számára történő kémkedés vádjával zártak többeket.⁸⁸⁹ Mivel sem I. Ferenc József (1848–1916), sem utódja, I. Károly (1916–1918) autonómiára vonatkozó ígéretei nem teljesültek, az ukránofil mozgalom egyre türelmetlenebbé vált. 1917-ben a birodalmi gyűlésen az Ukrán Parlamenti Képviselőtestület vezető Jevhen Petruszevics határozottan kérte, hogy az ukránoknak Galíciában a lengyelektől független autonómiát biztosítsanak. A feszültséget csökkentendő először a birodalom történetében 1917–1918-ban ukrán minisztere lett a birodalmi kabinetnek, egyben a világ első egészségügyi minisztere – Iván Horbacevszkij (Ivan Horbaczewski) kémikus, epidemiológus személyében.⁸⁹⁰

Az Orosz Birodalomban a kezdetektől engedélyezték nemzetiségi légiók felállítását a hadifoglyokból. A német hadvezetés 1915-től szintén engedélyezte légiók szervezését, de a hadifoglyokból az ukrán tisztek kiképzését csak 1917 tavaszától kezdték meg.⁸⁹¹ A nemzetiségi mozgalmakkal szembeni birodalmi politika nem csupán az ellenfelek elleni felhasználásban nyilvánult meg. A birodalmi központok bizalmatlansága fokozódott a saját nemzetiségi mozgalmakkal szemben. Oroszországban hamarabb szüntették meg az ukrán nyelvű kiadványok forgalmazását a háború alatt, mint a német nyelvűekét. Felszámolták az ukrán szervezeteket, több fontos ukrán aktivistát – mint például a történész Mihajlo Hruszevszkijt – keletre száműzték.

Így a Dnyeper menti Ukrajnában a világháború kezdetén a szervezkedésre eleve kevesebb lehetőség volt, mint Galíciában. Nem volt saját képviselőtestületük a Dumában, a szervezeteiket felszámolták. Annak érdekében, hogy a helyzet ne romoljon, a moszkvai „Ukrajinszkaja Zsizny” (Ukrán élet) című folyóirat szerkesztője, Szimon Petljura kiadott egy

⁸⁸⁸ Грицак (2019) i. m. 204

⁸⁸⁹ Serhiy Choliy: The Internment of Russophiles in Austria-Hungary. In: *International Encyclopedia of the First World War*, <https://bit.ly/2UHZqwK> (2021-07-20).

⁸⁹⁰ Магочій (2012) i. m. 451.

⁸⁹¹ Грицак (2019) i. m. 197.

Solth Imre magyar tüzértiszt több ezer sorstársával együtt 1916 ősen a nyugat-ukrajnai Szipa folyó mentén teljesített szolgálatot. Szeptember végén az osztagát Rakowecz (Rakovec) községbe szállásolták be, akárcsak az Ukrán Szics Lövészek egy osztagát. Az ukrán légióval kapcsolatos élményeit a következőképp örökítette meg naplójában: „A faluban rajtunk kívül csak az Ukrán légiónak egyik tartalékban lévő zászlóalja volt elszállásolva. Így békésen megfértünk egymás mellett. Volt azonban egy ukrán zászlós és két tizedes, aki meglehetősen felkavarta az üteg tisztikarának nyugalmát. Ez így talán kissé furcsán hangzik. De minden természetessé válik, ha elárulom, hogy ez a zászlós és két tizedes társa fiatal ukrán egyetemi hallgatók voltak, azaz egyetemi hallgatók. Három csinos fiatal hölgy. Mindnek mellét ott díszítette már egy-két vitézségi érem.”

Solth Imre: Egy tüzértiszt naplója az 1914–18. évi világháborúból (Budapest, 1942) 269.

deklarációt, amelyben felszólította a birodalom ukránjait, hogy teljesítsék kötelezettségeiket az Orosz Birodalom iránt.

Azontúl, hogy Petljura megpróbálta elkerülni az ukránok elleni további repressziót, ő maga vélhetően őszintén hitt az antant győzelmében, s helyzetük esetleges javulását is ettől várta. Összességében hasonlóan gondolkodott, mint galíciai társai: a másik birodalom ukrán területeinek megszerzése növeli az ukrán jelenlétet, ezzel jobb tárgyalási pozícióba kerülhetnek. Az ukrán értelmiség Galícia elfoglalását követően rögtön lépett is, a Duma képviselőitől kérték az ukrán szervezetek megújítását, és ugyanolyan autonómia biztosítását Ukrajnának, mint amit a kormányzat Lengyelországnak ígért. Ezek az igények találkoztak a birodalom többi nemzetiségének igényével is. Ezzel együtt egyre inkább illegalitásba szorult az ukrán intelligencia és a diákság tevékenysége. Mindazonáltal világos politikai programmal rendelkeztek, és kikristályosodott, hogy a Dnyeper menti ukrán politikum egy föderatív felépítésű Oroszországon belüli autonómiára vágyik.⁸⁹²

Az 1914 őszén a Kárpátokon benyomuló orosz hadsereg rövid idejű térfoglalását jelentős sikerként értékelték Moszkvában. Ezeket a területeket az „orosz hazától elszakítottként” kezelték, amelyek így visszatérhettek „Oroszország anyácska” kebelére. A megszállt galíciai,

⁸⁹² Uo. 206.

bukovinai és kárpátaljai területeken nem mindenki fogadta ellenségesen az orosz csapatokat. A helyi ruszofil mozgalmak üdvözölték a térfoglalást, valamint több helyütt is együttműködtek a helyi lakosok az orosz katonákkal. Bukovinában a csernyivci pravoszláv érsek a cárrért szóló imára szólította fel papjait, kérve őket, hogy esedezzenek az orosz katonákért, hogy azok segíthessenek nekik megszabadulni az osztrák elnyomástól.⁸⁹³ Az orosz térfoglalás ezzel együtt meggyőzhette a galíciaiakat, hogy a Habsburgok ellenfele sem föltétlenül kedvezőbb alternatíva. A birodalom úgy kezelte Galícia megszerzését, mintha az egy állandó állapot lenne. Erre utalt az is, hogy 1915 elején II. Miklós cár (1894–1917) Lvivbe/Lembergbe látogatott. Teljes oroszosítást vezettek be, az orosz csapatok üldözni kezdték az ukrán aktivistákat, Georgij Bobrinszkij cári főkormányzó bezáratta az ukrán kulturális egyesületeket, betiltotta az ukrán nyelvű lapok kiadását.⁸⁹⁴

A háború vége felé az antant kommunikációja akár már bátorító is lehetett az ukrán nacionalisták számára, hisz az „elnyomott népek” függetlenítésének tervét tüzték zászlajukra. Ezzel együtt viszont, mint látjuk majd, az antant stratégiai tervei között nem szerepelt önálló ukrán állam létrehozása.

⁸⁹³ Магочій (2012) і. м. 449.

⁸⁹⁴ Марк фон Гаген: «У війнах творяться нації»: націотворення в Україні під час Першої світової війни. In: Андреас Капеллер (ред.): *Україна. Процеси націотворення* (Видавництво К.І.С., Київ, 2011) 276–277.

VIII. SZOVJET-UKRAJNA (1917/1922–1991)

1. ÁLLAMALAKULÁSOK

1.1. Az Orosz Birodalom felbomlása

Az ukrán történetírás egyik fő szervezőfonala az ukrán államiság múltbeli megnyilvánulásainak számbavétele. Ebből a szempontból az ukrán történelemmel foglalkozó szakmunkák jelentős része kiemelt figyelmet szentel az 1917 és 1921 közötti időszaknak, mely az első 1917-es oroszországi bolsevik forradalommal kezdődött, és a 1921-ben Rigában aláírt békével ért véget, amely a szovjet–lengyel háború lezárásáról döntött. Az ukrán szakmunkák ezt a négyéves, történeti léptékben rövid, de sorsdöntő eseményekben igazán gazdag periódust az ukrán forradalom időszakának nevezik. A forradalmi jelző ebben az esetben az ukrán államalkotó törekvések forradalmi, egyidejűleg több területen is megfigyelhető megnyilvánulására vonatkozik. Ez az időszak több szempontból is fontos, hisz itt jelentek meg legvilágosabban az ukrán politikai programok, ekkor zajlott a modern korban először önálló ukrán hadseregszervezés, s a 18. századot követően két birodalom fennhatósága alatt lévő ukránoknak először volt lehetőségük államalkotási kísérletre.

Az első világháború éveit a sok egyéb körülmény miatt is rossz helyzetben lévő Orosz Birodalom lakossága különösen nehezen viselte. 1916 végére fokozódott az általános elégedetlenség, melynek elsőrendű okai a fronton elszenvedett kudarcok, az áremelkedés, a közellátás akadozása voltak. Természetesen az elégedetlenséget szító mélyebb okok messze túlmutattak a háború nehézségein. Az 19. század elhibázott reformjai, az ipari fejlődés eredményeinek kihasználatlansága, a politikai rendszer rugalmatlansága mind közrejátszottak az 1917-es év forradalmaiban.

1917 februárjának végén a kenyeret követelő tüntetőkhez egyre több munkás csatlakozott Petrográdban,⁸⁹⁵ majd február 26-át köve-

⁸⁹⁵ A város neve 1703-as alapításától Szentpétervár, 1914 és 1924 között Petrográd, 1924 és 1991 között Leningrád, ma ismét Szentpétervár (közbeszédben: Pityer).

Mihajlo Hruszevszkij az 1917. februári forradalmat követően úgy vélte, annak történelmi jelentősége megkívánja, hogy az ukrán politikát új alapokra helyezték, s ezt így fogalmazta meg: „Most semmi nem lehet nagyobb hiba annál, mint hogy elővegyük a régi ukrán petíciókat, és azokat nyújtsuk be újra a vezetésnek, mint a mi jelenlegi követeléseinket [...] Ukrán kérdés nincs többé. Szabad, nagy ukrán nép van, amely saját sorsáról dönt, az új szabadság viszonyai között.”

Михайло Грушевський: На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали (Українське історичне товариство, 1992) 141–142.

tően egyre több katona is átállt. A kényszerű helyzetben a Duma ideiglenes bizottságot hozott létre, ezzel közel egyidőben létrejött az első petrográdi szovjet is. Így két olyan hatalmi központ alakult ki az orosz fővárosban, melyek vetélkedése a következő hónapokban meghatározta az orosz összeomlás dinamikáját. II. Miklóst az orosz katonai vezetés kényszerítette március 2-án lemondásra egy vasútállomáson.⁸⁹⁶

A monarchiából egyik napról a másikra formálisan demokratikus köztársasággá alakult Oroszországot a Duma által létrehozott Ideiglenes Kormány volt hivatott vezetni Georgij Lvov herceg vezetésével. Ez a szerv azonban nem tudta kezelni a válságos helyzetet, így az országban eluralkodott az anarchia. November 7-én a bolsevikok ragadták magukhoz a hatalmat (a Julianus-naptár szerint „októberi forradalom”). Az Orosz Birodalom volt területeit előntő polgárháború a bolsevik diktatúra belső ellenzékét volt hivatott felszámolni,⁸⁹⁷ továbbá megakadályozni azt, hogy a régi birodalom határai közül az önállóságra törekvő, a birodalomból szabadulni akaró és a bolsevik hatalomátvételt el nem fogadó Belarusz, az Észak-kaukázusi Köztársaság, az autonóm Szibéria, a tatár Uráli-Volgai Állam, a kazah Alas Autonómia állam, a Kubány, a Don-vidék, a Krím és Ukrajna kiléphessen. A függetlenségért harcoló ukránok két legfontosabb államkezdeménye ebben az időszakban a Dnyeper menti Ukrán Népköztársaság és a galíciai Nyugat-Ukrán Népköztársaság volt.

⁸⁹⁶ Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története* (Osiris Kiadó, Budapest, 2003) 21–23.

⁸⁹⁷ Vö. Anna Geifman: *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894–1917* (Princeton, 1993); Tony Brenton (ed.): *Historically Inevitable? Turning Points of the Russian Revolution* (London, 2016).

A megbomló központi hatalom felerősítette a peremterületeken működő nemzeti mozgalmakat, melyek egyre-másra fogalmazták meg autonómiaigényüket vagy egyenesen elszakadási szándékukat. Ezek a törekvések különösen felerősödtek az októberi forradalom hatására, amelyet követően nyilvánvalóvá vált, hogy az áhított föderatív Oroszország csupán illúzió. A nemzetiségek tömegeinek persze ugyanazok voltak az alapvető problémái, mint az orosz alattvalóknak: földet, kenyeret, békét akartak – az új nemzeti elitiek megkísérelték ezeket a feszültségeket politikai programjuk sikerének érdekében mozgalmakba becsatornázni, hol több, hol kevesebb sikerrel.

A bolsevik forradalom után a szovjet kormány elismerte Lengyelország és Finnország függetlenségét. Litvánia és Lettország is kinyilvánította a függetlenségét. Megjelentek a belaruszok autonómia követelése, a volgai tatárok nemzeti és kulturális autonómiát kértek, a baskírok, a krími tatárok és az azerbajdzsánok föderációt és széleskörű területi öngazgatást követeltek. 1917 nyarán kinyilvánították a független kirgiz államra való igényt.⁸⁹⁸ A különböző nemzetiségi törekvések sorában így csupán az egyik volt az ukrán, a jelentősége viszont messze nem volt elhanyagolható az ukrán területek stratégiai és gazdasági jelentősége miatt sem.

1.2. Az Ukrán Népköztársaság

Míg a birodalom központjában kettős, addig a Dnyeper menti ukrán területeken hármass hatalom alakult ki 1917 márciusára. A petrográdi Ideiglenes Kormány hatalmát képviselte a Kijevi Katonai Körzet, valamint az Egyesült Társadalmi Szervezetek Végrehajtó Bizottsága. Ezzel együtt létrejöttek előbb Harkivban, majd Kijevben a bolsevikok helyi igazgatási szervei – a szovjetek. Végül harmadik erőként március 17-én a zömében szociáldemokrata ukrán aktivisták létrehozták Kijevben a Központi Tanácsot, amelynek feladatául az ukrán igények képviselőt tűzték ki a birodalom várt átalakulásának folyamata során. Oroszországnak nem csupán a demokratikus, de lehetőség szerint a föderatív átalakulását is kívánták.

A Központi Tanács elnökéül a köztisztületnek örvendő Mihajlo Hruszevszkijt választották meg. Az Ideiglenes Kormány liberalizáló rendelkezéseinek köszönhetően hivatalossá válhattak az ukrán pár-

⁸⁹⁸ Heller – Nyekrics (2003) i. m. 70–71.

tok. Az ukrán Központi Tanácsban az Ukrán Szociálföderalista Párt, a Szocialista Forradalmárok Ukrán Pártja és az Ukrán Szociáldemokrata Munkáspárt voltak jelen a legnagyobb súllyal. Utóbbinak lettek tagjai a Központi Tanácsban Hruszevszkij körének erős emberei: Volodimir Vinnicsenko és Szimon Petljura.⁸⁹⁹ A Központi Tanács legfőbb feladata legitimációs hiányának leküzdése volt, így tevékenységét az Ideiglenes Kormány felé küldött távirat megfogalmazásával és az Dnyeper menti ukrán területek lakossága felé szóló manifesztum kiadásával kezdte. A két dokumentum tartalma hasonló volt: az ukrán Központi Tanács az ukrán lakosok szószólójaként deklarálta magát, felvállalva érdekvépviseletüket, ezzel együtt az Ideiglenes Kormánytól a tanács ilyen státuszának elismerését, valamint az ukrán önrendelkezés biztosítását várták el. Lapot indítottak „Nova Rada” (Új tanács) címen, újjászervezték a háború elején leállított ukrán társaságokat, szervezeteket.

Kijevben a forradalmi hangulat április elejére érte el tetőfokát, amit Hruszevszkij a „forradalom ünnepe”-nek nevezett.⁹⁰⁰ Ennek egyik jelentős eseménye volt a szakirodalom szerint a majd százezer embert mozgató tüntetés Kijev utcáin 1917. április 1-jén. Dmitro Dorosenko, az események résztvevője, emlékirataiban utólag eufórikusnak nevezte a kijevi eseményeket, melynek kulminációs pontja a „szent szabadság ünnepe”, a kijevi Szent Szófia székesegyház előtti téren megszervezett tüntetés volt.⁹⁰¹ Az eseményen szimbolikus gesztusokból sem volt hiány: a résztvevők kék-sárga zászlókkal díszítették a teret, az ügyük véghezviteléhez szükséges elszántságukról Tarasz Sevcsenko arcképe előtt tettek esküt.

Az ukrán politikai törekvések letisztázása szempontjából különösen fontos volt az az Ukrán Nemzeti Kongresszus, amit 1917 áprilisában hívtak össze. A kongresszuson a különböző politikai irányultságú ukrán szervezetek bemutatták elképzeléseiket az ukrán területek jövőjéről, melyet követően egyértelművé vált, hogy 1917 tavaszán a Dnyeper menti ukrán mozgalom közmegegyezésen alapuló kívánsága az Oroszországon belüli ukrán autonómia volt. Két, az események folyásába csekély szerepet játszó politikai tömörülés, az Ukrán Önálló Szocialisták és a Demokratikus Földműves Párt követelték csupán Ukrajna függetlenségének azonnali kikiáltását. A kongresszus fontos eseménye volt, hogy a megfogalmazott igényeknek az Ideiglenes Kormány felé

⁸⁹⁹ Jekelcsik (2014) i. m. 95.

⁹⁰⁰ Михайло Грушевський: *Спомини* (Київ, 1989) 142.

⁹⁰¹ Vö. Дмитро Дорошенко: *Мої спогади про недавнє минуле* (Мюнхен, 1969).

történő közvetítésével a Központi Tanácsot bízták meg. Ugyanebben a sorba illeszkedett, és a Központi Tanács legitimációjának erősítése szempontjából fontos volt az 1917. május 18-ra összehívott I. Ukrán Katonai Gyűlés, amelynek résztvevői szintén támogatásukról biztosították a Hruszevszkij vezette szervezetet.

Az Ideiglenes Kormánnyal az első tárgyalásokra 1917 májusának végén került sor. A Központi Tanács tíz főből álló delegációját a szociáldemokrata Volodimir Vinnicsenko vezette. Az ukrán kéréseket négy pontban lehet összefoglalni: kérték az ukrán területek autonómiáját, a háborút lezáró békekonferencián való részvétel lehetőségét, ukrán nemzetiségű tag kinevezését az Ideiglenes Kormányba és az ukrán területek „ukránosítását”.

Az ukrán politikusok, érzékelve a petrográdi változások természetét, nemcsak az Ideiglenes Kormánnyal, hanem a petrográdi szovjettel is keresték a kapcsolatot. Utóbbi próbálkozás azonban sikertelen volt, az Ideiglenes Kormánnyal való megbeszélésük pedig ukrán szempontból teljes kudarccal végződött. A Központi Tanács és a Lvov herceg vezette Ideiglenes Kormány küldöttei között a legjelentősebb nézetkülönbséget a tárgyalások során az jelentette, hogy míg az ukránok ukrán területnek tekintették és az ukrán autonómia kiterjesztését kérték a Fekete-tenger északi partvidékére, Odeszára, a Jekatyerinoszlavi Kormányzóságra, Herszon és Harkiv városára, a Donec-medencére, addig az összeomlóban lévő birodalom vezetői ezekről a gazdaságilag és stratégiaileg oly fontos területekről el sem tudták képzelni, hogy nemzetiségi fennhatóság alá kerüljenek.⁹⁰² Sőt, a Központi Tanács küldöttségének ugyan sikerült felhívni magára a figyelmet, de ez nem föltétlenül járt pozitív következményekkel. Alekszandr Kerenszkij mint az Ideiglenes Kormány hadügyekért felelős minisztere megtiltotta, hogy újra összehívják az ukrán katonák kongresszusát. Az eufóriát a csalódottság követte az ukrán politikusok körében. „A forradalom ünnepeinek vége” – fogalmazott Hruszevszkij.⁹⁰³

A helyzetet szélesebb perspektívából nézve az Ideiglenes Kormány reakciója egyáltalán nem nevezhető meglepőnek. Az ország a szétesése szélén állt, még mindig hadviselő fél volt az első világháborúban, a Kijevből érkező ukrán politikusok pedig az ország stratégiaileg és gazdaságilag legfontosabb területei fölött kértek önrendelkezést.

⁹⁰² Василь Боєчко – Оксана Ганжа – Борис Захарчук: *Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан* (Основи, Київ, 1994) 13.

⁹⁰³ Грушевський (1989) i. m. 142.

A Központi Tanács a sikertelen petrográdi tanácskozást követően adta ki az I. Univerzálét, melyben kinyilvánították szándékukat a föderatív Oroszországban belüli autonóm Ukrajna iránt. Az I. Univerzálét még három követte. A dokumentum nem volt más, mint a Központi Tanács épp aktuális programjának deklarálása az ukránok felé, formája viszont szimbolikus jelentést is hordozott. Az univerzálék kiadása a hetmanok gyakorlata volt még a Zaporizzsjai Had idején. Létrehozták továbbá az úgynevezett Főtitkárságot, amelynek kitűzött feladata volt, hogy a létrejövő ukrán autonómiában a végrehajtó hatalom szerepét töltsse be.⁹⁰⁴

Az ukrán ügy következő fordulópontja az Ideiglenes Kormány válságával volt összefüggésben. 1917. június 28-án az Ideiglenes Kormány maga kereste a Központi Tanácsot, hogy tárgyaljanak az ukrán önrendelkezés lehetőségéről, melynek eredménye végül az lett, hogy az Ideiglenes Kormány elismerte a Főtitkárságot saját helytartó szerveként, azzal a feltétellel, hogy a Központi Tanács az ukrán területeken élő nemzetiségek képviselőit is biztosítja köreikben.⁹⁰⁵ Tartós együttműködés az Ideiglenes Kormány és a Központi Tanács között azonban nem alakulhatott ki. 1917 nyarának végén újra nyilvánvalóvá vált, hogy összeegyeztethetetlenek a Központi Tanács és az Ideiglenes Kormány ukrán területekről alkotott elképzelései. Míg az Ideiglenes Kormány csupán közép-ukrajnai – Kijevi, Volinyi, Podóliai, Poltavai, Csernyihivi – kormányzóságokat kívánt a Főtitkárság hatáskörébe utalni, addig a Központi Tanács nem mondott le arról, hogy a Fekete-tenger északi partvidékét Odeszától a Donec-medencéig, valamint Kelet-Ukrajnát, Harkivot is ukrán területnek tekintse Petrográd. 1917 őszének újabb forradalma okafogyottá tette a vitát, a bolsevik hatalomátvétel pedig a kijevi ukrán politikum számára is egészen új helyzetet teremtett.

A bolsevikok nemzetiségekhez viszonyuló politikája kettős volt. Bár Lenin 1914-ben, az Orosz Birodalom nemzetiségeinek kérdéséről írt munkájában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nemzetiségeknek joguk van kiválni a birodalomból, és ezt 1917 novemberében az új bolsevik hatalom a „Nyilatkozat Oroszország nemzeteinek jogai-

⁹⁰⁴Georgiy Kasianov: Ukraine between Revolution, Independence, and Foreign Dominance. In: *The Emergence of Ukraine. Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917–1922* (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto, 2015) 82.

⁹⁰⁵Босчко – Ганжа – Захарчук (1994) i. м. 14–15.

ról” című dokumentumban is megerősítette,⁹⁰⁶ Ukrajna megszerzése már csak azért is fontos lehetett, hogy a békeszerződés során megfelelő alkupozícióba kerüljenek. Emellett a bolsevikok egyéb tekintetben is fontosnak tartották Ukrajnát. Georgij Pjatakov 1917 júniusában a következőképpen fogalmazott: „Összességében nem támogathatjuk az ukránokat [értsd: a Központi Tanácsot], mert mozgalmuk kényelmetlen a proletariátus számára. Oroszország nem létezhet az ukrán cukoripar nélkül, és ugyanez elmondható a szénről és a gabonáról.”⁹⁰⁷

A Központi Tanács nem ismerte el a bolsevik fennhatóságot. A petrográdi hatalomátvételt követően kinyilvánították, hogy továbbra is Oroszország polgári-demokratikus átalakulását és föderalizálását kívánják. Ezzel együtt hadseregszervezésbe kezdtek, melynek részeként hadügyi titkársággal egészítették ki a Főtitkárságot Szimon Petljura vezetésével.⁹⁰⁸ 1917. november 20-án kikiáltották az Ukrán Népköztársaságot, azonban még mindig nem független államként, csupán mint az Orosz Köztársaság részét.

A bolsevikoknak azonban saját terveik voltak Ukrajnával – 1917 decemberében ukrainai erőiket Harkivban összpontosították, ahol kikiáltották az Ukrán Szovjetköztársaságot, élén a bolgár származású Hrisztian Rakovszkijjal. A vörösök⁹⁰⁹ még ennek a hónapnak a végén katonai előrenyomulásba kezdtek Kijev irányába. A Központi Tanács ütőképes katonai erővel ekkor nem bírt. Hrusevszkijék 1917 nyarán visszautasítottak Pavlo Szkoropadszkij tábornok ajánlatát az ukrán hadsereg megszervezésére. A Kijevet 1918 januárjának végén elérő bolsevik csapatok különösebb ellenállás nélkül vették be fővárost: nagyobb összecsapásra a tőle 146 km-re fekvő kruti vasúti csomópontnál került sor, ahol jelentős túlerővel szemben, részben fiatal diákokból

⁹⁰⁶ Mark Kramer: What was 1917? What was its Significance. *Harvard Ukrainian Studies*, 2019/1–2. 50.

⁹⁰⁷ Michael Palij: The First Experiment of National Communism in Ukraine in the 1920s and 1930s. *Nationalities Papers*, 1984/1. 85.

⁹⁰⁸ Kasianov (2015) i. m. 86.

⁹⁰⁹ Az 1917-es októberi forradalom utáni polgárháborúban a szovjethatalom oldalán harcoló központi fegyveres erők hivatalos megnevezése a Munkás-paraszt Vörös Hadsereg volt, általánosságban pedig vörösöknek nevezték mindazokat, akik a szovjet hatalom oldalán álltak. A szovjet hatalommal szembenálló szervezett, főleg katonai, de ideológiai erőkre is, mintegy antonimaként, a vörösök részéről a fehérek meghatározás terjedt el. Tóth Szergej: Vörösök, fehérek, zöldek. In: Szirmai Éva – Újvári Edit: *A csoportidentitás szemiotikája* (Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2015) 155–180.

„Ukrajna népe. Erőddel, akaratoddal, szavaddal létrejött ukrán földön a szabad Népköztársaság, beteljesült szabadságharcos atyáid régi álma és a munkások joga.”

Részlet az Ukrán Központi Tanács IV. Univerzáléjából. Універсал Української Центральної Ради (IV), <https://bit.ly/3xNgeBk> (2021-07-20).

szerveződött ukrán csapatok próbáltak ellenállni a bolsevik előretörésnek, de sikertelenül, súlyos veszteségeket szenvedve.⁹¹⁰

Néhány nappal Kijev elfoglalását megelőzően az akkor még ott székelő Központi Tanács IV. Univerzáléjában kikiáltotta az Ukrán Népköztársaság függetlenségét. Bár területük, akárcsak társadalmi bázisuk, egyre szűkült, azt sikerült elérnie az ukrán politikusoknak, hogy delegációjuk részt vehessen a breszt-litovszki béketárgyalásokon.

1.3. Az Ukrán Állam

Breszt-Litovszkban a központi hatalmak⁹¹¹ képviselői nagyon gyorsan aláírták a békét a fiatal, de képzett diplomatákból álló ukrán békedelegációval. Ezzel együtt az a tény, hogy a központi hatalmak napirendre tűzték Ukrajna ügyét, leginkább a Szovjet-Oroszországgal szembeni nyomásgyakorlás részének tekinthető. A gyors békekötés másik oka Ausztria-Magyarország égető gabonaszükséglete volt.⁹¹² Ukrán szempontból sikernek értékelték, hogy elismerték a független Ukrajnát, sőt a központi hatalmak ígéretet tettek a bolsevikok elleni fegyveres harc támogatására. Cserébe nem kértek mást, mint amit az ukrán területekről már a háború kezdetétől vártak: élelmiszerutánpótlást.

Miután 1918. március 3-án Szovjet-Oroszország is aláírta a békét, a központi hatalmak csapatai megszállták az ukrán területeket, s igényt tartottak az Ukrán Népköztársaságra eső köteleességek betartására. Az ukrán államisággal kapcsolatban különböző attitűdök jelentek meg a német és az osztrák–magyar hadvezetés részéről. Beszédes Erich Lu-

⁹¹⁰ Анатолій Шушківський: Крути. In: *Енциклопедія сучасної України*, <https://bit.ly/36xqDoP> (2021-07-20).

⁹¹¹ Az első világháborúban a szembenálló felek a központi hatalmak (Német Császárság, Osztrák–Magyar Monarchia, Oszmán Birodalom, Bulgária) és az antanthatalmak (Egyesült Királyság, Franciaország, Oroszország) voltak.

⁹¹² Lieb – Dornik (2015) i. m. 53–55.

dendorff német tábornok véleménye, miszerint: „Egy életképes ukrán állam sohasem jöhet létre. Ukrajna nemzeti koncepciója a mi csapataink jelenlétén áll vagy bukik.” Hasonló véleményen volt Wilhelm Groener tábornok, aki azt mondta: „Ha az egészséges állam alapjai az ütőképes hadsereg és a jó pénzügyek, akkor jelenleg az ukrán államnak nincsenek alapjai.” Mások, mint Paul von Hintze német külügyi államtitkár Ukrajna megszállásában az Oroszország felé való előretörés lehetőségét látta, és Kijevből indulva szerette volna ukránosítani Oroszországot. Igaz, oly módon, hogy ennek során Ukrajna és Oroszország újbóli egyesülését elkerülhetetlennek tartotta.⁹¹³

Minden korábbinál nyilvánvalóbbá vált az, hogy az ukrán államkezdemény valójában mennyire nem képes megszervezni a fennhatósága alá tartozó területeket. „Apátia, akarat hiánya, összeomlás” – ezekkel a szavakkal jellemezte Mikita Sapoval, az ukrán Központi Tanács tagja az Ukrán Népköztársaság 1918 tavaszi helyzetét.⁹¹⁴

A német és az osztrák–magyar hadvezetés a megoldást a békefeltételek betartására vonatkozóan abban találta meg, hogy egész egyszerűen leváltja az Ukrán Népköztársaság szemszögükből tehetetlennek bizonyuló vezetését. A német–osztrák–magyar külügy kijevi képviselői nem látták a Központi Tanáccsal való együttműködés lehetőségét.⁹¹⁵ A helyzet rendezését az ukrán származású tábornoktól, az akkor 45 éves Pavlo Szkoropadszkijtől várták. A kozák felmenőkkel rendelkező Szkoropadszkij, akinek ősei között kozák hetman is volt, 1918. április 29-én vette át a hatalmat Kijevben. A jelentős háborús tapasztalattal rendelkező Szkoropadszkij nem mellékesen az ukrán területek legnagyobb földbirtokosa is volt, s bár fontosnak tartotta ukrán származását, különösen kozák örökségét, igazi orosz arisztokratának számított.⁹¹⁶

Szkoropadszkij hatalomátvétele jól előkészített, gyors és csöndes volt. Az államkezdemény neve is megváltozott – Ukrán Államra. A kozák hagyományok tiszteletéről tanúskodik, hogy az új államszervezésben sorra jelentek meg a kozák múlt szimbólumai. Maga Szkoropadszkij is hetmanként vette át a központi hatalmak megszállása alatt lévő ukrán területek irányítását. Ő fogadhatott el törvényeket, ő nevezte ki a

⁹¹³ Vö. uo. 66–67.

⁹¹⁴ Idézi: Василь Терещенко: Державотворець Микита Шаповал. Ін: *Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот* (Донецьк, 2007) 20.

⁹¹⁵ Lieb – Dornik (2015) i. m. 67–68.

⁹¹⁶ Mark von Hagen: „I Love Russia, and/but I Want Ukraine”, or How a Russian General Became Hetman of the Ukrainian State, 1917–1918. *Journal of Ukrainian Studies*, 2004/2. 115.

Pavlo Szkoropadszkij németországi emigrációjában megírta az emlékiratait orosz nyelven. Arra, hogy a németek világháborús vereségét követően el kellett hagynia hetmani posztját, a következőképpen emlékezett: „Nekünk mennünk kellett, megjelent a Direktórium, három hétig bírhatták Kijevet, s nekik is menniük kellett, de azalatt a három hét alatt odalett Ukrajna államiságának minden lényege. Mindent leromboltak, földig romboltak.”

*Павло Скоропадський: Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918
(Наш формат, Київ, 2017) 244.*

végrehajtó hatalmat megtestesítő Minisztertanács tagjait. A bírói hatalmat csak azért nem vehette irányítása alá, mert az őt hatalomra segítő megszálló csapatok támogatásuk egyik feltételként az általuk szervezett katonai bíraskodás bevezetését kérték.

A megszállókkal való megegyezés bizonyos mértékben korlátozta Szkoropadszkij tevékenységi körét, hisz megtiltották ukrán hadsereg felállítását, és kizárták az ukrán területek egyik legégetőbb szociális-gazdasági kérdésének napirendre tűzését, a földreform végrehajtását. Ezzel együtt a német és osztrák–magyar hadvezetéssel való együttműködés rontotta a hetman társadalmi támogatottságának mértékét, hisz az az ellenség juttatta hatalomra, akivel közel négy évig harcolt az ukrán lakosság. Ezzel együtt az ukrán területek fölötti fennhatóság kialakítása több tekintetben is jobban ment Szkoropadszkijnek, mint az őt megelőző ukrán kurzusnak, hisz a megszálló hadsereg jelenléte pótolta a hatékony ukrán karhatalom hiányát, ami korábban szinte lehetetlenné tette megfelelő főhatóság kialakítását a kívánt országterületen.

Az Ukrán Népköztársaság időszakához képest az is jelentős érdeme volt Szkoropadszkijnek, hogy az új kormány tagjai közzé be tudott vonni olyan személyeket, akik vagy rendelkeztek már korábbi közigazgatási tapasztalattal, vagy jelentős gazdasági és társadalmi befolyással bírtak. Viszont ez azzal járt együtt, hogy a kormányban nem volt mindenki ukrán öntudatú, aminek következtében több kritika is érte a hetmant. A hetmani irányítás hónapjai alatt egységes állami szimbolikát vezetett be, nekilátott a közigazgatás megszervezésének, amelyben a korábbi birodalmi közszolgák részvételét magas bérekkel próbálta biztosítani. Bevezették az új fizetőeszközt, a hrivnyát. A hetman igyekezett a német és osztrák–magyar hadvezetéstől való függését visszaszorítani. 1918 nyarán megkezdődött az ukrán szárazföldi had-

erő és a haditengerészet fejlesztése, megpróbálta csökkenteni a katonai bíráskodás szerepét, s új bírósági rendszer bevezetését kísérelte meg. A megszálló csapatok kérése ellenére földreformot hirdetett, azonban a deklarációt gyakorlati lépések nem követték.

Különösen látványosak voltak kultúrpolitikájának eredményei. A hetmani rendszer nyolc hónapja alatt több ezer iskola állt át ukrán nyelvű oktatásra, ukrán nyelvű tankönyveket adtak ki, több mint száz gimnáziumot és két egyetemet alapított a hetmani vezetés. 1918. november 27-én pedig megalapította az Ukrán Tudományos Akadémiát.⁹¹⁷ A hetmani időszakkal foglalkozó szakirodalom szinte kivétel nélkül kiemeli Szkoropadzkij külpolitikai erőfeszítéseit. Közel húsz európai ország ismerte el a hetmani államot, köztük egyébként Szovjet-Oroszország is. Több országban, így Magyarországon is ukrán külképviselet jött létre, amely a modernkori ukrán diplomáciai szolgálat megjelenését is jelentette.

Ahogy a hetmani rendszer létrejött, úgy a bukása is a központi hatalmak világháborús helyzetéhez kötődött. Miután 1918 őszén nyilvánvalóvá vált az első világháborús vereség, a német és az osztrák–magyar hadvezetés kénytelen volt visszavonni csapatait az ukrán területekről. Hamarosan Szkoropadzkij is rákényszerült a távozásra. Kijevben a hatalmat egy rövid időre újra az Ukrán Népköztársaság korábbi exponensei szerezték meg. 1918 decemberében egy ötfős Direktóriumot hoztak létre Kijevben, melynek egy újabb szovjet térfoglalással kellett szembenéznie 1918 és 1919 fordulóján.

1.4. A Nyugat-Ukrán Népköztársaság

Az Osztrák–Magyar Monarchia háborús veresége a galíciai ukrán mozgalom számára is lehetőséget teremtett államalkotó törekvéseik kibontakoztatására 1918 őszén. A háború elején még a Monarchia győzelmében bízó, s az ukránok sorsának jobbra fordulását a hadisikerektől remélő mozgalom ilyen jellegű reményei szertefoszlottak. Az a tény, hogy Galíciára az újjáéledő lengyel állam is igényt tartott, gyors lépésekre ösztönözte a Lvivi/lembergi ukrán politikumot. A Habsburg-ház trónfosztásának kimondását követően a galíciai és bukovinai ukránofil mozgalom Andrij Septickij lembergi görögkatolikus metropolita vezetésével létrehozta az Ukrán Nemzeti Tanácsot, melynek feladata az

⁹¹⁷ Субтельний (1991) i. m. 312.

Andrij Septickij (1865–1944) a nyugat-ukrán nemzeti mozgalom talán legmeghatározóbb alakja. Ellengyelesedett grófi családban született ősei is fontos egyházi és politikai funkciókat töltöttek be. 1900-tól nevezték ki Galícia görögkatolikus metropolitájának, Lviv/Lemberg érseke, a bécsi Birodalmi Tanács (Reichsrat) szenátora és a galíciai szejm képviselője is volt. Az első világháború idején Oroszországba hurcolták, majd miután visszatért, részt vett a nyugat-ukrán államkísérletben. A két világháború között következetesen képviselte a lengyelországi ukránok érdekeit, a börtönbüntetéstől sem visszariadva. Bár a második világháborúban ő is remélte, hogy németek égisze alatt létrejöhet a független Ukrajna, a nácik zsidókkal szembeni politikáját ellenezte, titkos rendelettel igyekezett zsidókat menteni görögkatolikus monostorokban.

ukrán politikai célok megfogalmazása, és azok érvényesítése céljából a megfelelő lépések koordinálása volt.⁹¹⁸

A nyugat-ukrán államalakulás kétségtelen előnye volt a Dnyeper mentivel szemben, hogy a Szics Lövészek révén rendelkeztek fegyveres erővel. 1918. november 1-jén az Ukrán Nemzeti Tanács csapatai megszállták Lviv/Lemberg stratégiaileg fontos pontjait, s innentől kezdve rendszeressé váltak az összecsapások a galíciai ukrán és a galíciai lengyel fegyveresek között. November 9-én megalakult a végrehajtó testület, az Államtitkárságot vezető Koszty Levickijjel az élen, és ennek már konkrét feladata volt a független nyugat-ukrán állam létrehozása. A Nyugat-Ukrán Népköztársaságot 1918. november 13-án kiáltották ki, elnökévé a bécsi ukrán parlamentert, jogászt, Jevhen Petrusovicset választották meg.

Az új ukrán köztársaság kikiáltását követően alig telt el egy hét, az ukrán csapatok kénytelenek voltak feladni Lvivet/Lemberget a lengyel térfoglalás miatt, s székhelyüket előbb Ternopilba, majd a Kárpátok vonulataihoz közel fekvő Sztanyiszlavba (Ivano-Frankivszk) helyezték át. A Nyugat-Ukrán Népköztársaság ideiglenes alaptörvényében viszont azt is leírták, hogy az államalakulat kívánt határai kiterjednek a „volt” magyar területekre, és felsorolták a dokumentumban Szepes, Sáros, Zemp-

⁹¹⁸ Vasyl Rasevych: The Western Ukrainian People's Republic of 1918–1919. In: *The Emergence of Ukraine. Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917–1922* (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto, 2015) 145.

lén, Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros megyéket.⁹¹⁹ Ezen különösebben nem csodálkozhatunk, hiszen a galíciai és a kárpáti ruszin területek egy birodalom részét képezték. A Kárpátok két oldalán élő keleti szláv lakosság közötti kapcsolat pedig tagadhatatlan volt, az 1918-as összeomlás során Északkelet-Magyarország ruszinjai közül is többen az ukrán nemzeti gondolat bölcsőjének vélt Galícia politikai elitje felé tekintettek. Hiába sikerült viszont a Szics Lövészek ezredéből létrehozni az Ukrán Galíciai Hadsereget, annak a lengyelekkel s a szintén ukrán lakossággal is bíró Észak-Bukovinára igényt tartó Romániával többfrontos háborút kellett vívnia, így csak korlátozott lehetőségeik voltak területi igényeik érvényesítésére a Kárpátok hágóitól délnyugatra.⁹²⁰

A vándorló nyugat-ukrán kormány céljai, mint a földosztás, a közigazgatás megszerzése, a választójog kérdésének rendezése mind másodlagossá váltak a szuverenitás megteremtése mellett. A kétfrontos háborúvá vált államkísérlet, az 1918 telén Kijev irányába indult szovjet térfoglalás egyre közelebb sodorta egymáshoz a Dnyeper menti és a nyugat-ukrán mozgalmakat. Már 1918 végén sor került az első találkozóra a nyugat-ukrán kormány képviselői és az Ukrán Népköztársaság Direktóriuma között. A közös ukrán állam létrehozásáról 1919 január elején elfogadtak egy tervezetet, majd 1919. január 22-én a kijevi Szent Szófia székesegyház előtti téren kimondták az Ukrán Népköztársaság és a Nyugat-Ukrán Népköztársaság egyesülését Ukrán Népköztársaság néven. Egy nappal korábban Huszton a kárpátaljai ukranofil mozgalom képviselői is kinyilvánították csatlakozási szándékukat „Nagy-Ukrajnához”.

Valódi területi egység létrehozására azonban nem kerülhetett sor. 1919 júniusára az Ukrán Galíciai Hadsereg kénytelen volt keleti irányban átlépni a Zbrucs folyót, ami azt jelentette, hogy elvesztették az utolsó nyugat-ukrán területek fölötti kontrollt. 1919 folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy bár a nyugat-ukrán és a Dnyeper menti ukrán államkísérletnek elvileg közös állama létezik, a gyakorlatban céljaik jelentősen különböztek, ahogyan ellenségeik is. Míg a Dnyeper menti ukrán vezetők Szovjet-Oroszországot tekintették elsőszámú ellenfelüknek, addig a galíciaiak a Rzeczpospolita régi határait vágyó lengyel államiságtól tartottak leginkább. Mindeközben a párizsi békekonferencián

⁹¹⁹ Тимчасовий основний закон про державну самостійність Західно-Української Народної Республіки. In: Олександр Карпенко (ред.): *Західно-Українська Народна Республіка. 1919–1923*. Т. 2. (Івано-Франківськ, 2001) 5.

⁹²⁰ Jekelcsik (2014) i. m. 106.

a győztes hatalmak elismerték Lengyelország igényét Galíciára, így a nyugat-ukrán államkezdemény megtartására igen kevés esély mutatkozott.

Míg az Ukrán Galíciai Hadsereg fegyverrel próbált érvényt szerezni a nyugat-ukrán területi igényeknek, addig az állam létét diplomáciai erőfeszítésekkel is biztosítani kívánták. Az 1919 januárjában megkezdődött párizsi békekonferencián mind az Ukrán Népköztársaság, mind a Nyugat-Ukrán Népköztársaság delegációja részt akart venni, s ebben a reményben végig Párizs közelében tartózkodtak, de hivatalosan nem fogadták őket. Lényegi figyelmet a békekonferencián Kelet-Galícia kérdése és az ott dúló lengyel–ukrán háború kapott, amelyeket helyszíni bizottságok több ízben is vizsgáltak, s már 1919 nyarára nyilvánvalóvá vált, hogy a győztes hatalmak készek elismerni Lengyelország igényét Galíciára.⁹²¹

2. AZ 1920-AS ÉVEK

2.1. Szovjet-Ukrajna kialakulása

Az 1918 decemberi újabb fordulat után Kijevben már nem hívták össze a Központi Tanácsot, a Direktórium pedig fokozatosan sodródott bele abba az orosz polgárháborúba, amely végül végzetesnek bizonyult a Dnyeper menti ukrán államalakítás szempontjából. A Direktóriumot a kezdetektől ellentétek feszítették, a két vezető személyiség Szimon Petljura és Volodimir Vinnicsenko néha radikálisan másként látták az ukránok számára üdvös megoldásokat. Munkájukat Kijevben nem tudták sokáig végezni, a német csapatok alig hagyták el a fővárost, Ukrajna a polgárháború csataterévé vált. Délen az antant intervenciós csapatai jelentek meg, délkelet felől a fehérek, északkelet felől a szovjetek lendültek támadásba. 1919 februárjában a Direktórium kénytelen volt elhagyni Kijevet, Vinnicsenko elnöki posztjáról lemondva Szimon Petljurának adta át a vezetést. Ezzel megkezdődött az Ukrán Népköztársaság Direktóriumának kényszerű vándorlása. Előbb Vinnicába, majd Rivnébe, végül Kamjanec-Pogyilskijba volt kénytelen áttelepülni a székhelyét.⁹²²

⁹²¹ Гроп Дацків: Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. *Український історичний журнал*, 2008/5. 121–137.

⁹²² Уо. 108.

Az ukrán államkísérlet cselekvési területe egyre szűkült. Petljurának pedig egyedül kellett úrrá lennie az Ukrán Népköztársaság kívánt területén eluralkodó kaószon. Az 1919-es év legragikusabb eseményei közé tartoztak az ukrán területeken a zsidó lakosság ellen elkövetett pogromok, melyek csaknem 30 ezer zsidó életét követelték. Mivel ezek jelentős hányada a Szimon Petljura által irányított Direktórium csapatainak műve volt, így a történetírásban vitatottá vált személyének a megítélése. Míg egyesek kegyetlen antiszemitaként mutatják be, mások a zsidók iránti jóindulatára hívják fel a figyelmet, s arra, hogy a felelőssége csupán abban áll, hogy nem volt képes kézben tartani a kialakuló helyzetet. Az emigrációban élő Petljurát egyébként a pogromokban neki tulajdonított szerepe miatt 1926-ban egy orosz származású zsidó anarchista költő gyilkolta meg.⁹²³

A közben egyre nagyobb területeket szerző Szovjet-Ukrajna roppant népszerűtlenségnek örvendett a Dnyeper mentén. A bolsevikok támogatása mind a városi baloldali értelmiség, mind pedig jelentős számú parasztság körében roppant alacsony volt.⁹²⁴ 1919 folyamán paraszti elégedetlenségi hullám söpört végig az ukrán sztyeppén. Matvej Grigorjev és Nesztor Mahno több tízezres anarchista parasztcsoportokat szerveztek, akikkel a bolsevikoknak még évekig kellett küzdeniük, míg sikerült konszolidálni területeiket. Az ukrán földeken a teljes anarchia lett úrrá. A Vörös Hadsereg, a Direktórium csapatai, az utóbbival együttműködni képtelen Ukrán Galíciai Hadsereg, az antant intervenciós seregei, az anarchista parasztcsoportok, a cári rendszert visszakiávánzó fehérgárdisták, a régi dicsőséget kereső lengyel hadsereg dúlta a Dnyeper mentét.

Az ukrán igények érvényesítésének lehetősége egyre inkább reménytelenné vált. 1919 őszére az Ukrán Galíciai Hadsereg teljesen alárendelte magát Anton Gyenyikin fehérgárdista tábornoknak, a Direktórium pedig a lengyelekkel való szövetségben látta a szorult helyzetükből való kiutat. Ennek az irányvonalnak az érvényesítésével egyúttal ellehetetlenítették a nyugat-ukrán politikustársaikkal való együttműködést. 1919 végére Jevhen Petruszevics Bécsbe emigrált, s onnan igyekezett megerősíteni az ukrán ügy külpolitikai támogatottsá-

⁹²³ Алексіс Гофмайстер: Вороже братерство: російське єврейство та українське націонатворення. In: Капеллер ред. (2011) i. m. 199–212.

⁹²⁴ Jurij Borys: *The Sovietization of Ukraine 1917–1923. The Communist Doctrine and practice of National Self-Determination* (Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton, 1980) 234.

A 1917-et követő káosz sajátosságai voltak az ukrán területeken a különféle parasztmozgalmak. Ezek közül is kiemelkedett Nesztor Mahno (1888–1934) anarchista mozgalma. Közkeletű nevén „Mahno apó” szegényparaszti sorban született, s tizenhét évesen már részt vett az 1905-ös forradalmi mozgalomban, 1908-ban pedig csak fiatal kora mentette meg a halálos ítélet végrehajtásától. 1917-ben, amikor szabadult a börtönből, anarchista szabadcsapatokat kezdett szervezni Dél-Ukrajnában, földbirtokokat foglaltak el, és Ukrajna Forradalmi Felkelő Hadsereg név alatt egészen 1921-ig tudtak többfrontos háborút vívva ellenállni a területeikre igényt tartó különböző hadseregeknek, s az oroszországi forradalom anarcho-kommunista változatát kívánták megvalósítani. A szovjetek végül Dél-Ukrajnát is fenntartásuk alá vonták, Mahno pedig emigrációba kényszerült. Haláláig Franciaországban élt, ahol papírra vetette politikai elképzeléseit és visszaemlékezéseit is. Munkái szerte a világon nagy népszerűségnek örvendenek az anarchista mozgalom követői körében.

gát. 1919 decemberében a Vörös Hadsereg újra megszerezte Kijevet. A bolsevik hatalomnak komoly nehézségei adódtak a parasztok elégedetlenségének letörésében. Bár 1920 tavaszán földreformot hirdettek, hamarosan megkezdődtek a kötelező gabonarekvirálások, ami újabb elégedetlenségi hullámot szított.

A Dnyeper menti ukrán államkísérlet utolsó próbálkozása Szimon Petljurának 1920 áprilisában Józef Piłsudskival, a második Lengyel Köztársaság államfőjével kötött megállapodása volt. A lengyelek szívesen láttak volna egy általuk befolyásolt ütközőállamot országuk és Szovjet-Oroszország között, Petljuráék pedig kétségbeesetten rá voltak szorulva a külföldi segítségre. Ennek ára az volt, hogy az Ukrán Népköztársaság nevében lemondtak Kelet-Galiciáról és Nyugat-Volhíniáról. Ezzel az ukránok résztvevőivé váltak a lengyel–szovjet háborúnak. Bár a lengyelek rövid időre biztosították az Ukrán Népköztársaság vezetésének a fővárosba való visszatérése lehetőségét, de az 1920 nyarán Varsóig eljutó szovjet ellentámadás minden további kísérletet megakadályozott. A lengyel–szovjet háborút 1921. március 18-án zárta le a rigai béke. A hadviselő felek az ukránok bevonása nélkül egyeztek meg az ukrán területek felosztásáról, ezzel véget ért az ukrán forradalom időszaka, s mind Lengyelországban, mind Szovjet-Ukrajnában folytatódott a régi-új hatalom berendezkedése.

A szovjet fennhatóság alá került ukrán területek szovjet-ukrán köztársaságként váltak a szovjet-orosz föderáció, majd 1922-től az újonnan létrejövő Szovjetunió részévé. Az ukrán főváros 1934-ig Harkiv volt. Bár minden lényegi döntés Moszkvában született, a szovjet tagköztársaság létrejötte korszakos jelentőségű, hiszen megteremtette a mai ukrán állam határait. Szovjet-Ukrajna 1919-ben alkotmányt is kapott, amely nem említette a Szovjet-Oroszországgal való kapcsolatot. Szovjet-Ukrajna és Szovjet-Oroszország 1920 decemberében gazdasági és katonai segítségnyújtásról szóló szerződést írt alá, amellyel stratégiai fontosságú minisztériumokat olvastottak össze, és bár formálisan külön írták alá a rigai békét, a gyakorlatban ez a különállóság nem érvényesült.

A volt birodalom területének sorsát a bolsevikok mihamarabb formálisan rendezni szerették volna. A kommunista vezetésben alapvetően két elképzelés jelent meg az 1920-as évek elején. Joszif Sztálin valamennyi területüket Szovjet-Oroszországba szerette volna egyesíteni, a nemzetiségek köztársaságainak autonómiát biztosítva. Vlagyimir Iljics Lenin viszont a föderáció létrehozását látta járható útnak. A gyakorlatban végül a formális föderáció érvényesült.

1922 decemberében a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének négy tagállama, az Orosz Szovjet Szocialista Köztársaságok Föderációja, az Ukrán, a Belarusz és a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaság deklaratív egyenlő jogokkal rendelkezett. Látszólagos különállóságukat viszont felülírták a fentebb már említett tényezők. Az új államformáció 1924-ben kapott új alkotmányt, amelynek szövetségi szerződés formája volt, a honvédelmet, a külpolitikát és a külkereskedelmet kizárólagosan Moszkva döntési jogkörébe rendelte.⁹²⁵ A gyakorlat azonban igen szoros összefonódásról árulkodott. A köztársaságot irányító Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt az Orosz Kommunista (bolsevik) Párt része volt, az ukrán területeken pedig a Vörös Hadsereg állomásozott. A köztársaság irányítási rendszere teljesen leképezte Szovjet-Oroszországot.⁹²⁶ Az államalkotás jogi formáinak megteremtése mellett az Ukrajnát bíró bolsevikoknak sokkal égetőbb kérdéseket is rendezniük kellett.

A Szovjetuniót 1922-ben alkotó négy köztársaságból a Kaukázusontúli 1936-ban felbomlott grúz, örmény és azerbajdzsán tagköztársaságokra, az orosz föderációból 1924-ben kivált a türkmén, 1936-ban

⁹²⁵ Jekelcsik (2014) i. m. 79, 119.

⁹²⁶ Uo.

a kazah, a kirgiz és az üzbég, 1937-ben a tadzsik tagköztársaság, a Baltikum és Besszarábia 1940-es annexiójával pedig létrejött az észt, a lett, a litván, a moldován tagköztársaság. Így alakult ki a Szovjetuniót alkotó 15 köztársaság, melyek annak felbomlása után önálló államokká váltak.

2.2. Az ukránosítás

Az ukrán területek 1914 és 1921 között jobb esetben háborús hátorzágként, de a legtöbbször hadszíntérként funkcionáltak. A hétvényi pusztítás óriási károkat okozott mind az ukrán területek lakosságának, mind gazdaságának. Amikor 1918 decemberére a bolsevikok – immár másodjára – elfoglalták Kijevet, leállt iparral, megbénult kereskedelemmel, általános élelmiszer- és nyersanyaghiánnyal kellett szembeesülniük, s ilyen körülmények mellett biztosítani a polgárháborúban harcoló csapataik ellátását. A megoldást a hadikommunizmus politikájában találták meg, amely a gyakorlatban azt jelentette, hogy egyszerűen kifosztották az általuk uralt területeket. Az ukrán parasztok tömegeit a kényszerű gabonabeszolgáltatás, a padlássöprések érintették a legérzékenyebben. Az 1921-es aszályos évvel együtt a bolsevikok elhibázott gazdaságpolitikája Ukrajnában és a Volga-melléken is éhínséget idézett elő. Eltérő becslések léteznek, az áldozatok számát 200 ezer és 1 millió közé teszik a különböző munkák. Bármelyik számot is vegyük alapul, a veszteségek óriásiak voltak. Az éhínséget a szovjet vezetés csak nyugati segélyszervezetek segítségével tudta enyhíteni.⁹²⁷

A bolsevikok ilyen jellegű politikája, a különböző erőszakos cselekmények jelentősen rontották a kommunisták támogatottságát Ukrajnában. Különösen igaz volt ez a paraszti lakosságra, az ukrán falvakban gyakorlatilag a sztálini erőszakos kollektivizálásig nem tudott a kommunista mozgalom megerősödni.⁹²⁸ Az Ukrán Kommunista (bolsevik) Pártban 1921-ben alig voltak ukránok. A parasztság körében különösen népszerűtlen volt a mozgalom. Ezzel együtt az 1920-as évek közepéig Szovjet-Ukrajnában két alternatív nemzeti színezetű kommunista mozgalom is létezett. Az egyik az Ukrán Kommunista (eszer) Párt, a másik

⁹²⁷ Uo. 118.

⁹²⁸ Mark R. Baker: Groping toward Soviet Power in the Countryside: The Non-Party Peasant Conferences of Kharkiv Province in 1920. *Journal of Ukrainian Studies*, 2010–2011. 179.

az Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt volt. Mindkét politikai formáció kezdetben a lehetőségekhez mértek szorgalmazta Szovjet-Ukrajna önállóságát. Az ezirányú politikai mozgalmakat a bolsevik központ néhány éven belül felszámolta.⁹²⁹

A bolsevik párt népszerűségének növelését a pártközpont fontosnak tartotta más nemzetiségi vidékeken is. Ennek a törekvésnek az eredménye lett az ún. „gyökeresítés” politikája, amelynek célja a nemzetiségi tagok számának növelése volt a Kommunista Párt alsóbb szervezeti struktúráiban.

Az ukrán tagköztársaságban a „gyökeresítés” politikájának az ukránosítást nevezték, s lényege abban állt, hogy az ukrán kultúra, az ukrán nyelvű oktatás fejlesztése mellett az állam- és pártapparátusban növelték az ukrán etnikumúak számát. A bolsevikok ezt az intézkedéssorozatot is felülről szervezve, forradalmi gyorsasággal kívánták levezényelni, gyakorta irreális terveket tűzve ki. Az iskolai rendszert két éven belül kellett volna teljesen ukránosítani, az összes közalkalmazottnak pedig egy év alatt kellett volna elsajátítania az ukrán nyelvet. Ezt bár képtelenek voltak ilyen ütemben végrehajtani, az ukránosításnak kétségtelenül voltak látványos eredményei.

A szervezéssel Moszkva előbb Emmanuel Krivinget és Dmitrij Lebegyevet bízta meg, majd 1925-től az Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának új vezetője, Lazar Kaganovics kapott megbízatást. Az ukránosítás folyamatában jelentős szerepe volt az oktatási népbiztosnak, Olekszandr Sumszkijnak. 1927-re a köztársaságban az ügyintézés nyelve már 70%-ban ukránul zajlott, a köztisztviselők és a párttagok között az ukránok részaránya elérte az 50%-ot. A párt hierarchiájában azonban ebben a tekintetben aránytalanságot lehetett megfigyelni: a magasabb szintű párthivatalnokok körében alig voltak ukránok. Az oktatásban némileg gyorsabban haladt az ukránosítás: 1929-re az elemi iskolák 83%-a, a középiskolák 66%-a lett ukrán nyelvű. Sokkal fontosabb adat, hogy az ukrán származású tanulók 97%-a tanulhatott ukrán iskolában. Az 1930-as évek elejére az időszaki kiadványok majd 90%-a ukrán nyelven jelent meg.

A szovjet hatalom kezdetben így sajátos módon az ukrán nyelv és az ukrán kultúra fejlődésének nagy lökést adott. Mindazonáltal a városok továbbra is inkább többnyelvűek voltak, mintsem ukránok. Az ukránosítási politika mellett megerősödtek az ukrán nemzeti kommunista kísérletek a bolsevik párton belül, amelyet leginkább Alekszandr

⁹²⁹ Jekelcsik (2014) i. m. 121–122.

„Éjjel-nappal a csekában rostokolok egy fantasztikus palotában – egy kivégzett nemesúr hajléka volt –, ide szállásoltak el bennünket. Rafinált ajtófüggönyök, ódon díszítések, a hercegi család arcképei. S egytől egyig rám bámulnak rögtönzött irodám minden sarkából [...] Késő éjjel összegyűlnek az én furcsa irodámban a társaim. Új tanácsülés ez: kommunista vézbíróóság [...] Társaim terebélyes ébenfa asztal körül ülnek [...] A távoli szobákból lakájok jönnek, meghajolnak előttünk, ugyanúgy mint a hercegék előtt, szemrebbenés nélkül pillantanak az új szinédriumra [gyülekezetre], és felszolgálják a teát. Majd nesztelenül eltűnnek a szőnyegek bársonyán a magas mennyezetű szobák labirintusában.”

Mikola Hviljovij: Menedék (ford. Grigássy Éva) Nagyvilág, 1991/1. 76–77.

Sumszkij, Mihail Volobujev közgazdász és Mikola Hviljovij író eszméi erősítettek. A központ erélyesen lépett fel az ilyen jellegű „elhajlásokkal” szemben, s a „gyökeresítés” politikája ukrainai eredményeinek ilyen jellegű korlátai hamar nyilvánvalóvá váltak.

2.3. Társadalom és kultúra

Az ukránok szerepe különösen fontos volt a szovjet föderációban. A Szovjetunióknak 69 millió nem orosz lakosa volt 1926-ban. Ezek 44%-a, 31 millió fő volt ukrán. Az 1920-as években nagyjából 30 millió ember élt Szovjet-Ukrajnában, ennek megközelítőleg 80%-a volt ukrán nemzetiségű, kevesebb mint 10%-a orosz, 5,5%-a zsidó.⁹³⁰ A két világháború közötti időszakban jelentős társadalmi változások történtek, és bizonyos folyamatok már az 1920-as években nyilvánvalóvá váltak. Az ipari munkásság száma már az iparosítás kezdetét megelőzően majd megháromszorozódott, és ez a jelenség kéz a kézben járt az urbanizációval, ami azt jelentette, hogy a munkások körében is növekedett az ukrán etnikumúak részaránya. Fokozatosan nőtt a városi lakosság részaránya, 1920 és 1928 között csaknem másfél millió fővel. Mivel ez a növekedés elsősorban a falvakról történő elvándorlás következménye volt, így az ukránok részaránya is növekedett a városokban,

⁹³⁰ Плохий (2019) i. m. 300.

az 1920-as évek végére csaknem elérte az 50%-ot.⁹³¹ Harkivban 38-ról 50%-ra, Luhanszkban 7-ről 31%-ra, Dnyipropetrovszkban (Dnyipro) 16-ról 48%-ra, Zaporizzsjában 28-ról 56%-ra növekedett az ukránság részaránya.⁹³²

Fontos kiemelni, hogy az ukránosítás sikeréhez elengedhetetlen volt, hogy az ukrán forradalom megerősítsen bizonyos szervezeteket, amelyeknek e politika sikeressége volt köszönhető. Ilyen szervezetek voltak például a Proszvita, az Ukrán Autokefál Egyház, a szakszervezetek. A bolsevikok egyházellenes politikájának ellenére az ukrán társadalomban különösen jelentős szerepet töltöttek be az egyházak. A szovjetek megtűrték ugyan az orosz pravoszláv egyház működését, ezzel együtt támogatták annak aprózódását, így az Ukrán Autokefál Pravoszláv Egyház létrejöttét is. Amikor annak fokozatos erősödését látta a szovjet hatalom, különféle intézkedésekkel igyekeztek gyengíteni azt.

Az oktatás kérdésében az analfabetizmus felszámolása érdekében hozott intézkedések vezettek látványos eredményre. Az ukrán területek lakosságának még a harmada sem tudott olvasni az első világháborút megelőzően, viszont a szovjetek alatt már 1927-re a városi lakosság 70%-a, a parasztnak több mint fele tudott írni és olvasni. A köz- és felsőoktatás ukránosítása több ukrán tudóst vonzott haza az emigrációból, igyekeztek visszacsábítani az egyes ukrán politikusokat, művészeket is. Magát Volodimir Vinnicsenkót is, akinek a külügyi népbiztosi tisztséget (külügyminiszterséget) is felajánlották, azonban az Ukrán Népköztársaság Direktóriumának volt vezetője egy rövid látogatás során pont eléggé fel tudta mérni ahhoz Szovjet-Ukrajna politikai légkörét, hogy inkább a francia emigrációt válassza. Azonban többen döntöttek a visszatérés mellett, az ukrán Központi Tanácsban szerepet vállalók ugyanúgy, mint egyes nyugat-ukrán politikusok, akik inkább választották az ukrán kultúra szabad használatát látszólag biztosító szovjet fennhatóságot, mint a nyíltan nemzetiesítő lengyel államot.⁹³³ Még maga Mihajlo Hruszevszkij is visszatért Ukrajnába 1924-ben, s az ukrán tudományos akadémia munkatársa lett.

Az ukrán olvasóközönség növekedésével az 1920-as években jelentős fejlődésen esett át az ukrán irodalom is, olyan kiváló ukrán költők alkottak az időszakban, mint Pavlo Ticsina, Makszim Rilszkij vagy

⁹³¹ Jekelcsik (2014) i. m. 128.

⁹³² Грицак (2019) i. m. 315.

⁹³³ Магочій (2012) i. m. 529.

A két világháború közötti időszak a filmművészet fokozatos térnyerésének ideje. Szovjet-Ukrajna esetében megkerülhetetlen Olekszandr Dovzszenko munkássága. „Föld” című alkotását (1930) az 1958-as brüsszeli világiállításán „brüsszeli tizenkettő” néven felállított rangsorban a világ legjobb filmjei között a tizedik helyre sorolták. Ma Dovzszenko nevét viseli a kijevi filmstúdió.

Volodimir Szoszjura. Jelentős sikereket ért el a színházművészet, elsősorban a harkivi színház igazgatója, Lesz Kurbasz modern és avantgárd felfogásának köszönhetően. A filmtörténelem feledhetetlen darabjait alkotta meg Olekszandr Dovzszenko filmrendező.

Különösen fontos volt a fiatal költőnek, Mikola Hviljovijnak és társainak szerepe. A Fialat Proletár-költők Szabadakadémiája (ukrán nyelvű rövidítése szerint: VAPLITE) köré tömörülve a fiatal ukrán művészek megfogalmazták azt az elképzelésüket, miszerint az ukrán művészetnek az összeurópai művelődés mintáit követve kell fejlődnie, amivel együtt kell, hogy járjon az orosz kultúrától való távolodás, amely, Hviljovij és követői értelmezése szerint, rátelepedett az ukránra. Hviljovijt „önkritikára” kényszerítették, a VAPLITE-t pedig feloszlatták.⁹³⁴ A bolsevik rendszer nem szelődött meg annyira a polgárháború után, hogy az ukrán társadalom konszolidációját csak toleráns eszközökkel próbálta volna elérni. A terror, a megfélemlítések, a máskéntgondolkodók elhallgattatása mindennapos volt.⁹³⁵ Az ukránosítás látványos eredményei időlegesen bizonyultak, s az 1930-as évek mindent átható terrorja a kulturális életben az ukrán szakirodalomban a „szétlőtt újjászületés”-nek nevezett időszakot hozta el.

3. A SZTÁLINIZMUS

3.1. A kollektivizálás

Az 1920-as és az 1930-as évek alapvetően különböztek egymástól. Az 1920-as években az ukránosítás volt a jellemző, a kollektivizálás és az iparosítás, az 1930-as években aztán az etnikai sokszínűség viszonylag

⁹³⁴ Uo. 321.

⁹³⁵ Uo. 306.

szabadabb kezelése után a hangsúly áttevődött az etnikai sokszínűség erőtejes homogenizálására, párhuzamosan az értelmiség háttérbe szorításával, illetve repressziójával.⁹³⁶

Ukrajna területén a szovjet időszakban háromszor pusztított az éhínség – a cári birodalom bukása utáni polgárháború utolsó időszakában, 1921–1922-ben, majd 1932–1933-ban következett a nagy éhínség, illetve a második világháború után 1946–1947-ben. A nagy éhínséget ukránul „holodomor”-nak nevezik, amit számos más nyelvbe is átvettek. Szó szerinti jelentése: éhezés, éheztetés, éhhalál.

Az 1920-as évek elején a hosszú polgárháborúban romba döntött ország súlyos élelmezési nehézségekkel nézett szembe. A szovjet hatalom élelmiszerkészletezéssel és azok újraelosztásával igyekezett úrrá lenni a helyzeten. 1927-ben azonban újabb válság következett be. Kevés volt a termés, a módosabb gazdák a nyomott állami árakon nem akarták értékesíteni a terményt, az országban a nép pánikszerűen kezdte felvásárolni az élelmiszertartalékokat. Az 1920-as évek közepén még a termőföldek negyedét kézzel vetették be, a felét sarlóval és kaszával aratták le. Ilyen körülmények között indult meg a kollektivizálás, a mezőgazdasági termelés hagyományos rendjének átalakítása, a kistermelők birtokai, a kulákgazdaságok helyébe a kollektív mezőgazdasági termelőszövetkezetek, azaz a kolhozok jöttek létre.

A kolhozokban minden közös tulajdonú volt, s ennek az önkéntes felvállalása felfoghatatlan volt a parasztember számára, aki néhány évvel korábban jutott földtulajdonhoz a földosztás révén. Az erőszakos kollektivizálás ellen országszerte lázadtak a parasztok. A hatalmas tömegeket megmozgató tiltakozási hullámok lelassították a kollektivizálás menetét, az addig létrehozott kollektív gazdaságok egy része az enyészeté lett. Az állami tervek nem teljesítése miatt a hatalom büntetésből előbb a gabonát, majd a teljes élelmiszerkészletet rekvirálta a lakosságtól. A hatalom Ukrajna és az orosz tagköztársasághoz tartozó, de zömmel ukrán lakosságú Kubány területén lezárta a közlekedési útvonalakat, hogy megakadályozza az éhezőknek a központi városokba áramlását.⁹³⁷ 1932-ben titkos végrehajtási rendelettel kiegészített kor-

⁹³⁶ Rogers Brubaker: Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. *Theory and Society*, 1994/1. 47–78; Андрей Щербак – Лилия Болячевец – Евгения Платонова: История советской национальной политики: Колебания маятника? *Политическая наука*, 2016/1. 100–122.

⁹³⁷ Vö. Kulchytsky Stanislav: *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: an anatomy of the Holodomor* (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2018).

Az ENSZ 1948. évi Egyezménye a népirtás büntetének megelőzése és megbüntetése tárgyában a népirtást tette meg az első olyan büntetté, amelyet visszamenőleges hatállyal büntetni lehetett. Az egyezményt a világ legtöbb országa ratifikálta, bár mind a mai napig vannak viták arról, hol húzható meg a határvonal a tömeggyilkosság és a genocídium között. Erre a genocídiumegyezményre épülő emlékeztetőtörvényeknek mind a mai napig fontos szerepük van a múlttal való szembenézés politikájában.

mányhatározat született arról, hogy a kolhoz vagyónának eltulajdonításáért halálbüntetés jár, enyhítő körülmény esetén minimum tízévi elzárást helyeztek kilátásba, teljes vagyonefelkobzással és az amnesztia lehetősége nélkül. Ez volt népi nevén „az öt kalász törvénye”, amelynek vizuális képe a holodomor szimbólumává vált.

1932–1933-ban mindezek következtében soha nem látott éhínség szakadt az országnak éppen arra a részére, amelyik a mezőgazdasági termelés központja volt. Olyan elképzelhetetlen volt az éhség, hogy az emberek megfedkeztek a tabukról, megették a hagyományos ételmisszerkultúrába nem tartozó növényeket és állatokat, a bödönt, amiben valamikor zsírt tartottak, lobogó vízbe mártották, hogy egyetlen csepp se menjen veszendőbe.⁹³⁸ Elszigetelt esetekben civilizációs tragédiát, kannibalizmust is feljegyeztek. Kiütött a háborús betegségnek tartott kiütéses tífusz is. Moszkva utasításba adta, hogy a halotti bizonyítványban, amíg még egyáltalán kiadtak ilyet, ne tüntessék fel a halálot, az éhség miatt elpusztultak halálát ne vezessék be az anyakönyvekbe.⁹³⁹

Mai napig vannak viták az áldozatok számáról. A legelfogadottabb, hogy a két év alatt Szovjet-Ukrajna területén mintegy hétmillióyan haltak éhen, és még hárommillióan Belarusz, a Kubány, a Volgamente és Kazahsztán területén.⁹⁴⁰ Összehasonlításképpen: a második világháború idején mintegy nyolcmillió ukrán halt meg, beleértve a katonákat és a civil lakosokat is.

⁹³⁸ Scserbak Jurij: Éhínséggel és dőghalállal: Emlékek és dokumentumok az 1933. évi ukrajnai katasztrófáról, I. r. *Beszélő*, <https://bit.ly/3nIJhHG> (2021-07-20).

⁹³⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали (Генеца, Київ, 2008) 311.

⁹⁴⁰ Részletesen ld. Кульчицький Станіслав: *Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні* (Інститут історії НАНУ, Київ, 2003).

A nagy éhínséget a népirtással a genocídium kifejezés megalkotója, az Egyesült Államokban élő zsidó származású lengyel jogász, Raphael Lemkin hozta összefüggésbe, aki 1953-ban New Yorkban tartott beszédében így fogalmazott: „[...] valószínűleg a szovjet genocídium klasszikus példája az oroszosítás leghosszadalmasabb és legmélyrehatóbb kísérlete – az ukrán nemzet megsemmisítése”.⁹⁴¹

A Szovjetunióban az 1930-as évek eleji éhínség tényét először nyilvánosan Volodimir Scserbickij, Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkára ismerte el 1987-ben az Ukrán SZSZK megalakulása 70. évfordulója alkalmából tartott beszédében. Akkor azt mondta, hogy ami történt, az az egész szovjet nép tragédiája volt, és a szárazság idézte elő.⁹⁴²

Az erős ukrán diaszpóra már 1933-ban rendezett megemlékezéseket külföldön. Ukrajnában először 1993-ban méltatták elnöki rendeletre, de csak 1998-tól vált hivatalos emléknappá minden év novemberének utolsó szombatja, kezdetben mint az éhínségek és a repressziók áldozatainak napja, 2007 óta pedig a holodomor emléknapja.

Ukrajnában 2003-ban parlamenti határozat (2003. évi 789-IV. sz. határozat), 2006-ban pedig parlament által elfogadott törvény (2006. évi 50. tv.) mondta ki, hogy 1932–1933-ban genocídium történt. A hivatalos Oroszország elismeri az éhínséget, de nem ismeri el, hogy az kifejezetten az ukrán nép ellen irányult volna. Az Orosz Duma 2008. április 2-án kelt 262-5. sz. határozatába foglalt Nyilatkozat úgy fogalmazott, hogy az éhínséget az erőszakos kollektivizálás okozta, és nincs történelmi bizonyíték arra, hogy etnikai tisztogatás történt volna.

A külső országok közül a nagy éhínséget az észtt parlament 1993-ban elsőként nevezte a kommunista politika által Ukrajnában elkövetett genocídiumnak. Azóta számos ország követte a példáját.⁹⁴³ A vallási központok, így 2004-ben a Vatikán,⁹⁴⁴ 2008-ban Isztambul ismerte el genocídiumnak az ukránjai éhínséget.⁹⁴⁵ A nemzetközi szervezetek do-

⁹⁴¹ Lemkin Raphael: *Soviet Genocide in Ukraine* (Maisternia Knyhy, Kyiv, 2009) 31.

⁹⁴² Idézi: Гриневич Людмила: Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2017/17. 391–392.

⁹⁴³ Az országok listáját ld. a kijevi Holodomor Múzeum honlapján, <https://bit.ly/2QAPrYt> (2021-07-20).

⁹⁴⁴ Compendium of the Social Doctrine of the Church, 2004, <https://bit.ly/3aCzwjq> (2021-07-20).

⁹⁴⁵ *Address of Ecumenical Patriarch Bartholomew I on the occasion of the 75th Anniversary of the Holodomor in Ukraine to the Entire Pious Ukrainian Nation*. At the Fanar, 20 November 2008, <https://bit.ly/3sPPahC> (2021-07-20).

kumentumai az emberiség elleni bűncselekményként, nemzeti tragédiaként hivatkoznak rá, de nem nevezik genocídiumnak.⁹⁴⁶

A történet értelmezésével kapcsolatban talán az olasz történész, Andrea Graziosi fogalmazott a legpontosabban: lehetséges, hogy a holodomor nem volt előre megtervezve, de ha már bekövetkezett, a hatalom tudatosan felhasználta politikai és ideológiai céljai érdekében, és éppen ezért genocídiumnak tekinthető.⁹⁴⁷

3.2. Az iparosítás

Az iparosítás azt célozta, hogy az alapvetően agrárországot felzárkóztassák a világ ipari hatalmai mellé, de eközben azt az ellentmondást is fel kellett oldania, hogy a proletárdiktatúra egy olyan országban valósult meg, ahol a munkások a lakosságnak alig néhány százalékát tették ki. A munkaerőt, ha szükséges volt, kényszerrel toborozták, illetve felhasználták az egyre növekvő gulágnépesség ingyen munkaerejét. Az egyszerűen csak lelkesen dolgozni akaró embereket a szocialista versenyek moráljával oltották be. A modernizáció eredménye végső soron az volt, hogy fejlett nagyipari létesítmények, komoly szaktudás és technológiai kultúra alakult itt ki. 1991 előtt a kelet-ukrajnai területek alkották a szovjet nehézipar és azon belül egyebek mellett a hadiipar egyik fellegvárát.⁹⁴⁸ Ez az a terület, a Donbász, amely 2014 áprilisa óta (hibrid)háborús övezet Ukrajnában.

Az 1917-es fordulatot követő polgárháború időszakában lerombolt gazdaságot a „hadikommunizmus” intézményével próbálták újjáéleszteni. A csődhelyzetben a bolsevikok szélsőséges eszközökhöz folyamodtak: az államosításhoz, a rekviráláshoz, a munkára kötelezéshez, amelyhez megteremtettek egy gigantikus bürokratikus apparátust, amelyik igen rossz hatékonysággal működtette a rendszert.⁹⁴⁹

⁹⁴⁶ Lásd pl. Az Európai Parlament 2008. október 23-i állásfoglalása a szándékosan keltett ukrajnai éhínségről, a holodomorról (1932–1933) történő megemlékezésről, 2010/C 15 E/16 (1/a. pont), <https://bit.ly/3aHXoSK>; Remembrance of victims of the great famine (Holodomor) in Ukraine. UNESCO General Conference, 34th session, Paris, 2007, <https://bit.ly/3sNud6J> (2021-07-20).

⁹⁴⁷ Graziosi Andrea: Les famines soviétiques de 1931–1933 et le Holodomor ukrainien. Une nouvelle interprétation est-elle possible et quelles en seraient les conséquences? *Cahiers du monde russe*, 2005/3, <https://bit.ly/3vkGrWh> (2021-07-20).

⁹⁴⁸ Mark Harrison: Trends in Soviet labour productivity, 1928–85: War, postwar recovery, and slowdown. *European Review of Economic History*, 1998/2. 171–200.

⁹⁴⁹ Екельчик (2010) i. m. 130.

Ezt váltotta fel 1921-től az „új gazdaságpolitika” (az orosz megfelelő rövidítése alapján: NEP), amely nevével ellentétben elsősorban nem gazdaságpolitika volt, hanem a proletárdiktatúra védelmét célozta a gazdasági folyamatok befolyásolásán keresztül. A NEP nem zárta ki a magántőkét, így kialakult és egy rövid átmeneti ideig fennállt egy új polgári kultúra is.⁹⁵⁰ Sztálin a hagyományos, konzervatív kultúra híve volt, amelynek középpontjában az ünnepek és az optimizmus hirdetése állt. A sztálinizmus mindinkább az orosz nyelvvel és az orosz kultúrával azonosította magát, a nemzetiségek kultúrája a hagyomány része maradt.⁹⁵¹

A Szovjetunió iparosítását a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja – 1952-től a Szovjetunió Kommunista Pártja – 1925-ben megtartott XIV. kongresszusa tűzte ki célul. A gazdaság szocialista átalakításának alapvető eszközeként a nehézipar megteremtését jelölték meg. Előnyt élvezett a termelési eszközök gyártása, és maradékelv alapon finanszírozták a többi területet. Ekkor döntöttek az ötéves tervek szerinti munkaszervezésről is, amelyhez ideológiai ösztönzőt is társítottak a „szocialista verseny” formájában, ami praktikusán azt jelentette, hogy a sokszor egyébként is irreális terveket nemcsak teljesíteni, hanem túltesíteni kellett.

Az új munkásosztályhoz a humán forrást a szegényparasztek képezték. Az építkezésekhez a pénzt szintén az agráriumból biztosították, amiről a párt Központi Bizottságának 1926-os plenumán döntöttek. Az ipari termékek és a mezőgazdasági termékek közötti „árrolló” már a következő évtől kinyílt annak érdekében, hogy minél gyorsabban kiszivattyúzzák a pénzt a faluból. 1928-ban a parasztek megtagadták a gabona eladását a nyomott állami árakon, ami gabonaválsághoz vezetett. A gyorsított iparosítás ötletével előálló Lev Trockijt, Grigorij Zinovjevet és Lev Kamenyevet mint ellenzékiet 1927-ben kiszorították a pártból, ám az iparosítási terv megmaradt, most már Sztálin, valamint éppen az Ukrajna Kommunista (bolsevik) Párt prominensei, Lazar Kaganovics és Sztanyiszlav Koszior, az Ukrán SZSZK népbiztosa (miniszterelnöke), Vlasz Csubar, az Összukrán Központi Végrehajtó Bizottság (parlament) elnöke, Grigorij Petrovskij támogatásával.⁹⁵²

⁹⁵⁰ Валентина Лебедева: *Судьбы массовой культуры России. Вторая половина XIX – первая треть XX века* (Изд-во Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург, 2007) 210–226.

⁹⁵¹ Екельчик (2010) i. m. 175.

⁹⁵² Форсована індустріалізація. In: *Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору»*, <https://bit.ly/3xn8y93> (2021-07-20).

Az orosz cári rendszer megdöntése utáni polgárháborús időszakban többféle átmeneti pénz volt forgalomban, majd 1923-ban bevezették a Szovjetunió hivatalos pénznemét. Az első évtizedekben két-féle pénzjegy volt forgalomban: a cservonec és a rubel. Az 1947-es pénzreform csak a rubelt hagyta meg. A szovjet pénzeket 1923-tól kezdve tíz sorozatban adták ki, ebből hatot a két világháború közötti időszakban, hármat a második világháború után, és az utolsót, a tizediket már a Szovjetunió felbomlása után, 1992-ben. A Szovjetunió Állami Bankja 1991. december 20-án szűnt meg de jure, 1992. március 1-ig de facto működött. Az Oroszországi Központi Bank által 1992-ben kibocsájtott pénzjegyeket még a Szovjetunió Állami Bankja pénzjegyeinek nevezték. Az utódállamok fokozatosan mondtak le a szovjet rubel használatáról, a legkorábban, 1991-ben Litvánia, a legkésőbb, 1995-ben Tadzsiszisztán. Ukrajnában 1992-től ideiglenes fizetőeszközt, a karbovanecet (vagy kupon-karbovanecet) használták, a hivatalos pénznemet, a hrivnyát 1996-ban vezették be.

Az iparosítás legfontosabb terepe az Ukrán SZSZK volt az itt található szénbányák és kohászati üzemek miatt. A szocialista versenyek emblematikus alakja, Alekszej Sztahanov Oroszországban született, de 1927-től 1974-es nyugdíjazásáig egy donbászi szénbányában, azaz Ukrajnában dolgozott. Az egynapos rekordja a napi szénkitermelés 1350%-os túlteljesítése volt – amit segítséggel és a munkavédelmi szabályok súlyos megsértésével tudott elérni. Teljesítményéért azonnal lakáshoz és szolgálati személygépkocsihoz juttatták. Ezzel indult el 1935-ben a „sztahanovista mozgalom”.⁹⁵³ Sztahanovot próbálták magas pozíciókba helyezni, de sohasem tudott azonosulni a közeggel, így mindig visszatért a kétkezi munkához.

Az első ötéves terv a Szovjetunióban 1928-ban vette kezdetét. Már ez alatt Ukrajna területén építették fel, illetve rekonstruálták az iparvállalatok harmadát. Ezek elsősorban kohászati és vegyipari üzemek voltak, valamint az akkori Európa legnagyobb ilyen létesítménye, a dnyeperi vízerőmű. Az 1930-as években újabb nagyvállalatok létesültek, országszerte villanyerőművek épültek. Az elektrifikáció megvalósítására már 1920-tól önálló terv létezett – a GOELRO (a megva-

⁹⁵³ Валерій Васильєв: Стаханов Олексій Григорович. In: *Енциклопедія сучасної України*, <https://bit.ly/3dRyfXJ> (2021-07-20).

lósításával foglalkozó állami bizottság nevéből). A világviszonylatban is jelentős eredmények hajszolása azonban részben a munkásosztály kizsákmányolása útján volt biztosítható, ami egyre romló életkörülményeket eredményezett. A propaganda ezt elkerülhetetlen és természetes velejárónak állította be. Ezzel ellentétben a Jobb parti Ukrajnában alig történtek ipari fejlesztések – Sztálin már ekkor arra számított, hogy Lengyelországgal vagy Németországgal esetlegesen kibontakozó konfliktus éppen ezt a területet sújtaná.⁹⁵⁴

Az iparosítási hullám gyökeresen átalakította Ukrajna népgazdaságának szerkezetét. 1928 és 1937 között a tagköztársaság területén a gépgyártás és a kohászat részaránya 13,6%-ról 29,8%-ra, a vegyipar 2,95%-ról 7%-ra, a villamos energia előállítása 1%-ról 3,1%-ra, a textilipar 2,4%-ról 3,1%-ra nőtt. Európában Németország után Ukrajna volt a második az acélgépgyártásban, és a világban a negyedik a szénbányászatban. A legnagyobb fejlesztések a donbászi régióban történtek, aminek eredményeképpen aránytalanság alakult ki az egyes ukrain régiók fejlettségében, miközben a Donbász a Szovjetunió ipari központjává, az „ország kohójává” vált.⁹⁵⁵

A második világháború után a Nyugattal való verseny helyeződött a középpontba. Nyikita Hruscsov volt az utolsó szovjet vezető, aki hitt abban, hogy „utolérjük és lehaladjuk Amerikát”, és hogy a kommunizmus legyőzi a kapitalizmust. Leonyid Brezsnyev alatt már mindent a fegyverkezési hajsza írt felül.

3.3. Repressziók

Az 1920-as évek végétől a szovjet rezsim az ellenforradalmi hangulat és a nacionalista erők megfékezésére a terror eszközához folyamodott. Ez volt a sztálini fentről jövő forradalom.⁹⁵⁶ 1928-ban több mint száz donbászi bányászt tartóztattak le és állítottak bíróság elé ellenforradalmi összeesküvés vádjával. Ez volt az egész Szovjetunióban az első kirakatper. A „nacionalizmussal” való leszámolás első ügye is Ukrajnához kötődött: 1930-ban emeltek koholt vádat az Ukrajna Felszabadítói Szövetség tagjai ügyében. 45 értelmiségit, köztük egyetemi professzo-

⁹⁵⁴ Екельчик (2010) i. m. 155.

⁹⁵⁵ Форсована індустріалізація. In: *Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору»*, <https://bit.ly/3xn8y93> (2021-07-20).

⁹⁵⁶ Екельчик (2010) i. m. 153.

„A kontinens huszadik századi történelme azt mutatja meg, milyen könnyen összeroppanhatnak a társadalmak, romba dőlhetnek a demokráciák, megtörhet az erkölcsi tartás, és az átlagférfi hirtelen egy tömegsír felett találhatja magát fegyverrel a kezében. Jó szolgálatot tenne nekünk ma, ha értenénk, miként lehetséges ez.”

Timothy Snyder: A zsarnokságról. Húsz lecke a huszadik századból (21. Század Kiadó, 2017) 12–13.

rokat, pedagógusokat, papokat állítottak bíróság elé. Voltak közöttük olyanok, akik tisztséget viseltek a polgárháború időszakának Ukrán Népköztársasága vezető állami szerveiben. Az ügyek felgyorsítására 1934. december 1-jén elfogadták az ún. terror kartát, amely államellenesnek nyilvánított bűncselekmények esetében 10 napban maximálta a nyomozást, a bírósági tárgyaláson nem vehetett részt sem ügyvéd, sem ügyész, az ítéletet nem lehetett megfellebbezni és azt azonnal végrehajtották. December 9-ével a terror karta szövegét adaptálták az Ukrán SZSZK Büntető Törvénykönyvébe.

Míg az 1920-as években Moszkva támogatta a nemzetiségeket, az ún. „gyökeresítés” (az őslakosokkal való feltöltés) politikája az egyes kisebbségi népcsoportok főként kulturális felvirágzásához vezetett, megvolt a pozitív hatása az ukrán kultúrára is, de ez a folyamat megtorpant, majd az ellenkezőjére fordult. Az 1930-as években a tisztogatás érintette a munkahelyeket, a kultúra, a tudomány képviselőit, a pártszervezeteket, a hadsereget, az egyes nemzetiségeket is. A nép ellenségeinek tekintették az elítéltek családtagjait is. Ezenkívül a nemzetiségek kollektív felelősségre vonása is gyakorlattá vált. Ukrajna területéről 1936-ban 15 ezer lengyel és német családot deportáltak. A második világháború alatt pedig egyes népcsoportokat kollektívan telepítettek ki szülőföldjükről, így többek között a Krím-félszigetről a krími tatárokat.⁹⁵⁷

A hatalom nem kímélte a tudomány képviselőit sem. Az ukrán akadémia intézményrendszerét részben lebontották. Az akadémia munkatársait kirakatperekben ítélték el. Különösképpen a történészeket üldözték. Mihajlo Hruszevszkij iskolateremtő történész, az Ukrán Népköztársaság első elnöke által létrehozott osztályt felszámolták, Hruszevszkij szaba-

⁹⁵⁷ Політичні репресії в УРСР кін. 1920-х – 1-й пол. 1930-х рр. In: *Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору»*, <https://bit.ly/3vpj8uz> (2021-07-20).

don, de gyanús körülmények között halt meg. Történésznek lenni önmagában életveszélyes volt. Hruszevszkij ellentétét, a marxista történész Matvej Javorszkijt előbb Szibériába száműzték, majd kivégezték.⁹⁵⁸

A terror a csúcspontját 1937–1938-ban érte el, amikor csak Ukrajna területén közel 200 ezer embert ítéltek el, kétharmadukat agyonlőtték. 1939-ben, közvetlenül a második világháború előtt 1,8 millió ember volt büntetőlágerben (guláglakó), közülük 181 ezren voltak ukránok.⁹⁵⁹ Terrorhullám söpört végig 1939–1941-ben a Molotov–Ribbentrop-paktummal és 1944–1953-ban a szovjet–csehszlovák egyezményen Szovjet-Ukrajnához csatolt területeken. A szovjet időszakban Ukrajnában több mint félmillió embert tartóztattak le politikai okokból, 545 ezer főt elítéltek, közülük több mint 140 ezer főt kivégeztek. Az 1920-as évek végétől az 1950-es évek elejéig Ukrajna területéről közel hárommillió embert deportáltak. Az 1950-es évektől megszűnt a represszió tömeges jellege, az 1960-as években felszámolták a büntetőlágereket is, üldöztetésnek az egyes emberek, a „máskéntgondolkodók” – az ellenzéki disszidens mozgalmak képviselői voltak kivéve. „Lelkiismereti rabok” 1987-ig voltak a szovjet börtönökben.⁹⁶⁰

A gulág Alekszandr Szolzsenyicin „A GULAG-szigetvilág” című regényével (1973) került be a köztudatba. A gulág lefedti a szovjet represszió minden aspektusát, eredeti értelmében az 1930–1960-as évek szovjet büntetőlágeri parancsnoksága nevének kezdőbetűiből alakult, s változatlan formában került át a világ nyelveibe, így a magyarba is.

Sztálin halála után, 1956-tól kezdődően Ukrajnában elsősorban az 1937–1938-as ügyeket vizsgálták felül. Az elítéltek egy részét bírósági felülvizsgálat útján rehabilitálták. Ukrajnában a tömeges rehabilitáció az 1991. évi 963-XII. sz. törvénnyel vette kezdetét, azonban csak a vonatkozó jogszabályokat módosító 2018. évi 2325-VIII. törvény definiálta közelebbről azoknak az elítélteknek a körét, akiket a rehabilitáció érint. A felülvizsgált többszázezer ügy egyharmadában elutasították a rehabilitálásra vonatkozó kérelmet. Ugyanakkor nem történt meg a nemzetiségi alapon meghurcolt személyek rehabilitálása, az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában mind a mai napig nem született ilyen törvény. Noha ennek többször is nekifutottak, soha nem sikerült a tervezetknél tovább jutni.

⁹⁵⁸ Екельчик (2010) i. m. 165–166.

⁹⁵⁹ Олексій Бухало: Радянські репресії і Україна. Як людей перетворювали на біомасу. *BBC News Україна*, 19.05.2019. <https://bbc.in/2QTA9hn> (2021-07-20).

⁹⁶⁰ Дмитро Веденєєв: Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті. *Історична Правда*, 26.12.2012.

4. A RADIKÁLIS NACIONALIZMUS ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

4.1. Ukránok Lengyelországban

Az 1918-ban újjáéledő Lengyelország egyik legfontosabb problémája határainak kialakítása volt. Az ukránlakta területek közül Galíciát már viszonylag korán, 1918 késő ősztől birtokba vette.⁹⁶¹ Ezzel együtt a lengyelek a stratégiailag jelentős további ukrán és belarusz területekre is igényt tartottak, aminek elsősorban az oroszokkal szembeni taktikai céljai voltak. A leginkább áhított cél, a valaha volt Rzeczpospolita határainak elérése előrevetítette, hogy jelentős nem lengyel etnikum által lakott területek is a köztársaság kötelékébe kerülhetnek. Józef Piłsudski elképzelése az volt, hogy az egyébként is széthulló Oroszország nyugati nemzeti peremvidékeit Varsó „begyűjti”, és azok föderációs alapon csatlakoznak majd Lengyelországhoz.

Mint fentebb már volt róla szó, a dolgok nem alakultak ilyen egyszerűen, részben az ukrán kérdés mentén is kialakuló szovjet–lengyel háború döntött a keleti határvonal sorsáról. Az 1921. március 18-án aláírt rigai békeszerződés a Curzon-vonaltól mintegy 200 km-re keletre állapította meg a lengyel–szovjet határt, ami azt jelentette, hogy további jelentős létszámú ukrán, illetve belarusz lakos is lengyel fennhatóság alá került.⁹⁶² Nem véletlen, hogy a szovjet–lengyel békét, az ukrán függetlenségi küzdelmek résztvevői közül többen is az andruszovói egyezményhez (1667) hasonlították, ahol a lengyelek és az oroszok szintén az ukránok megkérdése nélkül állapították meg az országaik közötti határvonalat, azzal a különbséggel, hogy míg a 17. században a határt a Dnyeper képezte, addig a Rigában kijelölt határvonal Volhínián és Podólián keresztül húzódott.

A Lengyelország kötelékébe kerülő ukrán lakosoknak mind a versailles-i, mind a rigai békeszerződés, s ezeknek megfelelően a lengyel alkotmány is teljes egyenjogúságot ígért. Mint a két világháború közötti Európában oly gyakran, ebben az esetben is eltávolodott egymástól a jogszabályi elmélet s a mindennapok gyakorlata. Az együttélés már csak azért sem lehetett felhőtlen, mert az 1918–1919-ben Galíciáért

⁹⁶¹ Seres Attila: Az 1919–1920. évi szovjet–lengyel háború és az 1921. évi rigai béke interpretációja a legújabb orosz történeti irodalomban. *Acta Academiae Agrimensis, Sectio Historiae*, XLIV, 2017. 357.

⁹⁶² Uo. 366.

folytatott lengyel–ukrán háború emlékei még elevenek voltak. A hadiesemények közben s azokat követően az újjáalakuló lengyel állam területein csaknem 70 ezer ukránt internáltak. Ezzel együtt az ukránok bizalmatlanul viszonyultak a lengyel államalakulathoz. A helyzet természetesen változott azzal, hogy 1923-ban a párizsi békekonferencia Nagykövetek Tanácsa egyértelművé tette az álláspontját a régió hovatartozásával kapcsolatban. Fontos kiemelni, hogy a nemzetközi döntés feltétele a Kelet-Galícia autonómiájának biztosítása lett volna. Bár a lengyel kormányzat 1922-ben rábólintott Kelet-Galícia autonómiájára, ami elviekben gazdasági, szociális, oktatási, sőt bizonyos mértékig törvényhozási szabadságot is biztosított volna a régió lakosainak, a Nagykövetek Tanácsának döntését követően az autonómia a gyakorlatban nem valósult meg.⁹⁶³ A nemzetiesítő lengyel állam, akárcsak a belaruszokra, litvánokra, úgy a németekre és az ukránokra is kihívásként tekintett.

Lengyelország kötelékébe megközelítőleg 7 millió ukrán nemzetiségű lakos került 1921-et követően. Pontosán létszámot mondani igen nehéz, hisz mint a régió egyéb államaiban, így Lengyelországgal kapcsolatban is ismert, hogy történtek visszaélések a népszámlálások során, s az ukrán nemzetiségűek gyakorta lengyelként kerültek feltüntetésre.

A Lengyelországhoz került ukránokat három csoportba sorolhatjuk. A legnépesebbek közülük a galíciai ukránok, akik megszilárdult nemzeti intézményhálózzattal, pezsgő kulturális élettel rendelkeztek. Élénken élt körükben 1918–1919 lengyel–ukrán háborújának emlékezete, ami jelentős mértékig meghatározta a köztársasággal szembeni alapállásukat. A volhíniai ukránok körében kevesebb sikerrel járt az ukrán nemzetépítés az orosz fennhatóság alatt, ettől függetlenül többségük ukrán tudatú volt. Az ukrán lakosság gazdaságilag legelmaradottabb része Podlaszja és Poleszje régiók lakói voltak, körükben volt az ukrán tudat is a leggyengébb, gyakorta csak „helyiekként” identifikálták magukat.⁹⁶⁴

A lengyelországi ukránok többsége paraszti sorban élt. Csekély számú ipari munkásság elsősorban az akkor már hanyatló galíciai kőolajiparban, faiparban és különféle élelmiszeripari ágazatokban dolgozott.

⁹⁶³ Lagzi Gábor: Lengyelek és ukránok – két nacionalizmus találkozása. Ukránok Lengyelországban, 1918–1938. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában* (Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002) 85.

⁹⁶⁴ Uo.

A kisméretű földbirtokokkal rendelkező ukrán parasztság igényeit a nemzetiesítő jegyeket hordozó lengyel földreform nem tudta kielégíteni, ami amellett, hogy a lengyel igénylőknek kedvezett, még lassan is haladt, az egyébként sem jelentős ipari ágazatok nem voltak képesek felszívni a földnélküli parasztokat, ezek a tényezők együttesen erősítették a kivándorlás mértékét.

A rigai békét követően különösképp a galíciai ukránok voltak azok, akik nem kívántak beletörödni a kialakult helyzetbe. Bojkottálták a lengyel népszámlálást, akárcsak a szejmbe történő választásokat. A lengyel állam sem könnyítette meg számukra az állam iránti lojalitás kialakítását. 1924-ben például törvényben rögzítették az ukrán nyelv oktatásban történő korlátozását, aminek eredményeként az ukrán iskolák hamarosan lengyel–ukrán kétnyelvű iskolákká váltak.

A lengyel asszimilációs törekvéseknek hamarosan nyilvánvaló következményei is lettek. Kelet-Galíciában 1910 és 1930 között 6%-kal csökkent az ukrán nemzetiségűek száma, ahogyan rohamosan csökkent az ukrán iskolák száma is, s az ukrán iskolarendszert az ukrán magángimnáziumok megnyitása sem tudta megmenteni. Az ukránok részarányának csökkenéséhez hozzájárult továbbá a lengyel betelepülés Kelet-Galíciába, amelyet Varsó a földreformnak a lengyelek számára kedvező végrehajtásával is ösztönzött. Egyes adatok szerint a két világháború közötti időszakban Galícia, Volhínia és Podleszje területére csaknem 300 ezer lengyel telepedett. Akárcsak a térség többi államában, a két világháború között Lengyelországban is hozzájárult az etnikai viszonyok részleges átrendeződéséhez a nagyarányú kivándorlás. Megközelítőleg 200 ezer ukrán etnikumú lengyel állampolgár keresett jobb életkörülményeket elsősorban az USA-ban, Kanadában és Argentínában.⁹⁶⁵

Az ukránok választókörikeretekben való részarányát igyekeztek csökkenteni a közigazgatási reformokkal is, amikor is Kelet-Galíciát úgy osztották három vajdaságra, hogy ott az ukránok ne kerüljenek túlnyomó többségbe.⁹⁶⁶ Bezáratták a proszvitákat, beszüntették a lvivi/lembergi egyetem ukrán tagozatainak működését. A lengyel intézkedések több helyütt heves elégedetlenséget váltottak ki. 1930-tól kezdve az úgynevezett pacifikációval igyekeztek lecsillapítani a kedélyeket, azonban ez több helyen azt jelentette, hogy kivezényelték a karhatalmat az elégedetlenek megfékezésére. Volhíniában annyiban tért el

⁹⁶⁵ Плохий (2019) i. m. 307–308.

⁹⁶⁶ Jekelcsik (2014) i. m. 456.

a helyzet, hogy ott, különösen Henryk Józewski vajda hivatali ideje alatt, igyekeztek az ukránoknak tett bizonyos kedvezményekkel kihúzni a talajt a galíciai nacionalista eszmék terjeszkedése alól.

A lengyelesítő politikával szemben nem lehet alábecsülni a görögkatolikus egyház jelentőségét. Különösen fontos volt akkor az egyházi hovatartozás bevallása, amikor a népszámlálások során több ukránt is lengyelként tüntettek fel. Ezzel együtt hangsúlyozni kell Andrij Septickij görögkatolikus metropolita szerepét, aki az ukrán nemzeti mozgalom vezető személyisége volt a század első felében, a korban és a vonatkozó történeti munkákban, „az ukrán mozgalom pátriárkájaként” szokták emlegetni.⁹⁶⁷

A Lengyelországban élő ukránok nagyjából 60%-a volt görögkatolikus, akik főként Galiciában éltek. A volhíniai és podleszjei ukránok körében jelentősebb volt a pravoszlávok részaránya, akik az ukrán lakosság 39%-át tették ki. Lényegesen kisebb számban, de a lengyelországi ukránok közül voltak, akik a római katolikus, valamint az evangélikus egyház sorait gyarapították.⁹⁶⁸ A lengyel valláspolitikai eltért a pravoszlávok és a görögkatolikusok irányában. Míg a pravoszláv ukránok körében az ún. „revindikáció”-nak akartak érvényt szerezni, azaz a pravoszláv hitről a római katolikusra való áttérést erőltették, addig a galíciai görögkatolikusok szabad működésének kedvezőbb feltételei voltak. Ez utóbbit leginkább a Vatikán és a Második Lengyel Köztársaság közötti 1925 februári konkordátum tette lehetővé.

Azt sem mellékes megjegyezni, hogy Septickij a lengyel kormánykörökben is tiszteletnek és elfogadásnak örvendett. A két világháború közötti időszakban a lvivi/lembergi metropólia élt is a helyzet adta lehetőségekkel, s így a galíciai görögkatolikusok az ukrán nemzeti gondolat terjedésének és megerősítésének legfontosabb szereplőivé váltak. A két világháború között megfigyelhető volt bizonyos ellentét a római katolikus vallási formák felé közeledő csoport és az ortodox liturgikus hagyományok megőrzését támogató, Septickij vezette „keletiek” között. A tárgyalt időszakban a lvivi/lembergi metropólia biztosította több teológiai és tudományos folyóirat működését, 1928-ban pedig görögkatolikus teológiai akadémiát nyithattak Galícia központjában.⁹⁶⁹ Ezzel együtt az ukrán görögkatolikus klérusnak nemegyszer meggyűlt

⁹⁶⁷ Плохий (2019) i. m. 309.

⁹⁶⁸ Ігор Пилипів: До питання про міжконфесійні взаємини «великих» церков у II Речі Посполитій. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2007/2. 252–260.

⁹⁶⁹ Магочій (2012) i. m. 585.

„Mi, Lengyelország népe, köszönetet mondunk a Gondviselésnek, hogy megszabadított bennünket a másfél évszázados szolgaságából; [...] küzdünk az egységes, egyesített és független szülőföld jólétéért és szuverén léteért, erejéért, biztonságáért és a társadalmi rendért; törekszünk minden olyan morális és materiális jobbításra, amely az egész emberiség javát szolgálja; biztosítjuk minden állampolgár egyenlőségét, a munka tiszteletét és valamennyi helyénvaló jogot, de különösen az állam által nyújtott védelem biztonságát [...]”

Részlet a Lengyel Köztársaság 1921-es alkotmányából. Idézi Norman Davies: Lengyelország története (Osiris Kiadó, Budapest, 2006) 736.

a baja a lengyel hatóságokkal, arra is volt példa, hogy papot azért ítélték elzárásra, mert a vezetéknev ukrán és nem lengyel formáját anyakönyvezte.⁹⁷⁰

4.2. Ukrán politikai pártok

Azzal együtt, hogy a két világháború közötti Lengyelország egy nacionalizáló nemzetállam volt, plurális demokrácia működött az országban, amelynek bizonyos elemei 1926 után a szanációs rendszerben is megmaradtak.⁹⁷¹

A legjelentősebb ukrán politikai szervezet az Ukrán Nemzeti-demokratikus Egyesülés (UNDO)⁹⁷² volt. Az UNDO már a Nagy Háború előtt is létezett, tagsága elsősorban az ukrán társadalom magasabb rétegeiből került ki. A mérsékelt liberális párt céljait támogatta a befolyásos Proszvita mozgalom, illetve ami ettől is fontosabb: Andrij Septickij metropolita. Társadalmi beágyazottsága, kiterjedt pártszervezete jól tudta aktivizálni az ukrán szavazókat, 1928-ban 46 ukrán képviselőt küldhettek a lengyel szejmbe. A két világháború közötti lengyel demokráciának azonban megvoltak a maga gyengéi, sem a szejmokrácia káoszában, sem a tekintélyuralmi szanációs rendszer éveitől nem

⁹⁷⁰ Грицак (2019) i. m. 348.

⁹⁷¹ Szanációs rendszer (Sanacja), Józef Piłsudski 1926 májusában végrehajtott pucst követően kialakult diktatórikus politikai rendszer.

⁹⁷² Az Ukrán Nemzeti-Demokratikus Egyesülésnek a magyarban is meghonosodott rövidítése az ukrán elnevezés (Ukrajinszka Nacionaljno-demokratsna objednanyja) kezdőbetűi: UNDO.

tudtak igazán átütő sikert elérni a lengyelországi ukránok jogainak védelme érdekében. Legfőbb eredményei a 1930-as évek végére abban nyilvánultak meg, hogy elérték, állandó létszámú ukrán képviselői csoport működhetett a szejmben, s az UNDO adta a törvényhozás alelnökét.⁹⁷³

Ritkábban esik szó róla, de a fentebb említett két szervezet mellett Nyugat-Ukrajnában jelentős volt a Nyugat-ukrán Kommunista Párt létszáma is. A párt jelentős támogatásokat kapott Szovjet-Ukrajnából, s kommunikációjában a szociális elégedetlenségre éppúgy gyógyírt kínált, mint a nemzeti felszabadítás kérdésére.⁹⁷⁴ Bár a lengyel kormány 1924-ben betiltotta a párt működését, tagjai a legális Paraszt-munkás Szocialista Egyesülés keretében folytatták tovább tevékenységüket. Különösképp Volhíniában voltak népszerűek, ahol a szavazatok csaknem felét kapták az 1928-as választásokon.⁹⁷⁵ Említésre méltó, hogy Szovjet-Ukrajna irányából nemcsak a kommunista párt tevékenységét finanszírozták. Mint napjainkra ismert, a Proszvita, a Néprajzi Múzeum és a Sevcsenko Tudományos Társaság is kapott titokban szovjet pénzügyi segítséget.⁹⁷⁶

A lengyelországi ukrán politikában gyökeres fordulatot jelentett az Ukrán Nacionalisták Szervezetének (OUN) létrejötte.⁹⁷⁷ A radikális politikai szervezet alapját az Ukrán Katonai Szervezet képezte, amit Jevhen Konovalc ezredes vezetett, s elsősorban azokat a katonákat tömörítette, akik 1918–1919-ben heves harcokat folytattak a lengyelekkel az ukrán–lengyel háborúban. A radikális OUN a terrorcselekményektől sem riadt vissza. Elsősorban Dmitro Doncov nemzetfelfogására alapuló ideológiájuk elítélte az ukrán forradalom liberális nacionalizmusát, a nemzetet mindenk fölé álló értéknek tekintették, az ukrán függetlenség kivívását pedig minden áron elérendő célnak.

Az OUN csak 1930-ban 191 terrorcselekményt, illetve szabotázsakciót hajtott végre. A tevékenységükre érkezett lengyel válasz volt a „pacifikáció” – 1930. szeptember 16. és október 30. között rendfenn tartó egységek a szélsőséges akcióra hasonlóan szélsőséges választ adtak. A gyakran erőszakos eljárás az egész galíciai ukrán közösséget

⁹⁷³ Jekelcsik (2014) i. m. 456.

⁹⁷⁴ Vö. Janusz Radziejowski: *The Communist Party of Western Ukraine 1919–1929* (Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton, Canada, 1983).

⁹⁷⁵ Jekelcsik (2014) i. m. 162.

⁹⁷⁶ Uo. 161.

⁹⁷⁷ Az Ukrán Nacionalisták Szervezetét a magyarban is gyakorta az ukrán elnevezés (Orhanyizacija Ukrajnyszkih Nacionalisztjiv) rövidítésével jelölik: OUN.

Sztepan Bandera (1909–1959) egy párszáz lelket számláló görögkatolikus ruszin faluban született osztrák fennhatóság alatt. A galíciai ukrán nacionalista mozgalomban már az 1920–30-as években aktív szerepet vállalt. A második világháború jelentős részét a független ukrán állam proklamációjának kísérlete miatt szinte végig börtönben töltötte, így csak távolról figyelhette azokat a mai napig vitatott cselekményeket, amelyeket a nevével kapcsolatba hozható szervezetek követtek el. Hatása azonban kétségtelen. Ma Ukrajnában több tucat Bandera-szobor áll, azonban csak a nyugati országrészben (Kárpátalja kivételével).

érintette, s felhasználták a még működő ukrán oktatási intézmények bezárására is. Ezek a heves válaszlépések csak katalizálták a terrort.⁹⁷⁸ Az OUN első igazán nagy port kavart cselekménye Bronisław Pieracki lengyel miniszterelnök meggyilkolása volt 1934-ben. Az elsőt több merénylet is követte, köztük ugyanebben az évben Ivan Babij meggyilkolása, aki az egyik Lvivi/Lembergi Ukrán Gimnázium igazgatója volt, s az OUN a lengyel rendőrséggel történő együttműködéssel vádolta.

Az OUN népszerűsége folyamatosan nőtt a 1930-as években annak ellenére is, hogy mind a mérsékelt ukrán politikai körök, mind a görögkatolikus egyház elítélték a szervezet módszereit. A szervezet vezetői jó kapcsolatokat ápoltak a német katonai körökkel, gondolatiságukat összekötötte a háború utáni rend megváltoztatásának igénye, emellett a német külpolitika a lengyel belpolitika csöndesnek egyébként sem mondható állóvizének felkavarására is alkalmasnak találta a radikális ukrán mozgalmat. A szervezeten belül a harmincas évek végére megjelentek a széthúzás jelei. Az emigráns tagság, amely a külföldi kapcsolatokban bízott, mérsékeltabb irányvonalat kívánt, a lengyelországi aktivisták ellenben tovább akarták fokozni az erőszakot.

A sorsdöntő esemény az „alapítóatya” Jevhen Konovalc halála volt, amit követően az OUN két részre szakadt: az Andrij Melnik vezetete mérsékeltabb OUN-M-re (Melnik-féle OUN) és a Sztepan Bandera vezette OUN-B-re (Bandera-féle OUN). Az OUN általi merényletek szervezésében fontos szerepet játszott az akkor huszonéves Sztepan

⁹⁷⁸ Lagzi (2002) i. m. 85.

Bandera, akit a Pieracki elleni merényletben való részvételért halálra ítélték, a büntetés végrehajtását 1939 szeptemberében Lengyelország kettős megszállása akadályozta meg.⁹⁷⁹

4.3. Ukrajna a második világháborúban

Az ukrán függetlenségi törekvések 1921-től nyilvánvaló kudarcát követően az ukrán nemzeti mozgalom képviselői közül többen is úgy vélték, hogy egy újabb háború, a párizsi békerendszer átrendeződése hozhatja meg számukra a várva várt államiságot. Ezzel együtt a két világháború közötti időszakban nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző országokban élő ukrán lakosok, a körükben működő politikai mozgalmak könnyen válhatnak a Kelet-Közép-Európáért versengő nagyhatalmak eszközeivé. A háború pedig, amelytől sokan a független Ukrajna létrejöttét várták, elképzelhetetlen szenvedést hozott. Az ukrán területek a második világháború alatt szinte folyamatosan hadszíntérként működtek. Lengyelország 1939 szeptemberében bekövetkezett kettős megszállása pedig a kettős erőszak megjelenését is magával hozta.

Az ukrán álmom meghíusulni látszott mind a német, mind a szovjet megszállás alatti területeken. Bár a szovjet megszállás a veszélyes elemeknek titulált lengyelek deportálásával még kedvezett is az ukránok számára a térség etnikai arculatának átalakításával, azonban a szovjet politika nem kímélte az ukrán szervezeteket sem. Az illegalitásba vonulás pedig az OUN radikálisabb módszereinek kedvezett.⁹⁸⁰

A szovjetek Nyugat-Ukrajnával kapcsolatos retorikája az „újraegyesítés” jelszava köré szerveződött. Különösen Kelet-Galícia ukránosítására fordítottak kiemelt figyelmet. Iskolákat nyitottak, megerősítettek ukrán kultúrintézményeket, még az ukrán tudományos akadémia helyi tagozatát is létrehozták. Ezzel együtt a szovjet hatalom számára veszélyesnek ítélt szervezetekkel szemben retorziókat fogantatosítottak. Megszüntették a Proszvita, a Sevcsenko Tudományos Társaság, az ukrán pártok és a hozzájuk kapcsolódó újságok működését, emellett jelentősen gyengítették a görögkatolikus egyház gazdasági és kulturális pozícióit. 1940 után a helyzet még rosszabbá vált. Elkezdődtek a tömeges letartóztatások, amelyek ukrán nemzetiségűeket is érintettek.

⁹⁷⁹ Плохий (2019) i. m. 309.

⁹⁸⁰ Lagzi Gábor: Etnikai tisztogatás vagy függetlenségi harc? Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) létrejötte. *Pro Minoritate*, 2003/4. 195–216.

Sok ukrán aktivista kísérelt meg a német megszállási területre menekülni. A szovjet hatalom a „megbízhatatlan elemeket”, köztisztviselőket, vagyonosabb családokat lágerekbe deportálta. Nehéz megállapítani a szovjet elhurcolások nyugat-ukrajnai áldozatainak valós számát, de vélhetően meghaladta az 1 millió főt azoknak a személyeknek a száma, akiket 1939 és 1940 folyamán Szibériába, az északi sarkkörön túlra vagy Közép-Ázsiába deportáltak. Többségükben lengyelek voltak, továbbá zsidók, az elhurcoltak mintegy 20%-a ukrán volt.⁹⁸¹

A német megszállás alatt lévő területeken igyekeztek kedvezni az ukránoknak a lengyelekkel szemben. 1939 novemberében a központi lengyel vajdaságok területéből a németek által létrehozott főkormányzóság központjában, Krakkóban megalakult az Ukrán Központi Bizottság, aminek kulturális, vallási és még gazdasági jogosultságai is voltak. Már Lengyelország elfoglalását követően az Abwehr élén álló Wilhelm Canaris altengernagy vezetésével megkezdődött a toborzás az ukránok körében, amelynek eredményeként jöttek létre a Nachtigall és a Roland alakulatok.⁹⁸²

Az OUN mindkét szárnya együttműködött a megszálló német hatóságokkal. Amikor 1941. június 22-én kezdetét vette a Barbarossa-hadművelet, az OUN-M és az OUN-B is csatlakozott a német hadsereghez. Az újonnan elfoglalt ukránlakta területeken megszervezték a rendőrséget, a helyi adminisztrációt, sőt a kulturális életet is. A német megszállókat azok előrenyomulása során sok helyütt felszabadítóként fogadták az ukránok, egyrészt annak következtében, hogy megtapasztalták a szovjet típusú irányítást, másrészt az 1918-as német–osztrák–magyar megszállás az orosz polgárháború, a lengyel–szovjet háború eseményeihez képest békés időszaként élt az ukránok emlékezetében. Ezzel együtt a németekre úgy is tekintettek, mint akik az ukrán államiság két legnagyobb akadályát, a Lengyel Köztársaságot és a Szovjetuniót is „kiiktatták”.⁹⁸³

A németek által megszerzett területek közül Galícia a Lengyel Fő-kormányzóság része lett, míg a Dnyeper menti ukrán területeken létrehozták az Ukrán Birodalmi Kormányzóságot. Bár igyekeztek kulturá-

⁹⁸¹ Jekelcsik (2014) i. m. 169.

⁹⁸² Olaf Glöckner: The Collaboration of Ukrainian Nationalists with Nazi Germany. In: Martina Bitunjac – Julius H. Schoeps (eds.): *Complicated Complicity. European Collaboration with Nazi Germany during World War II.* (Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2021) 87.

⁹⁸³ Timothy Snyder: *Fekete föld. A Holokauszt: múlt és fenyegető jövő* (XXI. Század Kiadó, Budapest, 2016) 174–175.

lis intézkedésekkel kedvezni az ukránoknak, a függetlenség gondolatát elvetette a német vezetés. Maga Adolf Hitler 1941-ben az ukrán függetlenségről a következőket gondolta: „1918-ban mi létrehoztuk a balti államokat és Ukrajnát. Ám most nem vagyunk érdekeltek a keleti-balti államok további fennállásában és a szabad Ukrajnában.”⁹⁸⁴ Az OUN két szárnya közül a Bandera vezette adta át magát leginkább annak a megtévesztő illúziónak, miszerint a németekkel való együttműködés egyenlő a független ukrán állam létrejöttével. Amikor 1941 nyarán Lvivben/Lembergben proklamálni kívánták a független ukrán államot, legtöbb vezetőjüket, köztük Sztepan Banderát is, a németek letartóztatták. Az OUN-B pedig teljes földalatti szervezetté alakult át, miközben a Melnik vezette szárny a németek oldalán maradt.⁹⁸⁵

A proklamációs kísérletet megelőzően az OUN tagjai részt vettek a lvivi/lembergi pogromban. A német megszállás kezdetén röpiratokat terjesztettek a német csapatokat kiegészítő ukránok, amelyben harcra és az ellenség (oroszkok, zsidók, sőt magyarok) elpusztítására szólították fel a város ukrán lakosait. Az OUN tagok részt vettek a lvivi/lembergi zsidók begyűjtésében és brutális kivégzésében. A német Einsatzgruppe C egységei által a helyi ukrán csapatok támogatásával megölt lvivi/lembergi zsidók száma csak 1941 júniusában és júliusában 4 és 8 ezer fő közé tehető.⁹⁸⁶

Ugyancsak 1941 nyarán a magyar hatóságok a kárpátaljai Körömezőn keresztül Galíciába deportáltak több ezer zsidót. Ott hetekig bolyongtak településről településre, amikor a németek az éppen felállított különböző galíciái gettókba terelték be őket. Egy részüket augusztus végén Kamjanec-Pogyilskij mellett gyilkolták meg a németek és ukrán segítők.⁹⁸⁷

Az ukrán segédcsoportok a további előrenyomulásban is segítették a németeket. A zsidók ellen elkövetett legnagyobb arányú tömegmészárlás a Kijev közelében fekvő Babij Jarnál történt. A történetírás egyelőre nem tisztázta, hogy a több mint 33 ezer életet követelő tömeggyilkos-

⁹⁸⁴ Idézi: Jekelcsik (2014) i. m. 175.

⁹⁸⁵ Lagzi (2003) i. m. 195–216.

⁹⁸⁶ Glöckner (2021) i. m. 91.

⁹⁸⁷ Frojimovics Kinga: Állampolgárság-revizíó: Deportálás 1941–1942-ben. In: Komoróczy Szonja Ráhel – Fedinec Csilla – Bányai Viktória (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* (Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013) 242.

Az 1941 nyarán történt proklamációs kísérletig az Ukrán Nacionalisták Szervezete a független állam biztosítékát látta a Harmadik Birodalomban. 1941 júniusában a szervezet hivatalos álláspontja a következő volt: „Az újonnan megalakuló Ukrán Állam szoroson együtt fog működni a nagy náci Német Birodalommal, amely vezére, Adolf Hitler, a Führer vezetése alatt egy új európai és világrenden fáradozik, és segíteni fogja az ukrán nemzetet, hogy megszabaduljon a moszkovita elnyomás alól.”

Idézi: Timothy Snyder: Fekete föld. A Holokauszt: múlt és fenyegető jövő (XXI. Század Kiadó, Budapest, 2016) 179.

ság elkövetésében részt vettek-e ukránok, azonban az szinte biztosra vehető, hogy az előkészületekben segédkeztek.⁹⁸⁸

A Barbarossa-terv megkezdését követően harcterré vált ukrán területeknek óriási pusztítást kellett megélniük. A legtragikusabb következményei a háborúnak természetesen az emberveszteségekben mutatkoztak meg. Az ukrán területeken a Vörös Hadseregbe több mint hárommillió főt soroztak be, akik nagy része néhány hónapon belül elesett, vagy hadifogságba került. A Nyugat-Ukrajnából visszavonuló Vörös Hadsereg a börtönökben őrzött politikai foglyokat agyonlőtte. A szovjet vezetés a „felperzselt föld” régi taktikáját alkalmazva felszámolta, és a Szovjetunió belső területeire telepítette a Dnyeper menti ukrán területek ipari kapacitásának túlnyomó részét.⁹⁸⁹

4.4. Az Ukrán Felkelő Hadsereg

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a Harmadik Birodalom nem támogatja egy független ukrán állam kikiáltását, az OUN vezetői óvatosabbak lettek. Mind a két szárny azt javasolta tagjainak, köztük a német csapatokkal együttműködő kiegészítő rendőri osztagoknak, hogy tartsák fenn továbbra is a kapcsolatot a német hadvezetéssel, de álljanak készen arra, ha a helyzet változna, és lehetőség nyílna az ukrán függetlenségi törekvések realizálására. Ebben a politikában lehet elhelyezni az OUN-nak azt a lépését is, miszerint vállalva az esetleges német retor-

⁹⁸⁸ Glöckner (2021) i. m. 92.

⁹⁸⁹ Jekelcsik (2014) i. m. 169.

zió lehetőségét, 1942-től támogatni kezdték az Ukrán Felkelő Hadsereget (UPA).⁹⁹⁰

Az UPA Északkelet-Volhínia és a Poleszje vidékén jött létre. A katonai egységek szervezésébe Tarasz Bulba-Borovec kezdett a helyi fiataltság körében (az UPA tagjai jellemzően 17–26 éves fiatalok voltak) 1941 nyarán, miután a német–szovjet front keletre húzódott. Az összecsapásokat követően hátramaradt fegyverekkel igyekeztek felszerelni magukat, s elsősorban a Vörös Hadsereg maradék osztagai ellen harcoltak, a németek fennhatóságán kívül, de velük néha együttműködve. Miután a Bandera-féle OUN-szárny viszonya megromlott a német megszállókkal, a könnyebben ellenőrizhető nagyobb városokból egyre inkább vidékre szorultak, ahol elkezdtek együttműködni az UPA osztagaival, sőt fokozatosan átvették soraikban a vezető szerepet.

Az UPA tevékenységét lassan Galíciára is kiterjesztette, ahol társadalmi támogatottsága kisebb volt, mint Volhíniában.⁹⁹¹ Tagsága ettől függetlenül nőtt, 1943 tavaszára összukrán nemzeti hadsereggé nyilvánította magát. Ebben az évben lett az UPA vezérkari főnöke Roman Suhevics, a Nachtigall korábbi vezetője, aki egyúttal már az OUN-B vezetői feladatait is ellátta, egy kézben egyesítve ezzel az ukrán nacionalista mozgalom politikai és katonai erejét.⁹⁹² A katonai szervezet 1943-ban kiadott politikai programjában megfogalmazták, hogy az UPA a független és egységes Ukrajnáért harcol, a Szovjetunió és a németek „új Európája” ellen egyaránt.⁹⁹³ Ennek ellenére voltak esetek, amikor az UPA megegyezett a német, illetve a vele szövetségben harcoló magyar csapattestekkel. Ezt különösen 1944-ben a Vörös Hadsereg nyugati irányú előrenyomulása indokolta, amikor is az ukrán felkelők a németektől kaptak fegyvert.

Az UPA tevékenységének napjainkig egyik legvitatottabb része a zsidók, lengyelek és oroszok ellen elkövetett erőszakcselekmények. Az UPA működési területén, bár gyakran a németekkel is szemben állt, ezzel együtt aktívan részt vett a nyugat-ukrajnai zsidó lakosság megsemmisítésében.⁹⁹⁴

⁹⁹⁰ Glöckner (2021) i. m. 88. Az Ukrán Felkelő Hadsereg jelölésére a magyarban leggyakrabban az ukrán nyelvű elnevezésének (Ukrajinszka Povsztanszka Armija) rövidítését használják: UPA.

⁹⁹¹ Lagzi (2003) i. m. 200–201.

⁹⁹² Уо. 201.

⁹⁹³ Павло Гай-Нижник: За що бореться Українська Повстанча Армія? Серпень 1943 р., <https://bit.ly/3yPTXTm> (2021-07-20).

⁹⁹⁴ Glöckner (2021) i. m. 92.

A második világháború során a német hadsereggel különböző módon működtek együtt ukrán fegyveresek. Már 1940-ben Sziléziában megkezdte a német hadvezetés az ún. Ostpolizei szervezését, melyben részt vettek ukránok, a Nachtigall és Roland osztagok pedig a Szovjetunió elleni hadjáratot segítették. A háború második felében, 1943-ban szerveződött a 14. Számú Galícia Önkéntes SS Hadosztály, amely nagyrészt ukrán katonákból, kisebbrészt szlovákokból és csehekéből állt. A Vörös Hadsereg a Brod melletti csatában majdnem teljesen megsemmisítette a hadosztályt, azonban valamivel később újraszerveződött, és a Balkánon és Szlovákiában is bevetették őket. Néhány héttel a második világháború vége előtt, 1945. március 17-én a hadosztály betagozódott a Weimarban létrehozott Ukrán Nemzeti Hadseregbe, amelynek kötelékében az amerikai és a brit csapatok előtt tették le a fegyvert.

Volhíniában a lengyelek elleni támadásokat már 1942 decemberében kezdeményezték az UPA csapatai, az első lengyelek elleni tömeges vérengzésre 1943 elején került sor. Miután soraik a németek kiegészítőosztagaitól dezertált felfegyverzett ukrán katonákkal bővültek, rendszeressé váltak a lengyel falvak elleni támadások 1943 tavaszán. Különösen tragikus volt 1943. július 11., amire a lengyel emlékezet „véres vasárnapként” hivatkozik, amikor néhány lengyellakta településen egy nap alatt több mint ezer emberrel végeztek kegyetlen módszerekkel. Jelenlegi ismereteink szerint csak 1943 nyarán Volhíniában legkevesebb 17 ezer lengyel lett az UPA áldozata.⁹⁹⁵ Az UPA lengyelek elleni vérengzése nem maradt válasz nélkül. 1943–44-ben a lengyel partizánok az ukrán lakosság körében torolták meg a lengyelek sérelmeit, ami közel 20 ezer ukrán életét követelte.

A németek, a lengyelek, a szovjet partizánok és a Vörös Hadsereg ellen is harcoló Ukrán Felkelő Hadsereg sorsát a sztálingrádi fordulat határozta meg. Az 1943 elején kezdődő szovjet ellentámadás gyors léptekkel haladt nyugati irányba, 1943 novemberében már Kijevért folyt a csata, 1944 nyarára pedig Galícia is a szovjeteké lett, felszámolva az ottani ellenállást, s hamarosan a Kárpátokon túllépve a Vörös Hadsereg uralta valamennyi ukránlakta területet.

⁹⁹⁵ Lagzi (2003) i. m. 201.

5. RÉGIÓK

5.1. Nyugat-Ukrajna

Nyugat-Ukrajna mozgó fogalom. Történeti értelemben azokat a területeket értik rajta, melyek egykor a Rzeczpospolitához tartoztak, s annak felosztásaikor a Habsburg Birodalomhoz kerültek – a fogalom így a 18. század vége óta használatos –, majd az első világháború után a bolsevik–lengyel (vagy: szovjet–lengyel) háborút lezáró 1921. március 18-i rigai békeszerződés az újjáéledő lengyel államhoz csatolta, végül a második világháború küszöbén az 1939. évi Molotov–Ribbentrop-paktummal a Szovjetunió szerezte meg, és az ukrán tagköztársaságához csatolta (a mai Lviv/Lemberg, Ivano-Frankivszk, Ternopil – a „galíciai megyék”). Néha az 1945-ben a Szovjetunióhoz – ezen belül Ukrajnához – csatolt Kárpátalját is beleértik, de ez nem általános.⁹⁹⁶

Az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov–Ribbentrop-paktum, amelyet a Szovjetunió és Németország kötött, a hivatalos formula szerint meg nem támadási szerződés volt, valójában a lényeges eleme a titkos záradék, amely Kelet-Európa újrafelosztására vonatkozott. A hírek a titkos záradékról rögtön keringeni kezdtek, azonban dokumentum másolatát először 1948-ban, eredetijét pedig 1993-ban hozták nyilvánosságra.⁹⁹⁷ A paktum értelmében Németország szeptember 1-jén, a Szovjetunió pedig szeptember 17-én vonult be Lengyelországba. 1939. szeptember 28-án Németország és Szovjetunió aláírta a barátsági és határmegállapodást, október 4-én a hozzá tartozó kiegészítő jegyzőkönyvet. Ezzel befejeződött Lengyelország felosztása, ami már a negyedik volt – az első három a 18. század végén történt. A német–szovjet szerződések érvényüket veszítették, amikor 1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. A Szovjetunió által megszállt lengyel területek (is) ideiglenesen német megszállás alá kerültek, azonban a végeredményben ezek szovjet belterületek, mégpedig az ukrán (valamint a belarusz és a szintén a paktum titkos záradékával megszerzett balti államok közül a litván) tagköztársaság részei maradtak.

A szovjet hadsereg gyakorlatilag ellenállás nélkül vonult be a lengyel területekre, a jelentősebb áldozatok lengyel részről voltak. Az

⁹⁹⁶ Ярослава Верменич: Західна Україна, як термін. In: *Енциклопедія історії України*, <https://bit.ly/3ggMs1F> (2021-07-20).

⁹⁹⁷ Борис Хавкин: Кистории публикации советских текстов советско-германских секретных документов 1939–1941 гг. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, 2007/1, <https://bit.ly/36yKuDV> (2021-07-20).

Budzsák – történelmi régió Besszarábia déli részén, a Duna és a Dnyeszter között, keletről a Fekete-tenger határolja. A középkorban az Arany Horda, a 14. századtól a Moldvai Fejedelemség birtokolta, 1812-től Oroszországgé, majd 1856-tól ismét a Moldvai Fejedelemségé lett. 1918 és 1940 között Romániához tartozott. A Szovjetunió a területét megosztotta Ukrajna (déli, nagyobb része) és Moldova (északi, kisebb része) között. Területi kiterjedése kb. akkora, mint Kárpátaljáé (13 ezer km²), ám lakossága feleannyi (600 ezer fő), ritkán lakott terület. A két régió közötti hasonlóság az is például, hogy a budzsákiak is ismerik a viccet a bácsikáról, aki soha nem költözött el a szülőfalujából, mégis több ország állampolgára volt. A leginkább heterogén régió – a lakosság 36%-a ukrán, 25%-a bolgár, 18%-a orosz (közte óhitű lipovánok), 15%-a moldáv, 5%-a gagauz. Élnek itt albánok (arnautok) is.

1919-ben Versailles-ban George Curzon brit külügyminiszter által javasolt Curzon-vonalat, amely alapján a szovjet–lengyel határt akkor megvonták, 1939-ben a Szovjetunió nyugatabbra tolta, mindazonáltal az így kialakult Nyugat-Ukrajnát a helybeliek a szovjet időben Zakerzoniának (Curzon-túlnak) nevezték. A Szovjetunió fennhatósága alá került 196 ezer km²-nyi terület (az akkori Lengyelország 50,4%-a), mely nagyjából ma is Litvániához, Belaruszhoz, illetve Ukrajnához tartozik. A terület egy részét (Białystok, Przemysl stb.) a Szovjetunió 1944-ben visszaadta Lengyelországnak, illetve 1948-ban és 1951-ben határkorrekció eredményeképpen területcserékre került sor. Az 1939-ben megszállt területekről a szovjetek megengedték, hogy a polgári lakosság menekült státuszban elhagyja a területet, és a Szovjetunió belsőjébe költözzön. A menekültek között nagy számban voltak zsidók.

1940-ben az ukrán tagköztársaság területét a Szovjetunió tovább gyarapította Besszarábiával és Észak-Bukovinával, az arra való hivatkozással, hogy 1918-ban Románia ezeket jogtalanul szerezte meg. A Szovjetunió jegyzékben követelte mintegy 51 ezer km²-nyi terület átadását, aminek Románia – Németország, Olaszország és a Balkáni Antant⁹⁹⁸ közreműködésével – eleget tett. Az 1947-es párizsi békekonferencia az 1940. június 28-i szovjet–román megállapodást a területek

⁹⁹⁸ Más néven Balkán-paktum: Románia, Görögország, Törökország és Jugoszlávia 1934-ben kötött szövetsége.

átadásáról jóváhagyta, így az a Szovjetunió, azon belül az ukrán tagköztársaság része maradt.

1941-ben az előző években megszerzett összes területekről a szovjetek deportálták a „nemkívánatos elemeket” kazahsztáni és szibériai lágerekbe.⁹⁹⁹

5.2. Kárpátalja

Kárpátalja 1918 végén vált önálló, a magyarországi vármegyerendszertől elkülönülő politikai régióvá, amikor Károlyi Mihály kormánya Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter kezdeményezésére létrehozta az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után éppen csak függetlenné Magyarországot egyetlen autonóm területét a ruszin nemzetiség számára Ruszka Krajna néven Munkács központtal.¹⁰⁰⁰ Ezzel párhuzamosan a régió déli, máramarosi részén, kihasználva a hatalmi vákuumot, Kőrösmező központtal kialakul egy informális államalakulat, a Hucul Köztársaság, amely kapcsolatot tartott fenn a szomszédos Galíciában szerveződő Nyugat-Ukrán Népköztársasággal.¹⁰⁰¹

A Magyar Tanácsköztársaság időszakában már csak Ruszka Krajna állt fenn bizonytalan határokkal és bizonytalan jogállással. Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződéssel a régió, amely év elejétől kezdve fokozatosan csehszlovák, illet román megszállás alá került, Podkarpatszka Rusz néven a Csehszlovák Köztársaság részévé vált, Ungvár központtal. A nemzetközi szerződésbe, és a csehszlovák alkotmányelvéibe is belefoglalt autonómiát a régió csak 1938 végén kapta meg.¹⁰⁰² Az autonóm terület 1938–1939-es története az ukrán államalkotó törekvések egyik kulcsmomentuma az ukrán történetírásban, tekintettel arra, hogy ekkor a helyi kormány Volosin Avgusztin vezetésével Ungvár, majd a régió magyarlakta, alföldi sávját Magyarországnak juttató 1938. november 2-i első bécsi döntés után Huszt központtal az ukrán nemze-

⁹⁹⁹ Александр Гурьянов: Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае-июне 1941 года. In: *Репрессии против поляков и польских граждан* (Звенья, 1997) 114–136.

¹⁰⁰⁰ Szakál Imre: „*Rend, fegyelem, összetartás, s nem lesz panasz többé a Kárpátok bércei között*”: *Iratok Ruszka Krajna történetéhez (1918–1919)* (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász–Ungvár, 2018) 26–31.

¹⁰⁰¹ Fedinec Csilla – Szakál Imre: A Hucul Köztársaság. *Rubicon*, 2020/4. 10–12.

¹⁰⁰² Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között. *Kisebbségkutatás*, 2001/4. 450–469.

ti ideológia mentén politizált, az ukránt tette hivatalos nyelvvé. 1939. március közepén, a magyar reguláris hadsereg bevetésének napjaiban a helyi szojm (parlament) Huszton kikiáltotta az állami függetlenséget.¹⁰⁰³ A magyar fennhatóság a Kárpátaljai Kormányzóságnak nevezett hegyvidéki, ruszinok lakta részen biztosította a regionális különállást, ami elsősorban a nyelvi (ruszin) jogok érvényesítésében mutatkozott meg.¹⁰⁰⁴

1944 őszén a szovjet hadsereg megszállta Kárpátalját, és szovjet ellenőrzés alatt kialakult egy ideiglenes államkezdemény, amely a Szovjetunióhoz tartozás formalizálásáig állt fenn, s a gyakorlatban kialakította a szovjet kereteket. A terület hovatartozásába Magyarországnak nem volt beleszólása, a Szovjetunió és Csehszlovákia által 1945. június 29-én aláírt egyezményével lett hivatalosan a Szovjetunió része.¹⁰⁰⁵ Az egyezmény aláírása után a szovjet csapatok sikertelen kísérletet tettek a határ kitolására Magyarország irányában, Csonka-Bereg megszerzésére, illetve a szovjet–csehszlovák egyezmény novemberi ratifikálása után Csehszlovákia további 11 falut engedett át a Szovjetunióknak.¹⁰⁰⁶ Ezzel a Szovjetunió „bejutott a Kárpát-medencébe”, s ezt „az ottani magyar lakosság az ellenállás minden külső jele nélkül vette tudomásul”.¹⁰⁰⁷ Az egyezményt november 22-én csehszlovák részről, november 27-én szovjet részről is ratifikálták. Kárpátalja 1946 januárjától lett a Szovjetunió ukrán tagköztársaságának legnyugatibb megyéje Kárpátontúli terület (Zakarpatszka oblaszty) néven.

A szovjet rendszer az első években elnémitotta az egyházakat, kivégezték az előző időszak parlamenti képviselőit, kitelepítették a németeket, kényszermunkára hurcolták a magyar felnőtt férfilakosságot. Az 1980-as évek második felében országos, köztársasági, megyei és járási szinten is rehabilitációs bizottságokat hoztak létre, amelyek az 1990-es évek fordulóján „rehabilitációs igazolást” adtak ki az „indokolatlanul büntetett személyek” családtagjainak.¹⁰⁰⁸ Ugyanakkor – mint fentebb is

¹⁰⁰³ Vö. Popély Árpád: *Két választás Csehszlovákiában. A szlovák országgyűlés és a kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939* (Kalligram, Pozsony, 2019); Микола Берег: *Карпатська Україна. Документи і факти* (Карпати, Ужгород, 2004).

¹⁰⁰⁴ Fedinec – Cserniczkó (2020) i. m. 69–92.

¹⁰⁰⁵ Vida István – Zseliczky Béla: Az 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külvügyi Szemle*, 2004/1–2. 232–260.

¹⁰⁰⁶ Gyarmathy Zsigmond: Jóváétel. *Szabolcs Szatmári Szemle*, 1989/2. 137–138; Haas György: *Második Trianon* (Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1995) 23–27.

¹⁰⁰⁷ Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés* (Osiris, Budapest, 2006) 89.

¹⁰⁰⁸ Dupka György – Zubánics László (szerk.): *A kivégzett, légerekben elhunyt kárpátaljai magyar képviselők (1945–1949). Bródy András és társainak emlékkönyve* (Intermix, Ungvár–Budapest, 2017) 39.

volt róla szó – nem történt meg a nemzetiségi alapon meghurcolt személyek rehabilitálása, az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában mind a mai napig nem született ilyen törvény.

A ruszinok és a görögkatolikus egyház története az 1646-os ungvári unióval több évszázadra összefonódott. A második világháború után Magyarországon megtűrt egyház maradt, azonban az érintett szomszédos országokban, beleértve a Szovjetuniót, üldözött és betiltott vallás lett. Kárpátalján Romzsa Tódor görögkatolikus püspök 1947-ben politikai merénylet áldozata lett. A görögkatolikus egyház maradványait betelerelték a pravoszláv egyház kebelébe. Mindazokat a papokat, akik elutasították a „reuniálást” (aposztáziát), kivégezték vagy bebörtönözték. A szovjet hatalom 1946-ban felszámolta a szomszédos Ivivi/lembergi, sztanyiszlavi (ivano-frankivszki), drohobicsi és przemysli görögkatolikus egyházmegyéket, Munkácson 1949. augusztus 28-án jelentették be, hogy „Kárpátontúli Ukrajnában megszűnt a papság egyházi uniója Rómával”.¹⁰⁰⁹ A pravoszláv egyház tevélegesen nem vett részt a görögkatolikus egyház felszámolásában, mindenről állami szervek döntöttek, s a végrehajtás után a pravoszláv egyházat is visszaszorították.¹⁰¹⁰ A református és a római katolikus egyház több tucat papja is büntetőlagerekbe került. A kisajátított egyházi épületekből, zsinagógából, templomból koncertterem, tornaterem, múzeum, raktár stb. lett. 1961-ben a két kilométernél közelebb eső falvakat egy közigazgatás alá vonták, és az „egy falu – egy templom” elv alapján további templomokat zártak be.¹⁰¹¹

A civil mozgalmaknak nem voltak mélyreható hatásai, az egyes emberek – a résztvevők – életét azonban akár súlyosan befolyásolták. Szovjetellenes, kolhozellenes tiltakozásokra, röplapozásra időről időre volt példa Kárpátalján.¹⁰¹² A földrajzi elhelyezkedésből adódóan 1956-ban Magyarországra és 1968-ban Csehszlovákiába is Kárpátalja terü-

¹⁰⁰⁹ Данилец Юрий – Василий Мищанин: Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 рр.). *Русин*, 2013/4. 98.

¹⁰¹⁰ *Uo.* 97.

¹⁰¹¹ Szabó Ágnes: A Kárpátaljai Református Egyházkerület revitalizációja 1989–1998 között. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Terek, intézmények, átmenetek* (Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2015) 218.

¹⁰¹² Сергій Гордійчук – Василь Міщанин: Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «сталінщини» 1944–1953 рр. *Інтелігенція і влада. Серія: історія*, 2015. 142–174; Сергій Гордійчук – Василь Міщанин: Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті (1946–1956 рр.) *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2016/1. 75–83.

Kárpátalja területe mintegy 12 ezer négyzetkilométer. Közvetlenül határos Lengyelországgal 33 km, Szlovákiával 99 km, Magyarországgal 130 km, Romániával 205 km hosszan. A belső határok mentén Lviv/Lemberg és az Ivano-Frankivszk megyék a közvetlen szomszédjai. Területének kétharmada hegyvidék. A síkvidéki rész a magyar Alföld nyúlványa. Itt ered a Tisza, amely több szakaszon határfolyó is. Legmagasabb hegycsúcsa a Hoverla (2061 méter). A Kárpátok hágói a kárpátaljai részen: az Uzsoki-hágó (889 m), a Vereckei-hágó (841 m), a Tatár-hágó (961 m), a Kisszolyvai-hágó (1110 m) és a Toronyai-hágó (931 m).

letén keresztül vonult át a szovjet hadsereg. Kárpátalja volt az egyik helyszín, ahol a magyar, illetve a csehszlovák állami vezetőkkel találkoztak a szovjet politikai és katonai vezetők, illetve helyi börtönökbe zárták a szabadságharc egyes résztvevőit.¹⁰¹³

A „szovjetizálás” minden téren megnyilvánult: a mezőgazdasági termelés kollektivizálásában (kolhozosítás), a szocialista iparosításban, közte „rádiógyárnak” vagy „műszergyárnak” nevezett zárt katonai üzemek létrehozásában, az oktatás internacionalista alapokra helyezésében, amely legfőképpen abban nyilvánult meg, hogy a tanintézetek zöme orosz tannyelvű volt, a nemzetiségi iskolákban a köztársaság nyelvét egyáltalán nem tanították, hanem az orosz, a „népek közötti érintkezés” nyelvét, és abba az irányba igyekeztek terelni a szülőket, hogy lehetőség szerint orosz tannyelvű iskolába adják a gyerekeiket, ez azonban nem számolta fel az érettségiig terjedő magyar és a szovjet időszakban moldovánnak nevezett román tannyelvű oktatási rendszert.¹⁰¹⁴ A Szovjetunióban nem ismerték el a ruszinokat önálló etnikumnak, az ukránokhoz sorolták be őket – ez így van a mai Ukrajnában is.

¹⁰¹³ Horváth Miklós – Pahírya Olekszandr: *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba: Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956* (Argumentum Kiadó, Budapest, 2012) 59–75.

¹⁰¹⁴ A kettő közti különbséget az írásmód írja le leginkább: a moldován cirill betűs, a román pedig latin betűs. A cirill írásmód a Szovjetunióban volt használatban 1924–1932 és 1938–1989 között, ma pedig a Moldovától elszakadt, hivatalosan el nem ismert Dnyeszter menti Köztársaságban (Transznyisztriában).

A változás az 1980-as évek végén indult meg az ukrán mozgalom politikai szerepvállalásával, az első kisebbségi érdekvédelmi szervezetek megalakulásával, az első templomok visszaadásával, a kishatár-fogalom megindulásával a szomszédos országok irányába.

5.3. Krím

A türk etnikai csoporthoz tartozó szunnita iszlám vallású krími tatárok 98,1%-a kompakt módon a Krím-félszigeten él, ahol a 2001-es népszámlálás szerint a lakosság 12,1%-át tették ki (245 200 fő), 2014-ben pedig 10,6%-át (232 340 fő). Nyelvük Európában a leginkább veszélyeztetett nyelvek közé tartozik, a népcsoport tagjai két- vagy többnyelvűek, a domináns nyelv az orosz.

A Krím-félsziget 1921 októbere és 1945 júniusa között Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság néven a Szovjetunió orosz tagköztársaságának keretein belül autonóm státusszal rendelkezett. Az autonóm területen az orosz és a krími tatár volt a hivatalos nyelv.

1944. május végén, június elején a teljes krími tatár népességet a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) erőszakkal kitelepítette a Krímről (Sürgünlük) – hivatalosan 190 ezer embert, a népcsoport saját számításai szerint több mint 400 ezret a Szovjetunió ázsiai részeire, elsősorban Üzbegisztánba, akiknek a korabeli hivatalos adatok szerint 27%-a, a népcsoport saját nyilvántartása szerint több mint 46%-a elpusztult. A hivatalos indok a németekkel való kollaboráció volt, amiért kollektívan büntették meg a teljes népcsoportot. A krími tatárokat négy évtizeden keresztül nem tartották számon, hivatalosan nem szerepeltek az 1959-es, 1970-es, 1979-es szovjet népszámlálások adataiban.¹⁰¹⁵

A második világháború alatti és utáni nemzetiségi alapon történt deportálások és mesterséges betelepítések következtében a félsziget etnikai arculata alapvetően változott meg, közigazgatási státusza pedig egyszerű megyére redukálódott, 1954-ben a perejaszlavi egyezmény 300. évfordulóján pedig közigazgatásilag az ukrán tagköztársaság része lett – ezzel lezárult azoknak a területeknek az „egybegyűjtése” a Szovjetunió által az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság keretében, amelyek a mai Ukrajna területét de jure alkotják.

¹⁰¹⁵Greta Uehling: Genocide's Aftermath: Neostalinism in Contemporary Crimea. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 2015/1. 3–17.

A krími tatár nyelvet a Krímben és a krími tatár diaszpórában – Romániában, Törökországban, Üzbegisztánban, az Egyesült Államokban, Kanadában – beszélik, a török nyelvcsalád kipcsak (északnyugat-török) ágához tartozik. Rokon nyelv, de nem tévesztendő össze a Tatárföldön és Oroszország szomszédos régióiban beszélt tatár nyelvvel. A krími tatár és a tatár nyelvek rokonok, de a kipcsak nyelvek két különböző alcsoportjába tartoznak, beszélőik nem értik egymást. A krími tatárok 1928-ig arab betűkkel, 1992-ig cirill betűkkel, ma latin betűkkel írnak. Beszélőinek száma a világban 500 ezer és 2 millió közé tehető.

A Krím-félsziget autonóm státuszának kérdése az 1980-as évek végén merült fel ismét, a félsziget nemzetiségi összetételének megváltozásával, a kitelepített nemzeti közösségek, elsősorban és zömében a krími tatárok visszatérésével összefüggésben. Az 1989. évi népszámlálás adatai szerint az orosz nemzetiségű polgárok alkották a lakosság 67,04%-át, az ukránok pedig 25,75%-át. Ugyanakkor a lakosság 83%-a, és ezen belül az ukránoknak majdnem fele tekintette anyanyelvének az orosz nyelvet. Becslések szerint a félszigetre 1988–1994 között körülbelül 200 ezer krími tatár tért vissza (többnyire közép-ázsiai) kényszerlakhelyéről, és arányuk a lakosság összetételében immár megközelítette a 10%-ot.¹⁰¹⁶

1990. november 12-én a Krími Megyei Tanács nyilatkozatot fogadott el a félsziget állami és jogi státuszáról, melyben bejelentették a krími népek jogát az államiságuk helyreállítására Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság formájában, és e kérdésben 1991. január 20-ára helyi referendumot tartottak. Ez volt az első népszavazás a Szovjetunió addigi történetében, melynek eredményeképpen 1991. február 12-én Ukrajna parlamentje törvényt fogadott el „A Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság helyreállításáról”. A Krím-félsziget státuszával kapcsolatban megrendezett népszavazásnak az volt az egyértelmű üzenete, hogy ha Ukrajna kiválik a Szovjetunióból, akkor a Krím elszakad tőle.¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁶ Greta Uehling: Squatting, self-immolation, and the repatriation of Crimean Tatars. *Nationalities Papers*, 2000/2. 317–341; Brian Glyn Williams: The hidden ethnic cleansing of Muslims in the Soviet Union: The exile and repatriation of the Crimean Tatars. *Journal of Contemporary History*, 2002. 323–347.

¹⁰¹⁷ Екельчик (2010) i. m. 261–264.

Az 1996-os, máig érvényes Alkotmány elfogadásáig a többszörösen módosított 1978-as szovjet-ukrán alkotmány volt érvényben. Az 1991. június 19-én kelt módosítással belekerült az alkotmányba a Krími ASZSZK, az 1994. szeptember 21-én kelt módosítással pedig a terület nevét Krími Autonóm Köztársaságra változtatták. A Krím külön státusza bekerült az 1996-os Alkotmányba, illetve azzal összhangban elfogadásra került 1998-ban a Krím Autonóm Köztársaság Alkotmánya. Az ukrán kormány, valamint a belföldi és a külföldi megfigyelők egy része is a krími Alkotmány jóváhagyását úgy kommentálta, hogy ezzel megoldották a „krími problémát”, azaz elejét vették a Krím elszakadását célzó orosz szeparatista törekvéseknek, megerősítették a félszigetnek mint Ukrajna szerves részének a státusát.¹⁰¹⁸

A krími tatároknak a Krím-félszigetre való visszatelepedése óta folyamatosan képviselt álláspontja volt nemzetközi szinten is, hogy ők (valamint a karaimok és a krimcsakok) inkább őshonos nép, mintsem nemzeti kisebbség Ukrajnában, mivel nincs anyaországuk. Folyamatos küzdelmet folytattak a képviseletért a helyi tanácsokban, a kijevi és a szimferopoli parlamentben, mindazonáltal mindkét törvényhozásnak volt olyan ciklusa, amikor egyetlen krími tatár képviselő sem jutott mandátumhoz. A krími tatárok informális, de facto működő önkormányzati szervezetét az állam soha nem ismerte el.¹⁰¹⁹

6. AZ ENYHÜLÉS IDŐSZAKA

6.1. Hruscsov reformjai

A háború utáni első két évben igen súlyos volt az élelmezési helyzet, éhségről sem túlzás beszélni. 1945-ben a Szovjetunió és Lengyelország között az államhatárról, a Szovjetunió és Csehszlovákia között a Kárpátalja hovatartozásáról szóló szerződéssel a Szovjetunió területén formálisan is véget ért második világháború. A szovjet–csehszlovák viszonylatban néhány száz ember költözött át a határ másik oldalá-

¹⁰¹⁸ Oxana Shevel: Crimean Tatars and the Ukrainian State: The Challenge of Politics, the Use of Law, and the Meaning of Rhetoric. *Krymski Studii*, 2001/1. 109–129; Лариса Нагорна: *Регіональна ідентичність: український контекст* (ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, 2008) 168.

¹⁰¹⁹ Fedinec Csilla: Regionalitás és etnikai jelleg az ukránjai kisebbségi pártpolitikában. In: Fedinec Csilla – Szarka László – Vizi Balázs (szerk.): *Etnikai pártok Kélet-Közép-Európában, 1989–2014* (Gondolat Kiadó, Budapest, 2018) 459–465.

ra önkéntes alapon, szovjet–lengyel viszonylatban azonban olyan tömegeket mozgattak meg, amire az etnikai tisztogatás jelzöt is szokták használni. A Szovjetunió és Lengyelország már 1944-ben megállapodott a határ menti övezetben a lakosságcseréről. 1944 októbere és 1946 augusztusa között Lengyelországból közel félmillió ukránt tettek át a határon az Ukrán SZSZK területére.¹⁰²⁰ 1946 márciusa–júliusa között pedig a Visztula Akció keretében az etnikai ukrán területekről – Lengyelország déli, nyugati részéből – erőszakkal mintegy 150 ezer ukránt nyugat- és észak-lengyelországi területekre telepítettek.¹⁰²¹ Az ukrán nacionalisták és az Ukrán Felkelő Hadsereg tiltakozott, az utóbbi egészen az 1950-es évek elejéig az ukrán Kárpátokban is harcolt, amit a külvilág felé a szovjet propaganda sikeresen eltitkolt. A Szovjetunióban a nyugat-ukrán területekről mintegy 500 ezer főt telepítettek át a Szovjetunió belsejébe, ebből 78 ezret Szibériába mint politikailag megbízhatatlan személyt. 1949-ben a görögkatolikus egyház katakombaegyházzá vált. Az Ukrán Görögkatolikus Egyház utolsó püspöke, Jozsip Szlipij hosszú szibériai száműzetés után 1963-ban távozhatott külföldre.

Ezzel párhuzamosan a nyugat-ukrán területeken végbement a szovjetizálás, amit Nyikita Hruscsov vezényelt le, aki 1944–1947 között az Ukrán SZSZK Népbiztosok Tanácsának elnöke (kormányfő) volt. Ebben a minőségében többek között Kárpátaljának a Szovjetunióhoz csatolásakor megpróbálta elérni, hogy Kárpátaljával a teljes Máramaros-vidék is szovjet belterület legyen, ám azt végül megosztották a Szovjetunió és Románia között.¹⁰²² 1947–1949-ben az ukrán kommunista párt központi bizottságának első titkára, majd Sztálin haláláig a moszkvai megyei pártbizottság első titkára, 1953-ban pedig a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkára, majd 1958-ban a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke lett, amivel formálisan is minden hatalom a kezében volt 1964-ig, amikor puccsal eltávolították a hatalomból. Utódja, Leonyid Brezsnyev „spontán”

¹⁰²⁰ Тарас Марискевич: Польські військово-силові структури у переселенських акціях 1944–1946 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2008. 594–599.

¹⁰²¹ Леся Халюк: Змістові мотиви в оповіданнях-спогадах українців-переселенців про акцію «Вісла» 1947 року (Наукове повідомлення молодого вченого на засіданні Президії НАН України 15 лютого 2012 року). *Вісник Національної академії наук України*, 2012/4. 51–54.

¹⁰²² Володимир Сергійчук: *Етнічні межі і державний кордон України* (ІІІ Сергійчук М.І., Київ, 2008) 335.

balesetet javasolt,¹⁰²³ de végül formálisan még tagja maradt az SZKP Központi Bizottságának, majd nyugdíjasként írta az emlékiratait. A Szovjetunió legfőbb szintű vezetői közül csak hárman voltak, aki nem halálukig töltötték be pozíciójukat: Hruscsov, Georgij Malenkov és Mihail Gorbacsov.

A hruscsovi korszakot az „olvadás” időszakának nevezik. A kifejezés Ilja Ehrenburg kijevi születésű orosz író 1954-es „Ottyepelj” (Olvadás) című elbeszéléséből ered. Irodalmi értelemben erősen feledhető mű, de a címe egy egész korszak neve lett. Hruscsov a legfontosabbnak a Sztálin-kultusz lebontását és az élelmezési nehézsége megoldására az agrárreformot tartotta. Eltörölte a kolhozok felhalmozott adósságát, a háztáji után fizetendő adót, a mezőgazdaságban dolgozók ekkortól lettek nyugdíjjogosultak. A Sztálin-kultusz felszámolásával valamelyest nőttek a tagköztársaságok hatáskörei, azonban végeredményben Hruscsov a különbözőség ellen fordult, többek között az 1958-as iskolarendeleettel nemcsak az oktatást, hanem a teljes kulturális életet az oroszosítás útjára állította. Az iskolareform másik lényeges eleme volt 1959-ben a politechnikai oktatás bevezetése – a közelebb vinni az iskolát a termeléshez elv jegyében. A kultúrában nem szerette az avantgárdot, kifejezetten tiltotta a modernizmust, az absztrakcionizmust. Ugyanakkor például engedélyezte az abortuszt, amit addig szigorúan tiltottak. Az SZKP vezetése megriadt a voluntarista módszereitől, a tagköztársaságokban pedig a nemzetiségi jogok szűkítése váltott ki ellenállást, mely tényezők együttesen vezettek a megbuktatásához.

Hruscsov volt a Szovjetunió vezetője a magyarországi 1956-os forradalom idején. 1960-ban az ENSZ New York-i közgyűlésen a kérdés előadóját, a Fülöp-szigeteki Lorenzo Sumulongot hallgatva lehúzta a cipőjét és az asztal fölött rázogatta, ami néhányszor nekiütődött az asztalnak is. Azt mondta, kavicsot rázott ki, valójában érdektelenségét fejezte ki.¹⁰²⁴ A néha anekdotának gondolt eset valóban megtörtént, Hruscsov pardon nélküli viselkedésével és durva beszédével számtalanszor meghökkentette környezetét. Legenda viszont Hruscsov ukrán származása, születése és identitása alapján is orosz volt.¹⁰²⁵

¹⁰²³ Петро Шелест: *Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали* (Генеза, Київ, 2004) 417.

¹⁰²⁴ Benjamin Welles: Khrushchev Bangs His Shoe on Desk; Khrushchev Adds Shoe-Waving To His Heckling Antics at U.N. *The New York Times*, 14.10.1960.

¹⁰²⁵ William Taubman: *Khrushchev: The Man and His Era* (W.W. Norton & Co., 2003) 18–20; Олександр Лашенко – Олена Бадюк: Міфи про передачу Криму

„Azt mondom, hogy az ukrán emberek jól bántak velem. Szeretettel emlékszem vissza az ott töltött évekre. Ez egy felelősségekkel teli időszak volt, de kellemes, mert megelégedettséget hozott [...] De nem akarom túlértékelni magamat. Az egész ukrán nép nagy erőfeszítéseket tett [...] Ukrajna sikereit az ukrán nép egészének tulajdonítom. Nem részletezem tovább ezt a témát, de elvileg nagyon könnyű bemutatni. Magam is orosz vagyok, és nem akarom megbántani az oroszokat.”

Sergei Khrushchev (ed.): Memoirs of Nikita Khrushchev. Vol. 2. (Pennsylvania State University Press, 2006) 16–17.

Hruscsov Ukrajnát „politikai hazájának” tartotta. Moszkvába, a központi hatalomba emelkedésével még mindig kiemelt figyelmet fordított rá, igyekezett gesztuspolitikát gyakorolni. Többek között az Ukrajnai Kommunista Párt első titkári pozíciójába egy ukránt helyezett Olekszij Kiricsenko személyében, amire három évtizede nem volt példa. A párt Központi Bizottságának és Politikai Bizottságának összes tagja is ukrán lett. Ezzel egyidejűleg Moszkvában a különböző pozíciókban szembetűnően megnőtt az ukránok száma. 1956-ban az Ukrán Felkelő Hadsereg tagjainak és az őket a száműzetésbe követő családtagjainak megengedte a hazatelepedést. Mintegy 60 ezer ember mozdult meg Nyugat-Ukrajna irányába, ami azonban a köztársaság vezetésében nyugtalanságot váltott ki, s bár a köztársaságba való visszatérést megakadályozni nem tudták, de annak érdekében mindent megtettek, hogy lehetőleg ne Nyugat-Ukrajnában telepedjenek le. Hruscsov rehabilitálta az 1930-as évekbeli nagy terror számos áldozatát is. Ukrajna jelentős támogatást kapott mint fő mezőgazdasági vidék a háború óta még mindig tántorgó élelmiszerellátás javítására, illetve a köztársasági ipart a korábbi teljes centralizáció helyett szinte 100%-ban a köztársaság irányítása alá helyezte. Hruscsov eltávolításával Moszkva a „regionalizmusnak” is véget vetett.¹⁰²⁶

1954-ben a Krím-félsziget Ukrajnához csatolását is sokan a gesztuspolitika részének tekintették, pedig valójában praktikus okai is voltak, például az, hogy az orosz tagköztársaságnak nem volt szárazföldi kapcsolata a félszigettel (exklávé).

в 1954 році: «Це зовсім не подарунок Україні від «п'яного Хрущова». *Радіо Свобода*, 20.02.2021. <https://bit.ly/35WTjqT> (2021-07-20).

¹⁰²⁶ Екельчик (2010) i. m. 228–235.

6.2. Brezsnyev időszaka, az újfajta identitás

1961-ben fogadta el a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa „A kommunizmus építőjének erkölcsi kódexé”-t. Az első három elv a hazaszeretet, a munka (aki nem dolgozik, ne is egyék), a közjavak védelme és gyarapítása. A hetedik helyen van az erkölcsi tisztaság, az egyszerűség és a szerénység a közéletben és a magánéletben, a nyolcadik pont a család tisztelete és a gyermekekről való gondoskodás. A tizenkét pont az 1986-os pártprogramból került ki, behelyettesítve három új ponttal, melyek azonban továbbra is a dolgozó ember puritán morálját hirdették.

Leonyid Brezsnyev kohászati főiskolát végzett – Sztálinnak és Hruscsovnak nem volt diplomája –, tulajdonképpen a második világháború vitte politikai pályára, a Kárpátalját is megszálló IV. Ukrán Front politikai tisztje volt. A háború után a Kárpátmelléki katonai körzetben a még mindig harcoló ukrán nacionalisták pacifikálása volt a fő feladata. Így a második világháború utáni években Hruscsovval együtt a nyugat-ukrán területek fő irányítói. Ezután Hruscsov javaslatára Zaporizzsjai, majd a Dnyipropetrovszk megyei pártbizottság első titkára, 1950–1952-ben a Moldovai Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára lett. Moldova éléről kerül Moszkvába az SZKP Központi Bizottságába és Elnökségébe. Rögtön Hruscsov eltávolítása után első titkár lett, 1966-tól pedig 1982-ben bekövetkezett haláláig főtitkára (ez a tisztséget 1922-ben alapították, Lenin, majd Sztálin töltötte be, Hruscsov „csak” első titkár volt). 1976-ban a klinikai halálból hozták vissza, ettől kezdve napi egy-két óránál hosszabb munkavégzésre már nem volt képes. Brezsnyev időszakának is van állandó jelzője – a „pangás” kora a szovjet történelemben. A korszakra az elnevezést Mihail Gorbacsov az SZKP XXVII. kongresszusán (1986) alkalmazta először.

A nemzetiségi politikában a kor két alaptétele volt egy új kategória – a „szovjet embertípus” (*homo sovieticus*) megjelenése¹⁰²⁷ és 1978-ban az SZKP KB-nak az orosz nyelv egyes tagköztársaságokban való oktatásának elmélyítéséről, amellyel tovább csökkentették az egyes tagköztársaságok saját nyelvének szerepét, így az ukrán iskolák is tulajdonképpen nemzetiségi iskolák voltak. A köztársaságok nyelvének ismerete nem volt kötelező.

¹⁰²⁷ Alekszandr Zinovjev 1978-ban megjelent azonos című könyve tette széles körben ismertté. Magyarul: Alekszandr Zinovjev: *Homo sovieticus* (Masszi Kiadó, Budapest, 2001).

Az ukrán tagköztársaság területe szerint a Szovjetuniót alkotó tagköztársaságok közül a harmadik legnagyobb volt (Oroszország és Kazahsztán után), ipari termelésben csak Oroszország előzte meg, a szovjet öszttermék negyedét itt gyártották. Hruscov jelszava – utolérni és leghagyni Amerikát – távol volt a realitásoktól. Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán (1976) meghirdette, hogy az ország a fejlett szocializmus szakaszába érkezett. Mindenkinnek volt munkája, fizetése, nyugdíja, valamilyen otthona, ingyenes oktatásban, orvosi ellátásban részesült, ami megalapozta a szocializmus nosztalgiáját. Valójában a termelékenység tekintetében a Szovjetunió egyre inkább elmaradt a világtól. A legkomolyabb eredmény az volt, hogy a Szovjetunió az 1980-as évekre a világ vezető állama lett az acélgyártásban, ám ez is annak volt köszönhető, hogy az iparilag fejlett államokban a fémek helyett egyre szélesebb körben használták az új polimereket és a kerámiát. A Szovjetunió a tudományos potenciáljának a kétharmadát a hadiiparra fordította.

Az 1918-ban alapított ukrán tudományos akadémia¹⁰²⁸ elnöke 1962 és 2020 között a kutatómérnök Borisz Paton volt. Egy olyan akadémia volt, amelyikben a sztálinizmust elítélő 1956-os XX. pártkongresszus után már elkezdtek társadalomtudománnyal foglalkozni, megjelent az első szintézis Szovjet-Ukrajna történetéről, elindult az „Ukrajinszkij Isztoricsnij Zsurnal” (Ukrán történelmi folyóirat),¹⁰²⁹ ami máig a meghatározó akadémiai folyóirat. A bel- és külföldön is nagy tekintélyű Paton a Szovjetunió felbomlása után a rendkívüli gazdasági nehézségek közepette biztosítani tudta az akadémia fennmaradását, amit egyértelműen a személyes érdemének tudtak be. A nyugati ukrán diaszpóra is sokat hozzatett főleg a kortárs ukrán történelmi kutatásokhoz, a szovjet keretek ideológiai szorításától mentesen. Az ukrainai történetírás általában a tudományosság csak a függetlenedés után vált szerteágazóvá gondolkodásban és intézményesítésben is.¹⁰³⁰

Ahogy a Szovjetunióban a vezető szerep a kommunista párt első titkáráé volt, ugyanígy a tagköztársaságokban a köztársasági kommunista párt első titkáráé. A Brezsnyev-időszakban Ukrajnának két első titkára volt, akik nem egyszerűen bürokrataként látták el a feladatukat, hanem sajátos vezetési stílusukkal a szovjet identitás kétféle ukrán változatát teremtették meg.

¹⁰²⁸ Національна академія наук України, <https://bit.ly/2SL8TTG> (2021-07-20).

¹⁰²⁹ *Український історичний журнал*, <https://bit.ly/368S4VA> (2021-07-20).

¹⁰³⁰ Különösen figyelemre méltó a történelmi vitákról: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/> (2021-07-20); a nyelvi vitákról: <https://language-policy.info/> (2021-07-20) stb.

A szovjet népautót, a zaporizzsjai kozákokról elnevezett Zaporozsecet két szériában 1958 és 1994 között gyártották az ukrainai Zaporizzsjában. Külföldre Jalta és Eliette néven is exportálták. Nemcsak olcsó, hanem strapabíró is volt, a minősíthetetlen szovjet utakon is nagy biztonsággal közlekedett. A Szovjetunióban egyes társadalmi csoportok (veteránok, rokkantak) állami támogatással vásárolhatták meg. Az „Aranyszem” című 1995-ös filmben James Bond Jack Wade CIA-ügynökkel Szentpéterváron egy 1963-as Zaporozsecel közlekedik. Egy-egy jó állapotú Zaporozsec a gyűjtőknek ma is értékes veteránautó.

Egyikük volt Petro Seleszt (1963–1972), aki tipikus karrierutat járt be azáltal, hogy először vállalatigazgató volt, gyakorlati ember, majd innen került a pártvezetés csúcsára, ahol a nemzetgazdaság és a nemzeti kultúra fejlesztését tartotta elsődleges feladatának, erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az Ukrajnában megtermelt tőkét a helyi széniparra és kohászatra fordítsák, ne pedig a szibériai kőolaj és gázipar fejlesztésére. Seleszt nimbuszát növelte, hogy anyanyelve ukrán volt, és a köztársaság területén belül mindig ukránul beszélt, a Központi Bizottság hivatali iratai is ebben az időszakban ukránul keletkeztek. Mindezek ellenére az ukrán ellenzéket nem támogatta, meggyőződéses kommunista volt. Az 1968-as prágai tavasz idején a legharcosabb beállítottságú szovjet vezetők közt volt. Végül eltávolításához „A mi Szovjet Ukrajnánk” (1970) című könyve szolgált, amelyben új nyelvet pedzegetett ugyan, valójában saját magának nem sok köze volt a könyvhöz – ugyanúgy bértollnokok írták, ahogy Brezsnyev műveit is, melyek még az iskolai tananyagba is bekerültek. Selesztet elvitték Moszkvába még magasabb pozícióba, majd rögtön nyugdíjazták.¹⁰³¹

A következő első titkár a köztársaságban Volodimir Scserbickij volt, akinek szintén korszakos szerepe volt, s nem csak pozíciójánál fogva. 1972-től egész 1989-ig, az ukrán alkotmány módosításáig volt az Ukrainai Kommunista Párt első titkára. Pozícióját elsősorban Brezsnyevvel való barátságának köszönhette. Seleszt idejében ő is „ukrán” volt, azonban köztársasági vezetőként immár orosz nyelvű és az ukrán

¹⁰³¹ Юрій Шаповал: Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття. *Український історичний журнал*, 2008/3. 134–149; Юрій Шаповал: *Петро Шелест* (Фоліо, Харків, 2013).

nacionalizmus elleni élharcos lett. Első titkársága tisztogatással kezdődött: eltávolította a kulturális életből és a tudományos pályáról a máskéntgondolkodókat, kitették a pártból is a nacionalistákat (korabeli szóhasználat: az „ideológiai elhajlókat”). Gazdasági ügyekben azonban ugyanúgy viselkedett, mint Seleszt, eközben lenézően „moszkvai bojároknak” nevezte a központ bürokratáit, s magánemberként is lelkesen ünnepelt, amikor a Kijevi Dinamo labdarúgócsapata legyőzte valamelyik orosz klubot.¹⁰³² Scserbickij is azok közé tartozik, akiket a 2015-ös „kommunizmustalanító” törvénycsomag a tiltott személyek listájára tett.¹⁰³³

6.3. Disszidensek

A szépirodalomban a „60-as évek nemzedéke” képviselte az új hullámot, az ellenzékiiséget a párt mindenhatóságával, a kultúra ügyeibe való beavatkozásával szemben. Az írók és költők közül Ivan Dracs, Lina Kosztenko, Volodimir Drozd, az irodalomkritikus Ivan Dzjuba, az örmény származású filmrendező Szerhij Paradzsanov és mások hallatták hangjukat, köztük például az az Olesz Honcsar is, aki a kor egyébként ünnepelt írója volt rendszerkonform műveivel, de közben megírta a rendszerellenes „Szobor” (Székesegyház) című regényét is (1968) arról, hogyan próbálja megmenteni a közösség a régi kozák templomot. Ebben az ekkor már szabadon bírálható személyi kultusz következményei mellett a valóságnak megfelelően világítja meg a szovjet rendszer egyéb olyan jelenségeit is, amelyekről egyébként csak magasztalóan lehetett írni.¹⁰³⁴ Fontos volt a világirodalmi tájékozódás is. A Szovjetunió fennállása alatt mindösszesen két világirodalmi folyóirat volt az országban, az orosz nyelvű „Inosztannaja Lityeratura” (Világirodalom) és az ukrán nyelvű „Vszeszvit” (Világegyetem). Az 1958-ban alapított „Vszeszvit”¹⁰³⁵ szélesebb profilú és gazdagabban illusztrált volt

¹⁰³² Юрій Шаповал: В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. *Український історичний журнал*, 2003/1. 118–129; Екельник (2007) i. m. 239–240.

¹⁰³³ Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію. In: *Український інститут національної пам'яті*, <https://bit.ly/2UgwThM> (2021-07-20).

¹⁰³⁴ Олег Бажан: До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 37. 2011. 231–233.

¹⁰³⁵ *Всесвіт*, <https://bit.ly/3qATBNu> (2021-07-20).

a moszkvai lapnál, a magyar irodalmat széleskörűen közvetíti mind a mai napig Madách Imrétől Kertész Imrén át Esterházy Péterig.

1964-ben forgatta Szerhij Paradzsánov az „Elfelejtett ősök árnyai” című emblematikus ukrán filmet (külföldön „Wild Horses of Fire” címmel forgalmazták), Mihajlo Kocjubinszkij azonos című elbeszélése alapján. A film 1965-ös kijevi bemutatóján Ivan Dzsuba irodalomkritikus, Vaszil Sztusz költő és Vjacseszlav Csornovil újságíró kiállt a nézőközönség elé, hogy megisméltődik az 1937-es év, amikor az ukrán értelmiséget bebörtönözték és megsemmisítették. A tiltakozólevelet 140 mozinéző írta alá. Dzsubat és Csornovilt kirúgták az állásából, Sztuszt pedig az akadémiai irodalomtudományi intézetből, melynek aspiránsa (mai szóval: doktorandusza) volt. Csornovil lett később az ukrán rendszerváltó párt, az Ukrán Nemzeti Mozgalom (RUH) megszervezője és elnöke.

Az első emberi jogi folyóirat 1970–72-ben jelent meg Lembergben Vjacseszlav Csornovil szerkesztésében „Ukrajinszkij Visznik” (Ukrán hírnök) címmel, 1975-ben pedig megalakult az Ukrán Helsinki Csoport, amely támogatta a repressziók egykori áldozatait és családtagjaikat, tartotta a kapcsolatokat a jogsérelmet szenvedett emberekkel, külföldi a nemzetközi szervezetekkel, valamint a szovjet rendszer által üldözött Andrej Szaharov orosz akadémikussal, emberi jogi aktivistával, aki 1975-ben Nobel-békedíjat kapott. Mondvacsinált okokra hivatkozva a belbiztonság az 1980-as évek elejére felszámolta a csoportot, a tagok többségét bebörtönözték.

A „60-as évek nemzedéke” tagjainak sorsa eltérően alakult: egyesek kompromisszumot kötöttek a hatalommal, mások represszió áldozatai lettek, megint mások „belső migrációba” vonultak. Az ellenzékiéget összefoglaló fogalom lett a „disszidensek”. A politikai disszidensek összszovjet jelenség volt (Alekszandr Szolzsenyicin, Andrej Szaharov és mások), az ukránokat érintő sajátossága az volt, hogy nem alakult ki egységes mozgalom, a különböző nonkonformista csoportok eltérő intellektuális és ideológiai irányvonalakat követtek. Ami a közös vonás volt, az a nemzeti jogok védelme és a szabad vallásgyakorlás követelése. Ebben az írók kiemelt szerepet játszottak. Az 1960-as évek elejétől kultikus találkozóhellyé vált Kijevben Tarasz Sevcsenko szobra.¹⁰³⁶

Az egész mozgalom jól jellemezhető Ivan Dzsuba soraival: „Az oroszosító erőszakkal szemben egy dolgot javaslok szembeállítani: a szabadságot – a nemzeti ügyek nyilvános és tisztességes vitájának sza-

¹⁰³⁶Ld. elsősorban: *Дисиденти. Антологія текстів* (Дух і Літера, Київ, 2018).

Az első ukrán helyesírási szabályzatot 1927-ben fogadták el a Szovjetunióban és 1928-tól volt érvényben. Ezt az ún. harkivi szabályzatot elfogadták a külföldön, diaszpórában élő közösségek is. 1933-ban azonban új szabályzatot vezettek be, amellyel megkezdődött az ukrán nyelv és helyesírás közelítése az oroszhoz, amit folytattak a későbbi helyesírási szabályzatok is, az utolsó szovjet időben elfogadott 1990-esig. Ezeknek az volt a sajátossága, hogy csak a Szovjetunióban használták, a diaszpóra ukránsága továbbra is a harkivi helyesírás szerint írt. Ukrajna 1991-es függetlenedése után elindult az ezzel ellentétes folyamat, a helyesírásban a visszatérés a harkivi változathoz, illetve annak modernizálása.

badságát, a nemzeti választás szabadságát, a nemzeti önismeret, öntudat és a nemzeti fejlődés szabadságát. Ám mindenekelőtt – a vita, az eszmecsere, az ellentmondás szabadságát.” „Ha el lehetne azt képzelni, hogy ezen országok valamelyikében, Lengyelországban, vagy Magyarországon, vagy Bulgáriában stb. számbelileg csökkenne a nemzet, jelentős része asszimilálna, vagy nyelvi-nemzeti ellentét alakulna ki a város és a falu között, vagy ténykérdés lenne a nemzeti nyelv hátrányos helyzete, a nemzeti kultúra hanyatlása, még az alapvető művek sem lennének meg nemzeti nyelven, vagy csak igen vékony réteget képeznének a nemzeti káderek – ez kétségtelenül nyugtalanítaná az említett országok kormányait, és kétségtelen, hogy intézkedéseket foganatosítanának annak érdekében, hogy kivezessék népüket ebből a helyzetből, a nemzeti válságból. Ugyanakkor nem tudni, hogyan reagál az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság arra, hogy a Szovjetunióban a nemzetiségek éppen ilyen helyzetben vannak, és hogy éppen azért hozták létre, hogy védelmezze minden köztársaság érdekeit, beleértve a nemzeti érdekeket is.”¹⁰³⁷

¹⁰³⁷ Іван Дзюба: *Інтернаціоналізація чи русифікація?* (КМ Academia, Київ, 1998), <https://bit.ly/3wehw6I> (2021-07-20).

IX. A FÜGGETLEN UKRAJNA (1991–2019)

1. AZ ÁTMENET

1.1. A csernobili katasztrófa

1986. április 26-án az akkor még a Szovjetunióhoz tartozó Ukrajna északi részén, a belarusz határ mellett, és az orosz föderáció határához közel felrobbant a Szovjetunió európai területének legnagyobb kapacitású atomreaktora, a csernobili négy energiablokkjának egyike.¹⁰³⁸ A város a Dnyeper mellékfolyója, a Pripjaty partján fekszik, 110 km távolságban Kijevtől.

Azonnal tudható volt, hogy katasztrófa történt, nem pedig kis üzemi baleset, a Szovjetunió mégsem jelentette be nyilvánosan. A szovjet hírügynökség, a TASZSZ csak április 28-án este adta ki a hírt, miután Svédország elsőként jelezte a világnak, hogy radioaktív sugárzást észlelt. A Szovjetunió csak néhány ember halálát ismerte el, valójában több tízezeren kaptak sugárfertőzést. Az országban mozgósították a katonákat, rendőröket, építőmunkásokat, egészségügyi dolgozókat. Az első likvidátorok úgy kerültek a zónába, hogy nem is tudták, hová viszik őket. A közvetlen katasztrófaelhárítás csak a kezdeti lépést jelentette, a betemetett atomerőműblokk biztonságban tartása mind a mai napig óriási költségekkel jár. Csak az első hús évben a három legérzékenyebb országban a balesethez köthető közvetlen költség pontosan annyi volt, mint amennyibe az egész világon a teljes nukleáris iparhoz köthető infrastruktúra megépítése került.¹⁰³⁹

A zónában két város volt. Az erőműhöz közelebb fekvő Pripjatyot teljesen kiürítették – ma a „katasztrófaturizmus” kedvelt helyszíne. Csernobilból is kitelepítették a lakosság nagy részét, ám ott maradt

¹⁰³⁸ Az azóta eltelt időszakban született filmes feldolgozások közül messze a legnagyobb visszhangot keltette az HBO és a Sky koprodukciójában készült „Csernobil” című ötrészes minisorozat Johan Renck rendezésében (2019), <https://imdb.to/3hLAZbp> (2021-07-20).

¹⁰³⁹ Alison Katz: Csernobil következményei. *Le Monde diplomatique*, <https://bit.ly/3btVBB7> (2021-07-20).

„Történt valami, amit nem tudnak ésszel fölérni, az emberek meg úgy éltek, mint azelőtt. Lemondani a kertjükben termett uborkáról, az rosszabb lett volna Csernobilnál is. Egész nyáron bent tartották a gyerekeket az iskolában, a katonák le is mosták mosóporral, eltávolították körös-körül a talaj felső rétegét... Ősszel meg? Kiküldték az iskolásokat céklát szedni. A szakközepeseket is kivitték a földekre. Mindenkit kihajtottak. Csernobil nem olyan rémisztő, mint hagyni a krumplit ott rohadni a földben...”

*Szvetlana Alekszijejics: Csernobili ima (dokumentumregény)
(ford. Pálfalvi Lajos) (Európa, Budapest, 2016) 163.*

egy kisebb kolónia, amelynek tagjai nem akarták elhagyni a települést, amely ma is lakott. A közelben felépült egy új, ún. alvó város, Szlavutics, ahol a működő erőmű személyzetét és a likvidátorokat szállásolták el. Az erőmű végleges bezárása után az addig 400 ezres város lélekszáma mára 25 ezer körülire csökkent. Az erőművet 2000-ben állították le végleg – a négy további működő atomerőmű az országban a zaporizzsjai, a dél-ukrajnai, a rivnei és a hmelnickiji.

Ez a globális méretű tragédia Ukrajna Alkotmányába (1996)¹⁰⁴⁰ is bekerült: „Az ökológiai biztonság szavatolása és az ökológiai egyensúly fenntartása Ukrajna területén, az egész bolygót érintő csernobili katasztrófa következményeinek felszámolása, az ukrán nép génkészletének megőrzése az állam feladata” (16. cikk). Csernobil mintegy 30 km sugarú körzete ma is zárt terület, bioszféra-rezervátum.¹⁰⁴¹

A történelem legnagyobb nukleáris katasztrófája nemcsak máig ható technológiai, ökológiai, gazdasági és egyéb problémákat idézett elő, hanem ahogy Mihail Gorbacsov fogalmazott: „Még sokkal inkább, mint az általam elindított peresztrojka, Csernobil volt talán a Szovjetunió öt évvel később bekövetkező összeomlásának igazi kiváltó oka. Csernobil történelmi fordulópont.”¹⁰⁴²

¹⁰⁴⁰ Конституція України (1996), <https://bit.ly/3yb8OZ7> (2021-07-20).

¹⁰⁴¹ Chornobyl Radiation and Ecological Biosphere Reserve, <http://chornobyl-gef.com/en/> (2021-07-20).

¹⁰⁴² *Le Figaro* című francia napilapnak adott interjú magyar nyelvű kivonatát ld. Gorbacsov: Csernobil volt a peresztrojka igazi oka. *24.hu*, 2006.04.26. <https://bit.ly/3hEjWYX> (2021-07-20).

1.2. A hidegháború vége

1982-ben meghalt Leonyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkár, aki 1964 óta volt a Szovjetunió első számú vezetője. Az őt követő Jurij Andropov, majd Konsztantyin Csernyenko rövid ideig voltak hatalomban. Mindketten idős, beteg emberek voltak már ekkor. A „rangidősség” betartása tarthatatlanná vált, és ennek köszönhetően 1985-ben a meglepően fiatal, akkor ötvennégy éves Mihail Gorbacsov lett a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára, majd 1990-től a Szovjetunió első (és utolsó) elnöke.

Gorbacsov meghirdette a glasznoszty (nyíltság) és a peresztrojka (átalakítás) politikáját, ami formálisan már az első próba alkalmával megbukott – amikor szólni kellett volna a világnak arról, ami amúgy is eltitkolhatatlan volt. Sőt, Volodimir Scserbickij, Szovjet-Ukrajna vezetője hiába kérte, hogy ne tartsák meg a Dnyeper-parti Kijevben a 1986. május 1-jei¹⁰⁴³ szokásos nagy felvonulást, az ukrán felmenőkkel is rendelkező Gorbacsov azonban a kérést elutasította.¹⁰⁴⁴

Az új szovjet vezető egy lassuló gazdasági teljesítményű országot vett át. Már a brezsnyevi „pangás” idején a Szovjetunió gabona-szükségleteinek egy részét külföldről szerezte be, az ipari termékek tekintetében pedig ugyan tömeggyártás folyt, de rendkívül silány minőségben. A valóban jövedelmező ágazat az olajexport volt. Eközben katonai téren a Szovjetunió az Egyesült Államokkal egyenrangú katonai szuperhatalom volt, a hadiipar szívta el az ország legjobb emberi, anyagi, technikai erőforrásait.

A főtitkár a bajok forrását mindenekelőtt a politikai rendszerben látta, s megkísérelte annak felülről jövő demokratizálását, illetve a külső kapcsolatok lazítását. 1986-ban került a szovjet pártvezetés elé a szocialista országokkal való új kapcsolatokra vonatkozó elképzelés, miszerint a lehető legnagyobb mértékben tehermentesíteni kell a Szovjetuniót a Kelet-Európáról való gondoskodástól, szűkíteni kell a beavatkozás szféráját és tartózkodni a közvetlen diktátumtól. Gorbacsov úgy vélte, hogy a nagyobb önállósággal ezek az országok szintén a reformok útjára lépnek, miközben megmarad a stabilitás. A gyámko-

¹⁰⁴³ Május 1. a munka ünnepe, a legnagyobb nemzetközi munkásünnep, különösen a Szovjetunióban. Ld. Mit ünnepelünk május 1-jén? *Múlt-kor.hu*, 2015.05.01. <https://bit.ly/3ofQQJA> (2021-07-20).

¹⁰⁴⁴ Екельчик (2010) i. m. 261–264.

„Mindig a történelmi igazságot tartottam a legfontosabbnak. És úgy látszik, tévedtem. A legfontosabb a mítosz, amelyet egy nép teremt magának. Az oroszok, például, felszabadítónak tartják magukat. [...] És nem fontos, mennyire felel ez meg a valóságnak. Ilyennek érzik magukat. Ilyenek a legfontosabb mítoszaik.”

Jurij Poljakov: Szökni szeretnék (regény) (ford. Goretity József) (Helikon, Budapest, 2012) 313.

dásról való lemondásról 1986 novemberében a KGST¹⁰⁴⁵ moszkvai csúcstalálkozóján nyilvánosan beszélt.¹⁰⁴⁶ Az ebben az időben keletkező belső anyagok már alapvetően elvetették a szovjet fegyveres beavatkozás lehetőségét válsághelyzet esetén.¹⁰⁴⁷

A második világháború után a világban katonai szövetségek sora jött létre. A kialakult új, kétpólusú világrendben a biztonságot két nagy katonai tömb „szolgáltatta” – az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, vagy más néven a NATO (az észak-amerikai és a nyugat-európai országok 1949-ben létrejött katonai szövetsége) és a Varsói Szerződés (a közép- és kelet-európai szocialista országok 1955-től 1991-ig fennálló katonai szövetsége). Az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállása Európában a „hidegháború” korszakát hozta el, a harmadik világban¹⁰⁴⁸ azonban a szuperhatalmak által támogatott polgárháborúk formájában végeredményben többmillió áldozattal járó fegyveres konfliktusok sorozatát jelentette. A kétpólusú rendszer megszűnését a közép- és kelet-európai változások hozták el: a berlini fal leomlása és a két Németország egyesítése, a szocialista tábor összeomlása és a közép-európai rendszerváltások, végül pedig a Szovjetunió felbomlása és új országok felkerülése a térképre. Ezzel értelmét veszítette a jaltai–potsdami nemzetközi viszonyrendszer. A háborúk rendszerint a győztesek triumfálásával és a vesztesek megbüntetésével fejeződnek be. A hidegháború ezzel ellentétben úgy ért véget, hogy formálisan

¹⁰⁴⁵ Kölcsonös Gazdasági Segítség Tanácsa (1949–1991) – a közép- és kelet-európai szocialista országok gazdasági együttműködési szervezete a hidegháború időszakában.

¹⁰⁴⁶ Barát Magdolna: A Brezsnyev-doktrínától a „Sinatra-doktrínáig”. Gorbacsov és Kelet-Európa. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Rendszerváltás – történelmi távlatból* (Liceum Kiadó, Eger, 2012) 14–16.

¹⁰⁴⁷ Uo. 19.

¹⁰⁴⁸ A hidegháború idején „harmadik világnak” nevezték azokat az országokat, amelyek nem léptek szövetségre sem a NATO-val, sem a Varsói Szerződéssel.

nem nyilvánították ki a győztest.¹⁰⁴⁹ Zbigniew Brzeziński¹⁰⁵⁰ szavaival: „a hidegháború langyos békével ért véget, szemben a hideg békével, amely rendszerint a forró háborút követi”.¹⁰⁵¹

1989-ben kezdődött meg a szovjet csapatok kivonása a Varsói Szerződés tagállamaiból, valamint a háborús gócpontokból, úgymint Afganisztán, Etiópia, Mozambik, Nicaragua. George Bush amerikai elnök és Gorbacsov 1989 decemberi máltai találkozásán nyilvánította ki az utóbbi, hogy a Szovjetunió nem fog katonai erővel beavatkozni a kelet-európai országokban és a szovjet tagköztársaságokban végbemennő változásokba, azaz a Brezsnyev-doktrína¹⁰⁵² halott. Ennek a veszélye azonban nem múlt el. 1991 januárjában, a litván válság idején a NATO is figyelmeztette a szovjet kormányt, hogy ne alkalmazzon erőszakot és megfélemlítést, majd 1991 augusztusában a Gorbacsov elleni moszkvai puccs alkalmával, amikor a szovjet restauráció hozhatta volna vissza a régi időket, ismételten jelezte azt az elvárást, hogy a Szovjetunió tartsa tiszteletben Európa összes államának integritását és biztonságát.¹⁰⁵³

A Szovjetunióon belül a hatalom szorításának enyhülése táptalajt adott a perifériák nemzeti mozgalmainak felerősödéséhez. Bár mindhárom szovjet alkotmány (1924, 1936, 1977) tartalmazta a szecesszió (szabad kiválás) elvét, ennek realitása soha nem volt. 1988 őszétől a tagköztársaságok (közte Ukrajna is) sorra nyilvánították ki szándékukat valamiféle szuverenitásra, a szövetségi államkeret felmondása nélkül. Majd elsőként Litvánia 1990. február 9-én a kiválás mellett döntött. A központ gazdasági blokáddal próbálkozott, majd karhatalommal avatkozott be, melynek kudarca ellenére megvolt az a hatása, hogy a perifériák és maga Oroszország is fokozatosan elfordult a központi hatalomtól.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁴⁹ Horváth Jenő: A hidegháború vége. In: Rada Péter (szerk.): *Új világrend? Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború utáni világban* (Corvinus Kültügyi és Kulturális Egyesület – Ifjú Közgazdászok Közhasznú Egyesülete, Budapest, 2007) 9.

¹⁰⁵⁰ Jimmy Carter amerikai elnök lengyel származású nemzetbiztonsági főtanácsadója (1977–1981), geostratégiai agytrösz.

¹⁰⁵¹ Idézi: Horváth (2007) i. m. 9.

¹⁰⁵² Más néven a korlátozott szuverenitás doktrínája, amivel a nyugati hatalmak jellemezték a Szovjetunió külpolitikájának a szocialista tábor egybentartására vonatkozó törekvését. Vö. Robert A. Jones: *The Soviet Concept of „Limited Sovereignty” from Lenin to Gorbachev: The Brezhnev Doctrine* (Springer, 2016).

¹⁰⁵³ Kecskés D. Gusztáv: A NATO és Kelet-Európa 1988–1992-ben. *Világtörténet*, 2020/1. 92.

¹⁰⁵⁴ Sz. Bíró Zoltán: Miért és miként bomlott fel a Szovjetunió? *Világtörténet*, 2018/4. 567–588.

1.3. A függetlenség

A gorbacsovi éra fő jelszava a kezdeti időszakban a több szocializmust volt, majd pedig a több demokráciát. A politikai fordulatot az 1988 nyarán ülésező XIX. pártkonferencia hozta meg. Gorbacsov szocialista jogállam kialakításában gondolkodott, amelyben nem a párt, hanem a választott népképviselőkből álló testületek töltik be a döntő szerepet. Az 1990. március 30-i (félig) szabad parlamenti választásokon már alternatív jelöltekre is lehetett voksolni. Ezen a választáson Ukrajna Népi Mozgalma (közkeletű nevén RUH) több mint száz mandátumot tudott megszerezni, bár külön frakciók még nem alakultak.

Ukrajnában az első olyan szervezet, amely ellenzéki politikai szerepet vállalt fel – s emiatt súlyos üldözéseket szenvedett el – az 1975-ös helsinki záróokmány aláírása után létrejövő Ukrán Helsinki Csoport volt. Hasonlóképpen az ellenzékiiség történetének fontos szereplője az ukrán írók Sevcsenko Társasága. Többek között ennek példájára szerveződött 1989-ben a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, az első ukrainai magyar érdekvédelmi szervezet. Az ukrán író társaságból nőtt ki az 1990-es évek vezető ukrán nacionalista pártja, a Népi Mozgalom (RUH) is. A RUH oldalára állt képviselők jelenléte az utolsó, 1990-ben megválasztott kijevi szovjet parlamentben tette lehetővé a sorsfordító dokumentumok megszavazását, az ukrán rendszerváltást és függetlenedést a birodalomtól.¹⁰⁵⁵

A RUH legfőbb érdeme, hogy ki tudta kényszeríteni az új választási törvényt annak a társadalmi nyomásnak köszönhetően, ami az 1989-ben megszerveződött Mozgalom növekvő politikai erejéből következett. Ez a parlament fogadta el az alkotmánymódosítást, amely elindította a függetlenedési folyamatot, megsemmisítette az 1977. évi alkotmány azon cikkelyét, amely a Szovjetunió Kommunista Pártjának az ország életében betöltött vezető és irányító szerepéről szólt. Az SZKP megszűnt állampárt lenni, megkezdődött a tagok tömeges kiválása.

A parlament 1990. július 16-án nyilatkozatot fogadott el „Ukrajna állami szuverenitásáról”,¹⁰⁵⁶ amely szovjet államkereteken belül ugyan, de több kérdésben szakított a Moszkva-központú irányítással. A nyilatkozat egy olyan terjedelmes jogi dokumentum volt, amelynek számos

¹⁰⁵⁵ Fedinec Csilla: Integrális nacionalizmus. *Egyenlítő*, 2007/5. 28.

¹⁰⁵⁶ «Декларація про державний суверенітет України» № 55-ХІІ від 16.07.1990 р., <https://bit.ly/3eMxdws> (2021-07-20).

passzusa visszaköszönt az 1996-ban elfogadott, máig érvényes Alkotmányban. A szovjet keretek fellazítását jelentette az ukrainai törvények elsőbbségének kimondása, a saját állampolgárság kinyilvánítása (ekkor még a szovjet megtartásával), ami új teret nyitott a külkapcsolatok építésének is, annál is inkább, mert a többi szovjet tagköztársaságtól eltérően Ukrajnának saját külügyminisztériuma volt, és már a szovjet-ukrán alkotmány is lehetővé tette az önálló külügyi tevékenységet.¹⁰⁵⁷ A szovjet és a szovjet-ukrán alkotmány¹⁰⁵⁸ 1944-es módosításával az ukrán tagköztársaság a bilaterális kapcsolatok önálló jogalanyává vált. Ezt azonban csak arra használhatta fel, hogy az ENSZ és annak egyes szakosított intézményei (UNICEF, WHO, UNESCO stb.) tagja legyen.

1991. augusztus 19–21-én az ún. moszkvai puccs megkísérelte a keményvonalas restaurációt, amelynek bukása után a Szovjetunió széthullása elodázhatatlanná vált. A tagköztársaságok sorra nyilvánították ki kiválásukat a Szovjetunióból, így augusztus 24-én Ukrajna is. A kijevi parlament ezen a napon határozatot fogadott el „Ukrajna függetlenségének kinyilvánításáról”.¹⁰⁵⁹ Ezt a dokumentumot tartják az ország függetlenségi nyilatkozatának, s ez a nap az ország de facto születésnapja, amely a függetlenség napjaként került be a naptárba.

Ukrajna függetlenségét illetően az Egyesült Államok óvatos politikát folytatott. George Bush amerikai elnök az ukrán parlamentben 1991. augusztus 1-jén elmondott beszédében (a sajtónyelvben „kijevi csirke”-beszéd) úgy fogalmazott, hogy egyesek szerint az Egyesült Államoknak választania kellene Gorbacsov elnök támogatása és a Szovjetunió területén függetlenségre törekvő nemzetek támogatása között, az USA javuló viszonyt szeretne a köztársaságokkal, ám figyelmeztetett, hogy a szabadság nem ugyanaz, mint a függetlenség, csak azokat fogják támogatni, akik demokráciát akarnak építeni.

Bush és Gorbacsov november 30-án, az ukrán függetlenségről szóló referendumot megelőző napon telefonbeszélgetést folytatott, ahol az amerikai elnök azt mondta, hogy az USA támogatni kívánja az ukrán nép azon szándékát, amit a referendumon kinyilvánít, hajlandó támogatni a függetlenségét, ha Ukrajna lehetővé teszi az atomfegyverek ellenőrzését, betartja Európában a hagyományos fegyverekre vonatkozó nemzetközi előírásokat, tiszteletben tartja az emberi és kisebbségi

¹⁰⁵⁷ Fedinec – Halász – Tóth (2016) i. m. 37, 218.

¹⁰⁵⁸ Az állam alkotmánya mellett a tagköztársaságoknak is volt saját alkotmánya.

¹⁰⁵⁹ Постанова ВР УРСР «Про проголошення незалежності України» № 1427-ХІІ від 24.08.1991 р., <https://bit.ly/3fj66YT> (2021-07-20).

jogokat. Ezzel szemben Gorbacsov arról beszélt, hogy a Szovjetunió eleget tesz a területén élő minden nép igényeinek, ám az Egyesült Államok Ukrajna függetlenségének elismerésére vonatkozó szándéka nem értékelhető másként, mint a szovjet belügyekbe való beavatkozás.¹⁰⁶⁰

A világ országai az ukrán függetlenségről szóló – az augusztus 24-i nyilatkozat megerősítésére kiírt – december 1-jei sikeres népszavazás, az ország de jure születésnapja után ismerték el hivatalosan Ukrajnát. A többség ezt már a népszavazás utáni napokban megtette, közte Magyarország is, az Egyesült Államok azonban még akkor sem, amikor kimondták a Szovjetunió felbomlását, hanem csak 1991. december 25-én, azon a napon, amikor Mihail Gorbacsov lemondott.

Az ukrán függetlenségi referendum után, december 8-án Belaruszban, a Belovezsckaja puscjai természetvédelmi területen¹⁰⁶¹ található viszkuli vadászkastélyban mondták ki a Szovjetunió felbomlását. Az utódállamok létrehozták a Független Államok Közösségét, amely azonban sokkal inkább a „civilizált válás”, mintsem az integráció eszközének bizonyult.¹⁰⁶²

Gorbacsov azonban ezután még hetekig hivatalban maradt. Ukrajna területén még ott állomásozott a szovjet hadsereg, és hadrendben állt a hatalmas szovjet atomfegyverkészlet tekintélyes része. A december 1-jei népszavazás napján választották meg az első ukrán államfőt Leonyid Kravcsuk személyében. Kravcsuk december 12-én átvette az Ukrajna területén állomásozó katonai egységek feletti főparancsnokságot, ami ekkor még csak szimbolikus lépésnek volt felfogható. A hadsereg ukránosítása csak 1992 elején kezdődött meg, amikor az állomány tagjainak dönteniük kellett a hűségesküről. A hadsereg esküt le nem tevő része fokozatosan távozott Ukrajnából.¹⁰⁶³

A független Ukrajna az első nemzetközi szerződést Magyarországgal írta alá. Ez volt a magyar–ukrán alapszerződés (a „Szerződés a jószomszédság és az együttműködés alapjairól a Magyar Köztársaság és Ukrajna között” című dokumentum), amelyet a felek 1991. december 6-án írtak alá. Kijev rendkívüli jelentőséget tulajdonított a nemzetközi

¹⁰⁶⁰ Magyarics Tamás: A „kijevi csirke”-beszédetől az Euromajdanig: Az USA Ukrajna-politikája a hidegháborút követő évtizedekben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *„Kijevi csirke”: (Geo)politika a mai Ukrajnában* (Kalligram, Budapest, 2019) 61–65.

¹⁰⁶¹ Európa egyik legnagyobb kiterjedésű őserdeje, amely átnyúlik Lengyelországba is (Białowieża-erdő).

¹⁰⁶² Valerij Hejec: Gazdaságpolitikai modellek és kihívások Ukrajna jövője az Európai Unió és az Egységes Gazdasági Térség között. In: Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008: politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök* (Kalligram, Pozsony, 2009) 146.

¹⁰⁶³ Fedinec – Halász – Tóth (2016) i. m. 219.

szereződés tényének és tartalmának is – egy külföldi ország először ismerete el a határait. Magyarországon viszont az alapszerződés belpolitikai viharokat okozott, ami az egyik kormánypárt, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) szakadását idézte elő – kivált belőle a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP).

A felzúdulás az alapszerződés 2. cikkének 2. bekezdésével volt összefüggésben, mely szerint: „A Felek tiszteletben tartják egymás területi épségét, és kijelentik, hogy egymással szemben nincs, és nem is lesz területi követelésük.” A kifogást emelők kétségbe vonták a területi klauzula szükségességét, amely ebben a megfogalmazásban szerintük túlmegy a Helsinki Záróokmányon (1975). A Záróokmány III. része foglalkozik a határok sérthetlenségével, IV. része pedig az államok területi épségével. Utóbbi első bekezdése gyakorlatilag azonos az alapszerződéses formula első felével: „A résztvevő Államok tiszteletben tartják minden egyes résztvevő Állam területi épségét.” A kritikusoknak a kapaszkodót a Záróokmány V. része szolgáltatta, amely a viták békés rendezésének lehetőségéről szól. A Kárpátaljáról – a revízió valamikori ki nem mondott lehetőségéről – való lemondást legfőképpen az alapszerződéses formula második, végképp fölöslegesnek ítélt felében vélték felfedezni, miszerint a feleknek „nincs, és nem is lesz” területi követelésük. Jeszenszky Géza külügyminiszter később azt írta: „A nemzetközileg érvényes és garantált határokkal még nem rendelkező, újjászülető Ukrajna valamennyi szomszédja esetében ragaszkodott ahhoz, hogy a területi követeléseket kizáró német és lengyel formula kerüljön be az államközi szerződésbe.”¹⁰⁶⁴ A területi klauzula az 1991. június 17-én aláírt lengyel–német jószomszédsági és kölcsönös együttműködési szerződés mintájára a közép- és kelet-európai államok között születő vonatkozó bilaterális szerződések (többek között a magyar–ukránon túl Magyarország viszonylatában a Szlovákiával és Romániával, Ukrajna viszonylatában a Romániával, Lengyelországgal, Szlovákiával, Belarusszal, Romániával között szerződés) eleme volt.

A magyar jogrendben az alapszerződést – az 1995. évi XLV. törvénnyel hirdették ki a szerződés 17. cikkében feltüntetett „Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán SZSZK együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén” című dokumentummal és az ahhoz csatolt Jegyzőkönyvvel együtt. Az ukrán jogrendben a Nyilatkozat és a Jegyzőkönyv nem része az alapszerző-

¹⁰⁶⁴ Jeszenszky Géza: Magyarország és a kétoldalú szerződések. *Magyar Kisebbség*, 1996/4, <https://bit.ly/3yqQUV8> (2021-07-20).

Marijinszkij palota Kijevben – a parlament szomszédságában található épület a nagy állami ünnepek központi helyszíne. I. (Nagy) Péter lánya, I. Erzsébet cárnő építtette 1750–1755 között Bartolomeo Rastrelli tervei alapján favoritja, az ukrán kozák származású Alekszej Razumovszkij számára. Az 1917-es októberi forradalomig a cári család rezidenciája volt. Nevét az utolsó orosz cár, I. Miklós anyjáról, Maria Fjodorovnáról kapta. A német–szovjet háborúban bombatalálat érte, majd újjáépítették, utóbb többször végeztek rajta rekonstrukciós munkát.

désnek: az utóbbi státusa nemzetközi szerződés, amely a ratifikációs okmányok cseréjével lépett hatályba (1993. június 16.), a Nyilatkozat és a Jegyzőkönyv pedig egy nyilvántartási számon került be a jogtárba, és mindkettő az aláírás napjától (1991. május 31.) hatályos.¹⁰⁶⁵

1991 júniusában Románia parlamentje semmisnek nyilvánította a Molotov–Ribbentrop-paktumot (az 1939-es szerződés csatolt titkos záradéka Kelet-Európa érdekszférák szerinti felosztását tartalmazta).¹⁰⁶⁶ Az ukrán parlament ezzel kapcsolatban 1991. július 5-én nyilatkozatot fogadott el, amely többek között leszögezte: a paktum törvénytelenységének kimondása nem eredményezhet területi követeléseket Ukrajnával szemben, és Ukrajna elutasít minden erre irányuló törekvést.¹⁰⁶⁷ 1997-ben az ukrán–román alapszerződés¹⁰⁶⁸ megkötésével az esetleges határrevízió kérdése lekerült a kétoldalú kapcsolatok napirendjéről. Hosszú időn keresztül vitatkozott a két ország a Fekete-tengeri Kígyó-sziget és a hozzá kapcsolódó kontinentális talapzat hovatartozásáról, amit az ENSZ Nemzetközi Bírósága döntött el Románia javára.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁵ Vö. Fedinec Csilla: A magyar–ukrán alapszerződés: merre visz a gyalogút? In: Vizi Balázs (szerk.): *Magyarország és szomszédai. A kisebbségvédelem kérdései a kétoldalú szerződésekben* (TK Kisebbségkutató Intézet – L’Harmattan, Budapest, 2021) 185–214.

¹⁰⁶⁶ Kántor Zoltán: *Románia és a határon kívül élő románok* (Europa Institut Budapest, Budapest, 2005), <https://bit.ly/3bINoco> (2021-07-20).

¹⁰⁶⁷ *Україна: антологія пам’яток державотворення Х–XX ст. Т. X. Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). Дорога до себе* (Основи, Київ, 2009) 235–236.

¹⁰⁶⁸ Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією від 02.06.1997 р., <https://bit.ly/3hI8Thb> (2021-07-20).

¹⁰⁶⁹ Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine), Judgment of 3 February 2009, <https://bit.ly/3AZSUT2> (2021-07-20).

Ukrajna államformája 1991–2014 között és 2010–2014 között elnöki-parlamentari köztársaság, illetve 2014–2010 között és 2014 óta parlamenti-elnöki köztársaság. A politikai hatalmi struktúrájának három központi intézménye az elnök, az egykamarás parlament (hivatalos megnevezése Legfelsőbb Tanács, ukránul: Verhovna Rada), valamint a kormány (Miniszteri Kabinet). Az elnöki ciklus ötéves, a parlamenti és az önkormányzati négyéves, 2011-ben alkotmánymódosítással az utóbbiakat is öt évre emelték. A függetlenség óta még egyetlen miniszterelnök sem töltött ki teljes ciklust, többször került sor előrehozott parlamenti választásokra. Az államfők pozíciója ennél lényegesen stabilabb, az ukrainai két forradalom azonban mindkétyszer éppen ezt a hatalmi pozíciót kalibrálta: 2004-ben a narancsos forradalom¹⁰⁷⁰ (első Majdan¹⁰⁷¹) az elnökválasztás megismétlését, s így az akkori ellenzéki jelölt pozícióba kerülését, 2014-ben pedig a méltóság forradalma (második Majdan) az elnök elmenekülését és előrehozott elnökválasztást hozott.

2. DEMOGRÁFIAI VISZONYOK

2.1. Néesség

Ukrajna demográfiai viszonyainak fő jellemzője az utóbbi évtizedekben a folyamatos negatív tendencia. A lélekszám 1993-ban volt a legmagasabb, amikor meghaladta az 52,2 milliót. Ettől az évtől kezdve egyre csökkent a lakosság szám, a magas halandósággal – különösen a férfiak és a falusi lakosok körében –, a visszaeső születésszámmal és az elvándorlás, a külföldi munkavállalás következtében (amikor a tartós munkavállalás végleges áttelepedéssé válik).

Az 1989-es utolsó szovjet és a 2001-es eddigi egyetlen ukrán népszámlálás között a népesség mintegy hárommillió fővel, 51,5-ről 48,5 millióra, 2013 végére pedig 44,5 millióra apadt. A 2014-ben kialakuló politikai válság, a de facto területvesztés rendkívüli módon súlyosbí-

¹⁰⁷⁰ „Színes forradalmak” a posztszovjet térségben: politikai fordulatot eredményeztek – Grúzia (2003, rózsás forradalom), Ukrajna (2004, narancsos forradalom), Kirgízia (2005, tulipános forradalom); sikertelen volt – Belaruszban (2004) és Moldovában (2005).

¹⁰⁷¹ Kijev főteréről: Majdan Nezalezsnosztyi – Függetlenség tere. A „majdan” a „tér” megfelelője.

„A XX. századi városrobbanás következtében az országon belül óriási urbanizációs különbségek mutatkoznak. Az iparosodott keleti területeken a népesség 80–90%-a városokban él. Ilyen aránnyal csak Európa magterületén találkozunk! Ezzel szemben Bukovina vagy a Podóliai-hátság területén a városlakók aránya csupán 40%. Kijev kivételével az összes milliós város – Harkiv, Dnyipropetrovszk [Dnyip-ro], Odesza, Doneck – az ország keleti felén van. [...] A középnyugati országrész falvainak súlyosbodó problémája az elvándorlás és az idős lakosság egyre növekvő aránya. A legkedvezőbb demográfiai helyzet Galíciában és Volhíniában alakult ki [...] A ritkán lakott sztyeppén csak a nagy iparvidékek óriási városhalmazaiiban kimagasló a népsűrűség. A Donec-medence városi agglomerációinak laza szövedéke körül szinte lakatlan területeket találunk.”

Probáld Ferenc et al.: Európa regionális földrajza 2. Társadalomföldrajz (ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014).

totta a helyzetet: 2015-re 42,9 millióra, 2021-re 41,6 millióra csökkent a népességszám (az 1993-as legmagasabb értékhez képest 10,6 millió a csökkenés). Ebbe a számba beleértik a Kijev által de facto nem ellenőrzött, de jure azonban hozzá tartozó Krím-félsziget és a keleti megyék háborús területeinek lakosságát is, így a valós csökkenés még drasztikusabb, 37 millióhoz közelít.¹⁰⁷²

A területvesztéseket Ukrajnában egy új, korábban nem tapasztalt jelenség is kísérte – a belső menekültek megjelenése. Azokat értjük rajtuk, akik elhagyták a megszállt Krím-félszigetet, illetve elmenekültek a háborús területekről, ám továbbra is az országban élnek. Számuk szerény becslések szerint is meghaladja az egymilliót. Közvetlenül a konfliktus miatt az orosz statisztikák szerint 2,6 millió ukrán állampolgár Oroszországban tartózkodik.¹⁰⁷³

A születésszám az 1990-es években volt rendkívül alacsony, az ezredforduló után némiképp javult a helyzet a meghozott kormányzati in-

¹⁰⁷² Ukrajna második világháborús embervesztése 14 millió körül volt, a 40 milliót meghaladó népesség 30 millió alá zuhant.

¹⁰⁷³ Karácsonyi Dávid – Eröss Ágnes – Tátrai Patrik – Kovály Katalin – Hrihorij Pidhrusnij: Demográfiai folyamatok és erőforrások Ukrajnában a geopolitikai törésvonalak tükrében. In: Fedinec szerk. (2019) i. m. 142.

tézkedések, a javuló családtámogatás eredményeképpen. A társadalom előregedése azonban megállíthatatlannak tűnik, különösen az ország középső megyéiben erőteljes a folyamat, bár még nem éri el a magyarországi szintet, ahol minden ötödik ember 65 év feletti, Ukrajnában pedig körülbelül minden negyedik.¹⁰⁷⁴

A szociológiai felmérések állandóan visszatérő eleme, hogy az emberek jelentős része elégedetlen a munkaerőpiaci helyzettel és a bérekkel. Az ezredfordulóra már a családok több mint 10%-ában volt legalább egy olyan személy, aki járt külföldön munkavállalási céllal, háromnegyed részben a kisebb települések lakosai próbáltak szerencsét. Ezt az utat csak kisebb részben választják a munkanélküliek, az egyébként is munkavállalók mozdulnak meg leginkább a külföld irányába. A külföldi munkavállalás elsősorban túlélési stratégia, kevésbé fontos a foglalkozás neme, mint a fizetés mértéke.¹⁰⁷⁵

2019-ben állandó jelleggel 3,2 millió fő, időszakosan 8 és 9 millió közé tehető munkavállaló tartózkodott külföldön.¹⁰⁷⁶ A legerősebb népességkibocsájtók a nyugati megyék, azok közül is Kárpátalja és Csernyivci.¹⁰⁷⁷ Míg a korábbi évtizedekben az Európai Uniónak csak néhány tagállamát sújtotta a természetes fogyás, 2015 óta az EU egészét a természetes fogyás jellemzi. A lakosságpótlás mikéntjéről heves politikai viták zajlanak. A 2015-ös menekültválság óta a kérdésben Nyugat-Európával ellentétbe került visegrádi országok egyre nagyobb mértékben ukrán munkaerőt szívnak fel. Az EU-ban munkát vállaló ukránok száma 2013-tól – a 2008–2012-es globális gazdasági válságból való kilábalás után¹⁰⁷⁸ – már megugrott, de különösen erőteljes növekedés 2014-től tapasztalható, a nem kárpátaljai származásúak számának növekedése pedig 2017-től figyelhető meg. A V4-es országok körül Lengyelország az első számú célország, majd Csehország, s utá-

¹⁰⁷⁴ Державна служба статистики України: Статистика населення України, <https://bit.ly/3wg5han> (2021-07-20).

¹⁰⁷⁵ Irina Pribitkova: Az ukrán munkaerőpiac migrációs potenciálja. Társadalmi körkép szociológiai felmérés alapján. In: Fedinec – Szereda szerk. (2009) i. m. 193–195.

¹⁰⁷⁶ Мінсоцполітики: понад 3 млн українців працює за кордоном на постійній основі. *Радіо Свобода*, 01.08.2019. <https://bit.ly/3wbleOR> (2021-07-20).

¹⁰⁷⁷ Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні: *Міграція в Україні: факти і цифри (2016)*, <https://bit.ly/33ONQRZ> (2021-07-20).

¹⁰⁷⁸ Kincses Áron: *A nemzetközi vándorlás területi hálózatai a Kárpát-medencében, 2011–2017* (KSH, Budapest, 2020) 58.

nuk következik Szlovákia és Magyarország. Magyarországon a nyelvi korlátok is nehezebben leküzdhetők, a többi három ország szláv nyelvet beszél, akárcsak az ukránok.¹⁰⁷⁹

2.2. Kisebbségek

Ukrajna népességének alapvető sajátossága, hogy egy meghatározó nemzetiség tagjai, az oroszok teszik ki a kisebbségek mintegy 80%-át. Az összes többi kisebbség egyenkénti aránya az összlakossághoz viszonyítva 1% alatt van, s (az oroszok nélkül) összességükben sem érik el az 5%-ot. Az össznépességben belül az oroszok és az többi kisebbség aránya együttesen éppen csak meghaladja a 20%-ot. Mindemellett az ukrán állam lakosságának közel 30%-a az oroszot tartja anyanyelvének, egyre csökkenő arányban, s mindössze 3%-nyian vannak azok, akiknek nem az ukrán és nem az orosz az anyanyelvük, hanem valamely kisebbségi nyelv. A legerősebb nyelvmegtartás (90% fölött) az oroszokat, a magyarokat, a krími tatárokat és a románokat jellemzi, a leggyengébb (20% alatt) a belaruszokat, a lengyeleket, a németeket, a görögöket és a zsidókat. A magyarok, a krími tatárok és a románok azok a nemzetiségek, amelyeket a leginkább jellemez az etnikai mobilizáció, regionális szinten – az oroszokon kívül – csak ezeknek a nemzetiségeknek az aránya haladja meg a 10%-ot, és kisszámú szórványtól eltekintve, kompakt területen, mégpedig az ország peremrégióiban élnek.¹⁰⁸⁰

Amivel minden kisebbség rendelkezik, függetlenül a nyelvmegtartásról, azok a civil szervezetek, illetve a művészeti együttesek. A kisebbségek által beszélt nyelveknek megfelelő szakok működnek egy vagy több felsőoktatási intézményben. Néhány kisebbségnek vannak saját lapjai, illetve állami és kereskedelmi rádió- és tévécsatornák sugároznak (rövid időintervallumban) kisebbségi nyelven műsorokat, kis számban könyvek jelennek meg az egyes kisebbségi nyelveken. De jure több kormányközi vegyes bizottság foglalkozik a kisebbségek ügyeivel, de facto azonban csak a német és a román működik (a magyar–ukrán például 2011 óta szünetelteti tevékenységét).

¹⁰⁷⁹ Karácsonyi et al. (2019) i. m. 143–147.

¹⁰⁸⁰ Fedinec Csilla: A magyar kisebbség kérdése az ukrán etnopolitikai gondolkodásban. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció: párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban* (Argumentum Kiadó, Budapest, 2011) 369–371.

Az oroszok nagy számuknál fogva, illetve az orosz nyelv széleskörű használata miatt nem voltak kisebbségnek tekinthetők, ezért nem volt szükség etnikai alapú politikai szerveződésre sem, ez alól a Krím képezett kivételt. Társadalmi szervezeteik nem az etnikai oroszokat, hanem az orosz nyelvűeket, az orosz kultúra fogyasztóit képviselték, függetlenül etnikai hovatartozásuktól. A szubetnikumnak tekintett kozákoknak, illetve az etnikai-vallási csoportnak tartott óhitű lipovánoknak is vannak társadalmi egyesületeik. Az oroszok Ukrajna egyetlen régiójában alkottak csak többséget – a Krím-félszigeten. A 2001-es népszámlálás szerint az orosz nemzetiségűek lélekszáma 8,3 millió fő. Ez az össztlakosság 17,3%-a, azonban anyanyelvének az orosz az ország lakosságának 29,6%-a tartotta akkor.

A moldovánok lélekszáma a 2001-es népszámlálás szerint 258,6 ezer fő. Több mint 70%-uk Odesza és Csernyivci megyékben él, kompakt lakosság található Kirovohrad megyében is. 2019-ben 7 óvoda és 3 iskola volt moldován tannyelvű. Szoros kapcsolatot tartanak az anyaországgal.

A románok lélekszáma a 2001-es népszámlálás szerint 151 ezer fő volt. Zömmel Csernyivci és Kárpátalja megyékben élnek. 2019-ben több tucat román nyelvű óvoda, 69 román és 20 vegyes tannyelvű iskola működött. Ukrajna külön etnikumként és nyelvként kezeli a román és a moldovánt. Románia erőteljesen támogatja a határain kívül élő nemzetársait, és a román diplomácia időről időre komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy Ukrajnában ne válasszák külön a moldovánokat és a románokat.

A krími tatárok lélekszáma a 2001-es népszámlálás szerint 248,2 ezer fő, majdnem 100%-ban a Krímen élnek, kisebb közösségeik Herszon és Zaporizzsja megyékben. Több mint 90%-uknak a krími tatár az anyanyelve, ennek ellenére csak néhány százalékuk tanult anyanyelvű iskolában, amelyek száma tovább csökkent a Krím Oroszország általi 2014-es megszállása után. Az állammal párhuzamos önkormányzati és képviseleti szervüket, a Medzsliszt Ukrajna az évtizedek alatt, az ígéretek ellenére, nem legalizálta, és Oroszország is csak társadalmi szervezetnek ismeri el. Az ukrán függetlenség elnyerése utáni időszakban állandó küzdelmet folytattak a képviseletért a helyi tanácsokban, a krími és a kijevei parlamentben. A 2017-es oktatási törvénnyel Ukrajna megszüntette a nemzetiségi iskolákat, és felmenő rendszerben a két nyelvű oktatást vezeti be, kivéve a törvényben „öslakosoknak” titulált népcsoportokat, amelynek definíciója azonban egyetlen jogszabályban sem jelenik meg. A kivételezett „öslakosok” a krími tatárok, valamint a

Ukrajnában az eddigi egyetlen népszámlálást 2001-ben tartották. A hivatalos népszámlálási adatok szerint 24 megyéből 11-ben haladta meg az orosz anyanyelvűek aránya a 10%-ot. Emellett Kijevben (25,27%) és Szevasztopolban (90,56%) szintén magasabb volt az orosz ajkúak aránya 10%-nál. A Krími Autonóm Köztársaságban az oroszoké (76,55%) és a krími tatároké (11,33%) haladta meg ezt az arányt. Csernyivci megyében a román anyanyelvi beszélők (11,85%) érték el a 10%-os küszöböt, Kárpátalján pedig a magyar anyanyelvűek aránya csaknem 13%-os volt.

karaimok és a krimcsakok. A krími tatárokról Ukrajnában két nagy történelmi film készült: 2013-ban a „Hajtarma” (Visszatérés)¹⁰⁸¹ és 2017-ben az „Idegen ima”.¹⁰⁸² Mindkettő rendezője a színész, forgatókönyvíró és rendező Ahtem Szejtablajev.

A bolgárok lélekszáma a 2001-es népszámlálás szerint 204,6 ezer fő, döntő többségük, 63%-uk Odesza megyében él. Kisebb szigetek találhatóak Zaporizzsja, Mikolajiv, Kirovohrad megyékben. Bolgár tannyelvű iskolák nincsenek, a nyelvet, a történelmet és a néphagyományokat tantárgyként oktatják egyes iskolákban. Hagyományosan megünneplik a balkáni bolgárok mai Ukrajna területére költözésének évfordulóját (az Egyesült Államok után Ukrajnában él a második legnagyobb bolgár diaszpóra közösség).

A magyaroknak majdnem 100%-a Kárpátalján, kétharmaduk faluhelyen él. A 2001-es népszámlálás közel 160 ezres közösséget regisztrált. Az egyre csökkenő népességű Ukrajnában a magyarok akkor még azon kevesek közé tartoztak, akiknek lélekszáma stagnált. Másfél évtized alatt ez a szám több mint 20%-kal visszaesett, a magyarok lélekszáma legfeljebb 130 ezer főre tehető.¹⁰⁸³ 2019-ben 66 magyar tannyelvű, 28 vegyes tannyelvű iskola működött, ezekben önálló tantárgy a magyar történelem is. Kijevben nagykövetség, Ungváron és Beregszászban főkonzulátus, Ivano-Frankivszkban tiszteletbeli konzulátus működik.

¹⁰⁸¹ *Khaytarma*, <https://imdb.to/344LIWo> (2021-07-20).

¹⁰⁸² *Czuzhaya molitva [87 Children]*, <https://imdb.to/3hVSK8b> (2021-07-20).

¹⁰⁸³ Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Eröss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 19–22.

A lengyelek lélekszáma a 2001-es népszámlálás szerint 144,1 ezer fő. Többségük Zsitomir, Hmelnickij és Lviv/Lemberg megyében él. A lengyel nyelvet csak tantárgyként tanulják. Erre a kisebbségre jellemző a nagyfokú szervezettség, a szoros kapcsolat az anyaországgal. A lengyel orvosok, pedagógusok Lengyelországba mennek szakmai gyakorlatra, a gyerekek és a fiatalok lengyelországi ifjúsági táborokban üdülnek, lengyelországi egyetemeken tanulnak. A társadalmi egyesületekben, melyeket a lengyel állam komoly anyagi támogatásban részesít, a tagságot szigorúan a lengyel etnikumhoz való tartozáshoz kötik.

A mintegy 100 ezres zsidó közösség 3%-a őrizte meg nyelvét, több mint 80%-uk pedig orosz nyelvű. A legszervezettebb ukrainai kisebbség. Az államfordulat után legalizálták korábbi illegális szervezeteiket, kapcsolatokat tartanak fenn külföldi zsidó szervezetekkel, elsősorban az USA-ban és Izraelben.

A németek közül 1992–1996 között 15 ezren távoztak Németországba. A nagyságrendet jól jelzi, hogy 2001-ben 33,3 ezer német élt Ukrajnában, zömmel a keleti és a déli országrészben, valamint Kárpátalján. A német oktatás a nyelv tantárgyként való oktatásában merül ki. 2019-ben Kijevben nyílt meg az egyetlen német iskola (elemitől gimnáziumig) a német Külügyminisztérium támogatásával. A németeknek alig több mint 10%-a tartja anyanyelvének a németet, a többségük anyanyelve az orosz. A nyelvüket leginkább a Kárpátalján élők (svábok) őrizték meg.

A kisszámú közösségek közül a görögök zöme Odesza megyében él, egyes iskolákban oktatják az újgörög nyelvet, és annak két nyelvjárását (urumi és rumeika);¹⁰⁸⁴ a szlovákok majdnem 100%-ban Kárpátalján élnek, a szlovák nyelvet több iskolában oktatják, egy, a szlovák állam által is támogatott oktatási intézményben pedig a nyelv mellett szlovák országismeretet és irodalmat is tanítanak. A 2001-es népszámlálás szerint az ukrainai romák lélekszáma 47,6 ezer fő (becslések szerint azonban 200–300 ezer fő). Ebből Kárpátalján 14 ezren (becslés szám – 30 ezren) élnek, zömében magyar anyanyelvűek.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸⁴ Ld. Cserniczkó István – Tóth-Orosz Enikő: A nyelvi jogok Ukrajnában a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája gyakorlati alkalmazása tükrében (a Szakértői Bizottság legutóbbi jelentése alapján). *Regio*, 2020/3. 138.

¹⁰⁸⁵ Ld. Лариса Лойко: *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність* (Фоліант, Київ, 2005); Володимир Євтух – Володимир Трощинський – Кирило Галушко – Катерина Чернова: *Етніонаціональна структура українського суспільства. Довідник* (Наукова думка, Київ, 2004) stb.

2.3. Ukránok a nagyvilágban

Ma a világban élő ukránok és ukrán származásúak számát 20 millió körülire teszik.¹⁰⁸⁶ A legnagyobb közösségek a tengerentúlon az Egyesült Államokban, Kanadában és Brazíliában, Európában pedig Oroszországban élnek. A legtekintélyesebb ukrán diaszpóra szervezet, az Ukránok Világkongresszusa (1967)¹⁰⁸⁷ a világ mintegy 60 országában élő közösségeket fogja össze. A diaszpóra közösségekről való gondoskodás benne van az Alkotmányban (1996), van ukrán „státusztörvény” (2004).¹⁰⁸⁸

A határon túli ukrán közösségeket létrejöttük módja alapján négy csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak az őshonos ukrán kisebbségek a mai államhatárokon kívül. A független Ukrajnának a szovjet birodalom széthullását követő létrejöttével Európa egyik legnagyobb területű állama alakult ki. Ennek ellenére az őshonos ukrán etnikai tér néhány peremvidéke az ukrán állam határain kívül maradt (kisebb részben Lengyelországban, Szlovákiában, Romániában, túlnyomórészt a szomszédos posztszovjet köztársaságok, Oroszország, Moldova és Belarusz Ukrajnával szomszédos határvidékein). A második csoportba a szovjet telepítéspolitikája révén az egyes tagköztársaságokba letelepített „gyarmatosítók” tartoznak. Nyilvánvaló például, hogy a Kazahsztánban vagy a posztszovjet balti államokban élő több tízezres ukrán (származású) közösségek nem tartoznak az ukrán etnikai területhez. Oroszország ázsiai részén is jelentős számú ukrán él. Ezeknek az ukrán nemzetiségű közösségeknek a tagjai jelentős részben orosz anyanyelvűek. A harmadik csoportba a tengerentúli, a negyedikbe pedig az európai politikai és gazdasági migránsok tartoznak.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁶ A V4-es országokban élő ruszin és ukrán közösségekről ld. Lagzi Gábor: A lengyelországi lemmkók a 20. században: a kitelepítésektől az etnikai újjáéledésig. In: Fedinec Csilla – Csermicskó, István (szerk.): „*Ruszin voltam, vagyok, leszek...*”: *Népiismereti olvasókönyv* (Gondolat Kiadó – Charta XXI Egyesület, Budapest, 2019) 178–195; Halász Iván: Ruszinok Szlovákiában. Uo. 196–207; Dobos Balázs: Ruszin nemzetiségi önkormányzatiság a rendszerváltás utáni Magyarországon. Uo. 208–227; Dobos Balázs: A magyarországi ukrán kisebbség, 1988–2018. In: Fedinec szerk. (2019) i. m. 265–280.

¹⁰⁸⁷ Ukrainian World Congress, <https://www.ukrainianworldcongress.org/> (2021-07-20).

¹⁰⁸⁸ Orosz Sándor: Törvény és érdekvédelmi program a határon túli ukránok szülőföldi/anyaországi státuszáról. *Pro Minoritate*, 2011/tavaszi. 82–97.

¹⁰⁸⁹ Csermicskó István – Fedinec Csilla: Kisebbségek az ukrán tudományosságban. In: Fedinec Csilla (szerk.): *A nemzet mint tudományos közösség* (MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 2016) 115–116.

Magyarul olvasható mai ukrán regények: Okszana Zabuzsko: Terepvizsgálatok az ukránok szexuális életéről (Európa, 1999); Jurij Andruhovics: Rekreáció (Osiris, 1999); Jurij Andruhovics: Moszkoviáda (Gondolat, 2007); Szerhij Zsadan: Depeche Mode (Európa, 2010); Szerhij Zsadan: Vorosilovgrád (Európa, 2012); Olesz Volja: Hóvihar (Croatica, 2018); Nataalka Sznyadanko: Szenvedélygyűjtemény, avagy egy fiatal ukrán lány kalandjai (Vince, 2018).

Magyarul olvasható, Ukrajnával (is) kapcsolatos regények mai külföldi szerzőktől: Maryna Lewicka: Rövid traktortörténet ukránul – Nem minden arany, ami fénylik (Geopen, 2009); Andrzej Stanisław Kowalczyk: Petljura úr? [történelmi esszé] (Osiris, 2000); Katya Petrovszkaja: Talán Eszter (Magvető, 2015); Sofi Oksanen: A kutyaftuttató (Scolar, 2020); Alina Bronsky: Csernobil – Levelek a szellemvárosból (Trivium, 2020); Szeptlana Alekszijejics: Csernobili ima (Európa, 2020); Szeptlana Alekszijejics: Elhordott múltjaink (Európa, 2020).

Az ukránok tömeges emigrációja a 19–20. század fordulóján vette kezdetét. Ekkor a gazdasági szempontok domináltak, elsősorban az agrárnépeség indult meg az Osztrák–Magyar Monarchia területéről Észak- és Dél-Amerikába, az Orosz Birodalmon belül pedig az ukrán területekről az Urál vidékére és Ázsia irányába, akiknek később csak töredéke tért vissza szülőföldjére. A két világháború közötti második hullámban a politikai emigráció dominált. A második világháború után megindult harmadik hullám ismét politikai emigráció volt, melynek célországai eleinte elsősorban a nyugat-európai országok voltak, majd az elvándorlás világméretűvé terebélyesedett.

Az ukrán függetlenség elnyerésével volt egy enyhe visszaáramlás, azonban a helyben tapasztalt viszonyok nem gyakoroltak vonzó hatást az elszármazottakra. Azok is gyorsan kiábrándultak, akiknek politikai ambíciói voltak. A negyedik hullám, amely ismét gazdasági alapú, szinte folyamatosnak tekinthető, az intenzitása változik. Számottevő nemcsak a kétkezi munkások, hanem a magasan képzett értelmiségiek elvándorlása is. A munkavállalás miatti migráció a kisebbségeket is érinti, akiknek fontos célországot jelentenek az anyaországaik. Különösen a 2014 után intenzívvé váló elvándorlást nehéz elválasztani a munkamigrációtól, a tartósan külföldön dolgozók körében csak becsülni lehet azoknak az arányát, akik végleg kint maradnak.

A külföldi munkavállalók célországai az ezredforduló után még elsősorban Oroszország, Lengyelország, Csehország, Olaszország és Portugália voltak.¹⁰⁹⁰ A következő évtizedben a nyugat-európai munkaerőelszívás következtében veszteségeket szenvedett visegrádi országok – elutasítva az Európán kívülről érkező munkaerőt – erőteljesen fordultak az ukrán munkaerő felé. Magyarország 2015-ben jogszabályokat módosított a könnyített munkavállalás érdekében, többek között az addig harmadik országbelinek minősülő ukrán állampolgárok „a szomszédos ország polgára” jogi kategóriába kerültek, hiányszakmákban nem kell számukra munkavállalási engedély.¹⁰⁹¹

3. FÖLDRAJZI ÉS POLITIKAI TAGOLÓDÁS

3.1. Régiók

A szuverenitás szempontjából a területi tagolódás szerint léteznek föderatív és unitárius államok. A föderatív állam az egyenlő jogú tagállamok stabil közössége, amely kifelé egységes államként jelenik meg. Az unitárius állam területén nincsenek önálló államisággal rendelkező területek, az államhatalmat néhány központi szerv gyakorolja. Centralizált unitárius állam esetében az összes állami döntési jogosultság egyetlen szervezetre korlátozódik, decentralizált unitárius állam esetén viszont léteznek olyan intézmények, amelyek saját döntési joggal rendelkeznek. A tagállamokra való tagolódás több központot hoz létre, ezzel szemben az unitárius állam fővároscentrikus.

Az ország Alkotmánya (1996) kimondja, hogy Ukrajna unitárius állam, területe egy és oszthatatlan, ugyanakkor utal az alaptörvény az országterület történelmi, gazdasági, ökológiai, földrajzi, demográfiai, etnikai és kulturális sajátosságokon alapuló regionális tagoltságára.

A regionalizmus ilyen szintű említése azzal függ össze, hogy az állam mai területe hosszú történelmi folyamat eredményeként alakult ki. Ennek során olyan területek (történelmi régiók) kapcsolódtak egybe, amelyek korábban nemcsak más-más államokhoz, hanem más-más társadalmi-kulturális rendszerekhez tartoztak. Ugyanakkor a történelmi gyökерű, hagyományokon alapuló regionalizmus nem tükröződik vissza az ország

¹⁰⁹⁰ Pribitkova (2009) i. m. 202.

¹⁰⁹¹ Karácsonyi et al. (2019) i. m. 147.

közigazgatási felosztásában, azonban számol vele a napi politika, és a hétköznapi szemlélődő számára is megtapasztalható.¹⁰⁹²

1922-ben alakult meg a Szovjetunió (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége), melynek egyik tagköztársasága az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság (1937-től: Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság). Az Ukrán SZSZK közigazgatása egy ideig még tovább vitte a cári birodalom időszakának kormányzásait (gubernium), majd az évtized közepétől ezeket felváltották a gazdasági övezetek szerint kialakított körzetek, végül az 1930-as évek elejétől megjelentek a megyék – hivatalosan „oblaszty”, amit tükörfordításban „terület”-ként is szoktunk emlegetni.

Az 1991-ben függetlenné váló Ukrajna nem változtatott az örökölt megyei rendszeren, amit végül az ország 1996-os Alkotmánya is megerősített. A IX. fejezet 133. cikke szerinti közigazgatási egységek: a Krími Autonóm Köztársaság, 24 megye, két különleges jogállású város – Kijev, a főváros, illetve Szevasztopol, a krími (hadi) kikötőváros –, közel félezer járás, ugyanennyi város, illetve majdnem harmincezer kisebb település.

A szovjet időkből örökölt közigazgatási beosztáson a 2015. évi 157-VIII. törvénnyel elindított közigazgatási reform változtatott. A lengyel mintára megvalósított közigazgatási reform eredményeképpen a megyék megmaradtak, a megyék alatti szinten azonban a járások számát drasztikusan csökkentették (országosan 490 járás helyett 136 új járás jött létre) és az elaprózott településeket összevonták ún. kistérségekbe.

Ukrajnában a makrorégiók hivatalosan nincsenek kijelölve, ezzel kapcsolatban többféle modell ismeretes. A történelmi, politikai, kulturális, szociális-gazdasági jellemzőket is leképező makrorégiók tagolása három és tizenegy között változik, melyek közül a „négyes modell” a legelterjedtebb, általában ezt használják a szociológiai és politológiai elemzésekhez is, többek között arra való tekintettel, hogy területe alapvetően egybeesik a parlamenti és elnökválasztások földrajzi-szavazóköri területfelosztásával.

A Nyugati makrorégió hosszú évszázadokon át, egészen 1945-ig a közép-európai fejlődési utat járta, így társadalmi-gazdasági viszonyaiiban számos közép-európai vonás tapasztalható. Utána a szovjethata-

¹⁰⁹² Fedinec Csilla: Regionalizmus Ukrajnában. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság: elemzések a kulturális megosztottságról* (Argumentum Kiadó, Budapest, 2013) 341–355.

Ukrajna területe 603 628 km², Európa területének 5,7%-a. A teljes egészében az európai kontinensen elterülő országok között a legnagyobb kiterjedésű (Franciaország követi 544 000 km²-rel). Kelet–nyugati kiterjedése 1316 km, az észak–déli pedig 893 km. Határainak teljes hossza 6993 km, ebből 5638 km a szárazföldi. Lengyelországgal, Szlovákiával, Magyarországgal, Romániával, Moldovával, Belarusszal és Oroszországgal határos. A kelet-európai síkság délnyugati részét foglalja el. Csupán két hegyvidéki része emelkedik a síkság magassága fölé, a Kárpátok országhatárokra belüli szakasza és a Krími-hegység. A síkságot szántóföldek és kisebb erdősávok borítják. Erdős terület csak északon, a Podóliai-hátságán található. Legnagyobb folyója a Dnyeper. Déli partjait mossa a Fekete-tenger és az Azovi-tenger.

lom kiemelt gondot fordított a térség mezőgazdaságának gyors kollektivizálására. Az ország függetlenné válásakor a szocialista korszak kolhozai és a szovhozai hamar felbomlottak, helyüket többnyire rossz felszereltségű törpegazdaságok vették át.¹⁰⁹³

A Középső makrorégió Ukrajna leghomogénebb, legnagyobb területű régiója, ami az ország harmadát, a lakosság hatodát jelenti. A kijevi agglomeráció és Kijev népessége gyarapodott a legdinamikusabban, ami a bevándorlásnak és nem a természetes szaporulatnak tudható be. A falvak lakossága meglehetősen előregedett. Ez az ország legjelentősebb mezőgazdasági övezete, innen kerül ki a mezőgazdasági termelés döntő hányada. A nagyüzemi mezőgazdaság azonban épp csak túlélte az államfordulatot. A piaci körülmények között teljességgel versenyképtelen ágazatok – mint a cukoripar, a takarmánytermesztés, a húsipar – drasztikusan leépültek, míg a versenyképesek relatíve jobb helyzetbe kerültek – főként az extenzív nagyüzemi gabonatermesztés.¹⁰⁹⁴

A mai Keleti makrorégió a 18. század végéig ritkán lakott frontierterület, sztyeppei periféria volt. A 19. századi iparosítás során jelentek meg az első ipari központok, amelyek a 20. században fejlődtek hatalmas népességcökká a szinte lakatlan sztyeppén. Ez a kettőség – sűrűn lakott nagyvárosok, köztük lakatlan sztyeppék – mindmáig rányomja bélyeget a vidék arculatára, amelynek domináns alakítói az

¹⁰⁹³ Karácsonyi Dávid: *Ukrajna vidékfeldrajza* (Trefort Kiadó, Budapest, 2010) 145.

¹⁰⁹⁴ Uo. 155–156.

ipari centrumok. A Donbászban rendkívül kedvezőek a gazdasági adottságok, jelentőségét elsősorban vasérc- és szénlelőhelyei adják. Maga Doneck városa Ukrajna kiemelt ipari központja, bányász fővárosa, az ország üzleti központja volt az 2014-es konfliktusig. A terület alacsony agrárnépsűrűsége és kiváló talajadottságai rendkívül kedvezőek a mezőgazdaság, különösen a nagyüzemi gabonatermesztés számára. Harkiv térsége a 16. századtól fontos orosz agrárkolonizációs terület volt, ez a térség az orosz Feketeföld-övezetet idézi, annak szerves délnyugati folytatása. Az orosz–ukrán vegyes etnikai terület az államhatár mindkét oldalán jellemző.¹⁰⁹⁵

A Déli makrorégiót a Tenger mellék magasabban urbanizált tereitől és a Krími-hegyvidéktől eltekintve ritkán lakott sztyepei tájak jellemzik. Az átlagos népsűrűség országosan itt a legalacsonyabb. A 18–19. században jelentős kolonizációs folyamat zajlott le. Az első orosz telepekből hatalmas kikötővárosok fejlődtek ki. Az oroszok mellett szerbeket, németeket, svédek is telepítettek ide. A Krím őslakosai a krími tatárok, akiket a második világháború végén kollektív büntetésként kitelepítettek, majd az 1980-as évek végétől telepedhettek vissza, mely folyamat több mint egy évtizedre elhúzódott. A sztyepei térségre jellemző a búza- és a napraforgó-termelés, valamint számos intenzív ágazat is megtelepült. A makrorégió délnyugati csücske, a Budzsaki sztyepe kopár, az elszórt óriásfalvakban a legfőbb megélhetést a juh- és kecsketartás jelenti. Odeszához közel kertgazdálkodás (dohány, paradicsom, dinnye, szőlő) honosodott meg. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar piacképes termékek – bor, pezsgő, konyak – előállítására szakosodott. A kertészet (szőlő, gyümölcs, levendula, rózsa) mellett régóta a turizmus jelenti a legfőbb jövedelemforrást. Különösen az üdülőhelyek mellett jellemző a környező tengerparti falvakba való kiköltözés, újjgazdagok lakta „aranyfalvak”, zárt közösségek jelentek meg.¹⁰⁹⁶

A négy nagy makrorégióból a Középső, valamint a Keleti és Déli érintkezésével nagyjából egy vonalban, az északkelet–délnyugat irányú Uman–Harkiv vonal mentén feltételesen kettéválasztható Ukrajna egy rurális jellegű nyugati és egy urbánus jellegű keleti országrészre. Az első világháború küszöbén Ukrajna mai területén még a lakosság negyötöde falvakban élt. A két világháború között megduplázódott a városban lakók száma, a parasztok milliói menekültek a kollektivizálás

¹⁰⁹⁵ Uo. 157.

¹⁰⁹⁶ Uo. 150–164.

és az éhhalál elől a gyorsan növekvő szovjet iparvárosokba. A második világháború után folytatódott a falusi népesség csökkenése, különösen az 1970-es évektől kezdődően. Mára a falusi népesség 65%-a a nyugati országrészben él, ahol a falvakban élők aránya (44%) meghaladja az országos átlagot. Ha nem vesszük figyelembe Kijev 2,6 milliós lakosságát, akkor a nyugati országrész népességének fele falusi lakos. Megyeszinten a legrurálisabb megyék a Nyugati makrorégióhoz tartozó Kárpátalja és a Központi makrorégióhoz tartozó Vinnica, ahol a falusi népesség aránya 70% körüli, míg például a Keleti makrorégióban, a keleti határszélen található Doneck megyében a 10%-ot sem éri el.¹⁰⁹⁷

3.2. A „két Ukrajna” elmélet

Mindig is az aktuálpolitikai erőviszonyok függvénye volt, hol is van Közép-Európa. A 17–18. században a német-római birodalmi területtel egyezett meg, egészen a kisméretű egység alapján létrejött Németország kialakulásáig változó megközelítésben ugyan, de nem változott a németközpontúság. Ausztria-Magyarország 1867. évi megalakulásával ez a virtuális közép-európai tér immár kiterjedt a Magyar Királyságra és a Balkán-félsziget északnyugati részeire is. Az első világháború időszakában a gazdasági-kulturális érdekekről áttevődött a hangsúly a kulturális érvekre, s Közép-Európa immár az Északi- és a Balti-tengertől az Adriai-tengerig és a Duna-síkság déli pereméig terjedő területet fedte le, megengedve, hogy a magterületekhez a peremen levő országok is csatlakoztak, kelet felé egészen az orosz nyelvterület határáig, azaz az ukrán síkság jelentős részét is beleértve.

A politikai Közép-Európa kelet felé tolódása persze jórészt a Nagy Háború miatt következett be. A háborút lezáró versailles-i rendszer regionális lecsapódásaként került be a közép-európai diskurzus fogalomkészletébe a Köztes-Európa kifejezés, amely az Oroszország és Németország közti kisállami térben a szovjetek nyugat felé, illetve a németek keleti irányú terjeszkedésének ütközőzónáját volt hivatott néven nevezni. A Fehér-tengertől a Boszporuszig nyúló térséget, amelynek lakói sosem gondolták magukról, hogy Kelet-Európához tartoznak, s azzal nem akartak közösséget vállalni, a versailles-i rend szintén felborította, teret adva a pángermán revizionizmusnak, majd a nemzetiszocialista élettér-elméleteknek, a keleti gyarmatosítás terveinek.

¹⁰⁹⁷ Uo. 76–80.

A második világháború után Közép-Európa hosszú időre értelmét veszítette, a vasfüggönytől keletre Kelet-Európa, nyugatra pedig Nyugat-Európa volt. Az 1970-es évektől Közép-Európa ismét előkerült mint történelmi, kultúrföldrajzi és társadalomföldrajzi egység, „szimbolikus valóság”, amely lázadó és nem akar azonosulni Kelet-Európával.¹⁰⁹⁸

Ahogy Georgii Kasianov megjegyzi, ma „posztszovjet térségnek” tekintjük azokat az országokat, amelyek a Szovjetunió felbomlása után keletkeztek, kivéve a balti államokat, amelyek 2004-ben az Európai Unióhoz való csatlakozással sikeresen „visszatértek” Európába. A politikai földrajz logikája alapján a terület új egységekre bomlik: az „új Kelet-Európára”, ahová a Keleti Partnerség országai (Azerbajdzsán, Örményország, Belarusz, Grúzia/Georgia, Moldova, Ukrajna) tartoznak, a közép-ázsiai régióra (Kazahsztán, Tadzsiszisztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Türkmenisztán) és Oroszországra, amelyik hagyományosan „Kelet és Nyugat között” helyezkedik el és különleges szerepre tör nemcsak a térségben, hanem a világban.¹⁰⁹⁹

A kialakult új határokon belül néha megmaradnak és megjelennek az elmúlt történelmi határok nyomai. Ez annak a ténynek köszönhető, hogy a kollektív emlékezet és a társadalom ismeretanyaga gyakran megőrzi bizonyos, az előző korszakból hagyományosan fennmaradt jelenségeket, még az új politikai határok által megtört térben is.¹¹⁰⁰

Amióta Samuel P. Huntington megalkotta elméletét a hasadó államról,¹¹⁰¹ és megállapította, hogy Ukrajna szempontjából többszörös a törésvonal, a „két Ukrajna” elmélet lázban tartja az elemzőket: vajon ez a megosztottság megragadható-e, s ha igen, milyen vonatkozásokban. Különösen jól szemléltetve látják ezt a helyzetet a mindenkori államfő-, valamint parlamenti választások eredményei tekintetében. Még akkor is, ha az eredmények térképre vetítése valóban kiad egy világos kettéosztottságot, azonban a két térfél elköteleződésének logikája már korántsem ennyire következetes, leginkább történelmi szocializációs

¹⁰⁹⁸ Mező Ferenc: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*, 2001/3–4. 81–103.

¹⁰⁹⁹ Georgii Kasianov: A sztereotípiákról: „Nyugat-Európa”, „Kelet-Európa”, „posztszovjet térség”. In: Fedinec szerk. (2019) i. m. 35.

¹¹⁰⁰ Vö. Demeter Gábor – Karácsonyi Dávid – Bottlik Zsolt: *Fantomhatárok nyomában a posztszovjet térségben: a regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal (1897–2010)* (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019).

¹¹⁰¹ Vö. Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2019).

Az ukrán címer a Kijevi Ruszt kereszténnyé tevő I. (Szent) Vlagyimir (978–1015) nagyfejedelem háromágú szigonyát ábrázolja. A kék-sárga sávós zászló is a Kijevi Rusz időszakára emlékeztet – ezek a Rurik-dinasztia színei. A himnusz szerzője Pavlo Csubinszkij (1839–1884) etnográfus, folklorista, költő. A „Még nem halt meg Ukrajna...” kezdetű vers 1862-ban íródott, és először az Osztrák Császársághoz tartozó Lembergben nyomtatták ki. Szövegére nagy hatással volt a „Nincs még veszve Lengyelország...” kezdetű lengyel himnusz (Józef Wybicki 1797-ben írt szövege az úgynevezett Dąbrowski-mazurka dallamára). A Csubinszkij-vershez egy görög katolikus pap, Mihajlo Verbickij (1805–1870) írt zenét, mellyel együtt már az 1860-as években népszerűvé vált, először a nyugat-ukrajnai (osztrák), majd a kelet-ukrajnai (orosz) területeken is, éppen azért, mert a kozák történelmi örökségre hivatkozott, egyesülésre és harcra szólított fel Ukrajna szabadságáért. A függetlenség óta Ukrajna állami himnusza.

(regionális) gyökerei vannak, mindenekelőtt a történelmi Jobb parti és Bal parti Ukrajna emlékezete él. Leonyid Kucsma például az államfőválasztáson először a „keleti” országrész (1994), majd másodsor a „nyugati” országrész (1999) támogatásával tudott győzni.

A 2004. évi narancsos forradalom eseményei az értelmiséget teljesen váratlanul érték, és igen mélyreható következményekkel jártak az ukrán társadalom számára. A kampány nagy újítása volt, hogy a gazdasági-szociális kérdések helyett a regionális különbségek hangsúlyozására helyezte a hangsúlyt. Az egyik váratlan következmény volt a tudomány világából kilépett és széles körben elterjedt diskurzus arról, hogy az országon belül mély regionális választóvonalak húzódnak, amit a „két Ukrajna” képlettel fejeztek ki. Ez a képlet olyan univerzális magyarázatnak bizonyult, amely gyakorlatilag abszolút módon leuralta a közbeszédet.

A nyugati világban „a mélyen kettéosztott ország” képzetét nem a politikai szembenállás kategóriáival írták le, hanem „geopolitikai háborúnak” tüntették fel az „Európa-párti” Nyugat-Ukrajna és az „oroszpárti, piacellenes” Kelet-Ukrajna között. Ezt a „oroszpártiságot” és „piacellenességet” Huntington terminológiája szerint nyilvánították kelet-ukrajnai normának és civilizációs sajátosságnak. A kanadai politológus Denis Soltys ugyanakkor úgy vélte, hogy amikor Huntington a Dnyeper vonalára helyezi a civilizáció határát, újratermeli a nemzetközi kapcsolatok értelmezését a „befolyási övezetek” kategóriái

szerint, és abból a kétséges elképzelésből indul ki, hogy a Nyugat saját belátása szerint állapíthatja meg „saját” civilizációja határait. Az ukrán kommentárokból ennek épp az ellenkezője volt megfigyelhető, igen gyakran teljes mértékben ignorálták a regionalizmus problémáját, amit a nyilvánosságban nem beszéltek ki az addig eltelt időszakban, az egyik vagy másik jelölt melletti voksolást a választások alkalmával a lakosság „zombiként” való működésében írták le. Mindkét esetben leegyszerűsítő magyarázatról van szó, aminek az lett az ára, hogy a választott elvnek nem alárendelődő adatokkal egyáltalán nem foglalkoztak.¹¹⁰²

A „két Ukrajna” mítosza (azaz a nemzeti szempontból öntudatos Ukrajnái és a „másik” Ukrajnái, melyek közül az előbbi a kívánatos norma) elsősorban a publicista, politikai elemző Mikola Rjabcsuk publikációiban jelent meg. A politológus Volodimir Kulik hívta fel rá a figyelmet, hogy ez a megközelítés ignorálja az egyes csoportokon belüli eltéréseket és az ukrán társadalom egyéb törésvonalait. Vitába szállt az elképzeléssel az író Tatyjana Zsurzszenko is, aki szerint elfogadhatatlan, hogy etnolingvisztikai kritériumok alapján képezzenek erkölcsi választóvonalat, amelynek eredményeképpen a polgári társadalmat és a demokráciát az ukrán ajkúsággal, a korrupciót, az árnyékgazdaságot és a rossz zenét pedig az orosz ajkúsággal azonosítsák.¹¹⁰³ A történész Jaroszlav Hricak pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy nem korrekt következtetéseket levonni a törésvonalak mélységéről mindösszesen csak két véglet, (a nyugat-ukrajnai) Lviv/Lemberg és (a kelet-ukrajnai) Doneck alapján.¹¹⁰⁴

A nemzet eszméje megjelent a történelmi múlt, a hősök és antihősök átértékelésében és a napi politikai gyakorlatban is. Miután az ukrán csak 1989-ben válhatott államnyelvvé Ukrajnában, ezért a politikai és társadalmi elit egy része nem a kisebbségi nyelvek védelmét, hanem az ukrán mint államnyelv funkcióinak kiterjesztését, presztízsének megerősítését tekinti elsőrendű feladatnak. Az Alkotmány (1996) is azt mondja ki, hogy „Ukrajnában az államnyelv az ukrán”, amelynek értelmezésével kapcsolatban alkotmánybíróági határozat is született. Az Alkotmánybíróóság következtetése szerint az ukrán nyelv államnyelvi státusza azt jelenti, hogy ez az egyetlen hivatalosan használható nyelv,

¹¹⁰² Andrej Portnov: Történelemírás ukrán módra Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez. In: Fedinec – Szereda szerk. (2009) i. m. 38–39.

¹¹⁰³ Uo. 40–41.

¹¹⁰⁴ Uo. 41–42.

ez megfelel a preambulumban foglaltaknak az ukrán nemzet államalkotó szerepéről, amely nép történelmileg ennek az országnak a területén él, lakossága abszolút többségét alkotja és az ország névadója. Az Alkotmánybíróság az államnyelvet az alkotmányos rend alkotóelemének, az állami szimbólumok egyikének titulálta: „Az ukrán nyelv államnyelvi státusa az állam alkotmányos rendjének az állam területével, fővárosával, állami szimbólumaival azonos szintű összetevője.” Ezek a szimbólumok a címer, a zászló és a himnusz.¹¹⁰⁵

4. NEMZETÁLLAMI VÁLTOZATOK

4.1. A Kravcsuk-időszak

1991. december 1-jén, az ország függetlenségéről való népszavazás napján került sor az első elnökválasztásra is. Ukrajna első államfőjévé Leonyid Kravcsukot választották meg, aki a parlament elnökeként 1990. július 23. és 1991. december 5. között Szovjet-Ukrajna utolsó vezetője volt.

A belpolitikában véres konfliktusok nélkül zajlott le az átmenet az adminisztratív tervezdőlakodásból a nyílt demokratikus társadalomba, elkerülve a politikai erők súlyos összeütközését és a véres társadalmi konfliktusokat. A választott fejlődési stratégia biztosította a „rossz békét”, ami mégiscsak jobb volt, mint a „jó háború”.¹¹⁰⁶ A gazdaság bekövetkező összeomlása másfajta deformációkat idézett elő.

1991 már nemcsak a szovjet viszonyok közt is feltűnő áruhiánnyal, hanem nyolcszoros árnövekedéssel sújtotta a lakosságot, miközben az emberek pénzügyi lehetőségei nominálisan nem változtak. A birodalom felbomlása rohamos tempóban súlyosbította a fennálló helyzetet. 1992-ben már több mint 2 ezer %-os volt az infláció, majd miután novemberben Ukrajna szakított a rubelzónával, 1993 folyamán a 10 ezer %-ot is meghaladta. Az árak gyorsabban nőttek, mint a bérek, egyre kevesebb embernek volt munkalehetősége, a foglalkoztatottak egy része is egyre hosszabb időn keresztül nem kapta meg járandóságát, illetve a foglalkoztatottak egyre nagyobb hányada is fizetés nélküli szabadságon várta a jobb időket. A boltok kiürültek, az áramot, fű-

¹¹⁰⁵ Fedinec Csilla – Csernicskó István: Nyelvi jogok Ukrajnában: parlamenti és alkotmánybírósági jogforrások, 1997–2019. *Parlamenti Szemle*, 2020/2. 86–87, 100.

¹¹⁰⁶ Portnov (2009) i. m. 58–59.

tést egyre többször és egyre hosszabb időre lekapcsolták takarékosági megfontolásból, a szociális ellátórendszer alig működött.¹¹⁰⁷ Az inflációt a nemzeti valuta, a hrivnya bevezetése csökkentette le 1996-ban. Ukrajna 1992. november 7-től mondott le a szovjet rubel használatáról, és akkor a kupon-karbovanec elnevezésű ideiglenes fizetőeszközt vezettet be.¹¹⁰⁸

A pénztelenség időszakának velejárója volt a barterkereskedelem, amelynek keretében árut árura cseréltek, továbbá a vaucseres privatizáció. A vaucsernek (vagyonjegy) nevezett dokumentummal az állampolgárok tulajdonjogot szereztek a privatizált állami vállalatokban, ami igazából valamiféle kompenzáció volt a bennragadt szovjet időkbeli megtakarításokért. A tömeg számára azonban ez olyan töredékhányadot jelentett, amivel igazából nem tudott mit kezdeni, ezért a vaucsereket olcsón eladták magánberuházási alapoknak, vagy értéktelen papírként elszórták. Az érte kapott kevés pénz elinflálódott. 1997-ben vezették be, hogy külföldieket egy ideig szintén vaucsernek nevezett biztosítási kártya megvásárlása után engedtek csak be az országba – azonban ennek sem volt igazi fedezete, valós biztosítás nem állt mögötte a lehetőségek hiányában.

A kis- és közepes vállalatok magánosítása 1999-re befejeződött, de a nagyvállalatok többségi tulajdonosa továbbra is az állam maradt. A privatizációból kimaradt a stratégiai fontosságú energiaszektor, a hadiipari komplexum. A privatizáció sok tekintetben átláthatatlan és korrupt módon folyt. Az egykori vállalatvezetők közül regionális érdekcsoportokat irányító oligarchák lettek, akik egyre nagyobb befolyásra tettek szert nemcsak a gazdaságban, hanem a politikában is.¹¹⁰⁹

Az üzleti világ és az állam szoros összefonódását és az ezzel szorosán együtt járó korrupciót nevezik klánkapitalizmusnak, vagy ahogy Ukrajnával kapcsolatban leginkább emlegetik – oligarchizmusnak. A tekintélyes brit gazdasági hetilap, a *The Economist* 2014-ben vezette be a klánkapitalizmus indexet, amely alapján akkor a világban Hong-

¹¹⁰⁷ Екельчик (2010) i. m. 286–288.

¹¹⁰⁸ Cserniczkó István: *Fények és árnyak Kárpátalja nyelvi tájképéből* (Autdor-Shark, Ungvár, 2019) 27.

¹¹⁰⁹ Probáld Ferenc – Szabó Pál – Bernek Ágnes – Hajdú-Moharos József – Karácsonyi Dávid – Szegedi Nándor – Varga Gábor: *Európa regionális földrajza 2. Társadalomföldrajz* (ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014) 352–353.

„[...] a nagy kormányosok elbaszták a legfontosabbat, legalábbis szerintem, az átkosban ugyanis közel s távol két dolog volt, amire büszke lehetett az ember: a focibajnokság és az atomfegyverek, azokra, akik ezektől a látványosságoktól megfosztották a népet, nemigen vár nyugodt, gondtalan öregség, semmi sem hat olyan rombolóan a karmára, mint az elbaszott nemzetpolitika, annyi szent.”

Szerhij Zsadan: Depeche Mode (regény) (ford. Körner Gábor) (Európa, Budapest, 2010) 11.

kongot, Oroszországot, Malajziát, Ukrajnát és Szingapúrt sorolta az első öt helyre.¹¹¹⁰

Kravcsuk az országon belül a legfontosabb teendőnek az ukránosítást tartotta, ami végülis kimerült abban, hogy az ukrán nyelvet hivatalossá tette. Külpolitikájában a két legfontosabb eredmény az alapszerződések megkötésének elindítása és az atomfegyverekről való lemondás volt. Ukrajna alapszerződést írt alá Magyarországgal (1991), Szlovákiával (1993), majd a Kravcsuk utáni időszakban Romániával és Oroszországgal (mindkettő 1997), melyek mindegyike tartalmazott kisebbségvédelmi klauzulát. A leglátványosabb eredményt az atomfegyverekről való lemondással érte el. 1992-ben ratifikálta az atomfegyverek korlátozásáról szóló Start-1 Egyezményt és a Lisszaboni Jegyzőkönyvet, 1994 elején pedig Oroszországgal és az USA-val háromoldalú egyezményt írtak alá az Ukrajna területén található atomfegyverek leszereléséről. A leszerelésért cserébe a biztonsági garanciákat nyújtó budapesti memorandumot már a következő elnök írta alá 1994 végén. 1996-ra Ukrajna a világ első országa lett, amely kilépett az atomhatalmak sorából.¹¹¹¹

4.2. A Kucsma-időszak

Az 1994-es elnökválasztási kampányban Leonyid Kravcsuk a nemzetépítő attitűdjére és az atomfegyverek leszerelésében elért eredményeire apellált. Kihívója, a Vállalkozók Országos Szövetségének elnöke,

¹¹¹⁰Our crony-capitalism index. Planet Plutocrat. *The Economist*, 15.03.2014. <https://econ.st/347Wrze> (2021-07-20).

¹¹¹¹Екельчик (2010) i. m. 286–288.

Leonyid Kucsma azonban nagyobb sikerrel tudott hivatkozni a gazdasági nehézségekre, az erőszakos ukránosításra, az Oroszországgal való kapcsolatok újjáépítésére, és a szavazóközönség egy jelentős része szívesen hallotta meg azt az ígéretet is, hogy az orosz nyelvet második államnyelvvé teszi. Sikere nem volt kétséges abban az országban, amely végtelen szegénységben tengődött, és bár a lakosságnak kevesebb mint ötöde vallotta magát orosz nemzetiségűnek, ennél többen tartották anyanyelvüknek, a valóságban pedig több mint 50%-uk oroszul beszélt.

1999-ben Kucsma legerősebbnek tartott kihívója nem léphetett porondra, mivel Vjacseszlav Csornovil, a jobboldal rendszerváltó, karizmatikus vezetője közúti balesetben meghalt. Kucsma orosz választási szakértőkkel erősítette meg csapatát, s ugyanazzal a technikával nyert, mint 1996-ban Oroszországban az akkor már meglehetősen népszerűtlen Borisz Jelcin, amikor legyőzte a kommunista Gennagyij Zjuganovot. A második fordulóba Kucsma is kommunista kihívójával, Petro Szimonenkóval jutott tovább. S bár az előző évben megtartott parlamenti választásokon ismét a kommunista párt végzett az első helyen, Kucsma „sikeresen” megakadályozta a „vörös” fordulatot, a többség a „kisebbit rosszra” szavazott.¹¹¹²

Noha Kucsma megígérte az orosz kapcsolatok erősítését, a valóságban erős kapcsolatokat épített a Nyugattal, sokkal sikeresebben, mint a sokkal inkább nemzeti érzelműnek, nyugatiasabbnak mutakozó Kravcsuk. Kucsma volt az, aki hivatalosan bejelentette az Európai Unióhoz való csatlakozás szándékát és Ukrajna NATO-orientációs törekvéseit. 1996-ban az ország az Európa Tanács tagjává vált. Ukrajna az első olyan FÁK-ország volt, amelyik a NATO-val együttműködési megállapodást írt alá, csatlakozott a Partnerség a Békéért programhoz, aláírta a Megkülönböztetett Partnerségi Chartát, részt vesz NATO katonai missziókban, többek között Irakban is.

2000-ben egy Georgij Gongadze nevű újságíró megalapította az „Ukrajinszka Pravda” (Ukrán igazság) című lapot, amely webes elérhetőségének köszönhetően és az igen szerény ukrainai internetezők száma ellenére nagy szenzációt keltett.¹¹¹³ A szerkesztőségbe több fenyegető levél érkezett azzal a figyelmeztetéssel, hogy hagyják abba az oknyomozó tényfeltárást, mert ezzel „nagy embereknek” ártanak. 2000. szeptember 16-án az újságírónak nyoma veszett, az ügyben nyo-

¹¹¹² Uo. 295–301.

¹¹¹³ *Українська правда*, <http://www.pravda.com.ua/> (2021-07-20).

„Ukrajnának két tengere is van, a Fekete- és az Azovi-tenger, de ezek mellett hegyek, folyók, tavak, barlangok, nemzeti parkok és Európa egyetlen sivataga, az Oleshkiv sivatag is várja a természet szerelmeit. Utazásra májustól szeptemberig a legalkalmasabb az idő, bár hozzá kell tenni, hogy 22 fok fölé egyik tenger vizének hőmérséklete sem megy. Trekking útvonalak is csalogatnak, Bukovel, Slavsko és Dragobrat pedig a téli sportok központjai. A kínálatot olyan különleges elemek színesítik, mint a pelikánnézés a Duna-deltában és a speleo (föld alatti) turizmus. Az Azovi-tengeren és a Dnyeperen szörfözni és kiteszörfözni is lehet. Ukrajnában több UNESCO világörökségi helyszín található, például a kijevei Szent Szófia székesegyház, a Pecszerszka Lavra barlangkolostor, Lviv történelmi központja, a Struve földmérő vonal, a Kárpátok ősbükkösei, a fatemplomok és Herszon ókori város romjai. [...] Ukrajna nagyobb városaiban pezseg az élet. 2019-ben egyedül Kijevben 4500 nyilvános eseményt tartottak, közöttük street food fesztiválokat, koncerteket és kiállításokat. Az évente megrendezett Atlas zenei és művészeti fesztivál 2019-ben 540 ezer embert vonzott, a Lvivi Leopoldus Jazz Fesztivál pedig két éve 300 világhírű előadó és 100 ezer látogató vett részt. Ukrajna egyik szomorú, de életre szóló élményt kínáló attrakciója Csernobil. A látogatók többféle túra közül választhatnak, biztonságukat radioaktivitást mérő kézi eszközökkel garantálják.”

Vámos Éva: *Bemutatkozott Ukrajna „új arca” – fatemplomoktól Csernobilig.*
<https://bit.ly/3f70SAK> (2021-07-20).

mozást indítottak. Novemberben megtalálták a holttestét, majd Olekszandr Moroz, az Ukrajnai Szocialista Párt elnöke az ukrán parlamentben bemutatott egy hangkazettát, ami állítása szerint Kucsma elnök dolgozószobájában készült. A felvételen az államfő, a belügyminiszter, a főügyész, a nemzetbiztonsági szolgálat vezetője és az elnöki adminisztráció vezetője a kényelmetlenné vált újságíróról és a probléma elhárításáról beszéltek. Az nyilvánvalóan kiderült, hogy a kazettán valóban Kucsma hallható, azonban soha nem került bizonyításra, hogy a felvétel eredeti lenne. A sajtószabadság kérdése, a Gongadze-ügy országos, sőt nemzetközi botrányra dagadt, miközben Kucsma azt állította, hogy szándékos provokációról van szó. Gongadze neve politikai lózunggá vált, bűnösöket is találtak az ügyben, azonban a felelősségre vonás nem érte el Kucsmat.

A Kucsma-időszakhoz kötődik a gazdasági zuhanás megállítása és az új Alkotmány cseppet sem egyszerű körülmények között való elfogadása 1996-ban.¹¹¹⁴ Kucsma a szimbolikus politizálás terepén arra törekedett, hogy az ukrán társadalom homogén szereplőként tűnjön fel a múltra, a jelenre és a jövőre nézve is. Hangsúlyozta a nemzeti identitás forrásaihoz való visszatérést, a nemzeti hagyományok újjáélesztését, de eközben megkísérelte a szovjet múlt ideológiamentessé tételével annak az új hivatalos modellbe való beillesztését, került a nemzeti múlt nyugat-ukrajnai – szovjetellenes – változatának nyilvános kritikáját, mint ahogy a holokausztról sem beszélt.¹¹¹⁵

4.3. Első Majdan. A Juscsenko-időszak

Ukrajna fennállásának első tíz éve nem volt sikertörténet sem gazdasági, sem politikai értelemben. 2002-öt már egyenesen a politikai válság éveként értékelték a szakemberek, illetve a pénzmosás elleni harc módszereinek kidolgozásával foglalkozó nemzetközi csoport, és az USA pénzügyminisztériuma is fokozott veszélyre hivatkozva mindenkit óvatosságra intett az ukrainai tranzakciókkal kapcsolatban. Miközben az Európai Unió minden addiginál nagyobb léptékű nyitásra készült, Ukrajna mindjobban elszigetelődött a nyugati világtól, az egyre növekvő orosz politikai befolyást erősítette a gazdasági összefonódás is. Gyakorlatilag nem volt alternatívája az orosz energiahordozók importjának, az ukrán privatizációban egyre erőteljesebb lett az orosz tőke részvétele. Leonyid Kucsma elnök környezetében többségben voltak a személyes oroszországi érdekeltségekkel rendelkező politikusok és üzletemberek, de sem ő, sem egyetlen más erő nem rendelkezett olyan befolyással a társadalomra, amely biztos győzelmet garantálhatott volna. Így a küszöbönálló, 2004-ben esedékes elnökválasztásoknak nagy volt a tétje. 1994-ben Kucsma a kommunisták támogatásával nyert a nemzetinek nevezhető Leonyid Kravcsukkal szemben, öt évvel később viszont kommunista ellenfelet győzött le a jobboldal támogatásával. Az elnök, akinek népszerűségét a 2000–2001-es lehallgatási botrány különösen erősen megtépázta – hatalmon maradását az amúgy is

¹¹¹⁴Ld. Fedinec–Halász–Tóth (2016) i. m. 57–72.

¹¹¹⁵Szereda Viktória: Történelmi emlékezet Ukrajna és Oroszország elnökeinek hivatalos beszédeiben. *Regio*, 2007/3. 47–68.

szétforgácsolt politikai erők széthúzása tette lehetővé –, az utód megtalálásának kérdését helyezte előtérbe.¹¹¹⁶

A 2004. novemberi elnökválasztás alkalmával az előrejelzések a korábbi miniszterelnök, Viktor Jusczenko biztos győzelmét jósolták, mégis a regnáló miniszterelnök, és egyben a kijelölt utód, Viktor Janukovics kapott papíron több szavazatot. November 22-én Vlagyimir Putyin orosz elnök gratulált Janukovicsnak a győzelméhez. Az alulmaradt Jusczenko az eredmény miatt tiltakozásra szólította fel híveit. Az emberek kivonultak Kijev főterére és Jusczenko pártjának, a Mi Ukrajnánk színében, narancsszínű zászlók alatt követelték a választások megismétlését. Jusczenkót támogatta a Julia Timosenko vezette tömörülés és a szocialisták is. Aleksander Kwaśniewski lengyel és Valdas Adamkus litván köztársasági elnökök közvetítettek a szembenálló felek között. A nyugati világ egyértelműen Jusczenko pártján volt, határozott véleményt nyilvánított az ügygel kapcsolatban. December 3-án a Legfelsőbb Bíróság kimondta az elnökválasztás érvénytelenségét. A narancsos forradalom vagy az első Majdan közepette a szembenálló felek politikai kompromisszumot kötöttek, melyet a parlament 2004. december 8-án szavazott meg. A kompromisszum lényege az volt, hogy a parlament „csomagban”, egyetlen szavazással döntött az államelnöki hatalom megkurtításáról és az államfőválasztás második fordulójának megismétléséről. A december 26-ra kiírt megismételt választásokat Jusczenko nyerte meg. Azonban a „narancsos erők” közti egyetértés időlegesnek és ingatagnak bizonyult, végül teljes szakításhoz vezetett.¹¹¹⁷

Már a kampányt megelőzően az elemzők figyelmeztettek a hatalmas eszközökkel való visszaélés veszélyére, a történések azonban a leginkább borúlátó sejtéseken is messze túltettek. A kampány része volt az ellenfelek lejáratása, egymás ellen való kijátszása, a teljes média kiszajátítása. Ennek az időszaknak a terméke az ország szélsőséges polarizálása, ideológiai kettészakítása keleti és nyugati Ukrajnára. A 2000–2002-es nyílt belpolitikai válság után a társadalom mozgósíthatóvá vált arra, hogy ne csak fizetett tüntető vagy lelkes amatőr tiltakozó legyen, hanem meggyőződésből vessen véget ennek a hatalomkiszajátítási ki-

¹¹¹⁶ Fedinec Csilla: Parlamentarizmus Ukrajnában és a kárpátaljai magyarok. In: Fedinec – Szereda szerk. (2009) i. m. 127.

¹¹¹⁷ Fedinec Csilla: Ukrajnai államfőválasztás 2010: merre visz az út? *Egyenlítő*, 2010/3. 27–31.

sérletnek. Ez volt az ellenzék pártszíne alapján narancsosnak nevezett forradalom.¹¹¹⁸

Viktor Juscsenko már az elnökválasztási kampánya során nemzeti, sőt nacionalista beállítottságú politikusként pozicionálta magát, elnökként pedig arra törekedett, hogy új politikai nemzetet hozzon létre. Elképzelése a multikulturalizmus és a kölcsönös tolerancia elveire épülő befogadó politikai nemzet megteremtése volt. Tudatosan használta a történelmi múltat a jelenkori ukrainai helyzet és Ukrajnának a globális térben elfoglalt helye megalapozására, eközben elődjével szemben nagy távolságot tartott a történelmi múlt szovjet modelljétől, és nagymértékben érdekelt volt abban, hogy új politikai nemzetet hozzon létre.¹¹¹⁹

Juscsenko azonban a parlamenttel és a kormánnyal nem tudott együttműködni, s ez nem kis mértékben volt köszönhető „narancsos” partnere, az időszakban kétszeres miniszterelnök Julia Timosenko és pártja szembenállásának. Ebben a korszakban tört ki a gázválság is, amikor Oroszország felfüggesztette az Ukrajnán keresztüli gázszállítást Európába. Timosenko határozott családbarát lépéseket tett a gyerekszületések számának növelése érdekében. Az időszakban születtek az oktatásügyben az első olyan intézkedések, amelyek hátrányosan érintették a kisebbségeket, például azáltal, hogy államnyelvből emelt szintű érettségi nélkül azóta sem lehet a felsőoktatásba jelentkezni. Ismét elővették a bennragadt szovjet megtakarítások ügyét is, a kifizetett szerény kompenzációt Julia Timosenko miniszterelnökről „Julia pénzének”, majd később Viktor Janukovics államfőről „Vitya pénzének” nevezték a nép körében.¹¹²⁰

Zbigniew Brzeziński 2004-ben a narancsos forradalomról azt nyilatkozta a BBC-nek, hogy Ukrajnában annak vagyunk a tanúi, hogy drámai házasságra lép az ukrán nacionalizmus és az ukrán demokrácia. Juscsenko elnöknek arra kellene törekednie, hogy megszólítsa az orosz nyelvű lakosságot is. Brzeziński 2009 októberében a *Voice of America* számára adott interjújában a közelgő elnökválasztással kapcsolatban leszögezte: mind a belföld, mind a külföld számára fontos a demokratikus berendezkedés konszolidálása Ukrajnában olyan értelemben, hogy Ukrajnát vonzóvá tegye Európa többi része számára. A kulturális örökség tekintetében Ukrajna Európa része. Be kell bizonyítani, hogy

¹¹¹⁸ Fedinec Csilla: Hatalmi játszmák Ukrajnában: Másfél évtized mérlege. *Kommentár*, 2007/3. 94–95.

¹¹¹⁹ Szereda (2007) i. m. 47–68

¹¹²⁰ Fedinec–Halász–Tóth (2016) i. m. 12.

„Ukrajna az 1970-es évektől vált a Szovjetunió belül az európai irányú export monopolisztikus tranzitőrévé. Bár sok ipari és földrajzi tényező magyarázta az infrastruktúra kiépítésének ilyen irányát, az nem volt minden szempontból logikus: a belarusz vagy a balti útvonal például rövidebb összeköttetést biztosít Nyugat-Szibéria és Ausztria, illetve Németország között. Perdöntő volt, hogy az 1960-as évek végén aláírt szovjet exportszerződésekben rövid határidők szerepeltek a szállítás megkezdésére, így kezdetben a csehszlovák és ukrán termelés fedezte azokat, így viszont feljűk is épült ki a vezetékhálózat. Ilyen módon azonban Ukrajna és Oroszország egymásra szorult. Előbbinek volt csak csöve, utóbbinak pedig gáza, és mindkettőn érdekelték voltak az európai gázexportban. A közgazdaságban »bilaterális monopóliumnak« nevezik ezeket a helyzeteket. [...] A posztszovjet gázágazatoknak a szakirodalom által említett egyik legfontosabb vonása azok járadékos jellege. [...] A 2009-es konfliktus és az azt követő szerződések lényegében véget vetettek az ukrán járadékos rendszernek.”

Deák András: Egy harmincéves alkalmazkodás története – az ukrán gázipar a függetlenség óta. In: „Kijevi csirke” (Budapest, 2019) 122–123, 127, 131.

ez így van politikai és társadalmi-gazdasági értelemben is. A felelősség elsősorban az ukrán értelmiségi elitre hárul. A politológus Lviv/Lemberg díszpolgárává választásakor hangsúlyozta, hogy szükség van a független ukrán államra, mert ez jelzi a birodalmi gondolkodás végét. Ukrajnára szükség van a történelmi transzkontinentális Európához.¹¹²¹

4.4. A Janukovics-időszak

A 2010-es államfőválasztás nyitánya 2009 őszén a H1N1 vírus megjelenése volt. A vírus felütötte a fejét Ukrajnában is, emiatt több hétre bezárták az oktatási intézményeket, megtiltották a tömegrendezvényeket az egészségügyi helyzettel kapcsolatos karanténra hivatkozva. Van, aki ezt úgy értékelte, hogy veszélyes járvány van, cselekedni kell, de van, aki szerint megkezdődött a kampány, s így akarja a hatalom elejét venni a választási nagygyűléseknek. Még 2010 januárjának legelején

¹¹²¹ Fedinec (2010) i. m. 27–31.

sem mindenki volt teljesen biztos abban, hogy a választásokat nem fogják elhalasztani.

A főszereplők ugyanazok, mint 2004-ben: Viktor Janukovics és az immár megosztott „narancsos erők”: a regnáló államfő, Viktor Juscenko és a regnáló miniszterelnök, Julia Timosenko. Az utóbbiak azonban már rég nem beszélnek egy politikai nyelvet, nyilvánvalóan ellenlábasi egymásnak. A január 17-i első fordulóban Juscenko a 18 jelölt között az 5. lett, a két továbbjutó Viktor Janukovics és Julia Timosenko lett. A február 7-i második fordulót az előbbi nyerte meg. Timosenko tett olyan kijelentéseket, hogy nem ismeri el a választások végeredményét, az embereket az utcára fogja szólítani, mert csalás történt. A narancsos forradalom flingje azonban másban nem vetődött fel, amiben közrejátszott, hogy ezúttal a külföld is egészen másképp reagált.

Az országban számos külföldi megfigyelő volt jelen, akik szerint az ukrainai elnökválasztás megfelelt az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ), valamint az Európa Tanács normáinak. Ezt hangsúlyozta többek között Joao Soares, az EBESZ Parlamenti Közgyűlésének elnöke a megfigyelő küldöttségek vezetőinek kijeji sajtóértekezletén. Eörsi Máttyás, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése küldöttségének vezetője értékelése szerint pedig „a választások érdekesek voltak a szavazók számára, és unalmasak a megfigyelők számára”. Február 11-én már a washingtoni Fehér Ház is azt közölte, hogy Barack Obama amerikai elnök gratulált Viktor Janukovicsnak az ukrainai elnökválasztáson elért sikeréhez, és megelégedését fejezte ki a választás lebonyolításával kapcsolatban. Az addig narancsos ország kékre változott.¹¹²²

A Janukovics-időszak számos sajátsága közül kiemelendő, hogy az Alkotmánybírósággal vonatta vissza a 2014-es alkotmánymódosítást az elnöki hatalom korlátozásáról, így ismét teljhatalom összpontosult az államfő kezében,¹¹²³ s nem kevésbé botrányos körülmények között, de megszületett az új nyelvtörvény (2012), amely regionális jogokat biztosított a kisebbségi nyelveknek, s ezzel az ellenzék szemében megteremtette a casus bellit, amit hatásában semmi nem tudott felülmúlni, legfeljebb felerősíteni.¹¹²⁴ A következő korszak arról fog szólni, hogy

¹¹²² Fedinec (2010) i. m. 27–31.

¹¹²³ Fedinec–Halász–Tóth (2016) i. m. 70.

¹¹²⁴ Fedinec–Csernicskó (2020) i. m. 130–134; Csernicskó István: *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában* (Auldor-Shark, Ungvár, 2016).

Az elnöki esküt az ukrán államfő a parlament épületében, az Alkotmánybíróság elnöke előtt teszi le. Eközben a kezét a Pereszopnicai Evangéliumra teszi – ez egy 16. századi kéziratos könyv, az egyik legjelentősebb keleti szláv nyelvemlék, a négy evangélium fordítása, amelyet ukrán nemzeti jelképnek tekintenek, és „használaton kívül” a Vernadszkij Könyvtárban (a mi Országos Széchényi Könyvtárunkhoz hasonló nemzeti intézményben) őriznek. Azért alakult így a szertartásnak ez a része, mert 1991-ben, az első elnök beiktatásakor, még nem volt az országnak új Alkotmánya, s ezt a hagyományt megtartották 1996 után is, miután az megszületett.

a nemzet legfontosabb kohéziós ereje – a nyelv, mégpedig az egyetlen államnyelv.

Az ukrajnai politikai diskurzust elemezve Irina Macisina megállapította, hogy a Kravcsuk-korszak „a romantikus demokrácia” kora, a Kucsma-korszak „a klánok demokráciája”, a Jucsenko-korszak „a demokrácia imitálása”, a Janukovics-korszak pedig „a cinikus demokrácia” kora volt.¹¹²⁵

4.5. Második Majdan. A Porosenko-időszak

Miután 2013 őszén kiderült, hogy Ukrajna nem fogja aláírni a Társulási Megállapodást és a Szabadkereskedelmi Egyezményt az Európai Unióval, Kijevben tiltakozások kezdődtek. Az elsősorban egyetemi ifjúság alkotta tüntetőket a rendőrség indokolatlanul erőszakos beavatkozással verte szét, aminek nyomán az addigi békés tüntetés országos tiltakozássá terebélyesedett. A hatalom törvényalkotással is igyekezett korlátozni a gyülekezési szabadságot, mindhiába. Országszerte sor került incidensekre, a legsúlyosabbra pedig Kijevben, amikor orvlövészek a háztetőkről a tiltakozók közé lőttek, aminek több mint száz halálos áldozata volt. Az áldozatokra „égi századként” emlékeznek, a tiltakozási hullámot pedig a méltóság forradalmának – a második Majdannak vagy Euromajdannak – nevezték el. Végkifejlete 2014 februárban Viktor Janukovics elnöknek az országból való elmenekülése volt.

¹¹²⁵Részletesen ld. Ирина Мацішина: *Конструювання політичної реальності України* (ТВОРИ, Вінниця, 2019).

Az ideiglenes hatalmat a választásokig ugyanaz a politikusi garnitúra gyakorolta. A Krímet megszállt Oroszország, a keleti megyékben ki-tört a hibridháború.¹¹²⁶ Ezután került sor az elnökválasztásra, majd a parlamenti választásokra. Az új elnök a nagyvállalkozó Petro Porosenko lett.

Nem szokatlan, hogy külföldi állampolgárságú szakértőket és vezetőket vonnak be a konfliktusos térségek igazgatásába. Így történt ez például a délszláv térségben a daytoni béke (1995) megkötése után. Ukrajnában a 2014-es válság kirobbanása utáni konfliktusidőszakban, s nem annak lezárásával jelentek meg a külföldi tisztviselők és szakértők az ukrán közigazgatásban, ráadásul nemcsak tanácsadói szerepben, hanem sok esetben komoly végrehajtói szinten. Különbség volt az is, hogy a külföldi szakértők többsége nem a nemzetközi szervezetek környekéről érkezett az ukrainai pozíciókba, hanem a posztszovjet térség más, úgymond „már megreformált” országaiból (mind például Grúzia/Georgia¹¹²⁷), sőt az üzleti szférából, részben pedig a külföldi ukrán diaszpóra képviselői.

A következő elnökválasztás első fordulójára 2019. március 31-én, második fordulójára április 21-én került sor. A megválasztás és a beiktatás közötti időszakban a leköszönő elnök teljes hatáskörben gyakorolja jogköreit, azaz nem válik ügyvezetővé. A leköszönő államfő, Petro Porosenko és a hozzá lojális parlament kísérletet tett arra, hogy behatárolja az utód politikai mozgásterét, az elnöki pozíciót jelképes hatalmi tényezővé degradáló alkotmánymódosítást sem tartott kizártnak. Az alkotmánymódosítás elmaradt, de elfogadták az új nyelvtörvényt (2019), melyet helyesebb államnyelvtörvénynek nevezni, mert lényegi mondandója az államnyelv védelme, és ennek érdekében az élet gyakorlatilag minden területén kötelezővé, többnyelvű környezetben is elsődlegessé és egyetlen hivatalos nyelvvé tétele.

Volodimir Zelenszkij államfői beiktatására 2019. május 20-án került sor. Első elnöki beszédében kijelölte a parlament feladatait, melyek alapfeltételének nevezte az új, cselekvőképes parlament összehívását, majd bejelentette, hogy ennek érdekében feloszlatja a törvényhozást.

¹¹²⁶ A kifejezést először az 2006-os libanoni, majd a 2008-as grúzai háborúval kapcsolatban használták. Ukrajnával kapcsolatban Frank van Kappen holland politikus, nyugalmazott tábornok alkalmazta először. Vö. Fedinec Csilla: Szalagok, hősök, szobrok. A II. világháború emlékezete Ukrajnában 1991 után. *Kommentár*, 2016/6. 31. (5. jegyzet).

¹¹²⁷ Szláv nyelveken – Grúzia, nyugati nyelveken – Georgia. A nemzetközi szervezeteknél Georgia néven van bejegyezve. Saját nyelvükön: Szakartvelo.

Ukrajnában a két legnagyobb felekezet a pravoszláv és a görögkatolikus. A pravoszlávokat a Moszkvai Patriarchátusnak alárendelt Orosz Pravoszláv Egyház és az Ukrán Pravoszláv Egyház képviseli, amely az autokefáliát elismerő tomoszt 2019-ben kapta meg a konstantinápolyi ökumenikus patriarchátus Szent Szinódusának döntése értelmében. A két görögkatolikus egyház az Ukrán Görögkatolikus Egyházmegye (székhelye 2013-ig Lviv/Lemberg, azóta Kijev) és a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye (székhelye Ungvár).

Parlamenti képviselők egy csoportja az Alkotmánybírósághoz fordult, vitatva a parlament feloszlatásának jogosságát. A taláros testület azonban az államfőnek adott igazat. A július 21-én megtartott választások alkalmával az elnökhöz kötődő parlamenti újonc, a Nép Szolgája Párt a függetlenség óta a legnagyobb választási győzelmet aratva, először az ország történetében egyedül tudott többséget szerezni a parlamentben, és koalíciós partner nélkül kormányt alakítani.¹¹²⁸

Ukrajna elnökei közül Kravcsuk Rivne megyében (Nyugat-Ukrajna), Kucsma Csernyihiv megyében (Kelet-Ukrajna), Juscsenko Szumi megyében (Kelet-Ukrajna), Janukovics Doneck megyében (Kelet-Ukrajna), Porosenko Odesza megyében (Dél-Ukrajna), Zelenszkij Dnyipropetrovszk megyében (Kelet-Ukrajna) született.

5. KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

5.1. Befagyott konfliktuszónák

A Szovjetunió felbomlása ugyan békésen, háborúskodás nélkül ment végbe, de a folyamat befagyott konfliktuszónákat hagyott maga után – olyan területi entitásokat, amelyek mind a mai napig fennállnak. Ilyen de facto államok, amelyek szuverenitását a nemzetközi jog nem ismeri el, a világ számos pontján megtalálhatók, többek között Európa más térségeiben is. Ezek a konfliktuszónák nemcsak a közvetlenül érintett országok belső ügyeit érintik, hanem a szélesebb biztonsági rendszert is, hosszabb-rövidebb ideig tartó háborúkkal. Nehezebb a besorolása a 2014-ben kialakult két újabb konfliktusterületnek, melyek de jure Uk-

¹¹²⁸ Fedinec Csilla: A 2019-es előrehozott parlamenti választások Ukrajnában. *Parlamenti Szemle*, 2019/2. 97.

rajnához tartoznak, de facto a Krím Oroszország fennhatósága alatt van, a Donbász pedig folyamatos háborús cselekmények helyszíne immár hosszabb ideje, mint ameddig az első vagy a második világháború tartott.

Transznyisztria vagy a Dnyeszter menti Köztársaság egy 4,2 ezer km²-es területet foglal el hosszan elnyúlva Moldova és Ukrajna határán (történelmileg ez Besszarábia). 2019-ben 465,2 ezer, nagyjából egyenlő arányban moldován/román, orosz és ukrán lakosa volt. Hivatalosan Moldovához tartozik, fővárosa Tiraspol. A népszavazást követően 1990-ben nyilvánította ki függetlenségét, majd 1992-ben egy rövid háborút követően – orosz támogatással – szakadt el Moldovától. A nemzetközi közvetítési kísérletek ellenére gyakorlatilag patthelyzet áll fenn, és el nem ismertsége ellenére önálló nemzetközi entitásként viselkedik. Kulturális különlegesség, hogy a szovjet időkben kidolgozott cirill betűs moldován ábécét használják hivatalosan (Moldovában latin betűkkel írnak, akárcsak Romániában). Hivatalos nyelv a moldován, az orosz és az ukrán.

Dél-Oszétia hivatalosan Grúziához tartozik. 1989-ben az oszétok a grúz kormánytól az autonómia megadását kérték, amire a válasz az oszét nemzeti szervezkedés elfojtása volt. 1990-ben Dél-Oszétia¹¹²⁹ függetlenné nyilvánította magát, ennek nyomán néhány hónappal később kitört a grúz–oszét háború. Az 1992-es tűzszünet után Dél-Oszétia teljesen függetlenítette magát. A komolyabb háborús cselekmények abbamaradtak, azonban a kisebb konfliktusok folyamatosak. Területe 3,9 ezer km², fővárosa Chinvali, lakossága 2015-ben 53,5 ezer fő, kétharmaduk oszét, egyharmaduk grúz. Hivatalos nyelv az oszét és az orosz.

Abházia Grúzia területén 1992-ben alakult ki egy újabb de facto államként, melynek területe 8,7 ezer km², fővárosa Chkhalta, lakossága 2018-ban 245,3 ezer, hivatalos nyelvei az abház és az orosz. Az etnikai konfliktusok már évekkel korábban hozzájárultak a feszültség növekedéséhez a térségben, ami 1992-ben grúz–abház háborúhoz, majd Abházia elszakadásához vezetett, miközben a háború még folytatódott. A békefenntartásban Oroszország is részt vett. 2008-ban a pekingi olimpia megnyitása előtt Grúzia/Georgia megtámadta az orosz békefenntartó erőket, hogy visszafoglalja a két szakadár területet. Az ún. ötnapos orosz–grúz háború volt az első konfliktus a történelemben, amikor a fegyveres harccal párhuzamosan a kibertérben is küzdelem

¹¹²⁹ Észak-Oszétia Oroszországhoz tartozik.

„Oroszország Ukrajna elleni háborúját »hibrid háborúként« szokták emlegetni. Amikor a »háború« szó valamilyen jelzõt kap, mint például a »hibrid«-et, ez azt sugallja, mintha kevesebbrõl lenne szó, mint »igazi« háborúról, holott valójában több is annál.”

Timothy Snyder: A szabadság felszámolása (XXI. Század Kiadó, 2019).

folyt. Oroszország és néhány más ország azóta elismeri Dél-Oszétia és Abházia függetlenségét.

A másik két kaukázusi állam, Azerbajdzsán és Örményország konfliktusa a Szovjetunió 1991-es felbomlása után háborúba torkollott, ami 1994-ben tűzszüneti egyezmény aláírásával záródott. Az egyezmény orosz közvetítéssel született, Örményország javára. Ekkor alakult ki Azerbajdzsán területén a Hegyi Karabahnak nevezett de facto állam. Az övezetben többé-kevésbé béke honolt, azonban az agresszív retorika folyamatos volt a két ország részérõl, miként a katonai erõk növelése, a fegyverkezés is mindkét országban. Fõvárosa Sztepanakert (Khankendi). Területe kezdetben 11,5 ezer km², a 2020-as azeri–örmény háború következtében már csak 3,2 ezer km². Lakossága 2012-ben – 147 ezer, 2021-ben – 120 ezer. Csaknem kizárólag örmények élnek itt, a hivatalos nyelv is az örmény.

A Krím-félszigetet területé mintegy 21 ezer km², lakossága 2 millió körüli. Fõvárosa Szimferopol. 2014 márciusában felségjelzés nélküli orosz katonaság szállta meg, s a helyi népszavazás után Moszkva saját területének nyilvánította. Oroszország és a Krím között nincs szárazföldi kapcsolat, ezért épült meg a Kercsi- (vagy Krími-) híd. Különlegessége Szevasztopol, a hadikikõtõ. A Szovjetunió felbomlása után Oroszország és Ukrajna évekig egyezkedett a Fekete-tengeri szovjet hadiflotta sorsáról, míg 1995-ben megállapodtak arról, annak 80%-a az elõbbit, 20%-a az utóbbit illeti meg, valamint arról döntöttek, hogy a város az orosz Fekete-tengeri Haditengerészeti Flotta bázisa lesz 2017-ig. 2010-ben a felek felülvizsgálták a megállapodást, és kitölték a dátumot 2042-ig. A Krím 2014-es megszállása szoros összefüggésben volt azzal, hogy Oroszország ily módon akadályozza meg a megállapodás esetleges felmondását Ukrajna által. 2018 végén Ukrajnában a Kercsi-öbölbeli incidens miatt részleges hadiállapotot vezettek be.

Az egykor az iparvidéket és földrajzi helyet jelentõ Donbász mára annak a területnek a nevévé vált, ahol 2014-ben kitört az orosz–ukrán hibridháború. Ezt megelőzõen a kijevi eseményekkel elégedetlen

Luhanszk és Doneck megyékben népszavazást tartottak, kikiáltották a luhanszki és a donecki köztársaságot, melyek a két megye nagyobb részét magukban foglalják. Az Oroszország által támogatott két szakadár köztársaság felszámolására Kijev bevetette a hadsereget, jogalkotásában „agresszornak” nyilvánította Oroszországot. A konfliktus rendezésére a normandiai négyek – Ukrajna, Oroszország, Németország, Franciaország – megkötötték a Minszk-1 és Minszk-2 megállapodásokat, melyek lényege nem a külföld általi rendezés, a kvázi beavatkozás, hanem ajánlás megfogalmazása arra vonatkozóan, hogy a szembenálló felek – Kijev és a szakadár köztársaságok képviselői – egyezzenek meg egymással. A minszki megállapodások végrehajtására folyó tárgyalások áttöréshez nem vezettek.

5.2. Ukrajna nemzetközi kapcsolatai

Ukrajnának kiemelt partnerei a Rzeczpospolita utódállamai (a „lublini hármas”). Lengyelország keleti politikája 1989 (a lengyel rendszerváltás) óta változatlan: minden eszközzel garantálni kell a Balti-államok, Belarusz és Ukrajna szuverenitását, amelyek biztonsági ütközőzónát jelentenek Lengyelország és Oroszország között. Varsónak mindent el kell követnie, hogy ezen országokat erősítse, részt vegyen az e társadalmakban szükséges nemzetépítésben, és segítse őket a nyugati világhoz való közeledésben. Litvánia 2004-ben, a narancsos forradalom időszakában és 2014 után is közvetítő szerepben lépett fel, megingathatatlan támogatója az ukrainai demokratikus folyamatoknak és az európai integrációnak.

Ukrajna és az EU kapcsolatai nem új keletűek, sőt a társult tagságra törekvés sem a második Majdan után vette kezdetét, hanem 2007-ben. Ukrajna lett volna az első olyan ország, amelyikkel a társulási megállapodást és a szabadkereskedelmi egyezményt egyidejűleg írták volna alá, ám ez 2013 végén elmaradt a fent leírt körülmények között. A politikai fordulatot követően a 2014-es elnökválasztás előtt, márciusban került aláírásra az első politikai fejezet, és az választások után, júniusban a fennmaradó fejezetek. A megállapodás legtöbb részét 2014. szeptember 1-jétől, a szabadkereskedelmi egyezményét pedig 2016. január 1-jétől alkalmazták. A megállapodás teljes körű alkalmazása 2017. szeptember 1-jétől lépett hatályba.¹¹³⁰

¹¹³⁰ Gálik Zoltán: Az EU–Ukrajna kapcsolatok és a Társulási Megállapodás értékelése. In: Fedinec szerk. (2019) i. m. 79–91.

„Képzetelem, tisztelt euroképviselők, nem ismer határokat. Ezernyi tervem van, hogy miként működhetnénk együtt a kultúra területén, és ezernyi barátom szerte Európában, akikkel meg lehetne valósítani ezeket a terveket. Számptalan lépést fogunk tenni – remélem, az önök segítségével – a kölcsönös közeledés irányába, hogy feloldjuk az egyik Európát a másiktól elválasztó »vesztegzárat«. [...] Végezetül engedjenek meg számomra egy poétográfiai metaforát, amely közvetlenül a földrajzi térképek nézegetéséből származik. Mindegyik térkép ugyanazt mutatja: egy csepp víz sincs Ukrajnában, amely ne az Atlanti-medencéhez tartozna. Ami azt jelenti: ez az ország minden ütőerével és hajszálerével Európához kötődik.”

Jurij Andruhovics beszéde az Európa Parlament 2004. december 15-i ülésén (ford. Körner Gábor) Lettre, 2005/tavaszi. <https://bit.ly/3yhEGvd> (2021-07-20).

Ukrajna az első szovjet utódállam volt, amelyik 1994-ben csatlakozott a NATO békepartnerség programjához.¹¹³¹ A NATO-val való kapcsolatokban mérföldkövet jelentett 1997-ben a madridi csúcson a NATO és Ukrajna megkülönböztetett partnerségéről szóló karta¹¹³² aláírása, amelynek eredményeképpen megalakult a NATO–Ukrajna Bizottság. A nemzetiségi iskolákban az egy nyelvű oktatást megszüntető 2017-es oktatási törvény elfogadása óta Magyarország blokkolja ennek a legfelsőbb szintű találkozóit a szerzett kisebbségi jogok csorbítása miatt. 2020-ban Ukrajna – Ausztrália, Jordánia, Georgia, Svédország és Finnország után – hatodikként csatlakozott a 2014-es walesi NATO csúcson létrehozott kibővített partnerség programhoz.¹¹³³

2019-ben Ukrajna Alkotmányának (1996) preambulumban a nép szuverén akaratára, a történelmi felelősségre, az emberi jogokra és szabadságjogokra, Isten, az egyéni lelkiismeret, a múlt, a jelen és a jövő nemzedékei iránti felelősségre, a demokratikus államberendezkedésre való hivatkozás mellé bekerült az ukrán nép európai identitásának megerősítése, az európai és az euroatlanti elköteleződés visszafordíthatatlansága.

¹¹³¹ NATO Partnership for Peace.

¹¹³² Charter on a Distinctive Partnership between the North Atlantic Treaty Organization and Ukraine, <https://bit.ly/3vdWMw5> (2021-07-20).

¹¹³³ NATO Enhanced Opportunities Partner.

KRONOLÓGIA

Kr. u. 6–7. század

- a szlávok szétvándorlásának kezdete a Kárpátoktól északra, a Visztula és a Dnyeper közötti területre eső „őshazából”.

Kr. u. 8. század

- megjelentek a szláv települések a Dnyeper, a Pripjaty, a Deszna és a Szejm folyók mentén.

Kr. u. 9. század

- megjelentek a varégek (más néven normannok vagy vikingek) a kelet-európai térségben.

882 (?)–912

- a varég Oleg uralkodása, az első fejedelem, aki a Kijev és Novgorod közötti víziutat ellenőrzése alatt tartotta, a Kijevi Rusz, mint törzsszövetség létrehozója.

912 (?)–944

- Igor uralma, akít a dinasztíának nevet adó Rurik leszármazottjának tart a 11. századi hagyomány (a Rurik-dinasztia első kijevi uralkodója).

988/989

- a bizánci rítus szerint megkeresztelkedett Vlagyimir [Volodimir] Szvjatoszlavics (I. Vlagyimir) fejedelem és megkezdte az egyházszervezet kiépítését a Kijevi Ruszban.

1019–1054

- Bölcs Jaroszlav (I. Jaroszlav) uralkodása, ő szerkesztette össze és foglaltatta írásba a varég-szláv szokásjogot.

1051 körül

- a kijevi barlangkolostor alapítása.

1056–1057

- az Ostromir Evangélium, az első fennmaradt keleti szláv nyelvemlék keletkezése (részletek az Újszövetségből).

1116

- az első keleti szláv krónika, a „Régmúlt idők elbeszélése” keletkezése.

1141

- Vlagyimirko Volodarevics Halicsba helyezte fejedelemsége központját, ezzel megteremtette a halicsi fejedelemség alapjait.

1199–1205

- Roman Msztyiszlavics fejedelem egyesítette Halicsot és Volhíniát.

1201–1264

- Danyiil Romanovics fejedelem (1253-tól király) halicsi uralkodása, aki a római pápától koronát kapott.

1223

- a Kalka folyó menti csata, amelyben a ruszok és a szövetséges kunok súlyos vereséget szenvedtek a Mongol Birodalom felderítő seregétől.

1242

- a mai Ukrajna, Oroszország és Kazahsztán területén létrejött az Arany Horda nevű mongol állam.

1248–1263

- Mindaugas (Mindovg) litván nagyfejedelem egyesítette a litván törzsek egy részét.

13. század végétől

- Halics és Volhínia ütközőzónává vált a lengyelek, a litvánok és a mongolok közötti hatalmi küzdelmekben.

1316–1342

- Gediminas litván nagyfejedelem uralkodása alatt sikerült a teljes litvánok lakta térséget összefogni, házasságkötésekkel jelentősen terjeszkedett keleti irányban.

1340-től

- a halicsi terület a lengyel korona tartozéka lett, Volhínia pedig a litvánoké, a végleges határokról a megállapodás az 1360-as évekre alakult ki.

1370–1386

- I. (Nagy) Lajos – lengyel királyként: Magyar Lajos – lengyel királyságától a lányai közti osztozkodás végéig magyar tisztségviselő irányította Halicsot.

1385

- a krevai unió, Litvánia és Lengyelország perszónáluniója eredményeképpen a litván Jagelló (Jogaila) litván nagyherceget Ulászló néven lengyel királlyá koronázták. A litvániai uralmat átengedte unokaöccsének, Witoldnak.

1399

- Witold a Vorskla folyó mellett vereséget szenvedett a mongoloktól, ami megállította a litván terjeszkedést.

1410

- lengyel–litván–ruszbeli had legyőzte a Német Lovagrend seregét Grünwaldnál.

1413

- megerősítették a lengyel–litván uniót Horodlóban.

1441

- az Arany Horda szétesett nyolc utódállamra: a Szibériai, a Kaszim, a Kazanyi, az Asztrahányi, a Kazah, az Üzbég és a Krími Kánságra.

1441–1456

- az önálló Krími Kánságot megalapító I. Hádzsi Giráj krími kán uralkodása.

1569

- a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség aláírta a lublini uniós egyezményt, amellyel létrejött közös államuk, a Rzeczpospolita.

1572

- II. Zsigmond Ágost lengyel király bevezette a lajstromozott vagy regisztrált kozákság intézményét.

1556–1561

- a Pereszopnicai Evangélium, az első „köznyelvi” (ukrán) bibliafordítás keletkezése.

1574

- Ivan Fjodorov lvivi/lemburgi nyomdájában kiadta az „Apostol” című művet, az ukrán területeken az első nyomtatott könyvet.

1581

- Ivan Fjodorov Osztrohban kiadta az ukrán területeken megjelent első nyomtatott Bibliát.

1596

- a breszti vallási unióval a lengyel–litván államon belül létrejött a görögkatolikus vagy unitus egyház.

1648–1654

- a Bohdan Hmelnickij hetman által vezetett lengyelelles kozák szabadságharc évei.

1649

- a zborivi egyezmény legitímálta a lengyel–litván államon belüli – a kijevi, a braclavi és a csernihivi vajdaság területét magában foglaló – autonóm kozák állam, a Hetmanátus létrejöttét.

1651

- a bila cerkvai egyezmény értelmében csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját.

1654

- a perejaszlavi szerződéssel a kozák Hetmanátus a Moszkvai Állam részévé vált.

1667

- az andruszovói egyezményben az orosz és lengyel–litván kormányzat a Dnyeper mentén felosztotta egymás között a Hetmanátust: a bal parti területek orosz kötelékben maradtak, míg a jobb parti rész visszakerült a Rzeczpospolitához.

1686

- az orosz–lengyel „örökbéke” megkötése, amely lezárta az ukrán területek birtoklásáért 1654-ben kirobbant „kelet-európai harmincéves háborút”.

1709

- a poltavai csata az északi háborúban, ahol Ivan Mazepa ukrán hetman XII. Károly svéd király mellé állt I. Péter orosz cár helyett. A cár győzelme után megtorolta az átállást.

1710

- Pilip Orlik kozák hetman alkotmányának – a Zaporizzsjai Had jogainak paktumai és alkotmánya – elfogadása.

1720

- megjelent I. Péter orosz cár rendelete az ukrán nyelvű könyvek nyomtatásának betiltásáról.

1738–1745

- az opriskok (népi bosszúállók) tevékenysége az Elő-Kárpátokban Oleksza Dovbus vezetésével.

1750–1764

- az utolsó kozák hetman, Kirill Razumovszkij kormányzása.

1764

- II. Katalin orosz cárnő elrendelte a Hetmanátus megszüntetését.

1768

- kolijivcsina néven elhíresült hajdamák felkelés a Jobb parti Ukrajnában.

1772

- Lengyelország első felosztása, melynek eredményeképpen a Habsburgok megkapták „Vörös Oroszországot”, azaz a Galícia-Lodoméria területét, Auschwitzot és Zator hercegséget (Ó-Galícia).

1783

- Oroszország elfoglalta a Krím-félszigetet.

1784

- a kücsük-kajnardzsi békével Oroszország végleg megvetette lábát a Fekete-tenger partvidékén és a Fekete-tengeren.

1785

- II. Katalin orosz cárnő felszámolta a Zaporizzsjai Szicset, a szabad kozákok „államát”.

1787

- II. József császár elismerte a ruszinok nyelvét Galícia egyik különálló nyelvéként.

1792

- a bécsi udvar eltörölte a ruszin nyelv oktatását és használatának jogát a közéletben, majd 1810-ben az egyetemen is.

1793

- Lengyelország második felosztása, amely nem érintett ukrán területeket.

1795

- Lengyelország harmadik felosztása során a Habsburgokhoz került Krakkó, Sandomierz, valamint a Radomi és a Lublini vajdaság (Új-Galícia).

1798

- Szentpéterváron kiadták az első modern irodalmi nyelven írt irodalmi alkotást, Ivan Kotljarevszkij „Aeneis”-travesztációját.

1833–1843

- a Ruszin Triász néven ismert irodalmi csoport működése Markian Saskevics, Iván Vahilevics és Jakiv Holovackij vezetésével.

1837

- a Ruszin Triász „Dnyeszteri Sellő” című almanachjának kiadása Budán.

1840

- Szentpéterváron napvilágot látott az új ukrán irodalmi nyelv klasszikus formáját megteremtő Tarasz Sevcenko „Kobzos” című verseskötetének első kiadása.

1848–1851

- a Grigorij Jahimovics przemysli püspök által vezetett, görögkatolikus papokból és világi értelmiségiekből álló Ruszin Főtanács, mint a galíciai ruszinok első politikai szervezete működésének éve.

1862

- Szemen Hulak-Artemovszkij megírta az első ukrán operát „Zaporozsec za dunajem” (Zaporizzsai kozák a Dunán túl) címmel.

1863

- Pjotr Valujev, az Orosz Birodalom külügyminisztere kiadta titkos rendelkezését, ami valujevi körlevél néven ismert. A rendelkezésben megtiltották az ukrán nyelvű vallási és oktatási tematikájú könyvek kiadását.

1873

- I. Ferenc József osztrák császár lassú liberalizációs nemzetiségpolitikájának köszönhetően Galícia de facto autonóm koronataromány lett.

1876

- II. Sándor orosz cár Bad Ems német fürdővárosban rendeletet adott ki az ukrán nyelvű könyvek kiadásának teljes betiltásáról.

1890

- a Ruszin-Ukrán Radikális Párt (RURP), az első ukrán politikai párt létrejötte.

1895

- a RURP programjában először fogalmazta meg ukrán politikai párt a független ukrán állam megalakításának igényét.

1914

- a galíciai ukrán politikum megalakította az Ukrán Főtanácsot, élén Koszty Levickijjel. A szervezet kinyilvánította a Habsburgok iránti lojalitását, és kérte egy ukrán katonai alakulat létrehozását.

1915

- az osztrák Galíciában létrejött az Ukrán Szics Lövészek ezrede. Éles bevetéseken alig egy évig vehettek részt, bizalmatlanság következtében kisegítő osztaggá alakították át őket.

1916

- az Orosz Birodalom az első világháború egyik legnagyobb szabású katonai akcióját hajtotta végre. A Bruszilov-offenzíva a mai Ukrajna területén zajlott.

1917

- a februári orosz forradalom következményeként Kijevben létrejött az Ukrán Központi Tanács, amely előbb az ukrán önrendelkezést kérte az orosz föderáció keretein belül, majd a bolsevik hatalomátvétel következtében kikiáltotta a független Ukrán Népköztársaságot.

1918

- az Ukrán Népköztársaság Breszt-Litovszkban aláírta a békét a központi hatalmakkal; Pavlo Skoropadzkij lett az Ukrán Népköztársaság – az időszakban: Ukrán Állam – hetmanja. Ősszel Lvivben/Lembergben kikiáltották a Nyugat-Ukrán Népköztársaságot.

1919

- az Ukrán Népköztársaság és a Nyugat-Ukrán Népköztársaság Kijevben ki mondta az egyesülést.

1921

- Szovjet-Oroszország és Lengyelország megkötötte a rigai békeszerződést, amelynek értelmében lezárult a szovjet–lengyel háború, s a két állam megosztotta egymás között az ukrán területeket.

1922

- megalakult a Szovjetunió (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége), közte a Harkiv központú ukrán tagköztársasággal.

1923

- az Ukrajnai Kommunista (bolsevik) Párt VII. kongresszusa döntött az állami intézmények ukránosításáról; a párizsi békekonferencia Nagykövetek Tanácsa hivatalos döntéssel Galíciát a Lengyel Köztársaságnak ítélte.

1933

- az Ukrajnai Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága elrendelte az ukránosítás politikájának megszüntetését.

1934

- Harkiv helyett Kijev lett Szovjet-Ukrajna fővárosa.

1938

- a ruszin többségű Kárpátalja (Podkarpatszka Rusz tartomány) autonómiát kapott Csehszlovákia kötelékében.

1939

- megkötötték a Molotov–Ribbentrop-paktumot, a Szovjetunió és Németország közötti megnemtámadási szerződést. A szerződés titkos záradékában a két hatalom befolyási övezetekre osztotta Kelet-Európát; Szovjetunió és az ukrán tagköztársaságához csatolta a mai Lviv/Lemberg, Ivano-Frankivszk, Ternopil területeket, azaz a „galíciai megyéket”. Március közepén a huszti szojm kikiáltotta Kárpáti Ukrajna függetlenségét.

1941

- a német–szovjet háború kezdete; Lvivben/Lembergben az OUN proklamálta a független ukrán államot.

1942

- létrejött az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA). A katonai szerveződés eleinte a németek szövetségese volt, majd kétfrontos harcot folytatott a németekkel és a vörösökkel.

1944

- a szovjet IV. Ukrán Front 18. hadserege elfoglalta Kárpátalját.

1945

- a szovjet–csehszlovák szerződés értelmében Csehszlovákia elismerte a szovjet fennhatóságot Kárpátalján; Szovjet-Ukrajna is tagja lett az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ).

1954

- a Krím-félsziget a perejaszlavi megállapodás 300. évfordulója alkalmából az orosz tagköztársaságtól az ukrán tagköztársaság kötelékébe került. Ezzel lezárult a mai Ukrajna területi kialakulása.

1960

- az UPA utolsó ismert összecsapása a szovjet hatóságokkal.

1965

- szamizdat formában megjelent Ivan Dzjuba „Internacionalizmus vagy ruszifikáció?” című munkája, amelyben a szerző kommunista rezsim ukrainai nemzetiségi és kultúrpolitikáját elemezte.

1967

- Kijevben tiltakozó gyűlést szerveztek a nemzeti költő, Tarasz Sevcenko emléke méltatásának betiltása ellen.

1968

- Kijev főutcáján a Hrescsatikon felgyújtotta magát Vaszil Makuh, az UPA sztálini légereket is megjárt volt katonája.

1976

- Kijevben létrejött az Ukrán Helsinki Csoport, amelynek célja a Helsinki záróokmányban foglaltak érvényesítése Szovjet-Ukrajnában.

1977

- az Ukrán Helsinki Csoport manifesztumot adott ki az ukrán jogvédő mozgalomról.

1985

- kényszermunkatáborban meghalt Vaszil Sztusz ukrán költő.

1986

- Szovjet-Ukrajna területén – a belarusz és az orosz határ közelében – felrobbant a Csernobili Atomerőmű egyik reaktora.

1989

- társadalmi mozgalomból párttá alakult Ukrajna Népi Mozgalma (RUH), az első politikai párt (a kommunista párton kívül) a szovjet időszakban.

1991

- a független Ukrajna kikiáltása, amit népszavazással erősítettek meg; véglegesen felbomlott a Szovjetunió.

1992

- Helsinkiben Ukrajna az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) tagja lett; az ukrán Legfelsőbb Tanács ratifikálta az atomfegyverek korlátozásáról szóló Start-1 Egyezményt és a Lisszaboni Jegyzőkönyvet.

1993

- életbe lépett a magyar–ukrán alapszerződés.

1994

- Ukrajna csatlakozott az 1968-as Atomszorompó Egyezményhez; Moszkvában Ukrajna, Oroszország és az USA háromoldalú egyezményt írtak alá az Ukrajna területén található atomfegyverek leszereléséről; Budapesten az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet konferenciáján aláírták a Budapesti Memorandum elnevezésű nemzetközi szerződést, amely biztonsági garanciákat nyújtott a területi integritást vagy politikai függetlenséget érő fenyegetés esetére az Atomszorompó Egyezményhez csatlakozó Ukrajnának, valamint Belarusznek és Kazahsztánnak; Brüsszelben Ukrajna és az Európai Unió partnerségi és együttműködési egyezményt írt alá.

1995

- Ukrajna tagja lett az Európa Tanácsnak; befejeződött az ukrainai stratégiai atomfegyverek Oroszországba szállítása.

1996

- Kijevben az ukrán parlament – a Legfelsőbb Tanács – elfogadta az ország Alkotmányát.

1998

- életbe lépett az Ukrajna és az Európai Unió közötti partnerségi és együttműködési megállapodás.

1999

- Moszkvában Ukrajna és Oroszország elnökei kicserélték a ratifikált egyezményt, melyben Oroszország elismerte a független Ukrajnát és annak határait.

2000

- a Legfelsőbb Tanács eltörölte a halálbüntetést; meggyilkolták Georgij Gongadze oknyomozó újságírót; végleg bezárták a Csernobili Atomerőművet.

2001

- az Európai Unió felszólította az ukrán hatóságokat, hogy indítsanak vizsgálatot Georgij Gongadze meggyilkolása ügyében – ellenzéki megmozdulásokon elhangzott, hogy az újságíró halálában Leonyid Kucsma elnök is érintett; az Ukrajnába látogató II. János Pál pápa boldoggá avatta a kárpátaljai Romzsa Tódor mártír püspököt (1911–1947), aki 1944–1947 között állt a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség élén; Ukrajnában megtartották az első népszámlálást.

2004

- az ukrán parlament ratifikálta az Egységes Gazdasági Térség létrehozásáról szóló orosz–belarusz–kazah–ukrán egyezményt; „narancsos forradalom” (első Majdan).

2005

- Ukrajna csatlakozott a bolognai rendszerhez, ezzel megkezdődött az ukrán felsőoktatás reformja.

2008

- bukaresti NATO-csúcs napirendjén szerepelt az ukrán és a grúz Tagsági Akcióterv (MAP) ügye, megalakult a NATO–Ukrajna Bizottság.

2012

- a Legfelsőbb Tanács elfogadta az új nyelvtörvényt, amely regionális jogokat biztosított a kisebbségi nyelveknek.

2013–2014 fordulója

- „második Majdan” vagy Euromajdan (hivatalosan „Méltóság Forradalma”).

2014

- Oroszország megszállta a Krím-félszigetet; két keleti megyében – Doneckben és Luhanszkban – Kijev által el nem ismert helyi népszavazásokon döntöttek az elszakadás mellett, ami hibridháborúba torkollott; az EBESZ égisze alatt a normandiai négyek (Németország, Franciaország, Ukrajna és

Oroszország) közreműködésével, Kijev és a donbászi szakadárók képviselői aláírták az első minszki megállapodást a kelet-ukrajnai háború eskalálásának megakadályozására.

2015

- második minszki megállapodás óvatos javaslatokat is megfogalmazott Kijev számára a keleti megyék helyzetének rendezése érdekében; az ukrán Legfelsőbb Tanács négy emlékezetpolitikai törvényt fogadott el, amelyek a közélet széleskörű „kommunizmustalanítását” célozták meg.

2016

- életbe lépett az Európai Unió és Ukrajna közötti szabadkereskedelmi egyezmény

2017

- életbe lépett az EU és Ukrajna közötti társulási megállapodás; a Legfelsőbb Tanács elfogadta az új oktatási törvényt, amelyben előtérbe helyezte az oktatásban az államnyelv szerepét.

2018

- a konstantinápolyi szinódus – felülírva 1618-as döntését – kimondta, hogy az ukrán ortodox (más néven: pravoszláv) egyház autokefál (önálló), elszakad Moszkvától, létrejött az egyesített Ukrán Ortodox Egyház.

2019

- elfogadták az új nyelvtörvényt, amely a nyelvhasználat általános szabályozása helyett immár az államnyelv védelmét helyezte előtérbe; az ukrán Alkotmány preambulumaiba bekerült, hogy „Ukrajna európai és euroatlanti integrációja visszafordíthatatlan folyamat”.

2021

- az ukrán parlament – a Legfelsőbb Tanács – törvényt fogadott el az őshonos népekről, amivel az ukrán történelemben először definitíven megkülönböztette az őshonos népességet és a nemzeti kisebbséget, előbbieket többeljogokhoz juttatva; Ukrajna kezdeményezésére megalakult a Krími Platform, hogy egyesítse az Oroszország nemzetközi jogba ütköző terjeszkedésével szembehelyezkedő államokat.

A Kijevi Rusz és régiói a mongol hódítás előtt

A mai Ukrajna

